

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 7 Sayı: 5

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 7 Issue: 5

Bakı – Baku
2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

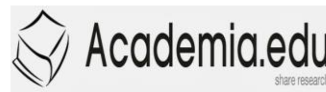

SEMANTIC SCHOLAR

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/7-11

Müjkan Məmmədzadə
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0001-5693-3748
mujkan@mail.ru

Hərbi təhsilin nəzəri və metodoloji əsasları: müasir yanaşmalar və mənbə bazasının təhlili

Xülasə

Bu məqalə hərbi təhsilin nəzəri və metodoloji əsaslarını araşdırmaqla, müasir dövrün təhlükəsizlik çağırışları və texnoloji yenilikləri fonunda bu sahədəki inkişaf dinamikasını təhlil edir. Ənənəvi klassik nəzəriyyələr, o cümlədən Sun Tzu və Klauzevitsin müharibə fəlsəfələri, müasir analitik və liderlik yönümlü təlim modelləri ilə müqayisə edilir. Məqalədə distant və onlayn təhsil metodlarının, süni intellektin və böyük verilənlər analitikasının təlim prosesində istifadəsi geniş şəkildə izah olunur. Tədqiqatda NATO-ya üzv ölkələrin, xüsusilə Türkiyənin hərbi təhsil sistemlərində tətbiq edilən metodoloji yanaşmalar Azərbaycan Respublikasının hərbi təhsil modeli ilə müqayisə edilir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin müasir döyüş hazırlığında əldə etdiyi uğurlar, ölkədə tətbiq olunan yeni təlim və təhsil metodlarının effektivliyini təsdiqləyir. Məqalə nəticə olaraq vurğulayır ki, müasir hərbi təhsil sistemlərinin uğuru çevik metodologiyaların tətbiqi, analitik və strateji düşüncənin inkişafı, texnologiyanın təlimə inteqrasiyası və etik liderlik bacarıqlarının formalaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Gələcəkdə isə hərbi təhsilin davamlı inkişafı üçün kiber təhlükəsizlik, süni intellekt və fərdi tədris modellərinin daha geniş tətbiqi zəruri olacaqdır.

Açar sözlər: *hərbi təhsil, nəzəri əsaslar, metodologiya, strateji düşüncə, müqayisəli təhlil, NATO modeli*

Mujkan Mammadzadeh
Military Scientific Research Institute
PhD in Pedagogy
https://orcid.org/0000-0001-5693-3748
mujkan@mail.ru

Theory and Methodological Foundations of Military Education: Modern Approaches and Analysis of the Source Base

Abstract

This article examines the theoretical and methodological foundations of military education and analyzes the dynamics of its development against the backdrop of modern security challenges and technological innovations. Traditional classical theories, including the philosophies of war of Sun Tzu and Clausewitz, are compared with modern analytical and leadership-oriented training models. The article extensively explains the use of distance and online education methods, artificial intelligence, and big data analytics in the training process. The study compares the methodological approaches applied in the military education systems of NATO member states, especially Turkey, with the military education model of the Republic of Azerbaijan. The successes achieved by the Azerbaijani Armed Forces in modern combat training confirm the effectiveness of new training and education methods applied in the country. The article concludes by emphasizing that the success of modern military education systems is closely related to the application of agile methodologies, the development of analytical and strategic thinking, the integration of technology into training, and the formation of ethical leadership skills. In the future, for the sustainable development of militaryeducation, a wider application of cybersecurity, artificial intelligence, and individualized learning models will be necessary.

Keywords: *military education, theoretical foundations, methodology, strategic thinking, comparative analysis, NATO model*

Giriş

Hərbi təhsil dövlətlərin təhlükəsizlik və müdafiə qabiliyyətinin əsas dayaqlarından biridir. Zamanla dəyişən texnoloji, strateji və siyasi reallıqlar hərbi təhsilin nəzəri və metodoloji əsaslarını da inkişaf etdirmişdir. Müasir dünyada hərbi təhsil yalnız döyüş bacarıqlarının öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də strateji düşüncə, liderlik qabiliyyətləri və texnoloji biliklərin inkişafını əhatə edir. Qlobal təhlükəsizlik mühitinin sürətli dəyişməsi, hibrid müharibə anlayışının aktuallaşması, texnoloji innovasiyaların döyüş sənətinə təsiri hərbi təhsilin nəzəri və metodoloji əsaslarının davamlı olaraq yenilənməsini zəruri edir (Caforio, 2006).

Tədqiqat

Klassik dövrlərdə Sun Tzu kimi mütəfəkkirlər müharibənin ağıllı planlaşdırılması və düşməni savaşmadan məğlub etmə prinsipini təbliğ etmişdir (Sun Tzu, 2018). Daha sonra Karl fon Klauzevits müharibənin siyasətin davamı olduğunu vurğulayaraq, hərbi qərarvermə prosesində strateji rasionalizmin rolunu önə çəkmişdir (Clausewitz, 1832/1989).

Hərbi təhsilin nəzəriyyəsi

Hərbi təhsil nəzəriyyəsi müasir dövrdə daha da genişlənmiş və müxtəlif fənlərarası istiqamətləri birləşdirmişdir. Bugünkü hərbi təhsil modellərində yalnız klassik döyüş hazırlığı deyil, həm də psixoloji dözümlülük, informasiya müharibəsi, kibermüdafiə və kütləvi informasiya vasitələrinin idarə olunması kimi sahələr də nəzərə alınır (Belenky, 2001; Wong, Bliese & McGurk, 2003). Andraqogika nəzəriyyəsi də hərbi təhsilin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Yetkin öyrənənlərin öz təcrübələri üzərindən yeni bilikləri mənimsəməsi prinsipi əsasında qurulan metodologiyalar zabitlərin liderlik və analitik bacarıqlarının formalaşmasında əsas vasitəyə çevrilmişdir (Knowles, 1980).

Hərbi təhsilin nəzəri aspektləri həmçinin strateji səviyyəli qərarvermə mexanizmləri ilə sıx bağlıdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, effektiv hərbi liderlər yalnız əmrləri icra edənlər deyil, həm də çevik düşüncə tərzinə malik, müxtəlif situasiyalarda adaptasiya bacarığı nümayiş etdirən şəxslərdir (Wong, Bliese & McGurk, 2003). Strateji planlaşdırmada və operativ idarəetmədə qarşıya çıxan mürəkkəb problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün hərbi təhsil sistemləri fərdi qərarvermə bacarıqlarını, sistemli analiz metodlarını və liderlik psixologiyasını birgə inkişaf etdirməyə yönəlmişdir (Gerras, 2010).

Bununla yanaşı, texnologiyanın inkişafı da hərbi təhsil nəzəriyyəsində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data) analitikası və real vaxtda qərar dəstəyi sistemləri kimi texnoloji imkanlar müasir hərbi liderlərin hazırlıq səviyyəsinə yeni tələblər qoymuşdur (Tucker, 2018). Beləliklə, hərbi təhsil nəzəriyyəsi daha çox multidisiplinar, çevik və adaptiv bir xarakter almışdır.

Müasir dövrdə effektiv hərbi təhsilin nəzəri bazası dörd əsas prinsip üzərində qurulmuşdur: çevik öyrənmə bacarığı, analitik və kritik düşüncə, texnologiyaya adaptasiya və etik liderlik. Bu prinsiplərin hər biri müharibənin dəyişən xarakterinə uyğun olaraq orduların uğur qazanmasında həlledici rol oynayır (King, 2006). Akademik araşdırmalar təsdiqləyir ki, yalnız fiziki hazırlıq və silah biliklərinə əsaslanan ənənəvi yanaşmalar artıq müasir təhlükəsizlik çağırışlarına cavab vermək üçün kifayət deyil. Əvəzində, liderlik bacarıqları, strateji çeviklik və döyüşün qeyri-ənənəvi formalarına hazırlıq hərbi təhsilin nəzəri əsaslarının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir (Adamsky, 2010).

Hərbi təhsilin metodologiyası

Hərbi təhsilin metodologiyası zamanın, texnologiyanın və təhlükəsizlik mühitinin tələblərinə uyğun olaraq daim dəyişən və inkişaf edən bir sahədir. Müasir dövrdə hərbi tədris yalnız bilik ötürməkdən ibarət deyil, həm də əsgərlərin və zabitlərin analitik düşüncə, çevik qərarvermə və liderlik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir (Caforio, 2006). Klassik metodlardan fərqli olaraq, müasir hərbi təhsil daha çox praktiki yanaşmaya, real ssenarilərin simulyasiyasına və problem əsaslı öyrənmə (PBL) metodlarına əsaslanır (Gerras, 2010).

Aktiv öyrənmə metodları hərbi təhsildə xüsusi yer tutur. Rollu oyunlar, komanda əsaslı məşqlər və real döyüş vəziyyətlərinin simulyasiyası tələbələrin real həyatda qarşılaşa biləcəkləri situasiyalara hazırlıq səviyyəsini artırır (Pike, 2015). VBS3 (Virtual Battlespace 3) kimi simulyasiya platformaları müasir hərbi akademiyalarda geniş istifadə edilir və qərarvermə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün effektiv vasitə hesab olunur. Bu yanaşma əsgərlərin yalnız əmrlərə tabe olmalarını deyil, eyni zamanda situasiyalara adaptiv və yaradıcı yanaşmalarını da təmin edir (Tucker, 2018).

Distant və onlayn təhsil texnologiyaları da hərbi təlim metodologiyasında mühüm yer tutur. Xüsusilə pandemiya dövründə NATO və digər beynəlxalq hərbi strukturlar onlayn platformalar vasitəsilə tədris prosesini davam etdirmiş, interaktiv vebinarlar, virtual laboratoriyalar və simulyasiya proqramları ilə əvəzləyici metodlar tətbiq etmişdir (NATO, 2020). Bu model, fiziki iştirak imkanlarının məhdud olduğu şəraitdə belə tədrisin davamlılığını təmin etmişdir.

Müasir metodologiyada fərdi və kollektiv hazırlıq paralel aparılır. Fərdi hazırlıqda şəxsi bacarıqların, liderlik keyfiyyətlərinin və şəxsi məsuliyyət hissinin inkişafına diqqət yetirilir (King, 2006). Kollektiv hazırlıq isə komanda içində effektiv ünsiyyət qurmaq, qərarvermə prosesində qrup dinamikasını nəzərə almaq və birgə fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Bu yanaşma müasir döyüş əməliyyatlarında sürətli koordinasiya və qərarvermə qabiliyyətinin vacibliyini nəzərə alaraq tətbiq olunur (Wong, Bliese & McGurk, 2003).

Hərbi təhsil metodologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi etik dəyərlərin və peşəkar davranış prinsiplərinin formalaşdırılmasıdır. Hərbi təlimdə yalnız texniki bacarıqların deyil, həm də humanitar və hüquqi biliklərin, xüsusilə silahlı münaqişə hüququnun tədrisi vacib yer tutur (Belenky, 2001). Əsgər və zabitlərin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun davranması müasir hərbi təhsil strategiyalarının əsas komponentlərindən biridir.

Texnologiyanın inkişafı ilə birlikdə süni intellekt və böyük verilənlər analitikası kimi innovasiyalar da hərbi təlim metodologiyasına daxil edilir. NATO və ABŞ Silahlı Qüvvələri süni intellekt əsaslı qərar dəstəyi sistemlərini və adaptiv öyrənmə platformalarını təlim prosesində tətbiq etməyə başlamışdır (Tucker, 2018). Bu sistemlər fərdi bacarıqları analiz edərək tədris materiallarını tələbənin ehtiyaclarına uyğunlaşdırır və öyrənmə prosesini daha effektiv edir.

NATO və Rusiya hərbi təhsil sistemlərinin müqayisəli təhlili.

Faktor	NATO	Rusiya
Təhsil Yanaşması	Modul əsaslı, təcrübə yönümlü	Klassik, mərkəzləşdirilmiş
Liderlik Hazırlığı	İntellektual liderlik və komanda idarəçiliyi	Avtoritar rəhbərlik və itaət
Texnologiya İnteqrasiyası	Simulyasiya, süni intellekt əsaslı təlim	Əsasən ənənəvi metodlar, son dövrlərdə modernləşmə cəhdləri
Beynəlxalq Əməkdaşlıq	NATO daxilində qarşılıqlı təlimlər	MDB daxilində əməkdaşlıq, daha az beynəlxalq inteqrasiya
Distant Təlim İmkanları	Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş	Məhdud və yeni tətbiq olunmağa başlanıb

NATO hərbi təhsilində əsas vurğu zabitlərin analitik və çevik düşüncə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə, liderlik bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdir (King, 2006). Rusiya modeli isə daha sərt intizam, fiziki hazırlıq və klassik hərbi biliklərin intensiv ötürülməsinə əsaslanır (Adamsky, 2010).

Azərbaycan Respublikasında hərbi təhsil metodologiyası

Türkiyə Respublikasının hərbi təhsil sistemi NATO standartlarına uyğunlaşdırılmış ən inkişaf etmiş metodoloji yanaşmalardan birini təmsil edir. Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyaları (Türk Silahlı Kuvvetleri Harp Akademileri) öz tədris proqramlarında aktiv öyrənmə metodlarından, qərarvermə oyunlarından və real vəziyyət simulyasiyalarından geniş istifadə edir (Demirel, 2019). Burada kursantlara real döyüş ssenariləri təqdim edilir və onların situasiya analiz qabiliyyətləri,

qərarvermə sürəti və komanda içində liderlik bacarıqları inkişaf etdirilir. Türkiyə hərbi təhsilində müasir döyüş əməliyyatlarının tələblərinə uyğun olaraq, kiber təhlükəsizlik və informasiya müharibəsi modulları da tədris proqramlarına daxil edilmişdir (Özdemir, 2020).

Türkiyə Hərbi Akademiyaları metodoloji baxımdan klassik təlimlərlə (fiziki hazırlıq, atəş bacarıqları) yanaşı, analitik düşüncə, əməliyyat idarəçiliyi və strateji planlaşdırma sahələrinə xüsusi önəm verir. NATO-nun "Training Needs Analysis" (TNA) modelinə əsaslanan yanaşmalar tədris proqramlarında sistemli şəkildə tətbiq edilir (NATO, 2017). Bu yanaşma çərçivəsində hərbi təhsil ehtiyacları fərdi və kollektiv səviyyələrdə qiymətləndirilir və bu qiymətləndirmə nəticələrinə uyğun olaraq təlim proqramları dinamik şəkildə yenilənir.

Azərbaycan Respublikasında da hərbi təhsil metodologiyası müasir tələblərə uyğun olaraq yenilənməkdədir. Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində tətbiq edilən metodologiya Türkiyə modeli ilə böyük oxşarlıqlara malikdir. Burada təhsil alan kursantlar real döyüş şəraitinə uyğunlaşdırılmış praktiki məşqlər, simulyasiya təlimləri və liderlik inkişaf proqramları vasitəsilə hazırlanır (Əliyev, 2018). Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə tətbiq edilən metodikaların effektivliyini real döyüş əməliyyatlarında sübut etmişdir. Məsələn, kombinə edilmiş silah əməliyyatları (Combined Arms Operations) və yüksək səviyyəli koordinasiya tələb edən taktiki manevrlər məhz müasir metodoloji yanaşmalar sayəsində uğurla həyata keçirilmişdir (Quliyev, 2021).

Azərbaycan hərbi təhsilində, xüsusilə zabit hazırlığında problem əsaslı öyrənmə yanaşması (PBL) geniş tətbiq edilir. Kursantlara situasiya əsaslı tapşırıqlar verilir və bu tapşırıqlar vasitəsilə onların analitik düşüncə və qərarvermə bacarıqları inkişaf etdirilir. Bundan əlavə, NATO tərəfindən tövsiyə olunan standartlara uyğun olaraq etik liderlik və silahlı münaqişə hüququnun tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2020).

Hər iki modelin ortaq cəhəti müasir texnologiyaların - simulyatorların, e-təhsil platformalarının və virtual realitet sistemlərinin - təlim prosesində geniş tətbiqi ilə bağlıdır. Bu yanaşmalar tələbələrin praktiki bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, döyüş şəraitində adaptasiya və qərarvermə sürətini də optimallaşdırır (Pike, 2015).

Nəticə

Hərbi təhsilin nəzəriyyəsi və metodologiyası tarixi təcrübə və müasir texnologiyanın vəhdətindən yaranan dinamik bir sahədir. Klassik nəzəri prinsiplərə əsaslanan yanaşmalar müasir dövrdə analitik düşüncə, texnologiyaya adaptasiya və etik liderlik prinsipləri ilə tamamlanır. NATO ölkələri və Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, effektiv hərbi təhsil sistemi dəyişən təhlükəsizlik reallıqlarına çevik reaksiya verə bilən liderlərin və qüvvələrin hazırlanmasını təmin edir. Gələcəkdə hərbi təhsildə süni intellekt və kiber təhlükəsizlik sahələrinin daha da ön plana çıxacağı gözlənilir.

Ədəbiyyat

1. Adamsky, D. (2010). *The culture of military innovation: The impact of cultural factors on the revolution in military affairs in Russia, the US, and Israel*. Stanford University Press.
2. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. (2020). *Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Təhsil Sistemi haqqında məlumat*. Bakı: Müdafiə Nazirliyi Nəşriyyatı.
3. Belenky, G. (2001). Stress and performance in military operations. In J. Driskell & E. Salas (Eds.), *Stress and human performance* (pp. 189–224). Lawrence Erlbaum Associates.
4. Caforio, G. (Ed.). (2006). *Handbook of the sociology of the military*. Springer.
5. Clausewitz, C. von. (1989). *On war* (M. Howard & P. Paret, Eds. & Trans.). Princeton University Press. (Original work published 1832)
6. Demirel, A. (2019). Türkiyə hərbi akademiyalarında təlim və tədris sisteminin NATO standartlarına uyğunlaşdırılması. *Türk Savunma Bilimleri Dergisi*, 4(2), 25–42.
7. Əliyev, A. (2018). *Azərbaycan Respublikasında hərbi təhsil sisteminin inkişafı: Müasir çağırışlar və perspektivlər*. Bakı: Hərbi Nəşriyyat.
8. Gerras, S. J. (2010). *The army profession, ethics, and officership primer*. U.S. Army War College.

9. King, A. (2006). The word of command: Communication and control in the military. *Armed Forces & Society*, 32(4), 493–512.
10. Knowles, M. S. (1980). *The modern practice of adult education: From pedagogy to andragogy*. Cambridge Adult Education.
11. NATO. (2017). *Training Needs Analysis (TNA) model*. NATO Allied Command Transformation.
12. NATO. (2020). *NATO's approach to education and individual training during COVID-19*. NATO HQ.
13. Özdemir, M. (2020). Kiber müharibə və Türkiyə hərbi təhsili: Yeni dövrün təlim tələbləri. *Milli Savunma Üniversitesi Dergisi*, 2(1), 67–85.
14. Pike, J. (2015). *Virtual Battlespace (VBS3)*. GlobalSecurity.org.
15. Quliyev, İ. (2021). Vətən müharibəsində hərbi təhsil və taktiki qərarvermə bacarıqları. *Azərbaycan Müdafiə Strategiyaları Jurnalı*, 2(1), 15–28.
16. Sun Tzu. (2018). *The art of war* (L. Giles, Trans.). Wisehouse Classics.
17. Tucker, P. (2018). The future of war: Artificial intelligence and the changing face of conflict. *Defense One*.
18. Wong, L., Bliese, P. D., & McGurk, D. (2003). Military leadership: A context specific review. *The Leadership Quarterly*, 14(6), 657–692.

Daxil oldu: 09.01.2025
Qəbul edildi: 14.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/12-15

Birja Bayramova
Baku State University
PhD in History
https://orcid.org/0009-0002-9427-6333
birjabayramova@bsu.edu.az

The Treaty of Turkmanchay (1828) and Incorporation of Zangazur into the Russian Empire in Sources

Abstract

Little attention has been paid in Azerbaijani historiography to the distortion of geographical place names belonging to the territory of Azerbaijan in the texts of the Treaty of Turkmanchay. It is the moral responsibility of historical researchers not only to highlight this issue within our historiography, but also to spread it on an international scale. So it should not be forgotten that "geographical space creates a way of life. If an ethnic group is moved to another territory, it takes a certain time to adapt to natural processes". However, the armenianization of Azerbaijani lands by armenians and the distortion of geographical names were an insidious political plan that they had prepared in advance. The Zangazur region was also a part of this policy. With the Turkmanchay Peace Treaty, the geographical points of Zangazur's territory were artificially divided between the two empires, the process of division into ethnic groups took place, Zangazur became part of Russia's plan to create a buffer zone between Armenia and Azerbaijan. With this, the policy of Armenization was openly declared.

Keywords: *Zangezur region, Turkmanchay Treaty, resettlement of population, armenian province, Caucasus, geographical location, demographic processes*

Bircə Bayramova
Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0002-9427-6333
birjabayramova@bsu.edu.az

Türkmənçay müqaviləsi (1828) və Zəngəzurun Rusiya İmperiyasının tərkibinə qatılması mənbələrdə

Xülasə

Türkmənçay müqaviləsinin mətnlərində Azərbaycan ərazisinə aid coğrafi yer adlarının təhrif edilməsinə Azərbaycan tarixşünaslığında az diqqət olunmuşdur. Bunu nəinki tarixşünaslığımızda ön sıralara çıxarmaq, hətta beynəlxalq miqyasda da yaymaq tarixçi tədqiqatçıların mənəvi borcudur. Çünki unudulmamalıdır ki, "coğrafi məkan həyat tərzini yaradır. Bir etnik qrup başqa əraziyə köçürülürsə, təbii proseslərə uyğunlaşması müəyyən zaman tələb edir". Ancaq ermənilərin Azərbaycan topraqlarının erməniləşdirilməsi, coğrafi adların təhrif olunması onların öncədən hazırlamış olduqları məkrli siyasət planı idi. Zəngəzur bölgəsi də həmin siyasətin bir parçası idi. Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə Zəngəzurun ərazisi coğrafi nöqtələri iki imperiya arasında süni parçalandı, etnik qruplarda bölünməsi prosesi baş verdi, Zəngəzur Rusiyanın Ermənistanla Azərbaycan arasında tampon zona yaratmaq planının bir hissəsinə çevrildi. Bununla erməniləşdirilmə siyasəti açıq elan edildi.

Açar sözlər: *Zəngəzur bölgəsi, Türkmənçay müqaviləsi, əhalinin köçürülməsi, erməni vilayəti, Qafqaz, coğrafi mövqe, demoqrafik proseslər*

Introduction

Throughout the centuries, we have witnessed the rapid changes in world politics. Azerbaijan has endured through many bloody pages to safeguard against the unforeseen challenges and upheavals of our country.

Currently, "our political strategy, based on real political conditions, examines the irregularities of socio-political development." (Piriyev, 2002, s. 3). It is responsibility of researchers to investigate the historical roots of our lost lands and uncover the truths to assist predict future developments. According to Suat Ilhan, Azerbaijan is connected to the bipolar world, therefore Azerbaijan is a state that plays an important role in the development of the Caucasus (Piriyev, 2002, s. 173).

Research

The international situation that emerged in Europe in the late 18th and early 19th centuries had a great impact on Asia, especially the Caucasus region. The Russian Empire emerged victorious in the war against the Gajar state within the years 1803-1813. Therefore, with The Gulistan Peace Treaty, "Tsarism, which consolidated its influence in the region, enabled the relocation of Armenians to the South Caucasus" (Qasımlı, 2014, s. 13). Later, in 1826-1828, states used Armenians to achieve their tsarist goals. As Ali Asker noted, "In 1829, the viceroy of the Caucasus, Chopin, was instructed to prepare a plan of the newly occupied territory in the South Caucasus." (Askarov, 2023, s. 45). Researcher noted that Chopin comprehensively conducted the Iravan and Nakhchivan khanates, which were designated the "Armenian province" in 1829-1832. He reported in 1852 that 57,266 Armenians were resettled from the territories of Iran and Turkiye to Azerbaijan after the Turkmenchay and Edirne treaties. Of course, this could have had a negative impact on the demographic situation of the population in the following years (Askarov, 2023, s. 46).

Ilgar Niftaliyev in his article titled "Azerbaijani-Armenian Relations in Soviet Armenian Historiography", writes that "Soviet Armenian historiography not only viewed Azerbaijani-Armenian relations through the prism of Russian-Turkish and Armenian-Turkish history, but also presented the history of the Nakhchivan, Zangazur, and Garabagh regions as Armenian histories" (Niftaliyev). The same historians, by presenting the conclusion of the Kurekchay Treaty on May 14, 1805 as a "way of salvation" and a "voluntary union," were concealing the true essence of Article XV of the Turkmenchay Peace Treaty. Fake Armenian historians such as S. Kharmandaryan, G. Galoyan, and M. Shaginyan emphasized the lands of Zangazur either as a "disputed territory" between Azerbaijan and Armenia, or directly as Armenian territory (Niftaliyev).

The main essence of Article XV of the "Turkmenchay" Treaty was that the resettled population, regardless of their identity or status, "shall not be subjected to harassment, persecution, or insults for their behavior or religious beliefs... Starting from this day, officials and residents are given one year to freely move from the Iranian province to Russia with their families, to transport and sell their movable property without any customs or taxes on their movable goods and property or belongings, without any hindrance from the government or local authorities" (Bayramzadeh, 2013, s. 4). What was actually entailed: was creating all kinds of conditions for Armenians, implementing the plan to Armenianize, and by extension Christianize the land of Azerbaijan.

Therefore, the misfortunes that have befallen Azerbaijan, the continuous aggressive policies of neighboring states, have always stemmed from the advantageous geopolitical location, and natural resources have been the subsequent part of the plans.

What happened in the end? The historical Azerbaijani land became the Armenian province (1828), the Irevan governorate (1849), the Ararat Republic (1918), and since 1991, the Armenian land. These treaties gradually Armenianized ancient lands like Zangezur, contrary to the will of the Azerbaijanis (Bayramzadə, 2013, s. 4). It should be noted that in Section III of the "General Collection of Laws of the Russian Empire", one of the documents refers to the Irevan and Nakhchivan khanates as the "Armenian province" (Shukurov, 2006, s. 61). Regarding the resettlement of Armenians under Article 15 of the treaty, Griboyedov noted that the treaty granted them full rights. (Shukurov, 2006, s.66). The newspaper "Severnaya pchela" («Северная пчела») wrote: "On this date, that is, on March 14, 1828, at three o'clock in the afternoon, the inhabitants of the capital were informed by cannon fire

from the Petropavlovsk Fortress about the conclusion of peace with Iran."... Griboyedov presented the Turkmenchay treatise to Nesselwrode on behalf of Paskevich afterward, they attended a reception for Nicholas I." (Shukurov, 2006, s. 60).

The delineation of borders through the Zangezur region in the Turkmenchay Treaty was addressed in Article V: "...Following the bed of the Aras river... It will stretch 21 Russian versts. Then the border goes through the Mughan plain to the Bulgarchaya, to the lands three trees, or 21 Russian versts, below the confluence of two small Adinabenzer and Sarigamish rivers; border... It continues to the confluence of the aforementioned small Adınabenzer and Sarıgamyş rivers, then along the right bank of the East Adınabenzer river to its upper reaches, and from here it continues to the top of the Jikoir hill. ... The border runs from the peak of the Jikoir Height, along the mountains separating Talysh from the Arsh region, to the peak of Gamarkuhum.... Then the boundary line will extend from the peak of Gamarkuh along the mountain range separating Zuvand and Zuvand and Arsh districts to the borders of Velkich district, in accordance with the rules explained above regarding the flow of water.... Thus, the Zuvand region, except for the part located on the opposite side from the peak of the aforementioned mountain, is annexed to Russia. The boundary line between the two States shall continue, in accordance with the above-mentioned rules of water flow, from the borders of the Velkich district, along the summit of Kloputa and the main range of mountains in the Velkich district, to the northern source of the Astara river, from there along the bed of that river to its place of discharge into the Caspian Sea, where the boundary line separating the Russian territories from Iran ends (Turkmanchay Treaty, 2018).

Referring to the above text, it can be said that the clause on the borders of the Turkmenchay Treaty shows manifestations of imperialist goals, geographical determinism, and ethnic-geographical fragmentation. Thus, although the peace agreement established on the borders was supposedly seen as an "agreement", it was more like a dictate of defeat than a real agreement. The Zangezur, Nakhchivan, and Karabakh regions were creating future hotbeds of conflict. When discussing about the Jikoir Heights and other geographical areas, one can observe the delineated of borders based on the main watershed principle. This was also a plan for that period, which would lead to the fragmentation of local communities and the division of the districts into separate empires. The vast majority of geographical areas such as Sarıgamish, Jikoir, Zuvand, Gamarkuhum and others fell within the territory of Armenia. The Zangazur region was also divided as part of these borders. This region was associated with the Eastern Zangazur region.

Abbas Piriyev notes in his work: "The territory is considered the place of the national spirit. If the place of the national spirit is not protected, the nation cannot be saved from disasters" (Piriyev, 2002, p. 173).

Conclusion

The point is that when we look at it from an imperial perspective, we witness the military-strategic, geographical relevance of the territory being taken into account rather than its demographic and historical significance. As a result, the territory of Zangazur was artificially divided between two empires by geographical positions and points, ethnic groups were divided, and Zangazur became part of Russia's plan to create a buffer zone between Armenia and Azerbaijan. Thus, the policy of armenization was openly declared. Migration routes and pastures were blocked by the border, which led to the economic weakening of the region. The geographically based, historically and ethnically unfair agreement laid the groundwork for the destruction of the integrity of Zangazur.

References

1. Bayramova, B. (2024). *Geographical features of the Zangezur region in historical sources*. In *Turkic World: Shared historical-cultural values, modern realities, and a look into the future. Proceedings of the 1st International Scientific Conference (December 19–20, 2023)*, 243–245. Fuyuzat.

2. Bayramzade, S. (2013, February 5). *White lies in the Black Treaty*. *525th Newspaper*, 4. https://www.anl.az/down/meqale/525/2013/fevral/292653.htm
3. Asgar, A. B. (2023). *The four stages of ethnic cleansing: A study on the history and consequences of the deportation of Western Azerbaijanis from their lands in the 20th century*, 240.
4. Hasanli, J. B. (2009). *The foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920)*. GARISMA LLC.
5. Hasanov, A. B. (2005). *Modern international relations and the foreign policy of Azerbaijan*. Azerbaijan Publishing House.
6. Muradverdiyev, A. B. (2007). *The memory of the history of Zangezur*. Khazar.
7. Mustafa, N. B. (2022). *The massacres committed by Armenians in Iravan province and Zangezur district (1905–1906)* (p. 392). Elm və Təhsil.
8. Narimanoghlu, H. B. (2019). *Zangezur: 100 questions, 100 answers*, 185.
9. Narimanoghlu, H. B. (2022). *Eastern Zangezur*. Fuyuzat. https://zengezur.com/KITABLAR/Sherqi-Zengezur-A5.pdf
10. Niftaliyev, I. (2022, May 28). *Armenian separatism in the Karabakh and Zangezur regions during the Azerbaijan Democratic Republic period*. *People's Newspaper*, (112), 15.
11. Niftaliyev, I. *Falsification of the history of Azerbaijani-Armenian relations in Armenian Soviet historiography*. https://www.anl.az/el/q/qarabag_6/q-26.htm
12. Piriyev, A. B. (2002). *Political strategy and the problem of national security*. Chashioghlu.
13. *Complete Collection of Laws of the Russian Empire*. (1828). *Second collection* (Vol. 3, 272-273). Saint Petersburg. https://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=279
14. Gasimli, M. B. (2014). *From the "Armenian question" to the "Armenian genocide": In search of true history (1724–1920)*. Murtajim.
15. Shukurov, K. B. (2006). *Turkmanchay 1828*. *The Historical Chronicle*, 188. https://elibrary.bsu.edu.az/files/books_460/N_374.pdf
16. *Treaty of Turkmenchay 1828*. https://mfa.gov.az/files/shares/Treaty%20of%20Turkmenchay.pdf
17. *A conference was held on the Treaty of Turkmenchay*. (2017, December 14). https://az.trend.az/azerbaijan/society/2835636.html
18. *Treaty of Turkmenchay*. (2018, February 10). https://1905.az/turkm%C9%99ncay-muqavil%C9%99si/
19. Urud, M. B. (2016). *Zangezur from the distant past to the present day*. Nurlar.

Received: 03.02.2025
Accepted: 08.05.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/16-37

Oussama Benyettou
National Institute for Educational Research Algeria
Doctor of Law in Intellectual Property
https://orcid.org/0000-0002-7617-407X
oussama.benyetou@inre.dz
Mohammed Mokhtar Didouche
National Institute for Educational Research Algeria
PhD in General philosophy
https://orcid.org/0009-0006-1350-7726
mohamed.mokhtar.didouche@inre.dz
Hakim Bouamama
National Institute for Educational Research Algeria
Doctor of Psychological sciences
https://orcid.org/0000-0002-0909-984X
hakim.bouamama@inre.dz

The Historical Development of the Legislative Framework Regulating the Competency Approach in the Educational System in Algeria

Abstract

This study aimed to analyze the historical development of the legislative framework regulating the approach to competencies in the educational system in Algeria, by monitoring the most important stages and procedures that were known in the process of adopting them within the Algerian educational system. As well as analyzing and interpreting the legal texts regulating it.

The study found that legal and regulatory texts tend to implicitly regulate the issue of approaching competencies rather than explicit and direct regulation. In addition, the legal regulation had an effective role in the process of gradual integration and adaptation of this approach within the Algerian educational system, especially in terms of clarifying the content and objectives of this approach to educational actors.

Keywords: *legislative framework, competency approach, the Algerian educational system, legal regulation.*

Oussama Benyettou
Milli Təhsil Tədqiqatları İnstitutu, Əlcəzair
Əqli mülkiyyət üzrə hüquq elmləri doktoru
https://orcid.org/0000-0002-7617-407X
oussama.benyetou@inre.dz
Məhəmməd Mohtar Didouche
Milli Təhsil Tədqiqatları İnstitutu, Əlcəzair
ümumi fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0006-1350-7726
mohamed.mokhtar.didouche@inre.dz
Hakim Bouamama
Milli Təhsil Tədqiqatları İnstitutu, Əlcəzair
psixologiya elmləri doktoru
https://orcid.org/0000-0002-0909-984X
hakim.bouamama@inre.dz

Əlcəzairdə təhsil sistemində səriştə yanaşmasını tənzimləyən qanunvericilik bazasının tarixi inkişafı

Xülasə

Bu tədqiqat Əlcəzair təhsil sistemində onların qəbulu prosesində məlum olan ən mühüm mərhələ və prosedurları izləməklə, Əlcəzairdə təhsil sistemində səlahiyyətlərə yanaşmanı tənzimləyən qanunvericilik bazasının tarixi inkişafını təhlil etmək məqsədi daşıyırdı. Həmçinin onu tənzimləyən hüquqi mətnlərin təhlili və şərhi.

Tədqiqat müəyyən etdi ki, hüquqi və tənzimləyici mətnlər açıq və birbaşa tənzimləmədən daha çox səlahiyyətlərə yaxınlaşma məsələsini gizli şəkildə tənzimləməyə meyllidir. Bundan əlavə, hüquqi tənzimləmə bu yanaşmanın Əlcəzair təhsil sistemi daxilində tədricən inteqrasiyası və uyğunlaşdırılması prosesində, xüsusən də təhsil subyektlərinə bu yanaşmanın məzmunu və məqsədlərini aydınlaşdırmaq baxımından təsirli rol oynamışdır.

Açar sözlər: *qanunvericilik bazası, səriştə yanaşması, Əlcəzair təhsil sistemi, qanuni tənzimləmə*

Introduction

Algeria attaches great importance to education because of its effective role in the process of sustainable development and improving the socio-economic conditions of citizens in particular and the state in general. In order to achieve this, the Algerian educational system has undergone many educational reforms since independence, including the application of various pedagogical approaches, such as the content approach, the objectives approach, and the competencies approach, depending on the political, social, and economic conditions experienced at the time of the implementation of each approach.

The transition from applying a particular approach to adopting another pedagogical approach depends firstly on whether the previous approach achieved the set goals or not, and also on the new approach and the extent to which it responds to the requirements of reality and is in line with the changes of the times. Algeria's adoption of the competency-based approach in the teaching-learning process is firstly due to the desire to improve the quality of education and training, as the objectives approach based on behavioral theory has focused on quantity rather than quality, and has been overtaken by the rapid development in the field of education with the emergence of new theories and approaches. Secondly, it is distinguished by its integrative nature and its ability to establish a bridge between knowledge on the one hand and competencies and behaviors on the other, thus eliminating the boundaries between scientific subjects, so that each subject contributes its share to the development of the child and the formation of a healthy and independent personality capable of self-formation in the field of life. ‘(Hadidan, 2011, p. 202) The roles of the teacher and the student within this approach have also changed dramatically, as he has become a regulator, monitor and guide of the learning process away from transmission and indoctrination, while the student has become the center of the learning process through his interaction and interaction with problematic situations and trying to find solutions to them.

Research

The implementation of the competency-based approach in Algeria came after the allocation of significant material and human resources, and by human resources we mean the role of the Algerian legislator in the legal and organizational establishment of the approach, as this approach, as is well known, is of Canadian origin, and therefore its application in Algeria requires the establishment and preparation of a legal basis for it that takes into account the nature of the approach on the one hand and the specificity of Algerian society on the other hand. Not to mention the updates that occur from time to time in education according to the changes and developments, which in turn require laws and regulations to regulate them.

In this article, we will attempt to trace the historical development of the competency-based approach in the Algerian educational system in terms of its legal and regulatory framework, analyzing

and interpreting a number of regulatory measures and legal decrees that represented a reference and a starting point for the application of this approach.

Based on the above, we pose the following question: What are the features of the organization of the competency-based approach in Algerian legislation?

1. Concept of competency-based approach

According to the 2009 edition of the General Reference Curriculum, competence is defined as follows: '...the ability to act based on the mobilization and utilization of a range of resources: '...the ability to act based on the effective mobilization and use of a range of resources.' (National Curriculum Committee, 2009, p. 20) Competence has also been defined by the Directorate General of Canadian Complementary Education (DGEC) as: '...the ability to carry out roles and tasks related to a job function, as narrowly defined in the field of programme development, and a competency includes a set of social-emotional dispositions, cognitive skills, psychological, sensory and motor skills that enable the exercise of an activity function or task to a degree of mastery that is compatible with the requirements of the labor market...' (Zamam, 2012, p. 148).

The competency-based approach is defined in the 2009 General Curriculum Reference, derived from the provisions of Law No. 08-04 containing the National Education Law, as follows: '...the competency approach is based on the logic of education centred on the student and his actions and reactions to the problematic situation, together with an education based on the knowledge to be acquired by the student...' (National Curriculum Committee, 2009, p. 19).

From these various definitions, it can be concluded that the purpose of applying the competencies approach within the Algerian educational system is to enable the student to be able to act effectively in situations encountered in his daily life, based on knowledge derived from the educational and pedagogical activities that the student receives within the educational institution, in other words, the educational institution prepares the student according to a gradual pattern that takes into account a number of factors, especially the student's age, educational level, level of mental development of the student ... In other words, the educational institution prepares the student according to a gradual approach that takes into account a number of factors, especially the student's age, level of education, level of mental development, etc. The implementation of this approach is embodied by relying on a number of material and human resources, especially those related to the contents of the curricula and their educational programmes, as well as the pedagogical tools and supports, all of which should take into account the objectives of applying this approach, in addition to qualified teachers and professors who are qualified to apply this approach, starting with the acquisition of teaching and learning competence and ending with the competence of evaluation and assessment. In addition to good evaluation and assessment methods and procedures, mainly aimed at evaluating the performance of the teacher, the learner and the management of the educational institution, as well as qualified specialists who are qualified to evaluate and correct the implementation of this approach in the Algerian educational system in general, which is done by accompanying teachers, professors and the management of the educational institution in the process of evaluating and assessing their performance as well as the performance of the student.

2. The legislative framework governing the competency-based approach

The competencies approach resulted from the development of the objectives approach, which was used in the Algerian educational system before the recent reforms that affected the Algerian educational system, the impact of which remains to this day despite the orientation of those in charge of the educational system in Algeria towards the adoption of the competencies approach since 2003 (El Ayeb, 2015, p. 323) as a result of the attempts of the committees specialized in reforming the educational system in general and curriculum reform in particular, to find mechanisms that contribute to the integration and application of this approach within this system, which these committees started in 1998.(Zamam, 2012, p. 141) Therefore, we will highlight the following.

2.1. Regulation of the competency-based approach in Law No. 08-04:

The competencies approach finds its current legal basis in Law No. 08-04, the National Education Law (Law No. 08-04, 2008, p. 7), which repealed the provisions of Ordinance No. 76-35 on the organization of education and training and its various amendments (Law No. 08- 04, 2008, p. 18),

specifically at the level of its first chapter, which regulates the foundations of the Algerian school, particularly with regard to the objectives of education and the tasks of the Algerian school. 04, 2008, p. 18), specifically at the level of Title I, which regulates the foundations of the Algerian school, particularly with regard to the objectives of education and the tasks of the Algerian school, through which the Algerian legislator aimed to reach the Algerian student to acquire a set of competencies at the educational and educational levels (Law No. 08-04, 2008, pp. 8-9), as shown in detail in the attached table, through which we tried to highlight the features of the organization of this approach within the provisions of this law. (See the table in the appendices).

3. Organizing the competency-based approach in the educational regulatory

In the same context, the legislator left the details of the application of this approach or its procedural objectives to regulation. In addition to the general reference text of the curricula finalized by the National Committee for the Reform of Educational Curricula in accordance with the provisions of Law No. 08-04, the legislator has regulated the details of the integration and application of the competencies approach in the curricula, the legislator has regulated the various procedural steps of this integration and application by a set of regulatory texts. What is perhaps most notable about this regulation in general is the proactive and preliminary steps taken by the legislator before the promulgation of Law No. 08- 04 containing the National Education Law, under which the legislator formally adopted this approach as an established approach and principle. 04 of the National Education Law, under which the legislator formally adopted this approach as a fixed approach and principle within the highest legal document of the national education sector, in what can be considered as an experimental period that was intended at the time to measure the extent to which this approach can be integrated into the Algerian educational system, and to measure its effectiveness or efficiency compared to other approaches, before regulating it within the provisions of this law.

3.1. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2003:

The first effects of this regulation date back to 2003, on the occasion of the preparation for the 2003-2004 academic season, and the issuance of Ministerial Circular No. 245 (2003), through which the legislator referred to the importance of the training process in the field of the competency approach and the need to pay attention to this process before starting to apply this approach (Harayez, 2019, pp. 209-210) 210), as well as the issuance of Ministerial Circular No. 509 on information and training processes in the field of the new educational curricula, a regulatory text through which the legislator aimed to achieve the objectives of sensitization and training directed to inspectors in various disciplines, mainly aimed at preparing primary education teachers and basic education teachers to implement the new educational curricula at these two levels of education. (Ministerial Circular No. 509, 2003, p. 26).

This year also saw the issuance of Ministerial Circular No. 881, making it mandatory to use international coding and scientific terminology in the new educational curricula included in the educational reforms, at all levels and stages of education, especially those related to scientific and technical subjects, as a requirement for implementing the objectives of the competency-based approach (Ministerial Circular No. 881, 2003, p. 07).

3.2. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2004:

Within the framework of the progressive reform of the Algerian educational system, through which the authorities decided to adopt the competencies approach and endeavor to integrate and adapt it within this system, this year saw the issuance of Ministerial Circular No. 547 aimed at establishing the second year of primary education, which carried with it a set of amendments and improvements dictated by the requirements of applying this approach, especially those related to the application of new curricula, the inclusion of French as a first foreign language, and the inclusion of science and technology education. The legislator also urged the need for education staff and primary school principals to undergo training on these new curricula and teaching materials in order to adapt their practices to this amendment, to be implemented starting from the 2004-2005 academic year. (Ministerial Circular No. 547, 2004, p. 19). In addition to Ministerial Circular No. 548, issued in the same issue, which included the installation of the second intermediate year, which also included a set of amendments and improvements necessitated by the requirements of implementing this approach,

especially with regard to the implementation of new educational curricula, as well as the introduction of international coding and scientific terminology, in addition to the introduction of international coding and scientific terms. The legislator also urged the need for education staff and directors of educational institutions at this educational level to undergo training on the amendments and improvements to the curricula and teaching materials at this educational level, with a view to adapting their field practices to these amendments, to be implemented starting in the 2004-2005 academic year (Ministerial Circular No. 548, 2004, p. 25).

3.3. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2005:

In addition to Ministerial Circular No. 2039 (2005) and Ministerial Circular No. 26 (2005), concerning the reform of the educational evaluation system and the procedures and organization of the evaluation of students' work, respectively. These two circulars aimed to adapt the learning and evaluation processes to the specificities of the new curriculum based on the competencies approach. They were followed in the same year by Ministerial Circular No. 42 (2005), through which the legislator aimed to provide the necessary clarifications to implement the provisions of these two circulars.

3.4. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2007:

Ministerial Circular No. 946 (2007), which was issued on the occasion of the 2007-2008 school year in implementation of a cooperation programme between the Ministry of National Education and UNESCO called ‘PARE II’, aims to form a national nucleus of trainers in the field of the competency approach, taking into account the participation of all actors, including inspectors, teachers and directors of educational institutions from all directorates of education throughout the national territory, to be trained during the 2007-2008 and 2008-2009 school seasons. In addition to Ministerial Circular No. 2020 (2007) on the revival of reading activities in educational institutions and subsequent ministerial circulars such as Ministerial Circular No. 198 (2007) on school libraries in primary education institutions, both of which preceded the promulgation of Directive Law No. 08-04 by a few days, these two regulatory texts focused in their entirety on the objective of providing students with a range of incidental competencies.

3.5. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2008:

In the context of adapting educational curricula to the objectives of the competency-based approach, and given that the field of informatics is one of the most prominent areas suitable for the application of the competency-based approach to teaching, the legislator, by Decision No. 25 (2008), approved informatics programmes for the third and fourth intermediate years, followed by a series of circulars specifying the modalities for its application in the various years of this level of education referred to above. This adaptation endeavor also required the need to simplify the curricula. Accordingly, the legislature issued Ministerial Decision No. 08 (2008) approving new curricula in the French language for the third and fourth years of primary education.

3.6. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2009:

One of the most prominent aspects of the regulation of the competency-based approach within the educational system is the regulation of sports as an educational activity that complements the educational process, in accordance with Ministerial Circular No. 592 (2008), issued in 2009, which implemented a number of legal and regulatory texts that have regulated this issue since 1993, through which the legislator aimed to determine the modalities of organizing and running sports departments. This was followed by Ministerial Circular No. 49 (2009), through which the legislator aimed to determine the modalities for the evaluation of students in these departments in the subject of physical education and sports.

With regard to the regulation of the competency-based approach to preparatory education as part of the 2009 educational regulations, the legislator issued Ministerial Circular No. 108 (2009), through which the legislator aimed to determine the educational impact of the gradual introduction of preparatory education at the national level as one of the results of the reform of the educational system, by studying the school results of students in the first year of primary school, particularly in terms of their annual averages in the subjects of expression, writing, reading and mathematics.

The legislator also issued Ministerial Circular No. 537 (2009), through which the legislator aimed to clarify the practical measures to accompany the implementation of a new French language curriculum in the fifth year of primary school, in addition to the curricula for the third and fourth years mentioned above, especially in terms of information and training processes about this new curriculum, changing the textbook for this educational level and this educational subject, and determining the timing of its teaching.

In addition to the above, the legislator issued Ministerial Circular No. 138 (2008), through which the legislator aimed to determine the modalities of applying the mitigations introduced to the contents of the primary education curricula at different levels and subjects. This measure comes in the context of the implementation of the approach to competencies, especially since this mitigation came as a result of the continuous attempts, endeavors and efforts to adapt the objectives and applications of this approach within the Algerian educational system, especially the primary education system.

This year, the legislator also issued another regulation on the subject of the competencies approach, through Ministerial Circular No. 1802 (2009), which includes the follow-up of the implementation of the educational programmes for the 2009-2010 academic season, which were introduced by the recent reforms. The circular makes it clear that the authorities are keen to move forward with the integration of this approach into the Algerian educational system. The task has been entrusted to the National Committee for Monitoring Curriculum Implementation, which has parallel committees at both the provincial directorate and educational institutions, and set 31 October 2009 as the date for the first evaluation of the new educational programmes that were introduced by these reforms.

At the end of 2009, the legislator issued Ministerial Circular No. 73 (2009), which aims to create a national nucleus of trainers in the subject of informatics for primary education. This endeavor is part of the efforts to integrate the competency-based approach into the Algerian education system, similar to the national nucleus created specifically for training on this approach, mentioned earlier, and emphasizes the great importance of this subject as a knowledge area suitable for the application of this approach.

3.7. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2010:

In 2010, the legislator began the year 2010 to continue the process of promoting the integration and adaptation of the competencies approach in the Algerian educational system by issuing Ministerial Decision No. 08 (2010), which included the approval of a new educational programme for the first year intermediate level, approved by the National Curriculum Committee. At the same time, he referred the issue of determining how to implement this new educational programme to a circular to be issued later and stressed the need to start implementing it starting from the 2010-2011 academic year.

In the same year, as part of the attempts to integrate this approach into the Algerian education system, which required a reform of the educational curricula at the time, the legislator issued Ministerial Circular No. 579 (2010), containing a new curriculum for the Amazigh language for the third intermediate year. This was also part of the Algerian State and the Ministry of Education's efforts to gradually introduce the teaching of the Amazigh language, explaining the various practical measures to accompany the implementation of this curriculum, which the legislator stressed the need to start applying it starting from the 2010-2011 academic year.

In the same year, in the same issue referred to above, the legislature issued Ministerial Circular No. 580 (2010) concerning the implementation of a new French language curriculum for the first-year intermediate level, which is part of the curriculum reform required by the integration and adaptation of the competency-based approach to the Algerian education system. This reform is in line with the exit from the primary level of education, whose curriculum was also reformed, as we have already discussed. The legislature stressed the need to implement this curriculum beginning in the 2010-2011 academic year. In the same context, the legislator clarified the various practical measures to accompany its implementation.

As part of the endeavor to integrate this approach into the Algerian education system, especially at the general and technological secondary level, the legislator issued two ministerial circulars aimed

at enforcing the use of subtitles in foreign language teaching (Ministerial Circular No. 77, 2010, p. 34) and the use of scientific terms in foreign languages (Ministerial Circular No. 78, 2010, p. 35).

3.8. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2011:

During this year, the legislator issued Ministerial Decision No. 63 (2011) approving new French language teaching programmes for the second intermediate year, approved by the National Curriculum Committee, to be implemented starting from the 2011-2012 academic year, with the modalities of implementation to be determined by a ministerial circular to be issued at a later date.

In the same context, Ministerial Circular No. 82 (2011) was issued by the legislator to organize a national information forum on the French language curriculum for the second intermediate year. The aim of the forum was to introduce and present the new curriculum for this subject at this educational level, as well as the accompanying document and the methodology adopted in writing the textbook for this subject. The organization of this national forum was followed by other provincial forums on the same subject organized by the subject inspector who represented the province at the national forum.

In order to ensure that the new curricula and programmes in the various subjects, levels and stages covered by these reforms are implemented as they should be, those in charge of the Algerian education system have introduced a change in the timings of the various subjects and curricula at the primary education level, with the issuance of Resolution No. 17 (2011), which approved new timings for subjects and curricula at this level, to be implemented starting from the 2011-2012 academic year. Through this new organization of school time, the authorities sought to harmonize study times with the contents of the new educational curricula. To this end, the legislator issued Ministerial Circular No. 566 (2011), through which he aimed to organize information processes during which this new organization of school time in primary education, including preparatory education departments, was presented to the various educational actors concerned. Perhaps one of the most prominent effects of this change in study time is the change in the organization of time for extracurricular activities, as one of the most important tools relied upon in the application of the competencies approach, especially in terms of enabling the student to employ the theoretical knowledge acquired through appropriate performance, i.e. complementing the objectives of classroom activities represented in the theoretical lessons (Ministerial Circular No. 641, 2011, p. 43).

In order to promote the principle and purpose of foreign language control within the Algerian educational system, which is also a favorable environment for the implementation of the competency-based approach, the legislator issued Ministerial Circular No. 418 (2011), which stipulates that Italian can be taught as a third foreign language in addition to German and Spanish in the foreign language section of general secondary education, starting from the 2011-2012 academic year.

3.9. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2012:

In order to identify the various difficulties and obstacles that hinder the integration and adaptation of the objectives of the competency-based approach and its field applications within the Algerian educational system, especially those faced by teachers in the classroom related to learning situations, the legislator issued Ministerial Circular No. 375 (2012), accompanied by a pedagogical coordination note, through which the legislator clarified the various procedures and techniques that would help the teacher to analyze learning situations in the classroom and the procedures and techniques to address them.

Ministerial Circular No. 377 of 2012 on the use of the achievement portfolio, which is defined in the pedagogical coordination note attached to the text of this ministerial circular, as follows: '...a portfolio that collects the attempts, achievements, creations and assignments made by the learner by recording the work he/she has collected and produced during the school year to demonstrate his/her special skills: '...a portfolio that collects the attempts, achievements, creations and tasks carried out by the learner by recording the works collected and produced during the school year to demonstrate their special skills' (Ministerial Circular No. 377, 2012, pp. 10-13).

In furtherance of the same endeavor to optimally integrate the competency-based approach with its various objectives and applications within the Algerian educational system, the legislator issued Ministerial Circular No. 380 (2012) to improve the linguistic performance of learners in various

literary and scientific subjects, which has been affected by hybridization influenced by the vernacular dialects they use in their family and community circles, in addition to the confusion between the rules of the native Arabic language and those of foreign languages, especially French.

During the same year, in the same issue of the Official Bulletin of National Education, the legislator issued Ministerial Circular No. 381 (2012), through which the legislator endeavored to provide the necessary guidance on how to implement the curricula, especially those included in the educational reforms during this period, especially in general and technological secondary education, in a pedagogical coordination document on the same subject attached to the same circular.

3.10. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2013:

Among the regulatory texts that highlight the endeavors of the authorities in the process of integrating and adapting the competencies approach within the Algerian educational system, and the gradual transition of this system from adopting previous approaches to adopting this approach, we find Ministerial Circular No. 32 (2013) concerning the training of primary education inspectors in preparatory education, which comes to complement the effort to popularize preparatory education on the one hand, and to supplement the effort to train education personnel in applying this approach on the other hand.

In order to strengthen the principle and purpose of controlling foreign languages within the Algerian educational system, which is also a favorable environment for applying the objectives of the competency-based approach, and after proving the effectiveness of its teaching during the previous experimental period in some secondary schools, specifically during the 2011-2012 academic year, the legislator issued Ministerial Circular No. 121 (2013), which stipulated the possibility of including Italian as a third option alongside German and Spanish in the foreign languages section in general secondary education, starting from the 2013-2014 academic year.

Similar to the change in the timetable for teaching materials and curricula at the primary education level, which was necessitated by the change in the educational curricula brought about by the educational reforms for this period, which took into account the implementation of the competencies approach, this year the timetable for teaching materials and curricula at the intermediate education level was changed by Ministerial Decision No. 23 (2013), which approved the timetable for teaching materials and curricula at the intermediate education level, June 2013 edition, covering various educational subjects for this educational level, to be implemented in accordance with the following.

In the same context, and in application of the provisions of this ministerial decision, Ministerial Circular No. 1313 (2013) was issued in the same year and in the same issue of the Official Bulletin of National Education, concerning the reorganization of school time in intermediate education, which was based on two principles: reducing the daily and weekly school time and ensuring an adequate hourly volume, through which all learning activities prescribed in the educational curriculum, which is built according to the competencies approach, can be achieved.

Following the promulgation of various regulatory texts that include the inclusion and teaching of Italian as a foreign language and as a third option within the foreign languages division, and in application of their provisions, the legislator issued Ministerial Decision No. 17 (2013) establishing the Italian language curriculum in the second year of secondary education for the foreign languages division and its accompanying document, to be implemented in the 2013-2014 academic year.

Following the issuance of the aforementioned regulatory texts on improving learners' linguistic performance, which is a requirement for the application of the competencies approach, the legislator issued Ministerial Circular No. 307 (2013) concerning the activation of debate in Arabic language and literature classes at the general and technological secondary education level, aimed at improving the critical skills of learners at this stage of education, which was based on both the National Education Directive Law and the general reference of the educational curricula, built according to the competencies approach. In this circular, the legislator relied on the National Education Law and the general reference of the educational curricula, which are built according to the competencies approach, accompanied by a pedagogical coordination memorandum, which includes various procedures and techniques to help materialize this mechanism in the field.

One of the requirements for applying the competency-based approach is to master the techniques of summarization, given that it is a helpful factor for the student who needs to employ it in several fields and educational subjects, especially after the development of the aforementioned achievement grading mechanism by the authorities, which requires the student to possess this skill, which will help him during his academic life and later in his professional life. This issue was regulated by Ministerial Circular No. 308 (2013) on the control of summarization techniques in general and technological secondary education, which aims to equip students with learning and self-evaluation capabilities, especially in terms of general culture, intelligence and expression testing. The circular was accompanied by a pedagogical coordination note that outlines the stages to be followed in order to control summarization techniques.

3.11. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2014:

During this year, the legislature issued Ministerial Decision No. 10 of 2014 amending and supplementing Ministerial Decision No. 2005, including the approval of new educational programmes for the first year of general and technological secondary education, specifically the curriculum of the subject of computer information, which was renamed informatics, with the implementation of this curriculum to begin in September 2014.

Within the framework of integrating and adapting this approach and its objectives within the Algerian educational system, and in addition to the various techniques that the authorities have introduced to learners at different levels of education, particularly the techniques of summarization and the use of a workbook, the legislator issued Ministerial Circular No. 287 (2014) concerning the training of students in information coding techniques, which aims to improve the teaching-learning performance of learners. The legislator accompanied this ministerial circular with an instructional memorandum in which he explained the various stages and procedures to be followed in order to achieve the goal of mastering these Techniques.

The roles of the management of the educational institution and the teaching staff are of paramount importance in the process of integrating and adapting the competency-based approach within the Algerian educational system. In order to implement this endeavor in the field, the legislator regulated and controlled these roles by Ministerial Circular No. 288 (2014), especially in terms of accompanying the management of the educational institution in monitoring and analyzing the professional practices of teaching staff and the performance of learners in the classroom, whether new teachers or experienced teachers, using classroom observation techniques, with a view to developing their pedagogical practices, which are considered to be among the most important.

Pursuant to the provisions of regulatory texts aimed at achieving the goal of integrating and using information and communication technologies in the teaching-learning process, especially in terms of mastering their techniques for learners and teachers alike, as a suitable environment for acquiring a set of incidental competencies that will accompany them in various subjects, levels and educational and even professional stages in the future. Besides the regulatory texts that regulate the teaching of informatics in primary and intermediate education, the legislator issued Ministerial Circular No. 289 (2014) concerning the teaching of informatics in the first year of the second grade. The teaching programme, which has undergone a revision and revision as mentioned above, was issued in preparation for the 2014-2015 school year, accompanied by a pedagogical note on the methodology of the teaching-learning process for this subject, as well as two self-assessment cards.

3.12. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2015:

In order to achieve the goal of producing competent learners, it is necessary to have competent teachers, and to ensure consistency between the approaches adopted in both the teaching-learning process and the training process, the authorities in charge of the national education sector decided to adopt a competency-based approach even in the training of teaching staff. On this basis, the legislator regulated this issue this year through a series of regulatory texts, starting with the regulation of the initial training of new teaching staff. This is in accordance with the ministerial decree (2015) defining the modalities, duration and content of the preparatory pedagogical training during the trial training period for teaching staff, as well as Ministerial Circular No. 10 (2015) issued in application of the

provisions of this ministerial decree, whereby the legislator explicitly adopted the issue of training based on the competencies approach as one of the principles on which this training process is based.

This year saw a change in the mechanism to which the legislator entrusted the competence and authority to prepare the general reference of curricula and programmes as well as the curricula and programmes of the different stages, levels and subjects of education. After the competence of the National Curriculum Committee from its first establishment in 2001 until this year, this competence was transferred to the National Council for Programmes and its specialized committees and groups, which was created by the legislator through Executive Decree No. 15- 307, which defines the powers, composition, organization and functioning of the National Council for Programmes, whereby the legislator transferred to this Council the various tasks performed by this committee, which was leading the educational reforms that brought with it the integration and adaptation of the competencies approach within the Algerian educational system throughout this period of time, especially in terms of programme design, which includes the tasks of preparing and updating the general reference for programmes and the methodological guide for programmes, defining the graduation profiles of students at the end of each educational stage, preparing draft educational programmes and ensuring their horizontal and vertical coherence, checking the draft programmes and ensuring their. According to the text of Article 4 of the same decree (2015). The task of designing curricula and timetables is stipulated in Article 5 of the same decree, which includes the tasks of proposing teaching and learning endeavors that enable the effective implementation of study programmes, defining the methods of evaluating learning and school gains as well as the devices of pedagogical treatment and care for students with learning difficulties, defining the methods and procedures for the pedagogical management of the department and school institutions, preparing a network of timetables for educational subjects at each stage by incorporating international trends in the field of school rhythms (Executive Decree No. 15-307, 2015, p. 12). (Executive Decree No. 15-307, 2015, p. 12), as well as in terms of the design of teaching aids, which includes contributing to the preparation of textbooks and other teaching aids, as well as proposing codes for teaching aids and scientific and pedagogical equipment.(Executive Decree No. 15-307, 2015, p. 12) These are all tasks that require this council to take into account the adaptation of their subjects and contents to the requirements, objectives and applications of the competency-based approach.

3.13. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2016:

According to the Framework Circular for the 2016-2017 school year, the most notable feature of the 2016-2017 school year was the installation of the improved curricula for the first and second years of primary education and the first year of intermediate education, which were designed according to the competencies approach, which constituted the novelties of this school year in addition to the normal procedures for the resumption of schooling (Ministerial Circular No. 880, 2016, pp. 4-5).

3.14. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2017:

In the framework circular for the 2017-2018 school year, the legislator stressed the need to continue the implementation of the updated educational programmes for the second cycle of primary and intermediate education, designed according to the competencies approach, which will provide learners with effective, solid and sustainable competencies consistent with national and global values. This year saw the installation of new educational curricula and accompanying documents, aimed at ensuring the continuity of the reforms applied to the curricula of the first cycle of these two educational levels during the 2016-2017 school year. In the same context, the same circular stressed the importance of the axis of pedagogical change in the effort to integrate and adapt the competencies approach within the Algerian educational system, based on the modernization of curricula and the modernization of teaching methods, in order to form the citizen of tomorrow by giving him the possibility of acquiring competencies and skills transferable to real-life situations, which requires, according to the same circular, the reorganization of educational programmes and textbooks by educational stage rather than year, in order to focus on (Ministerial Circular No. 884, 2017, pp. 3-7).

Perhaps the most notable regulatory texts relevant to the subject of this research are the issuance of Executive Decree No. 17- 330 (2017) specifying the terms and conditions for obtaining accreditation and approval of pedagogical aids and supports, through which the legislator decided to

introduce new mechanisms to implement educational reforms, namely the establishment of two committees to accredit and approve textbooks, semi-textbooks and other pedagogical aids and supports, which would ensure the quality of these aids by monitoring their authoring, importing, printing and marketing processes, especially in terms of their conformity with the contents of the official curricula and programmes. This would ensure the quality of these materials by monitoring their authorship, importation, printing and marketing, especially in terms of their conformity with the contents of the official curricula and programmes that are designed according to the competency-based approach, which requires their authors and publishers to take this approach into account when designing these tools and supports, which can be seen as a new stage in the integration and adaptation of this approach into the Algerian educational system, after the stage of its inclusion in the educational curricula.

3.15. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2018:

The Algerian legislator issued this year Ministerial Decision No. 65 (2018), which determines the organization and functioning of the educational community, in which the legislator obliges all students at all stages and levels of education to bring their competence book at all times throughout the school year, followed by Ministerial Decision No. 67 (2018), which determines the establishment and functioning of the Council of Primary School Teachers, in which the legislator, in article 8, entrusts this Council with the task of determining competency levels, in accordance with the terms of the article.

3.16. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2019:

In order to complete the integration and adaptation of the competency-based approach within the Algerian educational system, especially with regard to educational curricula and pedagogical aids and supports, the design of which must take this approach into account, as we have already explained, and to complete the process of establishing the regulatory framework for the accreditation and approval of these pedagogical aids and supports, the legislator issued this year a number of regulatory texts, such as the ministerial decree determining the composition and operation of the accreditation committee (2019, p. 16) and the ministerial decree determining the modalities for granting accreditation and its standard form, in addition to the ministerial decree determining the composition of the approval committee (2019, p. 20) As well as the ministerial decree specifying the forms, conditions and limits of use of the authentication of the complementary medium and the medium used, in particular the semi-textbook, as well as the logo applied in the authentication (2019, p. 22).

This is because cultural activities, especially scientific and intellectual competitions that take the form of workshops, are an appropriate environment for learners to demonstrate their competencies, as well as an opportunity for those in charge of the educational system to assess the level of learners in light of their education according to the competency-based approach, and to evaluate the effectiveness of this approach within the Algerian educational system, especially at advanced stages and stages of education, away from quarterly, annual and national exams, by assessing the performance and achievement of learners in various literary and scientific subjects. The legislator has attached great importance to these cultural activities within the Algerian educational system, especially at the general and technological secondary education level, as evidenced by the framing of these activities this year by a number of ministerial circulars, namely Ministerial Circular No. 1027 (2019), whereby the legislator organized the so-called ‘Feather of my children for scientific inventions and innovations’ competition, specifying its rules of procedure and the various arrangements to be observed to organize this cultural activity, and Ministerial Circular No. 948 (2019), which included the necessary arrangements for the organization and broadcast of this competition on national radio programmes, outlining the exact procedural details of this process.

3.17. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2020:

This year was characterized by the Algerian state, like other countries around the world, going through the COVID-19 pandemic, which has had a negative impact on various aspects of life, including the movement of legislation, especially educational legislation, which, like various other sectors, has focused in its entirety on managing this pandemic (Ministerial Circular No. 313, 2020, p. 19). (Ministerial Circular No. 313, 2020, p. 19), as a complex crisis that must be encircled and

appropriate solutions and exceptional arrangements must be found to ensure a balance between preserving the health and safety of the sector's employees and students on the one hand, and ensuring the continuation of the normal functioning of the school process on the other.(Ministerial Circular No. 699, 2020, p. 9). Accordingly, this year's issues of the sector's official bulletin were devoid of any explicit regulation regarding the continued implementation of the competency-based approach within the educational system and the educational system in general. However, this pandemic has provided an opportunity for those in charge of the educational system in Algeria to strengthen the integration of technological tools or modern information and communication media within the educational system in general and education in particular, which was embodied in the launch of a pilot digital education experiment across a sample of primary schools in some wilayas. In addition to urging learners to use the educational resources provided by the digital platform for school support of the National Office of Distance Education and Training, the digital platform of the National Centre for Research in Scientific and Technical Information, as well as the specialized channel of the Public Television Corporation (Ministerial Circular No. 699, 2020, pp. 12-14).

3.18. Organization of the competencies approach in educational regulatory in 2021:

In continuation of the endeavor to integrate and use modern information and communication technology (ICT) tools in the Algerian educational system, which is one of the requirements for the integration and application of the competencies approach (Harayez, 2019, p. 2154) and one of the educational goals, in addition to the goal of encouraging learners to self-learn, as we have already discussed, which was also dictated by the impact of the COVID-19 pandemic at the time. This year, the legislator issued Ministerial Circular No. 198 (2021) concerning the broadcasting of educational lessons for students at different educational levels and stages through the YouTube platform, which was linked to the digital platform of the National Office of Distance Education and Training, through which the legislator aimed to exploit these tools and means to install or stabilize the competencies targeted in the educational curricula for learners.

As we have already discussed, intellectual competitions represent an opportunity to test the targeted competencies and measure the extent to which they are installed in learners, as well as an appropriate environment for integrating and applying the objectives of the competency-based approach. From this point of view, those in charge of the educational system in Algeria pay special attention to them, as does the global trend of other educational systems, especially when it comes to educational subjects that are of paramount importance in the learning process of the student and the sustainable development of the state in the various fields of development, which is based on the integration, utilization and development of contemporary technologies. The Algerian educational system has taken advantage of this occasion to organize intellectual competitions among students who excel in this subject at different levels of education, as part of an effort to build and develop students' abilities in mathematical and scientific education (Ministerial Circular No. 200, 2021, p. 29).

In the same context, the legislator issued Ministerial Circular No. 255 (2021), through which he clarified the necessary procedures for organizing this competition this year, and attached to this circular a guidance note on the construction of questions for the competition at the state level, the wording of which makes it clear that the legislator intends to use these intellectual competitions to continue to achieve the goal of integrating and applying the objectives of the competency approach in the Algerian educational system, and to measure the success of its outcomes, for which purpose the legislator has set a set of criteria that he requires the organizing committees to apply in preparing the topics for these competitions.

In the same context, and in order to complement the use of intellectual competitions in the integration and application of the competencies approach in the Algerian educational system, and to expand the scope of these competitions to include various educational subjects, the legislator issued this year a ministerial decision defining the composition, organization and conduct of the Algerian Olympiad Committee for Educational Subjects, as a national body supervising and framing this endeavor at the national level (Ministerial Decision No. 11, 2021, p. 73).

With regard to the integration and application of the competency-based approach in the Algerian educational system in the area of pedagogical aids and supports, although the legislator issued a number of amendments this year to the regulatory framework governing the procedures for the approval and validation of pedagogical aids and supports as one of the areas concerned with the integration and application of this approach, as we have already discussed, these amendments were limited to the provisions relating to the composition of the approval and validation committees, without other substantive and procedural provisions that would highlight the legislator's completion of this endeavor in this area.

As part of the continued implementation of the endeavor to integrate technological tools or modern information and communication media within the educational system in general and education in particular, as one of the requirements for the integration and application of the competency-based approach within these two systems - as we have already explained - the legislator issued this year a ministerial circular concerning the pilot project of the digital school. The Algerian education system has sought to gradually spread this endeavor nationwide by selecting a number of primary schools to be equipped with a single digital classroom, equipped with 30 electronic tablets containing a series of software programmes to manage digital textbooks for students at different levels of education (Ministerial Circular No. 557, 2021, p. 19).

As for the endeavor to use intellectual competitions to integrate and apply the competency-based approach in the Algerian educational system, and to complement this endeavor, the legislator issued this year a ministerial circular concerning the organization of the qualifying rounds of the Mathematics Olympiad at the national level, which is considered an opportunity for those in charge of the Algerian educational system to test the targeted competencies and measure the extent to which they are installed in learners, as well as an appropriate environment for integrating and applying the objectives of the competency-based approach, as we have already explained. (Ministerial Circular No. 706, 2021, p. 33).

During this year, the legislator also issued a ministerial circular on the exceptional organization of the teaching process in the three educational levels for the academic year 2021-2022, which was dictated by the COVID-19 pandemic. Although it did not explicitly regulate the subject of the competency-based approach, it included an exhortation by the legislator to ensure a set of requirements that are required to integrate and adapt the competency-based approach within the Algerian educational system, even during these exceptional circumstances, taking into account that the student is at the center of the teaching-learning process, including ensuring the continuation of in-person education, as well as encouraging the development of self-education and distance education, which requires the integration and use of technological tools. (Ministerial Circular No. 1394, 2021, p. 24).

In the same context, the legislator issued a ministerial circular containing the exceptional learning plans and gradations and the mechanisms for their implementation during the 2021-2022 academic year, through which he aimed to adapt them to the epidemiological situation existing at the time, as a basic pedagogical tool, which is relied upon to clarify the implementation of educational curricula, as well as to draw the basic features of learning and organize its methodological progress, in a way that enables the establishment of targeted competencies for learners at different stages and levels of education, in order to enable them to achieve the targeted competencies. As a key tool to control the effectiveness of various cognitive and methodological learning and the integration of transversal values and competencies contained and targeted in the educational curricula, the legislator, through this ministerial circular, requires the decentralized departments of the sector to organize information and training processes on this subject for teachers in coordination with district inspectors and directors of educational institutions.(Ministerial Circular No. 72, 2021, p. 49).

During this year, the legislator also issued the ministerial circular containing the framework circular for school entry for the 2021-2022 academic year, which was characterized by the intensive use of information and communication technologies, dictated by the continuing epidemiological situation resulting from the Covid-19 pandemic, especially through the piloting of the digital section at the level of a number of primary schools, which comes to materialize the endeavor of establishing

digital education. As one of the dimensions of the endeavor to integrate and use ICT in education, and as one of the requirements for the integration and application of the competency approach within the Algerian educational system, it also comes with the aim of developing distance education in its various forms, especially those that achieve the goal of ensuring in-person education, especially in exceptional circumstances.(Ministerial Circular No. 1284, 2021, p. 6).

With regard to the pedagogical aspect of this framework circular, the legislator emphasized the need to rely on the exceptional annual learning plans and gradients for the 2021-2022 academic year, taking into account the epidemiological situation at the time, which helps in the regular handling of the curriculum, as these annual plans and gradients are one of the educational measures implemented in accordance with the approved approach, through which the legislator aims to achieve the desired educational objectives, especially by improving the work and pedagogical practices in the classroom. (Ministerial Circular No. 1284, 2021, p. 8).

In the same context, the legislator stressed the need to make the methodological guide for the practice of guided and applied works, prepared during the 2020-2021 academic year, as one of the requirements for the application of the competencies approach, available to middle school principals and teachers of the subjects concerned with these works at this educational stage and to ensure the completion of these works. The legislator also allowed them to provide the necessary equipment and means, as well as the possibility of using pedagogical alternatives such as simulation and modeling, as one of the requirements for applying this approach (Ministerial Circular No. 1284, 2021, p. 9).

As part of the implementation of the reforms to the educational curricula, necessitated by the Algerian educational system's adoption of the competency-based approach, the legislator stressed the need to universalize the teaching of the Amazigh language, especially in states where this subject is not taught, and to open additional departments in other states where it is taught in response to social demand and as long as they have the necessary staff, in addition to strengthening the teaching of informatics by providing the necessary supervision and equipment, especially at intermediate and secondary education levels (Ministerial Circular No. 1284, 2021, p. 9).

In the context of completing the realization of the digital school project in a number of primary schools, as one of the requirements for the implementation of the competency-based approach, the legislator stressed the need to follow up on this file by providing the necessary material and organizational conditions for this realization, and the need to prepare the pedagogical teams in these schools by mobilizing them to engage in this project (Ministerial Circular No. 1284, 2021, p. 9).

Considering the evaluation component as one of the important axes and pillars in the application of various educational approaches, especially the competencies approach, the legislator stressed through the same circular the need to ensure, on the one hand, that a diagnostic evaluation is organized at the beginning of the school year in order to create harmony between educational cohorts based on the actual achievements of the learners. On the other hand, the legislator emphasized the need to ensure that the pedagogical treatment is in line with the process of the pedagogical evaluation and its activation, in order to more effectively take care of them, especially those who are struggling academically, by detecting and addressing their weaknesses in a timely manner (Ministerial Circular No. 1284, 2021, p. 9).

With regard to school and vocational guidance and counseling from this pedagogical aspect, and within the framework of following up and valuing the outputs resulting from the integration and application of this educational approach in the Algerian educational system, namely students who excel in advanced educational stages, especially those related to mathematics because of its great importance compared to other educational subjects. Through the same circular, the legislator stressed the need to respect the profiles and percentages of guidance towards both mathematics and mathematical technology, and the need to encourage learners with appropriate profiles to move towards these two divisions, which the legislator stressed the need to establish and generalize them to all secondary schools (Ministerial Circular No. 1284, 2021, p. 9).

With regard to the training and human resources management aspect of this Framework Circular and the integration and application of the competency-based approach in the Algerian educational system in general, particularly in the pedagogical aspect, the legislator has regulated this issue under

the same Framework Circular, stressing the need to follow up and continue training during this academic year, especially in the areas of:

-Implementation of exceptional annual learning plans for primary and intermediate education and secondary education.

-The teaching of subjects in various literary and scientific subjects, especially mathematics, at all levels.

-The teaching of subjects in primary education.

-Teaching oral skills in primary and intermediate education.

-Teaching wake-up materials in primary education.

-Framing preparatory education, special needs, multi-level and adapted classrooms.

-Pedagogical evaluation and assessment to move from monitoring results to controlling functional practices related to pedagogical treatment mechanisms.

-Exploiting information and communication technologies for distance education for the benefit of teachers.

-Introducing digital technologies in the teaching-learning process.

-Providing better psycho-pedagogical care for students.

-Training teachers and all those involved in the digital school project, especially on how to use the teaching aids integrated through this project in the teaching-learning process, namely digital boards and interactive whiteboards (Ministerial Circular No. 1284, 2021, p. 13).

In the same context, the legislator, through the same framework circular, stressed the utmost importance of the realization of the digital school project, by expanding the scope of this realization to include during this academic year more primary schools that are required to have the appropriate environment for its success, and by sensitizing the directors of these schools and the parents of their students about this project and its importance, and urging them to ensure the safety and maintenance of its equipment, ensure its optimal use, as well as ensure continuous technical support of the project by specialized sector employees (Ministerial Circular No 1284, 2021, p.18).

Conclusion

The chronology of the legal and regulatory texts adjust the competencies approach highlights the importance of legal regulation in framing the gradual integration and adaptation of this approach within the Algerian educational system, especially in terms of clarifying the content and objectives of this approach to educational actors, as well as clarifying the necessary procedures for its application in the field. İn addition to correcting the course of this endeavor and consolidating the gains made, as the legal and regulatory texts tend to implicitly regulate the issue of the competencies approach rather than explicitly regulating it, which assures the public educational actors, without any ambiguity or confusion, of the adoption of the competencies approach.

In view of the above, we recommend that the Algerian legislator, when enacting legal and regulatory texts regulating such matters of great importance to the educational system, such as the issue of the educational approach adopted. These competencies approach, should rely on explicit wording that includes terms indicative of the explicit regulation of the matter, without ambiguity or ambiguity that would not highlight the true will of the audience to whom these texts are addressed, especially with regard to the adoption of a particular educational approach or the transition to another more modern and sophisticated approach, in a manner that ensures effective and efficient implementation. It ensures that the process of applying or developing the organized issue is not disrupted.

We recommend that the legislator should allocate a fixed aspect or sub-element among the aspects or sub-elements that make up the Framework Circular on School Entrance, through which the legislator confirms that he will continue to adopt this approach and not change it, as is the case with other elements of these ministerial circulars, which contain the general orientations of the Algerian educational system and the Algerian State in general, such as the elements of governance and improving the quality of education, which the legislator has always allocated fixed elements of the

Framework Circular on School Entrance every academic year, in a way that ensures the continuation of the process of framing their application.

At the same time, it ensures that the educational actors, especially education staff, are aware of the continuity or change of this approach, in a way that enables them to innovate in teaching methods and stabilize or change certain methods.

Appendices

- Annex No 01: Includes the aspects of the organization of the competency approach within the provisions of Law No. 08-04, which includes the Algerian National Education Law of 2008.

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="2">

General purposes</th><th>Pedagogical aspects</th><th>Educational aspects</th></tr>
<tr><td colspan="2">A student who is formed and equipped with a strong sense of patriotism:
Able to understand the world around them.
Able to adapt to this world.
Able to influence this world.
open to world civilization.
Article 2(1) of Law No. 08-04.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Secondary purposes</td><td colspan="2">- A student who feels a sense of belonging to the Algerian people, attached to national unity, the unity of the national territory and the symbols of the nation.
- A student who is aware of his national identity and the values that link and connect Islam, Arabism and Amazigh.
- A pupil who is anchored in the values and noble principles of the First November Revolution of 1954, immortalized in the image of the Algerian nation through its national history, and attached to the values embodied in his country's historical, geographical, religious and cultural heritage.
- A student imbued with the principles of Islam and its spiritual, moral, cultural and civilizational values.
- A pupil who has promoted the values of the Republic and the rule of law.
- A student who possesses the values shared by Algerian society, based on science, work, solidarity, respect for others and tolerance, and has positive values and attitudes related to these values, in particular the principles of human rights, equality and social justice, to become part of a society anchored on the pillars of a peaceful and democratic society, open to internationalism, progress and modernity.
Article 2, paragraphs 2 to 6 of Law No. 08-04.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Education purposes In terms of education</td><td>General purposes</td><td colspan="2">A qualitatively educated student.
Article 4(1) of Law No. 08-04</td></tr>
<tr><td>Secondary purposes</td><td colspan="2">- A student who acquires theoretical and applied knowledge, controls the intellectual and methodological tools of knowledge in a way that facilitates the learning process, and is prepared or prepared for working life in this aspect cognitively and behaviorally.
- A student enriched with general culture, by deepening his learning processes of a scientific, literary and artistic nature,</td></tr>
</table>

		continuously adapted to social, cultural, technological and professional developments. - A student who develops mental, psychological, physical and communication abilities and is able to use various forms of linguistic, artistic, symbolic and physical expression. - A student who is culturally formed in the fields of arts, literature and cultural heritage. - A student equipped with appropriate, solid and lasting competencies, which he can use with foresight in real communication and problem-solving situations, allowing him to learn for life, contribute effectively to social life and adapt to changes. - A student who is proficient in the Arabic language, as the official national language, the tool for acquiring knowledge at various educational levels, the means of social communication, and the tool of labour and intellectual production. - A learner of the Amazigh language after its promotion and expansion of its education. - A student who is able to master at least two foreign languages to open up to the world, as foreign languages are a means of access to documentation and exchanges with foreign cultures and civilizations. - A student who has integrated modern information and communication technologies into his/her environment, his/her learning objectives and learning methods. Able to use these technologies effectively from the early years of schooling. - A pupil who engages in sports, cultural, artistic and recreational activities like other pupils and participates in school and community life. **Article 4, paragraphs 2 to 9 of Law No. 08-04**
Education purposes In terms of Socialization	**General purposes**	**A student raised to respect the spiritual, moral, ethical and civic values of Algerian society, respectful of human values, and respectful of the rules of life and society, based on close contact with the family.** **and respectful of the rules of life and society, based on close contact with family upbringing.** **Article 5(1) of Law No. 08-04**
	Secondary purposes	- A student with a sense of civic responsibility, raised on the values of citizenship, based on teaching the principles of justice, equity, equal rights and duties, tolerance, respect for others, and solidarity among citizens. - A student with an education consistent with the rights of the child, human rights and democratic development, acquiring the principles of debate, dialogue, acceptance of the majority opinion, rejecting discrimination and violence, and favoring dialogue. - A student who is aware of the importance of work as a decisive factor for a decent and dignified living, a permanent wealth to compensate for the depletion of natural resources and a guarantee of the permanent development of the country, and who is independent.

		- A student prepared for collective life by learning its etiquette, and aware that freedom and responsibility go hand in hand. - A student who is formed into a citizen capable of initiative, creativity, adaptability and responsibility in his personal, civic and professional life. **Article 5, Paragraphs 2 to 6 of Law No. 08-04.**
Education purposes In terms of qualification	**General purposes**	**A pupil who is qualified for vocational life based on the teaching of basic knowledge and competences to fulfil his basic needs.** **Article 6(1) of Law No. 08-04.**
	Secondary purposes	- A student who utilizes and employs the knowledge and skills acquired. - A student enrolled in higher or vocational training or a job position in line with his/her abilities and ambitions. - A student who is constantly adapting to the development of trades and professions, as well as to economic, scientific and technological changes. - A student who is innovative and proactive. - A student who resumes his studies or embarks on new training after graduating from the school system, and continues to learn for life independently. **Article 6, paragraphs 2 to 5 of Law No. 08-04.**
Objectives of Preparatory Education	**Sub-goals**	- Children whose personalities are open thanks to educational play activities. - Children who are aware of their physical being and acquire sensory and motor skills through play. - Children instilled with good habits through socialization training. - Children whose language practice is developed through communication situations arising from the proposed activities and play. - Children acquire the first elements of reading, writing and arithmetic through interesting activities and appropriate games. **Article 39 of Law No. 08-04.**
Basic Education Objectives	**Sub-goals**	- Pupils equipped with the basic learning tools of reading, writing and arithmetic. - Pupils with the skills to enable them to become lifelong learners. - Pupils whose identity is strengthened in line with the social, spiritual and moral values and traditions stemming from the common cultural heritage. - Pupils imbued with the values of citizenship and the requirements of life in society. - Pupils who are educated to observe, analyze, reason, solve problems and understand the living and inanimate world, as well as the technological processes of making and production. - Pupils who are sensitized and refined with a sense of aesthetics, curiosity, imagination, creativity and a critical spirit.

		- Pupils who are well versed in new information and communication technologies and their initial applications. - Pupils whose bodies are harmoniously developed and whose physical and manual abilities are developed. - Encouraged pupils with a spirit of initiative, effort, perseverance and endurance. - Pupils who are open to foreign civilizations and cultures, accepting differences and peaceful coexistence with other peoples. - Pupils who continue their studies and further training. **Article 45 of Law No. 08-04.**
Objectives of General and Technological Secondary Education	**Sub-goals**	- Pupils with enhanced and in-depth knowledge in various subject areas. - Pupils whose individual and group work methods and abilities are developed and whose skills of analysis, summarization, reasoning, judgment, communication and responsibility are enhanced. - Pupils with a variety of study paths that allow them to gradually specialize in different disciplines, in line with their choices and aptitudes. - Pupils prepared for further study or higher training. **Article 53 of Law No. 08-04.**

Source: Prepared by the researchers based on Law No. 08-04, including the Directive Law on National Education, Official Gazette No. 04, issued on 27 January 2008, the official website of the Official Gazette of the People's Democratic Republic of Algeria: https://www.joradp.dz

References

1. Hadidan, S., & Madan, S. (2011). Introduction to the application of the competencies approach under the new educational reform in Algeria. *Journal of the Researcher in Humanities and Social Sciences, 3*(2), 195–207.
2. Harayez, R., & Lukia, Y. E. (2019). The competency-based approach in Algeria – A crisis of concepts and terminology ... or a crisis of procedures and practices (an evaluation study). *Journal of Pedagogy, 2*(2), 205–215.
3. Zamam, N. (2012). The competency-based approach – Its origins and development. *Journal of Laboratory Notebooks, 7*(2), 140–152.
4. El Ayeb, N. (2015). The competency-based approach in the Algerian educational system. *Journal of Humanities, A* (43), 321–331.
5. Ministry of National Education. (2009). *National Curriculum Committee. The general reference of the curricula - amended in accordance with Law No. 08-04 containing the National Education Directive Law*. Algiers.
6. Ministerial Circular No. 509, dated 04 May 2003, on information/training for new curricula. *Official Bulletin* No. 469, June 2003.
7. Ministerial Circular No. 881, dated 10 September 2003, on scientific terminology use. *Official Bulletin* No. 472, October 2003.
8. Ministerial Circular No. 547, dated 17 May 2004, on the second year of primary school. *Official Bulletin* No. 480, May 2004.
9. Ministerial Circular No. 548, dated 19 May 2004, on the second intermediate year. *Official Bulletin* No. 480, May 2004.
10. Ministerial Circular No. 2039, dated 13 March 2005, on education evaluation reform. *Official Bulletin* No. 488, April 2005.

11. Ministerial Circular No. 26, dated 15 March 2005, on evaluating pupils' work. *Official Bulletin* No. 488, April 2005.
12. Ministerial Circular No. 946, dated 23 October 2007, on national training nucleus for competency approach. *Official Bulletin* No. 511, November 2007.
13. Ministerial Circular No. 198, dated 18 December 2007, on school libraries in primary schools. *Official Bulletin* No. 512, Jan/Feb 2007.
14. Ministerial Circular No. 2020, dated 31 December 2007, on reviving reading activities. *Official Bulletin* No. 512, Jan/Feb 2007.
15. Law No. 08-04, dated 15 Muharram 1429 (23 January 2008), concerning the National Education Law. *Official Gazette* No. 04, 27 January 2008.
16. Ministerial Decision No. 08, dated 24 May 2008, approving educational curricula. *Official Bulletin of National Education* No. 515, July/August 2008.
17. Ministerial Circular No. 592, dated 02 November 2008, on sports and study departments. *Official Bulletin* No. 516, January 2009.
18. Ministerial Circular No. 49, dated 08 March 2009, on PE evaluation for sports departments. *Official Bulletin* No. 518, March 2009.
19. Ministerial Circular No. 108, dated 18 May 2009, on school results in the first year of primary. *Official Bulletin* No. 520, May 2009.
20. Ministerial Circular No. 537, dated 26 May 2009, on new French curriculum for year 5. *Official Bulletin* No. 521, May 2009.
21. Ministerial Circular No. 138, dated 28 July 2009, on mitigations in primary curricula. *Official Bulletin* No. 522, July 2009.
22. Ministerial Circular No. 1802, dated 01 October 2009, on programme follow-up for 2009–2010. *Official Bulletin* No. 523, October 2009.
23. Ministerial Circular No. 73, dated 11 October 2009, on national informatics trainer team. *Official Bulletin* No. 524, November 2009.
24. Ministerial Decision No. 08, dated 06 April 2010, approving new educational programmes. *Official Bulletin of National Education* No. 529, April 2010.
25. Ministerial Circular No. 579, dated 01 July 2010, on Amazigh curriculum for 3rd intermediate. *Official Bulletin* No. 532, July/August 2010.
26. Ministerial Circular No. 580, dated 01 July 2010, on new French curriculum for 1st intermediate. *Official Bulletin* No. 532, July/August 2010.
27. Ministerial Circular No. 77, dated 04 July 2010, on translation in foreign language teaching. *Official Bulletin* No. 532, July/August 2010.
28. Ministerial Circular No. 78, dated 04 July 2010, on use of scientific terminology. *Official Bulletin* No. 532, July/August 2010.
29. Ministerial Decision No. 63, dated 30 January 2011, approving new educational programmes. *Official Bulletin of National Education* No. 536, February 2011.
30. Ministerial Circular No. 566, dated 21 June 2011, concerning information processes on the new organization of school time in primary education. (2011). *Official Bulletin of National Education*, (541), July 2011.
31. Ministerial Circular No. 418, dated 06 July 2011, teaching Italian as a third foreign language in the foreign languages department. (2013). *Official Bulletin of National Education*, (541), April 2013.
32. Ministerial Circular No. 375, dated 12 July 2011, concerning the analysis and treatment of educational situations in the classroom. (2011). *Official Bulletin of National Education*, (553), August 2011.
33. Ministerial Circular No. 641, dated 28 July 2011, concerning extra-curricular activities in the framework of the new organization of school time in primary education. (2011). *Official Bulletin of National Education*, (542), August 2011.
34. Ministerial Circular No. 377, dated 22 July 2012, concerning the use of the achievement grade. (2012). *Official Bulletin of National Education*, (553), August 2012.

35. Ministerial Circular No. 380, dated 22 July 2012, concerning the improvement of language performance. (2012). *Official Bulletin of National Education*, (553), August 2012.
36. Ministerial Circular No. 381, dated 22 July 2012, concerning guidelines on how to implement the curriculum. (2012). *Official Bulletin of National Education*, (553), August 2012.
37. Ministerial Circular No. 32, dated 06 February 2013, concerning the organization of training seminars for primary education inspectors in preparatory education. (2013). *Official Bulletin of National Education*, (557), February 2013.
38. Ministerial Circular No. 121, dated 15 April 2013, concerning the inclusion of Italian as a third option in the foreign language department. (2013). *Official Bulletin of National Education*, (559), April 2013.
39. Ministerial Decision No. 17, dated 12 June 2013, establishing the Italian language curriculum for second-year foreign languages. *Official Bulletin* No. 561, June 2013.
40. Ministerial Decision No. 23, dated 30 June 2013, concerning teaching materials and curriculum timings for intermediate education. *Official Bulletin* No. 561, June 2013.
41. Ministerial Circular No. 1313, dated 30 June 2013, regulating the study time for the middle school stage. (2013). *Official Bulletin of National Education*, (561), June 2013.
42. Ministerial Circular No. 307, dated 10 July 2013, concerning the activation of debate in Arabic language and literature classes. (2013). *Official Bulletin of National Education*, (562), July 2013.
43. Ministerial Circular No. 308, dated 10 July 2013, concerning the control of summarization techniques. (2013). *Official Bulletin of National Education*, (562), July 2013.
44. Ministerial Decision No. 10, dated 24 April 2014, amending the Ministerial Decision of 12 April 2005 on educational programmes. *Official Bulletin* No. 568, April 2014, p. 13.
45. Ministerial Circular No. 287, dated 20 August 2014, concerning the training of students in information codification techniques. (2014). *Official Bulletin of National Education*, (571), August 2014.
46. Ministerial Circular No. 288, dated 20 August 2014, concerning classroom observation for the development of pedagogical practices. (2014). *Official Bulletin of National Education*, (571), August 2014.
47. Ministerial Circular No. 289, dated 20 August 2014, concerning the teaching of informatics in the first year of secondary school. (2014). *Official Bulletin of National Education*, (571), August 2014.
48. Ministerial Circular No. 10, dated 16 June 2015, concerning the organization of preparatory pedagogical training during the probationary period for teaching staff. (2015). *Official Bulletin of National Education*, (580), June–August 2015.
49. Ministerial Decision, dated 9 Dhu al-Qa'dah 1436 (24 August 2015), on preparatory pedagogical training during trial teaching periods. *Official Bulletin* No. 581, November 2015.
50. Ministerial Circular No. 880, dated 9 May 2016, containing the Framework Circular for the 2016/2017 school year. (2016). *Official Bulletin of National Education*, (586), May 2016.
51. Ministerial Circular No. 884, dated 30 April 2017, containing the Framework Circular for the 2017/2018 school year. (2017). *Official Bulletin of National Education*, (590), April 2017.
52. Ministerial Decision No. 65, dated 12 July 2018, on the organization and functioning of the educational community. *Official Bulletin* No. 599, July/August 2018.
53. Ministerial Decree No. 67, dated 12 July 2018, on the Council of Primary School Teachers. *Official Bulletin* No. 599, July/August 2018.
54. Decision dated 1 Rabi'II 1440 (9 December 2018), on the Accreditation Committee composition and functioning. *Official Gazette* No. 68, 3 April 2019.
55. Decision dated 1 Rabi'II 1440 (9 December 2018), on accreditation modalities and standard form. *Official Gazette* No. 21, 3 April 2019.
56. Decision dated 28 Jumada II 1440 (5 March 2019), on the Certification Committee. *Official Gazette* No. 22, 7 April 2019.
57. Decision dated 28 Jumada II 1440 (5 March 2019), on validation forms and logos. *Official Gazette* No. 22, 7 April 2019.

58. Ministerial Circular No. 948, dated 25 September 2019, containing arrangements related to the inter-secondary radio programme–fifth edition for the 2019-2020 academic season. (2019). *Official Bulletin of National Education*, (605), Sept./Oct. 2019.
59. Ministerial Circular No. 1027, dated 20 October 2019, concerning the Risha Awlad Baladi competition for scientific inventions and innovations. (2019). *Official Bulletin of National Education*, (605), Sept./Oct. 2019.
60. Ministerial Circular No. 313, dated 15 March 2020, concerning the prevention and control of COVID-19 in the school environment. (2020). *Official Bulletin of National Education*, (608), Apr.–June 2020.
61. Ministerial Circular No. 699, dated 08 July 2020, containing the Framework Circular for the 2020-2021 school year. (2020). *Official Bulletin of National Education*, (609), July–Sept. 2020.
62. Ministerial Circular No. 198, dated 27 January 2021, concerning the broadcasting of learning lessons for all levels at all educational stages via YouTube platforms. (2021). *Official Bulletin of National Education*, (611), July–Sept. 2021.
63. Ministerial Circular No. 200, dated 27 January 2021, concerning the commemoration of World Mathematics Day on 14 March. (2021). *Official Bulletin of National Education*, (611), Jan./Feb. 2021.
64. Ministerial Circular No. 255, dated 27 January 2021, concerning the commemoration of World Mathematics Day on 14 March 2021. (2021). *Official Bulletin of National Education*, (611), Jan./Feb. 2021.
65. Ministerial Decision No. 11, dated 23 February 2021, on the Algerian Olympiad Committee for educational subjects. *Official Bulletin* No. 611, January/February 2021.
66. Ministerial Circular No. 557, dated 16 March 2021, concerning the pilot project of the digital school. (2021). *Official Bulletin of National Education*, (612), Mar./Apr. 2021.
67. Ministerial Circular No. 706, dated 5 April 2021, concerning the organization of the 2021 Mathematics Olympiad. (2021). *Official Bulletin of National Education*, (612), Mar./Apr. 2021.
68. Ministerial Circular No. 1284, dated 11 July 2021, containing the Framework Circular for the 2021-2022 school year. (2021). *Official Bulletin of National Education*, (614), July/Aug.
69. Ministerial Circular No. 1394, dated 14 August 2021, concerning the exceptional organization of teaching in the three educational stages for the academic year 2021-2022. (2021). *Official Bulletin of National Education*, (614), July/Aug.
70. Ministerial Circular No. 72, dated 18 August 2021, containing the exceptional learning schemes and gradations and their implementation mechanisms for the academic year 2021-2022. (2021). *Official Bulletin of National Education*, (614), July/Aug.

Received: 26.01.2025
Accepted: 01.05.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/38-46

Hamza Lazazga
University of Sétif2-Algeria
PhD in Clinical Psychology
https://orcid.org/0009-0008-2463-9905
h.lazazga@univ-setif2.dz

The Policy of Integrating People with Special Needs in Algeria: Between Reality and Future Prospects

Abstract

Education is a fundamental and sacred right for every individual. From the moment a child reaches school age, they should not face any form of discrimination based on their differences. It is the responsibility of society to ensure that every person has access to a suitable educational environment, the opportunity to enroll in school, and the right to receive formal education. This right is universally recognized by communities and organizations working in the field of education, reinforced by legal frameworks and supportive policies that promote educational inclusion while imposing penalties for any violations. This is especially crucial for individuals with special needs, who are often vulnerable to exclusion and discriminatory practices that deprive them of their fundamental rights—most notably, the right to education in an environment that respects their privacy and protects them from exploitation, discrimination, or unfair treatment. Ensuring access to education empowers them with the knowledge necessary for a dignified life, fostering a sense of belonging and social integration without barriers or feelings of inferiority. In this article, the author will explore the key milestones that have shaped the integration of individuals with special needs, examining its various forms, implementation conditions, and the current reality of inclusive education in Algeria.

Keywords: *inclusion, integration, special needs, rehabilitation*

Hamza Lazazga
Sétif2 Universiteti - Əlcəzair
Klinik Psixologiya üzrə Fəlsəfə Doktoru
https://orcid.org/0009-0008-2463-9905
h.lazazga@univ-setif2.dz

Əlcəzairdə xüsusi ehtiyacları olan insanların inteqrasiya siyasəti: reallıq və gələcək perspektivlər

Xülasə

Təhsil hər bir fərdin fundamental və toxunulmaz hüququdur. Uşaq məktəb yaşına çatdığı andan etibarən, fərqliliklərinə görə heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmamalıdır. Cəmiyyətin məsuliyyəti, hər bir şəxsin uyğun bir təhsil mühitinə, məktəbə yazılmaq imkanına və rəsmi təhsil almaq hüququna sahib olmasını təmin etməkdir. Bu hüquq, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən icmalar və təşkilatlar tərəfindən ümumiyyətlə qəbul edilir, eyni zamanda təhsilin inklüzivliyini təşviq edən və hər hansı pozuntulara qarşı cəzalar nəzərdə tutan hüquqi çərçivələrlə dəstəklənir. Xüsusi ehtiyacları olan şəxslər üçün bu məsələ xüsusilə vacibdir, çünki onlar çox vaxt kənarlaşdırma və ayrı-seçkilik riskləri ilə üzləşir, nəticədə əsas hüquqlarından, xüsusilə də məxfiliyinə hörmət edən və onları istismardan, ayrı-seçkilikdən və ədalətsiz rəftardan qoruyan bir mühitdə təhsil almaq hüququndan məhrum olurlar. Təhsilə çıxışın təmin edilməsi onlara ləyaqətli həyat üçün vacib olan bilikləri qazandırır, mənsubiyyət hissini gücləndirir və maneələrsiz sosial inteqrasiyanı təşviq edir. Bu məqalədə müəllif, xüsusi ehtiyacları olan insanların cəmiyyətə inteqrasiyasını formalaşdıran əsas mərhələləri araşdıraraq, bu inteqrasiyanın müxtəlif formalarını, tətbiq şərtlərini və Əlcəzairdə inklüziv təhsilin mövcud vəziyyətini təhlil edəcəkdir.

Açar sözlər: *inklüziya, inteqrasiya, xüsusi ehtiyaclar, reabilitasiya*

Introduction

Observers of integration strategies can clearly notice early efforts and practices that laid the groundwork for the emergence of inclusion in societies. The 18th and 19th centuries witnessed numerous initiatives in this regard, starting with the establishment of the first educational institution for individuals with special needs in France. This was soon followed by similar schools in Germany, Britain, and the United States, eventually spreading to other parts of the world.

The history of special education indicates that the earliest efforts to care for and rehabilitate individuals with special needs took shape through the pioneering work of the French physician Jean Itard in the early 19th century. He is credited as the first to attempt to educate and rehabilitate a child with special needs—known as the "Wild Boy of Aveyron"—by teaching him speech and social behavior. Although his experiment was not entirely successful, later researchers continued to build on his work, striving to improve the education and care of individuals with special needs *(Florian & Black-Hawkins, 2011)*

Following Itard's efforts, Édouard Séguin established the first school for special needs education in Paris, France, before founding another institution in the United States after his migration. Similarly, the Italian educator Maria Montessori pioneered a therapeutic and rehabilitative approach to children's education, while the Belgian scholar Ovide Decroly contributed to this movement by establishing specialized schools in Belgium. This period marked a significant shift in societal perceptions, as individuals with special needs were, for the first time, placed in dedicated educational and care institutions—an unprecedented development in human history (Shach, 2016, p. 18).

Research

In the early second half of the 20th century, as criticism of segregation policies intensified, special education began shifting from isolating individuals with special needs toward integrating them with their peers. Education is fundamentally based on connection rather than separation, aiming to include individuals with special needs within the fabric of society as functional members and active citizens.

This shift toward inclusion was reinforced by legislation that guaranteed the rights of individuals with special needs. In the United States, the Education for All Handicapped Children Act was enacted in 1975, affirming the right of individuals with disabilities to receive free and appropriate education through individualized educational programs in environments that minimize restrictions and isolation, even within specialized institutions. Similarly, in the United Kingdom, the Social Services Office of the Royal Court introduced an educational law that included provisions for individuals with disabilities. This law required educational districts in England to provide educational services to all individuals in need, including those with disabilities, in environments deemed suitable by specialized committees that also involved the child's guardian (Shash, 2016, p. 40).

The 1970s witnessed significant changes in societies' attitudes toward individuals with special needs and the services provided to them, both in terms of their nature and methods of implementation. Voices advocating for the inclusion of people with disabilities grew louder, emphasizing the need to integrate them rather than isolate them. This shift was accompanied by the establishment of laws requiring institutions in the fields of education and training to support and accommodate individuals with special needs without any form of discrimination or segregation from the general population.

The first clear emergence of the concept of inclusion occurred in 1981, which was declared the International Year of Disabled Persons. During this time, inclusion was adopted as an official slogan, marking the beginning of early global experiments in implementing inclusive education and social integration policies.

Hence, what does the concept of inclusion refer to? What are the key terms associated with it, and what conditions must be met to ensure its successful implementation?

How is inclusion reflected in Algerian society in general and in schools in particular? What are the main challenges it faces?

1. Study Concepts

1.2. The Concept of Integration

Ture Johnson (1994) defines integration as the realization of equality, participation, and the provision of opportunities for individuals with disabilities, ensuring they receive the same treatment as their peers in society while eliminating all forms of discrimination against them (Abu Marzouq, 2007, p. 318).

Kirk and Gallagher (1979) describe integration as a process that provides specialized services to students with disabilities in the least restrictive environments. This means that a student with a disability should:

- Be placed with their non-disabled peers,
- Receive specialized services within regular classrooms, and
- Continuously interact with non-disabled peers in the least restrictive setting.

Hagarty defines integration as educating students with special needs in mainstream schools, where they are provided with a natural learning environment alongside non-disabled students, ultimately helping them overcome social isolation (Al-Saeed, 2011, p. 62).

Massed and Slanin emphasize that integration requires individuals with special needs to spend the maximum possible time in regular classrooms while receiving specialized support as needed. Similarly, Kauffman views integration as a modern approach in special education, which involves placing students with mild intellectual disabilities in mainstream primary schools while implementing measures to ensure they benefit from the educational programs provided in these schools.

The Council for Exceptional Children in the United States defines integration as a concept that entails placing students with special needs alongside their peers in regular classrooms, either temporarily or permanently. This approach enhances opportunities for academic and social interaction. It also highlights the conditions and factors necessary for successful integration, particularly the responsibilities of school administrators, general education teachers, and special education professionals (Al-Saeed, 2011, p. 63).

Based on these definitions, integration can be understood as a structured and scientifically grounded process governed by methodological and practical principles. Its goal is to provide individuals with special needs the opportunity to integrate into regular classrooms alongside their peers, fostering social interaction and increasing psychological and social acceptance. Integration also maximizes opportunities for observational learning and the internalization of appropriate behaviors demonstrated by non-disabled students. To ensure the success of this process, general and special education teachers must collaborate in providing the necessary support, in line with the principles of equality and non-discrimination upheld by both religious doctrines and national legislation across societies and nations.

2.2. Integration and Related Terminology

Several terms are closely associated with integration and are often used interchangeably, even though they may differ in one or more aspects from the widely accepted definition of integration. It is essential to clarify these key concepts and related terms as follows:

2.2.1. Least Restrictive Environment (LRE)

This term refers to minimizing the isolation of students with special needs as much as possible by integrating them with their non-disabled peers in regular classrooms and schools (Butros, 2009, p. 29).

2.2.2. Regular Education Initiative (REI)

This concept emphasizes that general education teachers should take responsibility for educating students with special needs—especially those with mild to moderate disabilities—within mainstream classrooms. They should also collaborate with special education professionals for guidance and support.

2.2.3. Social Integration

Social integration involves including individuals with special needs in everyday social life, enabling them to participate in community facilities and activities, whether through employment, housing, or social interactions. Preparing society to accept them as productive and engaged members is crucial. Social integration complements educational integration and is equally important, as many

educators and researchers consider it even more beneficial than academic inclusion. It allows individuals with special needs to gain valuable social experiences (Ainscow, 2020).

2.2.4. Mainstreaming

Mainstreaming refers to placing students with special needs in regular schools or classrooms alongside their non-disabled peers while providing them with special education services and necessary support.

2.2.5. Full Inclusion

This term describes an educational arrangement where all students, regardless of the type or severity of their disability, are placed in age-appropriate classrooms with their peers in neighborhood schools to the greatest extent possible. This model ensures that support services are provided within the same schools rather than in separate institutions.

2.2.6. Integrated Inclusion

Some scholars use the term integrationto describe the process of educating, training, and caring for individuals with special needs alongside their non-disabled peers. This perspective distinguishes four types of integration:

1. Spatial Integration – Placing students with intellectual disabilities in special classes attached to regular schools (Butros, 2009, p. 29).
2. Functional Integration – Enabling students with intellectual disabilities to use shared materials and resources alongside non-disabled students.
3. Social Integration – Allowing students with intellectual disabilities to participate in non-academic activities such as play, field trips, and art education.
4. Community Integration – Providing individuals with intellectual disabilities opportunities to engage in social life post-graduation, ensuring their right to employment and independent living as much as possible (Butros, 2009, p. 29).

2.2.7. Reintegration

Reintegration refers to reintroducing an individual who was previously excluded, marginalized, or removed from a system due to various reasons, facilitating their re-adaptation and reinclusion into their former environment. It can also describe a person or element attempting to integrate into a new system to which they did not previously belong while ensuring their successful adaptation within it.

3. Types of Inclusion

The methods of integrating individuals with special needs vary from one country to another, depending on available resources, the type of disability, and its severity. Inclusion ranges from placing students with special needs in special classes attached to mainstream schools to fully integrating them into regular classrooms with the necessary support services. Based on these factors, the forms of inclusion differ in terms of method, objectives, and target groups. The following are the most recognized types of inclusion in special education:

3.1. Academic Inclusion

Academic inclusion involves integrating students with special needs into mainstream schools while providing them with educational, pedagogical, and extracurricular services alongside special education support. It is divided into three types:

✓ Partial Inclusion: Students with special needs are placed in special classes within mainstream schools.

✓ Full Inclusion: Students with special needs are fully integrated into regular classrooms.

✓ Social Inclusion in Schools: Students with special needs participate in school activities but not necessarily in academic settings (Al-Saeed, 2011, p. 79).

✓ Partial Inclusion within Mainstream Schools

➢ **Partial inclusion follows two main models:**

- Dedicated Classrooms – Special education students are placed in dedicated classrooms within regular schools, where they receive tailored educational programs.
- Hybrid Learning Model – Students with special needs, enrolled in special education schools, spend part of their school day in mainstream schools.

This type of inclusion is also known as spatial inclusion, where students with special needs are in the same school building as their peers but attend separate classes or specialized units. These students receive instruction from special education teachers while also participating in shared educational activities with their peers in regular classrooms. A well-structured schedule should be developed to ensure a smooth transition between special and mainstream classes, allowing students to interact with their peers throughout the school day (Al-Saeed, 2011, p. 79).

➢ **Full Inclusion in Mainstream Classrooms:**

Full inclusion means placing students with special needs in regular classrooms full-time, where they follow a shared educational program with their peers. Successful implementation of this model requires:

✓ Acceptance from non-disabled students toward their peers with disabilities.
✓ Specialized teaching methods to accommodate students with special needs.
✓ Support services to address academic and social challenges, including exam accommodations and curriculum modifications (Al-Saeed, 2011, p. 79).

➢ **Social Inclusion in Schools**

Social inclusion involves integrating students with special needs into extracurricular activities such as:

✓ Educational trips
✓ Sports and recreational activities
✓ Music and arts classes
✓ School camps and community events

This is the simplest form of inclusion, as students with special needs do not participate in regular classrooms but are included in social and extracurricular activities (Al-Saeed, 2011, p. 79).

3.2. Community-Based Social Inclusion

This form of inclusion extends beyond the school environment, ensuring the integration of individuals with disabilities into society by:

- Providing equal employment opportunities (also known as functional inclusion).
- Ensuring accessible housing and independent living.
- Facilitating full participation in social and economic activities.

The goal is to promote independence, social interaction, and active citizenship for individuals with special needs. This approach supports their right to work, move freely, and benefit from public services just like any other member of society.

According to Elliott & MacKenney, inclusion follows four main models:

➢ Consultation Services – Providing guidance to educators and caregivers on inclusive practices.
➢ Co-Teaching (Team Teaching) – Collaboration between special education and general education teachers in the same classroom.
➢ Support Services – Offering specialized services such as speech therapy, occupational therapy, and psychological support.
➢ Out-of-Class Support – Providing additional learning assistance outside the classroom (Sissalem, 2013, p. 107).

4. Inclusion Requirements

The successful implementation of an inclusion strategy depends on fulfilling a set of essential conditions. Without these conditions, the inclusion process cannot be effectively achieved. These requirements are related to the type of disability, the inclusion protocol, and certain qualifications of the specialist responsible for school inclusion. Below is an overview of the key conditions that must be met before and during the implementation of school inclusion:

4.1. Requirements Related to Children

- The child with special needs must belong to the same age group as the students in the school.
- The child should be from the same residential area and social environment as their peers.
- The child should have only one type of disability or a manageable combination of disabilities.
- The child should be capable of some level of independence in performing basic tasks.

- The child should have the ability to interact with classmates and should not exhibit severe behavioral disorders.

4.2. Requirements Related to Teachers

- General education teachers should receive training on how to implement school inclusion.
- The teacher should explain the child's condition to their peers and help them accept the child within the classroom.
- The teacher may require support while delivering lessons and can seek assistance from:
  - A special education teacher
  - The student's guardian
  - The child's family, which should be encouraged to follow up on their child's progress regularly.
- The general education teacher should collaborate with special education teachers, school counselors, and psychologists to ensure both the inclusion of the child and their acceptance by peers.
- The teacher should regularly present updates on the child's progress during school administration meetings and parent-teacher association gatherings, providing full details with **objectivity and transparency (Al-Adl, 2013, pp. 360-365).**

4.3. Requirements Related to the School

- The school should be close to the child's residence to facilitate attendance.
- The school must provide all necessary educational resources to support students with special needs.
- The school should be architecturally designed to allow easy access and movement for children with disabilities.
- A dedicated psychologist or school counselor should be available to provide support.
- The school should have a resource room and a special education teacher.

4.4. Requirements Related to the Inclusion Protocol

- The concept of inclusion should be clearly defined in a way that avoids ambiguity.
- The target group should be precisely identified, with clear criteria that align with the inclusion program.
- The program's objectives should be set in a realistic and measurable manner, covering both short-term and long-term goals.
- The duration of the program should be specified.
- The nature of the program should be determined, whether it will take place in:
  - A regular classroom
  - A special class within the school
  - A resource room
- The curriculum should be defined as:
  - Standard
  - Adapted to match the standard curriculum
  - Parallel to the standard curriculum
- The effectiveness of the inclusion protocol should be assessed at each stage, ensuring that no stage is progressed to without achieving the objectives of the previous one (Al-Adl, 2013, pp. 360-365).

According to Hala Al-Saeed (2011), the successful implementation of inclusion policies requires the following:

1. A shift in public perception of disabilities, including attitudes among individuals with special needs, their families, and their surrounding social environment.
2. The presence of legislation that protects the rights of individuals with disabilities, ensuring they receive the same opportunities as others.
3. The establishment of awareness campaigns to educate the public about individuals with disabilities and the services they need.
4. The development of predefined programs and protocols to integrate individuals with special needs into society (Al-Saeed, 2012, pp. 83-84).

To conclude, it is important to note that these requirements may vary depending on the type of disability, the target group, and the specific intervention or inclusion protocol adopted. This flexibility allows for modifications to the conditions to better suit the needs of each individual case, ensuring the successful implementation of inclusion.

5. The reality of inclusion policies in Algeria:

The Algerian education system has implemented policies for the inclusion of individuals with special needs since its inception. Adapted education was introduced as a specialized form of primary education during the 1981-1982 school year, following Administrative Decree No. 194 issued on October 10, 1982. This decree outlined specific procedures for establishing adapted education classes, with key conditions including:

- The presence of a specialized teacher trained at the Technological Institute in Algiers or Oran.
- A class size ranging from 15 to 18 students, with a maximum of 20 students.

Following this decree, ministerial circulars mandated the creation of psycho-pedagogical committees responsible for identifying and supporting these students within adapted education classes. These committees comprised a school principal, a school health doctor, a guidance counselor, an adapted education teacher, a parents' representative, and a social worker. Their role was to evaluate the case files of children with special needs and determine their eligibility for specialized classes. (Taouinet, n.d., p. 4)

Law 09-02, enacted on May 8, 2002, on the protection and promotion of persons with disabilities, emphasized the need for early intervention and the provision of education and vocational training for individuals with special needs. It also underscored the importance of their social integration and the establishment of specialized classes within schools to facilitate their regular schooling. Based on this, the Ministry of National Education introduced specialized classes for students with learning difficulties, known as adapted classes in regular schools. These classes accommodated third-year primary students who had undergone remedial education and were later reintegrated into their regular classrooms after overcoming their difficulties. In 2014, a joint ministerial decision was issued to define the operational procedures for opening special classes for students with mild intellectual disabilities within the education sector, detailing their organization and management. (Bejadi, 2018, p. 52)

In addition to specialized classes for students with special needs, Algeria has allowed private entities to establish specialized care centers since 2018. These centers operate as private specialized kindergartens and can be created within private educational institutions exclusively for children with intellectual disabilities or intellectual disabilities accompanied by disorders requiring specialized educational and psychological care. These centers operate on a fee-based model and are established under Executive Decree 18-221, issued on September 6, 2018. They follow similar programs and schedules to those of the institutions affiliated with the Ministry of National Solidarity. However, they are required to maintain a maximum capacity of 12 children, starting from age three until the completion of their designated educational path.

Private institutions for children require accreditation from the Minister responsible for national solidarity, unlike regular children's institutions, which are accredited by the provincial governor. The director of a private institution must hold a university degree in a relevant field with at least five years of professional experience in specialized education. Alternatively, individuals without a specialized university degree must have ten years of relevant experience.

Each institution must establish a psycho-pedagogical council, comprising the institution's director, a clinical psychologist, a speech therapist, and specialized educators. This council is responsible for managing the institution, designing programs, and approving children's enrollment.

Chapter five of the decree addresses educational care, while chapter six focuses on pedagogical and administrative supervision. The decree concludes with chapter seven, which includes final provisions and an annex outlining the model specifications. (Lazazga, 2019, p. 8)

It is also worth noting the ongoing efforts to establish integrated classes for children with Down syndrome and autism. Algeria is working towards a national program aimed at integrating these groups into regular classrooms. However, the most successful inclusion experience in Algerian

schools remains the integration of blind students. Unlike other special needs groups, whose inclusion efforts have not yet reached the desired level, the success of visually impaired students can be attributed to a structured inclusion process that begins with specialized centers, followed by adapted programs and specialized teachers, before transitioning to regular classrooms.

Several challenges hinder the inclusion process in Algeria, including:

- The lack of qualified professionals with academic and practical expertise in inclusion within Algerian educational institutions.
- The absence of specialized inclusion protocols tailored to the specific needs of different groups.
- The high cost of specialized educational tools and materials, leading to a shortage of resource rooms and adapted pedagogical materials in schools.
- Overcrowded classrooms, which make it difficult to accommodate even regular students, let alone those with special needs.
- The lack of clear laws and regulations for each special needs category, resulting in many school principals refusing to admit students with special needs due to legal loopholes.
- The inadequate architectural design of institutions, making access difficult for children with special needs. Additionally, most specialized institutions that cater to these students are concentrated in major cities, making daily attendance challenging for children living in distant areas.
- The reliance on disability type as the primary criterion for inclusion, without considering age and cognitive differences among children. Furthermore, regular students and their parents often reject the idea of sharing classrooms with students with special needs.

The most significant issue in Algeria's inclusion approach is the direct placement of students with special needs into regular classrooms without prior attendance at specialized centers. This violates a fundamental principle of inclusion, which requires that children with special needs first succeed in a specialized center, acquire the necessary skills and competencies, and then transition to regular classrooms. Furthermore, there are very few specialized centers for most types of disabilities, with the exception of a limited number of centers for hearing, visual, and mild intellectual disabilities.

Conclusion

Based on the above discussion, it can be concluded that the inclusion of students with special needs in Algeria faces numerous obstacles that prevent it from reaching the level it should achieve. Despite some successful experiences, particularly the integration of blind students, these successes are due to adherence to a structured inclusion process that includes specialized centers, adapted programs, and trained teachers before transitioning to regular classrooms. This structured approach should be adopted for all categories of students with special needs.

Finally, several recommendations can be made to enhance the success of the inclusion process in Algeria:

- Establish specialized centers for each type of disability to provide pre-school education for students with special needs before their integration into regular classrooms.
- Train specialized teachers who have received professional training in supporting students with special needs.
- Equip schools that receive students with special needs with specialized resource rooms and appropriate pedagogical tools, in addition to recruiting specialized staff, including special education teachers, psychologists, speech therapists, social workers, and doctors, to collaborate with regular teachers.
- Raise awareness within society, particularly among parents of regular students, about the importance of inclusion and the need to accept students with special needs without rejection, bullying, or discrimination.
- Introduce specialized university programs on supporting students with special needs at the undergraduate level and create more specialized master's and doctoral programs.
- Encourage national research on the care of students with special needs, focusing on developing diagnostic tools, treatment protocols, and educational content.

- Adopt successful international experiences using a selective approach rather than relying exclusively on the model of a single country. Additionally, retraining professionals in the field and promoting continuous education should be prioritized.

In conclusion, inclusion is, in itself, an integrative process that requires the full participation of all social, institutional, educational, and familial actors. It also necessitates the active involvement of all stakeholders, including parents, specialists, regular students, and students with special needs. The inclusion process is a continuous interactive endeavor that depends on the harmonious and positive collaboration of all its components.

References

1. Abu Marzouq, S. (2007). *The inclusive education program (inclusion) between concept and application*. Faculty of Education, Benha University.
2. Ainscow, M. (2020). Promoting inclusion and equity in education: Lessons from international experiences. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy, 6*(1), 7–16. https://doi.org/10.1080/20020317.2020.1729587
3. Al-Adl, A. M. (2013). *Learning difficulties and the impact of early intervention and educational inclusion for people with special needs* (1st ed.). Dar Al-Kitab Al-Hadith.
4. Al-Saeed, H. (2011). *Inclusion between the dialectic of application and reality* (1st ed.). Anglo Egyptian Library.
5. Al-Saeed, H. (2012). *Academic inclusion and the physical arrangements of classrooms and resource rooms* (1st ed.). Anglo Egyptian Library.
6. Bejadi, Z. (2018). *The reality of integrating children with mild disabilities in primary schools (special classes from the perspective of psychological-pedagogical center specialists)* (Master’s thesis, Hamma Lakhdar University, El Oued).
7. Boutros, H. B. (2009). *Psychology of inclusion in early childhood* (1st ed.). Dar Misr for Publishing, Distribution, and Printing.
8. Florian, L., & Black-Hawkins, K. (2011). Exploring inclusive pedagogy. *Cambridge Journal of Education*, *41*(2), 173–190. https://doi.org/10.1080/0305764X.2011.567830
9. Lazazga, H. (2019). *Specialized care and education institutions as an entrepreneurial project proposal for university graduates* (Bachelor’s thesis, University of Sétif 2, Algeria).
10. Shash, S. M. S. (2016). *Strategies for including people with special needs* (1st ed.). Zahraa Al-Sharq Library.
11. Sissalem, K. S. (2013). *Inclusion in general education schools and its classes* (5th ed.). Dar Misr for Publishing, Distribution, and Printing.
12. Taouinet, A. (n.d.). *Educational inclusion of students with special needs: A lesson for third-year Bachelor's students in Special Education*. University of Algiers 2.

Received: 30.01.2025
Accepted: 05.05.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/47-56

Ismail Larbi
Abou Baker Belkaid University, Tlemcen-Algeria
PhD in History
https://orcid.org/0009-0001-4036-279X
ismaillarbi2017@gmail.com

The Tragedy in the Constantine Incidents of August 1934, Through An-Najah Newspaper

Abstract

The written press is considered an important source for historical writing, given that it contains details of events, their effects, and their repercussions. Perhaps An-Najah newspaper is one of the many examples of newspapers and magazines that have provided rich scholarly material for those interested in historical studies, researchers, and historians. This is because it was able to address various issues related to Algeria. Its journalists and columns covered political, religious, cultural, social, and economic topics, in addition to many aspects of French colonial policy in Algeria.

In this study, I attempt to shed light on one of the French practices within the framework of its colonial policy in order to consolidate its presence in Algeria in order to achieve its colonial project. This concerns the events that erupted in Constantine in August 1934, in which the colonial administration played an important role in inciting them and tried to exploit them to its advantage. In addition, I aim to clarify the effects and repercussions that these events left behind, from a tragedy manifested in the material and human losses.

Keywords: *print press, events Jews, tragedy, Constantine, An-Najah newspaper*

İsmayıl Lərbi
Abou Baker Belkaid Universiteti, Tlemcen- Əlcəzair
Tarix elmləri namizədi
https://orcid.org/0009-0001-4036-279X
ismaillarbi2017@gmail.com

1934-cü ilin avqustunda Konstantin hadisələrinin faciəsi, Ən-Nəcə qəzeti vasitəsilə

Xülasə

Yazılı mətbuat hadisələrin təfərrüatlarını, onların təsirlərini, əks-sədalarını özündə əks etdirdiyini nəzərə alaraq tarixi yazı üçün mühüm mənbə hesab olunur. Ola bilsin ki, “Ən-Nəcəh” qəzeti tarixşünaslıqla maraqlananlar, tədqiqatçılar və tarixçilər üçün zəngin elmi material təqdim edən çoxsaylı qəzet və jurnal nümunələrindən biridir. Çünki o, Əlcəzairlə bağlı müxtəlif məsələləri həll edə bilib. Onun jurnalistləri və köşə yazıları Fransanın Əlcəzairdəki müstəmləkə siyasətinin bir çox aspektləri ilə yanaşı, siyasi, dini, mədəni, sosial və iqtisadi mövzuları əhatə edirdi.

Bu araşdırmada, müstəmləkəçilik layihəsinə nail olmaq üçün Əlcəzairdə mövcudluğunu gücləndirmək üçün müstəmləkə siyasəti çərçivəsində Fransanın tətbiq etdiyi təcrübələrdən birini işıqlandırmağa çalışıram. Bu, 1934-cü ilin avqustunda Konstantində baş verən hadisələrə aiddir ki, bu hadisələrdə müstəmləkə administrasiyası onları qızışdırmaqda mühüm rol oynamış və onlardan öz xeyrinə istifadə etməyə çalışmışdır. Bundan əlavə, mən bu hadisələrin maddi və insan itkilərində özünü göstərən faciədən geridə qoyduğu təsir və fəsadları aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyıram.

Açar sözlər: *çap mətbuatı, Yəhudi hadisələri, Faciə, Konstantin, Ən-Nəcəh qəzeti*

Introduction

The press is considered an important source for writing history, given the details of events and their repercussions it contains. Regarding the history of Algeria, all studies related to the region (= Algeria) are not without the use of or reliance on articles published in various newspapers and magazines. Perhaps An-Najah is one of the many examples of newspapers and magazines that have provided rich scholarly material for those interested in historical studies, researchers, and historians.

Research

It is certain that An-Najah has a rich history in Algerian history, given that it was the first Arab newspaper in the history of colonial Algeria. It published national and international news at a professional media pace, based on its subscription to the international news agency. Its news content varied between politics, culture, religion, advertising, and literature, including poetry and prose. Perhaps the political aspect occupied the lion's share of the newspaper's columns, as we can see in the various positions taken on the French colonial policy pursued by the occupation administration in Algeria, as reflected in the various issues of this newspaper. Among the issues addressed by An-Najah newspaper within the framework of French colonial policy in Algeria was the Jewish events in Constantine, which erupted in August 1934 and left a profound impact on various aspects of life in the city of Constantine. From this perspective, we decided to raise several questions: What were the causes of these events? How did they unfold? What were their repercussions and implications?

1- Definition of An-Najah Newspaper:

An-najah Newspaper is among the first Arab newspapers to emerge after World War I, It was founded in 1919 in the city of Constantine. This newspaper was initially a national project that included an Arab printing press, a library, and two Arab newspapers. The newspaper's publication extended from 1919 until it stopped in 1956 (Ahmed Hammani, 1984, p. 124).

It is noteworthy that the newspaper was issued in historical circumstances characterized by the French tightening the noose on Algerians and confiscating their rights to authorship, publishing, printing, and expressing opinions. Consequently, the issuance of An-najah Newspaper constituted a spur and a tool to break that ban imposed on writing in Algeria. Its issuance also represented the realization of the Algerians' dream that they had long cherished and waited to be embodied in reality, which prompted many to embrace "**An-Najah**" in writing (= writing in it), publishing, purchasing, and supporting… (Ahsan Tlilani, 2007, p. 37).

Sheikh Abdelhafidh Ben Lhashemi considered the founder of this distinguished newspaper, as he was born in the city of Tolga in southern Algeria in 1896. The latter assigned the editorship of “An-Najah” to Mami Ismail, also known as Ibn Abdi (Adel Noueihed, 1980, p. 180).

This newspaper includes its name in the middle in Arabic and French, and on the right side the date, issue, name of the newspaper’s director and franchisee, in addition to the name of the editor-in-chief, and titles of subscriptions, advertisements and correspondence. The opposite side (= left) included the same information in French. (Ismail Larbi, 2022, p. 185).

At first, An-najah represented a national institution that scholars, writers and thinkers welcomed and participated in its editing, headed by Sheikh Abd- elhamid ben Badis, in addition to Sheikh larbi Tebbessi and the writer Muhammad An-najar Al-Harakati, in addition to Sheikh Abou Ya’la Zwawi and others. The newspaper’s movement flourished until it became the first Algerian Arab newspaper. (Ismail Larbi, 2023, p 7)

The newspaper “**An-Najah**” began to be published every week (= every Friday) in one page during the period extending From August 13, 1919 to August 7, 1925, after this period the newspaper began to be published twice a week in four pages, then three times a day - Sunday, Wednesday and Friday - and after that it began to be published every day except Monday in the period extending from 1930 to 1931 (Amar Boutabba, 2009, p 34).

By looking at the form of "**An-Najah**" and the quality of the paper and its printing, we distinguish in this newspaper the accuracy, quality and the peak in production (an- nadjah, Issue 1964, Year 16, Friday, March 5, 1937) and this is due to the director of the newspaper and its franchisee, Mr. Abdelhafidh Ben Lhashemi, who was involved in the world of journalism, in addition to Mr. Mami Ismail, who is considered one of the most prominent cadres in the profession of journalism, such that his supervision of the editorial office in this newspaper is an addition to it for a kind of professionalism and a kind of quality and distinction. (Ismail Larbi, 2025, p. 8)

Perhaps this professionalism, quality in production and great distinction are due to the newspaper's various sources of supply, such that these sources are diverse, and this is from the amounts that the black box helps the newspaper with in paying the salaries of workers, journalists and technicians and purchasing the means of printing, digitizing, publishing, marketing, promotion and selling...

In addition to the subscriptions paid by the newspaper's readers, applicants and those who read it, where these subscriptions varied between annual, semi-annual, internal and external (Ahsan Tlilani, 2007, p 38), in addition to what the advertisements published in the newspaper generate for various merchants, vendors, doctors, pharmacists, carriers and others, all of these sources made the newspaper achieve a kind of excellence, quality, quality and continued publication for many years (Ismail Larbi, 2022, p. 185; An-najah, Issue 2059, 1937).

As for the content of the "**An-Najah**" newspaper, many considered it to be an almost complete newspaper, and this is based on the diverse topics and multiple fields, as it is a newspaper that included political, social, religious, literary, scientific and cultural news and articles, and transmitted local and international news, and its columns were a space for various fields, and thus it is a newspaper that achieved a kind of distinction through its familiarity with various aspects (Awatif Abd errahmen, 1985, p. 39).

Despite the momentum that An-najah newspaper brought, it was subjected to harsh criticism by some of the contemporaries of this newspaper on the one hand, and by some historians and researchers on the other hand, because it was a newspaper Pro-colonialism, and many of them cite as evidence for this its sources of funding, as the colonial administration funded this newspaper first and the nature of its articles second (Ismail Larbi, 2023, pp. 7-8)

By looking at a number of the newspaper's special issues, it becomes clear that it was loyal to the colonial administration. For example, it called many French figures and leaders "**Mr. Honorable**," "**Mr. Noble**," and "**His Highness**" In this regard, we find one of the articles in the newspaper's columns, which was titled: "**The End of the Centennial Celebrations, The Noble Political Purpose for Which His Highness the Governor-General Came**," and it included the following: "…**His Highness the Governor-General Le Bot has had no business since his arrival in Algeria other than the economic issue**…" (An-Najah, Issue 2059, Friday, 1937).

In addition, we find another article in which the newspaper criticizes the activities of the religious affairs committees, which tried to complete a religious institute, and considered that the reformers' undertaking such activities is a dangerous matter! In this regard, she wrote:

The Turkish Endowments Administration has begun working to repair mosques, congregational mosques, and religious institutes, and has allocated 300,000 Turkish pounds for this purpose. The Presidency of Religious Affairs has also made a serious decision, which is to establish a religious institute to graduate scholars, preachers, imams, and orators… (An-Najah, Issue 1171, 1931).

2- The Jewish Presence in Algeria:

Throughout history, Algeria has represented a model of coexistence between Jews (Nasser Eddine Saidouni, September-October 1983, p. 107) and Muslims in the region. Since ancient times, we find Jewish migrations to Algeria, which coincided with the Phoenician migrations to the region, in addition to the migrations of these (= Jews) with the Roman occupation (Henry Garrot, 1998, p 10). As for the Middle Ages, the 10th century CE represented the greatest era of tolerance, solidarity, and cooperation between Muslims and Jews in Algeria. (Fatima Bouamama, 2009, p. 17).

As for their relationship with the rulers, i.e., the Beys during the Ottoman period, it varied from one Bey to another. We find that during the reign of Salih Bey (Fatma Zahra gueshi, 2013, p 138), he established what was known as the Jewish Quarter by allocating vast areas of land and providing them with assistance in its construction. He also granted them a degree of independence in carrying out their activities normally (Issa Chenouf, p. 34).

Jewish communities in Algeria lived in the northern regions, particularly the coastal areas, in addition to their concentration in the southern regions and oases, given their distance from the unrest and disasters of the north. This contributed to a degree of demographic stability and continuity. Settlement (Kamal ben Sahraoui, 2013, p. 131).

We specifically mention the city of Constantine, which encompassed two social classes: Algerian Muslims and Jews. Jews represented 12% of the total population (99600 inhabitants in 1931 in

Constantine). Jews inhabited the upper part of the city in the Arab and European neighborhoods, but Muslims and Jews coexisted peacefully in Constantine, as in other cities (Fouzi Saadallah, 2004, p. 138).

Some historians consider Constantine to be the "Jerusalem of Maghreb," referring to the cultures that characterized the city, with its ethnic mosaic of Arabs, Zondj, and Moriscos. (Sabrina Louaer, August 2015, p. 176) Given the Jews' monopoly on commercial activity, Constantine represented a trade route for them to deliver their goods to Tunis, Djerba, Tripoli, and elsewhere, given that the city was a crossroads of trade routes (Issa Chennouf, p. 29).

In addition, the Jews of Constantine were street vendors; despite this, they lived in a difficult and miserable situation in Constantine. In 1850, which led to the spread of social ills, but with the French administration's attention to them and the improvement of their situation, their demographic growth increased and their economic influence expanded, and they began to control a significant portion of commercial exchanges (Youssef Mnasriya: 2009, p. 37).

3- The events of August 1934 and the role of the Jews in them:

As previously mentioned, the status of Jews in Algeria under the French, who granted them a number of privileges, enabled them to penetrate the administration, the army, the police, and public positions... (journal de l'avenir, samedi 08 Decembre, 1935). Within the framework of France's war on Islam, Christianity and Judaism cooperated in this, and perhaps all of this led the Jews to practice a kind of superiority over Algerian Muslims (Fouzia Loucif, p. 16).

Accordingly, all of these accumulations contributed to disrupting the coexistence between Muslims and Jews in Algeria and widening the circle of division between them. This was based not only on a sense of superiority and contempt for Muslims, but also on their audacity to insult the Prophet, peace and blessings be upon him, and his pure, noble family, and to violate the sanctity, sanctities, and dignity of Muslims (Mahfoudh Taounza, 2017, p. 116).

The events of Constantine in 1934 (See Abou al-Qasim Saadallah, 1992, p. 46) are not far from those images that embodied this conflict, hatred and malice. In this regard, we stop at these events that were caused by that Jew (An-Najah, Sunday, August 12, 1934, Issue 1598), called Khalifa Eliyahou, who attacked the Muslims with insults and curses (Nadhira Shetouene, 2007, p. 13). In addition to that, he relieved himself at the wall of the Green Mosque in the aforementioned city (Abdelaziz Filali, 2014, p. 45).

To make matters worse, the Jew and his wife unleashed a barrage of insults against Muslims and their religion. The Muslims responded, believing the Jew and his wife had violated the dignity of Muslims (André Noucshi, 1962, p. 75). The dispute widened further, with the Muslims there attempting to retaliate. This led to the Jews throwing all kinds of missiles and bullets at Muslims from their windows (An-Najah, 1934, Issue 1596).

The newspaper An-Najah attempted to elaborate on the issue in an article titled "Explanations and Clarifications." The article stated: "... On Friday, Muslims gathered in Constantine in front of the home of the Jew, who also threw household items at him and his family from his window. A group of Jews armed with pistols threw bullets at the crowd of Muslims! The Muslims were enraged by this attack, and a small battle broke out, during which seven people were wounded on both sides. The battle ended at midnight..."

"...and the clock had not yet struck half past nine when we saw a simmering and gathering in Rahbet Souf to the firing of several bullets. Then the simmering and gathering spread to the heart of the city and its outskirts. As soon as noon approached, they began to destroy the shops, stores, and taverns of the Jews, and to fire at their large warehouses located on the public road and elsewhere. Goods were thrown into the streets until the movement of cars and trams was disrupted, and a number of people were killed, and many others were wounded. Meanwhile, bullets were falling from the windows on passersby, but that did not stop the flowing current..." (An-Najah, Sunday, August 12, 1934).

As a result of the Jews firing these bullets (An-Najah, August 9, 1934, Issue 1597) and the Muslims being showered with bullets, the Muslims were outraged by this action on the part of the Jews, and a conflict broke out between them and the Muslims of Constantine that ended at midnight (An-Najah, Sunday, August 12, 1934, Issue 1598). However, beginning on Sunday, the Jews

assassinated a Muslim, which led to a revolt among the Algerians, who clashed with the Jews in a fierce battle, resulting in numerous casualties (Mohammed Tayeb Laloui, p. 145).

In this context, the newspaper An-Najah reported an example of the killings. We do not know why the newspaper tended to discuss the cases of Muslim attacks on Jews and the killings that occurred among the Jews, but not the reverse! In this regard, she wrote: "Mr. Abbasi, the police inspector, arrested the killer of the Jew who was killed by car. He also arrested the man called Santos Ibn Amara Tayeb ben Said, 20 years old, originally from Al-Taher, who was a butcher by profession. He confessed that he killed one of the Atali family by hitting him with a pin. He also confessed that Ibn Hamama Said Ibn Abdullah, a butcher in Faubourg Sanjan and Takouk Mohammed Ibn Amar, participated with him in the killing." (An-Najah, Sunday, 1934, Issue 1598).

A meeting was scheduled to be held between Algerians and Jews to express regret and attempt to clear the air. This coincided with an attempt by both Dr. Ben Djelloul and Sheikh Ibn Badis to issue instructions to maintain calm (Abdelkrim Boussafsaf, 2009, p 204) in the face of these events that had disrupted peace and security in the city (André Noucshi, Previous reference, p. 75).

In light of this situation, the colonial police surrounded the area with a military unit to isolate Muslims from Jewish neighborhoods. Meanwhile, Jews attacked Arab shops in their neighborhoods, chanting anti-Muslim and anti-religious slogans and calling for the death of Ben Djelloul (An-Najah, Sunday, 1934, Issue 1598). In response, crowds of Muslim demonstrators attacked the Jews and their shops, wreaking havoc and destruction. (Youssef Mnasriya, 2013, p. 136).

The matter did not stop there, but rather extended to the return of the Jews, who violated the sanctity of Muslims and their holy sites by once again attacking the houses of God and the mosques of Constantine, including the Sidi Lkettani Mosque, which was attacked and its doors and windows smashed. Meanwhile, the French occupation authorities opened an investigation into the The issue is for research into the case... (Eug Vallet, pp. 7-8).

These events were not limited to the city of Constantine alone, but rather extended beyond that, considering that these incidents had taken on a national dimension, and the repercussions of the incidents extended to various cities in Algeria, including Ain Beida, Annaba, Skikda, Alger, Sidi Bel Abbes, and Oran. The most serious of these were the disturbances in Setif, which prompted the colonial authorities to declare a state of emergency due to the situation getting out of control and the incidents spreading outside the city (Lyas Naït Kaci, 2002, p. 124).

In the context of discussing the ramifications of events outside the city of Constantine, An-Najah depicted this in an article. The article, for example, was titled: Wed Znati during the Constantine Incidents. Among the things the newspaper wrote in it was the following: "The days of the Constantine incidents that occurred between Muslims and Jews passed, and no incident occurred in the town of Wed Znati, despite the small number of Jewish residents and the spread of their shops and their large number, after they spent the day of Sunday buying and selling with Muslims... They were terrified, according to the news coming in about what was happening in Constantine, so many of them fled to Annaba and others, leaving behind their shops and residences, and not a single corruption occurred there. We were particularly pleased with what His Excellency the Governor of All Algeria said when he came to Constantine, those words thanks to which harmony and accord replaced strife and discord." (An-Najah, Sunday, 1934, Issue 1598).

4- Attempts to End the Discord:

A delegation representing Muslims in Constantine met with the governor-general to discuss this issue. The governor showed some responsiveness, attempting to calm the situation in the region, personally assess the situation, and take the necessary measures. He listened to the delegation, which included Ben Djelloul and others, and, during this meeting, called on the delegation members to calm the situation. He also promised to speak with the Jews. (An-Najah, 1934, Issue 1597).

Regarding these events, as previously mentioned, the governor-general, along with the city's sheikh and notables, intervened to put an end to these bloody events, which had plunged the city into a quagmire of chaos and unrest. The press also contributed to the intervention to resolve these disputes, by advocating for the governor-general's call, while some French fanatics called on Algerians to seek revenge (Mohammed Tayeb Laloui: The previous reference, p. 144).

Among the articles we find in the newspaper An-Najah, which reported the incident (= the intervention of the governor-general), is an article titled: The Arrival of His Excellency the Governor-

General, M. Card. The newspaper wrote in it: "... On Wednesday at nine o'clock in the morning, His Excellency summoned the representatives and notables of the people to the Prefecture Council in the Prefecture. He delivered a speech in which he expressed his regret for what had happened and declared that he considered himself a father to all the people of Algeria. If any animosity or disagreement arose between his children, he would seek to resolve it and establish a balance of justice and equity between them..." (An-Najah, Sunday, 1934, Issue 1597)

With regard to political life in Algeria, represented by its parties, these incidents provoked the discontent of all Algerian movements and leftist organizations. Some organizations, such as the North African Star and the Communist Party, did not hesitate to hold the French colonial administration responsible for these events, after the maneuver (An-Najah, 1934, Issue 1600) became clear, aimed at "having the potential danger of civil danger" and using this as a pretext to intensify political repression (Ahmed Mahsas, 2007, p. 112).

In the same context, the French authorities realized the seriousness of the situation, considering that these events had taken a different turn with the expansion of the scope of the incidents outside Constantine. This demonstrated the Algerians' adherence to their true religion, on the one hand, and their unity, on the other. Accordingly, Abou Lyaqdhan (see: Adel Noueihed, the previous reference, p 356) called in the editorial of Al-Oumma newspaper to invest in these events to unite in order to confront colonialism (Al-Oumma, 1934).

On this basis, the French occupation administration launched a violent response to eliminate these slippages, starting with the intervention of security forces to disperse the crowds of quarreling and fighting people. The newspaper depicted this in an article, saying: "... The police and gendarmerie forces were exhausted in dispersing the crowds, and a group of soldiers was brought in, which also became confused about this. The government could not find a force to maintain security, because all the soldiers had headed to the military maneuvers in Tleghma" (An-Najah, Sunday, 1934, Issue 1598).

5- Trials of the accused in the sedition and chaos cases in An-Najah newspaper articles:

Regarding the prosecution of the accused and those responsible for these incidents, the newspaper included numerous trials in the form of articles in some of its issues. An example of this is an article titled: **The Trial of the Accused**. The newspaper stated: “In the previous issue, we had mentioned the first session held to try those accused of theft, concealing stolen goods, and carrying weapons. Today, we are listing the names of the first batch of them, which includes seventy defendants. The court issued severe and harsh sentences regarding the charges related to them, as a warning to others...” (An-Najah, 1934, Issue 1599).

Among the other trials that An-Najah reported in its columns, there was a trial that it formulated in the form of an article entitled: **The arrest of some of the bloodshed in the incidents of August 5**, in which the newspaper wrote: “Among those arrested on charges of committing and participating in the murders were: Amira Tayeb Ben said known by the nickname (Santou), Ibn Hamama Said bin Abd Ellah, Takouk Mohammed ben Ammar, and an old sheikh with three sons who are professional butchers called Ben H’mama Abd Ellah, Hashish Rabeh bin Saleh, and Alish Mohammed ben Mohammed... As for Santou, he was recognized by the daughter of a servant of the Halimingt family from the slaughterhouse, named Rosette Bensetti, when Santou was performing the slaughter in the butcher’s shop. Santou is about 20 years old, and when he was arrested, he denied it the first time, then he confessed, as Ben H’mama Said and takouk Mohammed testified against him...” (An-Najah, 1934, Issue 1600).

An-Najah also conveyed the details of the trial of the Jew who caused the events, in an article entitled: “**Eliyahou Khalifa**” in which she demonstrated the bias of the French occupation administration in favor of the Jews, and the evidence for that is the article in our hands, in which she wrote: “The police court sentenced Eliyahu Khalifa, who caused strife between the Jews and Muslims, to two days in prison and a fine of 15 francs, for causing disorder and insults!” (An-Najah, 1934, Issue 1600).

6- Eliminating the strife and ending the events after the heavy losses:

The newspaper An-Najah depicted the efforts to eliminate the strife and end the events surrounding the Jews in Constantine in 1934, in many lengthy articles that filled its pages. Among the articles we find in this regard is an article entitled:

Regarding the measures taken by the French colonial authorities to disperse the crowds of demonstrators and end those bloody events, An-Najah explained this in an article, which included the following: "...the government was forced to bring in all the reserve soldiers present in the prefecture from Setif, Batna, Annaba, and Skikda, and to bring in firefighting equipment from the capital..., and when the city was besieged, people were prevented from passing except with permission from the prefecture administration or from the city sheikh's office. A telegram was sent to the governor-general, M. Card, and the prefect of the prefecture, M. Lebane, who were spending their summer vacation in France, and they arrived on a plane...." (An-Najah, 1934, Issue 1597)

In the context of talking about the measures taken to curb these events, An-Najah wrote: “...the government has become able to control security, so no one is allowed to pass except those who have a license, and carrying a weapon has become forbidden, so anyone found with one is taken to the police station where his weapon is seized, and he is thrown into prison if the police consider it necessary. Flowers from outside the city have been banned, as has leaving it, and shops have been closed and buying and selling have been prohibited until new orders are issued... Truly, the city of Constantine has begun to show signs of depression and anger has hung over it because of what has happened to it” (An-Najah, 1934, Issue 1598).

In the same context, and regarding the measures taken by the Governor General in this regard, the newspaper added in an article entitled “The Arrival of the Governor General” the following: “On Tuesday evening, the Governor General got off his plane at L’ haymim Airport, then headed to the city in a convoy of cars, and visited the places where the disasters occurred..., and the next day he also visited the places that were burned and destroyed, such as Abdullah Bey Street, Zouave Street, Public Street, Rahbet A’souf, and Combe Street..., and the Governor General met with the Muslim representatives and told them to strive to calm the public, and promised them that everything must be settled in a just and fair manner. He also met with the Jewish representatives and advised them as he advised their Muslim companions...” (An-Najah, 1934, Issue 1598).

In the same context, the prefect followed certain procedures, which were reported by Al-Najah in an article titled: The Arrival of the Prefect, in which it wrote: “The Prefect of Annaba, Mr. Leban, arrived on the road to Annaba, on a plane. He was met at the airport by Mr. Land, the Secretary-General of the Prefecture Administration, along with Mr. San Siarge, Head of the Prefect’s Office, and many government officials…” (An-Najah, 1934, Issue 1598).

As for the end of the events, we found two articles on the matter, and: The End of the Bloody Days. Among the articles that were included: “…and now all that remains for us is to inform our esteemed readers that the Constantine incident has ended, and that Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, and Friday passed in peace and quiet, without any disturbance or broken hearts. Fear has left hearts, anxiety has departed souls and minds, and the roads have been cleared for pedestrians, even with the necessary guards remaining to calm the people… What is certain is that this incident has gone, and in a week or less, Constantine will wear the robe of its beauty and her gentleness...” (An-Najah, 1934, Issue 1598).

The second article, which was titled: “The Calm of Constantine’s Unrest, the Representatives’ Efforts to Achieve the Comfort of the Residents - The State of the City After the Suppression of the Sedition,” spoke in it about the calming of the situation and the return of calm and tranquility to the city of Constantine: “The local and non-local newspapers took the Constantine incident as a valuable opportunity to populate its valleys according to their tendencies and inclinations, and as long as they are far from our city and outside of it, they can write whatever they want and publish what the seducers of sedition and purposes suggest to them. As for us, it is our duty to turn a blind eye to everything that those newspapers try to stick on the residents and what they throw at them as long as we work for the benefit of our city, and this benefit depends on sowing the seeds of love and friendship among the inhabitants.” (An-Najah, 1934, Issue 1598).

As for the intervention of some wise men from the city of Constantine to stop the bloodshed and calm the situation, and their contribution to saving some Jews from the wrath of Muslims, An-Najah touched upon this in an article in which I even mentioned their names. I wrote the following: "Many Muslims saved Israeli families from death and defended against the burning or looting of some warehouses or shops. Here is a list of some of those who performed this duty:

- Ben A'rab brothers: They saved the lentil warehouse located on Koro Street from looting and vandalism.
- Al-Ajabi Hadj Khoja: He saved the wife of the deceased Guedj from death.
- Zytouni Khadhir, Hamana ben Hamdani, and their sons: They saved Nassim Naqesh's house from burning and looting.
- Ben L’bjaoui, Mu'in Torjman: He saved two Israeli families.
- Ben Khabbesh: He saved Fortouni Shamla and Julie Shamla.
- Amirouche and Bouqida: They saved the Cohan family living in Four L’Qantara... and there are many families who saved Israeli families, and to all of these families, the Israeli families and Israels notables extend their thanks and gratitude for their compassion towards the human race and humanity..." (An-Najah, Sunday, 1934, Issue 1598).

In order to fortify the city of Constantine and to confront such incidents, the French occupation authorities developed a security plan, through which they made the city of Constantine a military center. An-Najah newspaper reported this in an article, which included: "Constantine will in the future be a military center, and 500 planes will be brought in to stay at the city's airport. A garrison of gendarmerie, police, and secret police will be stationed in the city, constantly patrolling the city and its districts, and mobilizing to supervise the slightest incident that occurs, and in any case, if sedition breaks out..." (An-Najah, Issue 1600, 1934)

An-Najah newspaper described the state of the city after the end of the events in an article entitled: The State of the City. It included the following: “The stone was lifted from passers-by, the cafes were opened, the torn fabrics and tapestries were removed from the approaches, some Israeli shops were opened on the public road, and telephone communications were given to whoever requested them and now nothing remained in the city except the police and secret police running after the thieves and oppressors of the Jews, and in fact the largest part of them was arrested.. (An-Najah, Sunday, 1934, Issue 1600).

A photo from the An-Najah newspaper of the city of Constantine after the painful incidents.

Source: An-Najah, Thursday, August 9, 1934, Issue 1597.

Conclusion

At the end of our study of the events surrounding the Jews in Constantine in 1934 and their impact through An-Najah newspaper, we reach several conclusions, such as:

* An-Najah is considered one of the longest-running newspapers in Algeria during the colonial period (1919-1956), and it is also distinguished by its diverse topics.

* The newspaper was able to cover most of the events, issues, and matters related to Algeria and Algerians.

* In its columns, An-Najah addressed many of the strategies of the French occupation within the framework of colonial policy, even if its view of these policies and strategies was narrow, as many researchers considered it a newspaper loyal to the colonial administration.

* Through many of its articles, An-Najah addressed the events of the Jews in Constantine in 1934 from various perspectives.

* An-Najah contributed to eliminating discord between the Jewish and Muslim residents of Constantine.

* An-Najah conveyed the impressions of Algeria's elites at the time regarding the issue. In addition, the newspaper reported on the French administration's contributions to calming the situation and its attempts to punish those involved in the unrest.

* The newspaper also reported on the tragedy that befell the city of Constantine, which witnessed bloody events that left dozens dead, in addition to the capture of dozens more and their imprisonment.

References

1. An-Najah. (1931a, April 19). Issue 1145.
2. An-Najah. (1931b, April 22). Issue 1146.
3. An-Najah. (1931c, April 26). Issue 1147.
4. An-Najah. (1931d, April 28). Issue 1148.
5. An-Najah. (1931e, May 5). Issue 1151.
6. An-Najah. (1931f, May 10). Issue 1152.
7. An-Najah. (1931g, June 23). Issue 1171.
8. An-Najah. (1934a, August 7). Issue 1596.
9. An-Najah. (1934b, August 9). Issue 1597.
10. An-Najah. (1934c, August 12). Issue 1598.
11. An-Najah. (1934d, August 15). Issue 1599.
12. An-Najah. (1934e, August 17). Issue 1600.
13. An-Najah. (1937a, March 5). Issue 1964.
14. An-Najah. (1937b, April 4). Issue 2100.
15. An-Najah. (1937c, October 22). Issue 2059.
16. Arrival of the Governor General. (1934, August 12). *An-Najah* (Issue 1598).
17. Ben Sahraoui, K. (2013). *The Jews of Algeria between the French administration and the Zionist movement*. *Al-Khaldouniya Journal of Humanities and Social Sciences*, (6).
18. Bloodshed on August 5. (1934, August 12). *An-Najah* (Issue 1598).
19. Bouamama, F. (2009). *The Jews in the Islamic Maghreb* (2nd ed.). Algiers: Dar Houma.
20. Bouchrabi, A. (2008). *The importance of the intellectual factor in shaping identity and reclaiming freedom: Algeria as a model*. Alexandria: University Youth Foundation.
21. Boussafsaf, A. (2009). *The Association of Algerian Muslim Scholars and its role in the development of the Algerian national movement (1931–1954)*. Algeria: World El Maarifa.
22. Chenouf, I. (n.d.). *The Jews of Algeria – 2000 years of existence*. Algiers: Dar Al-Ma'rifa.
23. Constantine fortification, defense program. (1934, August 17). *An-Najah* (Issue 1600).
24. El-Masili, M. (1973). *Ibn Badis and the Arabization of Algeria* (2nd ed.). Algiers: National Company for Publishing and Distribution.
25. Fadhil, A., & Ramadan, M. S. (2010). *The Imam of Algeria, Abdelhamid Ben Badis*. Algiers: Dar Al-Oumma.
26. Filali, A. (2014). *The Jewish attack on the people of Constantine in 1934*. Algeria: Dar Al-Houda.
27. Garrot, H. (1998). *Les juifs algériens et leur origines*. Algiers: Louis Relin.
28. Gnaneche, M. (1999). *The movement of independence in Algeria between the two wars (1919–1939)*. Algiers: OPU.
29. Gueshi, F. Z. (2013). *Constantine during the reign of Salih Bey* (2nd ed.). Constantine: Dar Madad University Press.

30. Israeli families and Israelis thank Muslim families who saved them from death. (1934, August 17). *An-Najah* (Issue 1600).
31. Larbi, I. (2019–2020). *French colonial policy between 1919–1939 and its political, economic, and social impacts on the countries of the Maghreb* (Doctoral dissertation). Abou Baker Belkaid University, Tlemcen.
32. Larbi, I. (2025). The struggle of the Association of Muslim Representatives against the activity of the Senatorial Committee in 1931 through the national newspaper *An-Najah*. *Revue ZAouli*, *9*(2).
33. Loucif, F. (n.d.). *The evolution of the religious map of Eastern Algeria during the colonial period (causes and consequences)*. *L'Emir Abdelkader University* Journal.
34. Mehsas, A. (2007). *The revolutionary movement in Algeria from the First World War to the armed revolution*. Algiers: Dar Al-Ma'rifa Publishing House.
35. Mohammed Tayeb, L. (n.d.). *Manifestations of the Algerian resistance*. Algeria: Publications of the Ministry of Moujahideen.
36. Noueihed, A. (1980). *Dictionary of Algerian notables from the beginning of Islam to the present era* (2nd ed.). Beirut: Noueihed Foundation for Authorship, Translation and Publishing.
37. Saadallah, F. (2004). *The Jews of Algeria (These unknowns)* (2nd ed.). Algeria: Dar Al-Oumma.
38. Taounza, M. (2017). Echoes of the 1934 Constantine events in the newspapers *An-Najah* and *Al-Oumma al-Yaqdhaniya*. *Historical Issues Magazine*, (6).
39. The arrest of some of the bloodshed in the incidents of August 5. (1934, August 17). *An-Najah* (Issue 1600).
40. The arrival of His Excellency the Governor-General M. Card and his meeting with representatives and notables of the locals. (1934, August 9). *An-Najah* (Issue 1597).
41. The call. (1934, August 9). *An-Najah* (Issue 1597).
42. The end of the bloody days. (1934, August 12). *An-Najah* (Issue 1598).
43. The trial of the accused. (1934, August 15). *An-Najah* (Issue 1599).
44. Vallet, E. (n.d.). *Les événements de Constantine*. Alger: Baconnier.
45. Wadi Zenati during the Constantine incidents. (1934, August 12). *An-Najah* (Issue 1598).

Received: 29.01.2025
Accepted: 04.05.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/57-62

Enes Yıldırım
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
https://orcid.org/0000-0001-5258-4034
yildirimenes@mail.ru

Cənubi Qafqazda yeni enerji və iqtisadi əməkdaşlıq imkanları: İkinci Qarabağ müharibəsinin rolu

Xülasə

Cənubi Qafqaz geostrateji mövqeyinə və enerji zənginliyinə görə mühüm mərkəzə çevrilib. İkinci Qarabağ Müharibəsi regionun geosiyasi strukturunda böyük dəyişiklik edərək enerji dəhlizlərinin, ticarət yollarının və iqtisadi əməkdaşlığın yenidən formalaşdırılmasının zəruriliyini ortaya qoydu. Müharibənin sona çatması ilə yeni enerji tənlikləri ortaya çıxdıqca beynəlxalq aktorlar üçün mühüm imkanlar və risklər yarandı. Xüsusilə Azərbaycanın enerji ehtiyatları və regiondan keçən enerji ötürücü xətləri Avropanın enerji təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu müharibənin nəticələri enerji strategiyalarını, dəhliz təhlükəsizliyini və regional əməkdaşlıq mexanizmlərini yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur etdi.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, İkinci Qarabağ müharibəsi, enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi əməkdaşlıq, geosiyasət, beynəlxalq münasibətlər*

Enes Yildirim
Baku State University
PhD student
https://orcid.org/0000-0001-5258-4034
yildirimenes@mail.ru

New Energy and Economic Cooperation Opportunities in the South Caucasus: The Role of the Second Karabakh War

Abstract

The South Caucasus has become an important center due to its geostrategic location and energy wealth. The Second Garabagh War made a major change in the geopolitical structure of the region, revealing the need to reshape energy corridors, trade routes and economic cooperation. As new energy equations emerged with the end of the war, important opportunities and risks arose for international actors. In particular, Azerbaijan's energy resources and energy transmission lines passing through the region are of strategic importance for Europe's energy security. The consequences of this war forced a re-evaluation of energy strategies, corridor security and regional cooperation mechanisms.

Keywords: *South Caucasus, Second Garabagh War, energy security, economic cooperation, geopolitics, international relations*

Giriş

Azərbaycanın qələbəsi ilə nəticələnən İkinci Qarabağ Müharibəsi Cənubi Qafqazda geosiyasi dinamikanı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi və xüsusilə Azərbaycanın və onun regiondakı müttəfiqlərinin strateji mövqeyini gücləndirdi. Bu qələbə regionun tarixi geosiyasi əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, həm də Azərbaycanı Cənubi Qafqazda mühüm oyunçuya çevirərək qüvvələr nisbətini Azərbaycanın xeyrinə dəyişdi. Zəngəzur dəhlizinin strateji əhəmiyyəti bu münaqişədən kritik bir çıxış kimi ortaya çıxdı və dəhlizin regional əlaqələri və ticarət yollarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmək potensialını vurğuladı (Shiraliyev, 2022). Bundan başqa, Azərbaycanın və onun yaxın müttəfiqi Türkiyənin qazandığı mənəvi və geosiyasi təsirin artması regiondakı təsirlərini daha da gücləndirərək regional əməkdaşlıq mexanizmlərini, xüsusilə enerji, iqlim və ətraf mühit siyasətləri

kimi regional sabitlik üçün kritik olan sektorlarda potensial dəyişikliyə səbəb olub (Ağır, 2023; Çamaş, 2020). Üstəlik, bu qələbə regional əməkdaşlığın artmasına gətirib çıxardı və məsələn Türkiyəni Cənubi Qafqazda, xüsusən də 2020-ci ildə əhəmiyyətli artım qeydə alan Azərbaycandan enerji idxalı baxımından daha nüfuzlu oyunçu kimi yerləşdirdi (Halilzade, Demirer, 2022). Bu dəyişiklik təkcə münaqişədən sonrakı nəticələri əks etdirmir, həm də Cənubi Qafqazda geosiyasi uyğunlaşmaların və iqtisadi tərəfdaşlıqların uzunmüddətli yenidən qurulmasını nümayiş etdirir və regionun daha geniş geosiyasi mənzərədə strateji və iqtisadi mərkəz kimi davamlı əhəmiyyətini vurğulayır.

Cənubi Qafqaz regionu strateji mövqeyinə və zəngin enerji resurslarına görə beynəlxalq aləmdə mühüm mərkəzə çevrilib. Şərqlə Qərbin kritik kəsişmə nöqtəsi olan bu region enerji xətləri, ticarət dəhlizləri və iqtisadi əməkdaşlıq layihələri baxımından həm regional güclərin, həm də qlobal aktorların diqqətini çəkir. Xüsusilə İkinci Qarabağ Müharibəsi bu geosiyasi mənzərədə dərin izlər buraxdı və regionun geosiyasi tarazlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Bu münaqişəyə təkcə hərbi münaqişə kimi deyil, həm də regional enerji dəhlizlərinin və iqtisadi əlaqələrin yenidən formalaşdırılması kontekstində baxmaq lazımdır.

Tədqiqat

Müharibənin başa çatması ilə Cənubi Qafqaz regionunda enerji dəhlizlərinə nəzarət və çıxışla bağlı yeni tənliklər yaranıb. Bu yeni vəziyyət region ölkələri, eləcə də enerji resurslarına çıxışı strateji prioritet hesab edən Avropa İttifaqı və Rusiya kimi böyük dövlətlər üçün mühüm nəticələr verdi. Xüsusilə Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatları və regiondan keçən enerji ötürücü xətləri beynəlxalq enerji bazarları və Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə İkinci Qarabağ Müharibəsinin nəticələri enerji nəqli marşrutlarının təhlükəsizliyi və əlçatanlığının, enerjinin şaxələndirilməsi strategiyalarının və regional əməkdaşlıq mexanizmlərinin yenidən qiymətləndirilməsini zəruri edir.

İqtisadi əməkdaşlıq baxımından müharibədən sonrakı dövr Cənubi Qafqazda yeni ticarət dəhlizlərinin açılması, regional inkişaf layihələrinin təşviqi və iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi üçün unikal imkanlar təqdim edir. Bundan əlavə, o, regional ölkələr arasında münasibətlərdə əməkdaşlığın artırılmasında, uzun müddətdir davam edən mübahisələrin həllinə yeni yanaşmaların işlənib hazırlanmasında, regional sülh və sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqazın geosiyasi və iqtisadi gələcəyini yenidən formalaşdıran dönüş nöqtəsi kimi önə çıxır. Müharibədən sonra enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi inkişaf və regional əməkdaşlıq baxımından əhəmiyyətli potensiallar ortaya çıxdı, lakin bu imkanlardan səmərəli istifadə etmək üçün regional və beynəlxalq səviyyədə intensiv səy və əməkdaşlıq tələb olunur. Bu məqalədə İkinci Qarabağ Müharibəsinin Cənubi Qafqazda enerji və iqtisadi əməkdaşlıq imkanları üzərindəki rolu təhlil ediləcək, müharibənin gətirdiyi geosiyasi reallıqlar. regionda enerji və iqtisadi əməkdaşlıq imkanlarının yeni perspektivlər işığında necə optimallaşdırılmasına dair müzakirə aparılacaq.

Cənubi Qafqazda regional iqtisadi əməkdaşlıq və inteqrasiya

Cənubi Qafqazda iqtisadi artım üçün regional əməkdaşlığın əhəmiyyətini nəzərdən qaçırmaq olmaz. Cənubi Qafqaz öz geostrateji mövqeyi ilə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan kimi müxtəlif ölkələri birləşdirən zəngin mədəni və tarixi irsə malik regiondur. Bu bölgə tarix boyu bir çox münaqişələrin meydana çıxması və ən son İkinci Qarabağ Müharibəsi ilə regional dinamikada əhəmiyyətli dəyişikliklərin şahidi olub. Bu münaqişə regionun iqtisadi və sosial strukturuna təsir edərək yeni iqtisadi inteqrasiya və əməkdaşlıq imkanları təklif etdi. Bu, infrastrukturun inkişafı və əsas sektorlara investisiya qoyuluşu kimi regional əməkdaşlıqla bağlı bir çox mövcud problemlərin həlli üçün addımların atılmasına səbəb olmuşdur.

Regional əməkdaşlıq Cənubi Qafqazın iqtisadi inkişafı və sabitliyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. İnfrastruktur layihələri, enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat şəbəkələrinin inkişafı kimi məsələlər region ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyasını dərinləşdirə və regional inkişafı sürətləndirə bilər. İkinci Qarabağ Müharibəsinin başa çatması ilə ortaya çıxan yeni iqtisadi reallıq infrastrukturun inkişafı və əsas sektorlara investisiyalar baxımından əhəmiyyətli imkanlar təqdim edir. Xüsusilə, Zəngəzur

dəhlizi kimi strateji layihələr region ölkələri arasında ticarət və əlaqəni artırmaqla iqtisadi artımı stimullaşdıra bilər.

Region ölkələri enerji, nəqliyyat və təhlükəsizlik kimi əsas sektorlarda əməkdaşlıq edərək iqtisadi artımı sürətləndirə bilər. Azərbaycanın enerji resursları və strateji yerləşməsi region üçün əhəmiyyətli potensial təklif edir və Pekinin "Bir kəmər və yol" təşəbbüsü kimi beynəlxalq layihələrlə inteqrasiyanı təşviq edir. Bu inteqrasiya Cənubi Qafqazı qlobal iqtisadiyyatla daha sıx birləşdirərək regional inkişafı dəstəkləyə bilər.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra formalaşan yeni sərhədlər Cənubi Qafqaz ölkələri arasında əməkdaşlıq və ticarətin genişləndirilməsi üçün yeni imkanlar yaradacaq. Enerji resursları və nəqliyyat dəhlizləri üzrə qurulan əməkdaşlıq regionun iqtisadi inteqrasiyasını təşviq edə bilər. Lakin bu əməkdaşlıq təşəbbüslərinin uğuru regional təhlükəsizlik, sülh və xarici aktorların təsiri kimi amillərdən asılıdır.

Cənubi Qafqazın iqtisadi inkişafında regional və beynəlxalq aktorların rolu həlledici olmaqda davam edir. Türkiyə, İran və Avropa İttifaqı kimi güclərin siyasətləri regional əməkdaşlıq və iqtisadi inteqrasiya proseslərini formalaşdıra bilər. Bu aktorlarla əməkdaşlıq Cənubi Qafqazın qlobal iqtisadiyyatda daha fəal rol almasına şərait yarada bilər.

Cənubi Qafqazda iqtisadi inteqrasiya və əməkdaşlıq regional inkişaf və sabitlik üçün çox vacibdir. İnfrastrukturun inkişafı, enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat şəbəkələrinin təkmilləşdirilməsi region ölkələrinin iqtisadi artımını dəstəkləməklə daha firavan gələcəyin qurulmasına töhfə verə bilər. Bu prosesdə regionda sülhün bərqərar olması və xarici aktorlarla səmərəli əməkdaşlığın qurulması regional inteqrasiyanın uzunmüddətli uğurunu müəyyən edəcəkdir.

İkinci Qarabağ müharibəsinin enerji əməkdaşlığına təsiri və gələcəyi

2020-ci ilin sonlarına doğru başlayan və 44 gün sonra Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatan İkinci Qarabağ Müharibəsi regional enerji mühitində mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu, enerji təchizatı və təklif dinamikasında dəyişikliklərə səbəb olub və əməkdaşlıq imkanları hazırda Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarına və Cənubi Qafqazın bu resursların həm mənbə, həm də tranzit mərkəzi kimi roluna yönəlib.

İkinci Qarabağ Müharibəsinin başa çatması, xüsusilə Cənubi Qafqazda enerji dəhlizlərinin strateji əhəmiyyətini vurğulamaqla, regional güc dinamikasını danılmaz şəkildə yenidən formalaşdırdı. Azərbaycanın qələbəsi ölkə üçün yeni geosiyasi təsir dövrünün müjdəçisi olmaqla yanaşı, həm də Zəngəzur dəhlizinin əsas enerji və nəqliyyat marşrutu kimi mühüm rolunu vurğuladı (Shiraliyev, 2022). Türkiyənin bölgədə artan rolunu nəzərə alsaq, bu dəhlizin əhəmiyyəti daha da artır. Azərbaycanın qələbəsi ilə Türkiyənin artan nüfuzu arasındakı sinerji regional əməkdaşlıq, xüsusilə enerji, iqlim və ətraf mühit sektorlarında əlverişli mühit yaratmışdır (Çamaş, 2020). Qafqaz regionunun tarixi geosiyasi əhəmiyyətini və onun regional güc münaqişələrinin mərkəz nöqtəsi statusunu nəzərə alaraq bu əməkdaşlıq həyati əhəmiyyət kəsb edir (Akıncı, Kaba, 2023).

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yeni enerji layihələrinin və imkanlarının inkişafı genişləndi. Məsələn, Türkiyənin, xüsusən də Azərbaycandan təbii qaz idxalı ən yüksək həddə çatıb. Bu inkişafı Türkiyənin enerji təchizatı təhlükəsizliyində Azərbaycanın strateji əhəmiyyəti və Qarabağ müharibəsinin regional enerji mühitinə təsiri ilə əlaqələndirmək olar. Bundan əlavə, Gürcüstan Xəzər dənizindəki enerji ehtiyatlarının Azərbaycandan Türkiyəyə nəqlində mühüm rol oynayır. Gürcüstanın Azərbaycandan Türkiyəyə uzanan enerji xətlərindəki rolu bu prosesdə daha çox əhəmiyyət kəsb edərkən, regional enerji təhlükəsizliyi və əməkdaşlıq üçün yeni infrastruktur layihələrinin zəruriliyi ön plana çıxdı.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra bütün Cənubi Qafqaz ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mühüm məsələyə çevrilib. Bu münaqişə regionda və enerji mühitində, xüsusən də qonşuları ilə tarixi və siyasi problemləri olan və hələ də bununla bağlı problemlər yaratmağa çalışan Ermənistan üçün zəifləkləri üzə çıxardı. Ermənistan hökuməti apardığı iqtisadi və sosial siyasətə, eləcə də ərazi itkilərinə və müdafiə qabiliyyətinin zəifliyinə görə ağır etirazlara və tənqidlərə məruz qalıb. Ermənistan üçün bu çətinlikləri aradan qaldırmaq və regional enerji təhlükəsizliyini təşviq etmək üçün Zəngəzur dəhlizinin strateji əhəmiyyəti ön plana çıxıb və dəhlizə dəstək öhdəliyi yaranıb. Bu dəhliz Mərkəzi Asiya ilə Qafqaz arasında kritik bir əlaqə rolunu oynaya bilər və Cənubi Qafqaz regionunda enerji əməkdaşlığının və təhlükəsizliyin yaxşılaşdırılması üçün potensial imkanlar təklif edə bilər.

Müharibənin başa çatması və Azərbaycanın qələbəsi regionun geosiyasi mənzərəsini və enerji təchizatı-tələb dinamikasını dəyişdi. Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının əhəmiyyəti artdıqca, Cənubi Qafqazın bu resurslara çıxışda rolu yenidən müəyyən edilmişdir. Mövcud və yeni boru kəmərlərinin və bərpa olunan enerji layihələrinin inkişafı kimi sahələrdə regional enerji infrastrukturunun inkişafı üçün yeni imkanlar yaranmışdır. Bu inkişaflar iqtisadi artımın və regional sabitliyin təşviqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında həll olunmamış münaqişələr və region ölkələri arasında gərginlik enerji infrastrukturu layihələrinin təhlükəsizliyinə potensial risklər yaradırdı və Azərbaycanın qələbəsi bu problemin həllində böyük addım oldu. Xarici təzyiqlər və qlobal güclərin təsiri də vəziyyəti çətinləşdirə və regional əməkdaşlıq səylərinə əngəl idi. Bu kontekstdə Cənubi Qafqaz ölkələrinin üzləşdiyi problemlərin birgə həlli yolu ilə enerji və iqtisadi əməkdaşlıq üçün daha əlverişli mühitin yaradılması böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bundan başqa, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra enerji sahəsində əməkdaşlığın əhəmiyyəti daha da artdı. Regional və qlobal enerji bazarlarında sabitliyin təmin edilməsi müharibənin nəticələrindən biridir. Bu, təkcə Cənubi Qafqaz üçün deyil, həm də Avropa və Asiyanın daha geniş enerji təhlükəsizliyi kontekstində vacibdir.

İkinci Qarabağ Müharibəsi Cənubi Qafqazda enerji əməkdaşlığının yenidən formalaşdırılmasına gətirib çıxardı və region ölkələri üçün mühüm imkanlar və çağırışlar təqdim etdi. Bu yeni enerji mənzərəsi regional əməkdaşlığa və enerji infrastrukturunun inkişafına yol açır, eyni zamanda, mövcud risklərin və çağırışların aradan qaldırılmasının zəruriliyini nümayiş etdirir. Bu prosesdə regional enerji resurslarının effektiv idarə edilməsi və davamlı enerji həllərinə sərmayə qoyuluşu iqtisadi artım və sosial rifahın yüksəldilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Cənubi Qafqaz ölkələri ilə xarici aktorlar arasında əməkdaşlıq və müharibənin geosiyasi nəticələri

Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi mənzərəsi İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra regional güclərin mürəkkəb dinamikasını və maraqlarını önə çıxaran əhəmiyyətli transformasiyaya məruz qalmışdır. Bu dəyişikliyin mərkəzində Azərbaycanın hərbi qələbəsi dayanırdı ki, bu da təkcə regionda davamlı sülhə potensial yol vəd etmədi, həm də müharibədən sonrakı mühitin formalaşmasında Türkiyə və Rusiya kimi xarici aktorların mühüm rolunu vurğuladı (Hasanoğlu, Memmedov, 2020). Bu qələbə Azərbaycanın Cənubi Qafqazda öz mövqeyini müdafiə etməsi, bununla da qüvvələr balansının dəyişməsi və regionun geosiyasətində yeni eranın başlanması üçün çox vacib idi. Bundan əlavə, Türkiyənin iştirakı regional güc dinamikasının yenidən müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır, bunu onun Azərbaycanla dərinləşən iqtisadi və siyasi əlaqələri və daha geniş Cənubi Qafqaz siyasəti sübut edir (Asadov, 2023). Bu vəziyyət xüsusilə Birinci Qarabağ Müharibəsinin nəticələrindən tutmuş İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra formalaşan ssenarilərə qədər Türkiyənin Qafqazdakı enerji əməkdaşlığı və strateji maraqları kontekstində özünü büruzə verir (Halilzade, Demirer, 2022). Müharibə boyu Türkiyənin verdiyi siyasi, diplomatik və hərbi dəstəkdən əlavə, türk xalqı tərəfindən Azərbaycana böyük sosial dəstək verildi. Türk xalqı evlərində və iş yerlərində Azərbaycan bayrağını asmaqla azərbaycanlı qardaşlarının yanında olduğunu göstərdi. Ermənistanın hücumlarını pisləmək üçün mitinqlər keçirilib, Azərbaycana humanitar yardım göndərilib. Göstərilən qeyd-şərtsiz dəstək bir daha göstərdi ki, Türkiyə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə əsl müttəfiqidir (Erarslan, Özdemir, 2021).

Nəticədə, bu hadisələr milli ambisiyaların, regional ittifaqların və xarici güclərin strateji maraqlarının mürəkkəb qarşılıqlı təsirini əks etdirir və Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi povestində yeni səhifə açır. Strategiyadakı bu dəyişiklik təkcə dəyişən geosiyasi ittifaqların əksi deyil, həm də Qafqaz regionunun Asiya ilə Avropa arasında enerji kəməri kimi artan əhəmiyyətini vurğulayır. Azərbaycanın qələbəsi, (Hasanoğlu, Memmedov, 2020)-də qeyd edildiyi kimi, bu kontekstdə həlledici rol oynayır, regionu potensial olaraq sabitləşdirir və bununla da onu enerji keçidi üçün daha etibarlı marşruta çevirir. Bu sabitlik Türkiyə üçün və buna görə də Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir, çünki ölkə Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayır. Bundan əlavə, (Shiraliyev, 2022)-də təhlil edildiyi kimi, müharibənin geosiyasi və geoiqtisadi nəticələri regional təhlükəsizlik dinamikası ilə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya üçün daha geniş

iqtisadi məqsədlər arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni daha da vurğulayır. Bu təsirlərin nüanslı başa düşülməsinə ehtiyac çox vacibdir, çünki o, regionda enerji dəhlizlərinin gələcəyini formalaşdıracaq və təkcə regional deyil, həm də qlobal enerji bazarlarına təsir edəcəkdir.

Cənubi Qafqazda sabitlik və inkişaf müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəstəklənir. Avropa İttifaqı (Aİ), Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) və Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) kimi təşkilatlar regionlarda demokratik idarəçiliyi gücləndirmək və iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək adına dünyada sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün mühüm səylər göstərirlər. Bu təşkilatlar region ölkələri arasında dialoqun təşviqi, münaqişələrin qarşısının alınması mexanizmlərinin yaradılması və iqtisadi inkişafı dəstəkləməklə regional əməkdaşlığı artırmaq məqsədi daşıyır.

Geosiyasi baxımdan Cənubi Qafqaz Rusiya, Türkiyə, Çin, Hindistan və İran kimi böyük dövlətlərin, eləcə də Avropa və ABŞ-ın strateji maraqlarına ev sahibliyi edir. Bu xarici aktorlar regionda enerji layihələrinə, infrastrukturun inkişafına və siyasi ittifaqlara sərmayə qoymaqla öz geosiyasi və iqtisadi məqsədlərinə nail olmağa çalışırlar. Yeni dövrdə Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığının 30 ildir bölgəyə tətbiq edilən "status-kvonu" sarsıtdığı görünür. Yeni dövr regionda nüfuzlu ölkələr olan Rusiya və İran üçün də müəyyən nəticələrə gətirib çıxardı (Pirinççi, 2021). Bu prosesdə enerji resurslarının təhlükəsizliyi və enerji marşrutlarına nəzarət xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Cənubi Qafqazın enerji ehtiyatları regionun iqtisadi və strateji dəyərinin mühüm hissəsini təşkil edir. Azərbaycan regionun ən böyük neft və təbii qaz istehsalçısı kimi seçilir və eyni vaxtda bu ehtiyatların Avropa bazarlarına nəqli regional və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün mühüm imkanlar yaradır (President.az.). Türkiyənin Azərbaycandan təbii qaz idxalının artması və İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət enerji resurslarına çıxış və bu resursların nəqli baxımından yeni dinamika yaratmışdır. Bu inkişaflar regionda enerji təhlükəsizliyinə və enerji tranzit dəhlizlərinin təhlükəsizliyinə diqqətin artırılmasını tələb edir.

Cənubi Qafqazda sabitlik və inkişafın davamlılığı beynəlxalq təşkilatların iştirakı, vasitəçilərin müsbət töhfələri və region ölkələri arasında əməkdaşlıq vasitəsilə əldə oluna bilsə də, ölkələrin atdığı addımlar həm də rifah mühiti yaradacaq (Abdalov, 2023). Enerji resurslarının strateji əhəmiyyəti və geosiyasi yerləşməsi regionu beynəlxalq münasibətlərdə mühüm aktora çevirir və regional və qlobal səviyyədə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün mühüm imkan yaradır. Bu dinamikalar Cənubi Qafqazın gələcəyini formalaşdıracaq və regionu daha dinc, sabit və firavan gələcəyə aparacaq strategiyaların müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

İkinci Qarabağ müharibəsinin başa çatması Cənubi Qafqaz regionunda enerji və iqtisadi əməkdaşlıq üçün yeni üfüqlər açdı. Müharibənin nəticələri regionun geosiyasi mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişərək, iqtisadi artım, infrastrukturun inkişafı və enerjinin şaxələndirilməsi üçün mühüm imkanlar yaratdı. Lakin bu imkanların reallaşdırılması davamlı sülhün təmin edilməsi, tikinti və infrastruktura dəymiş ziyanın aradan qaldırılması, illər əvvəl zülm və təqiblərə görə öz yurd-yuvasından məcburi köçkün düşmüş Azərbaycanlı qaçqınların reabilitasiyası, geosiyasi gərginliyin yumşaldılması kimi müxtəlif çağırışların aradan qaldırılmasını tələb edir.

Müharibədən sonra regional sabitliyin təmin edilməsi iqtisadi və enerji layihələri üçün əlverişli mühit yaratdı. Sabitlik investorların inamını artırmaqla regiona, xüsusilə enerji sektoruna iri miqyaslı investisiyalar cəlb etmək potensialına malikdir. Bu, Cənubi Qafqazda iqtisadi inkişafı stimullaşdıra, yerli iqtisadiyyatların stimullaşdırılmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və bununla da ümumi rifahın artmasına kömək edə bilər.

Müharibədən sonrakı dövr enerji təchizatı marşrutlarının şaxələndirilməsinə və yeni enerji layihələrinin hazırlanmasına imkan verdi. Bu vəziyyət region ölkələri və enerji idxal edən ölkələr üçün əhəmiyyətli faydalar təqdim etməklə yanaşı, Cənubi Qafqazın strateji mövqeyini və təbii ehtiyatlarını qiymətləndirmək istəyən xarici investorlar üçün də cəlbedici imkanlar yaradır.

İkinci Qarabağ Müharibəsi regional əməkdaşlığa və inteqrasiyaya təkan verən daha inteqrasiya olunmuş regional iqtisadiyyata yol açmağa başlayır. Bu, ticarətin asanlaşdırılması, birgə enerji və

infrastruktur layihələrinin inkişafı və regional təhlükəsizlik mexanizmlərinin gücləndirilməsi vasitəsilə region ölkələri arasında əməkdaşlığın artırılmasına imkan verir.

Bununla belə, davamlı sülhə nail olmaq və iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirmək üçün əhəmiyyətli məhdudiyyətlər və çətinliklər mövcuddur. Bunlara aktiv münaqişənin sona çatmasına baxmayaraq davam edən sərhəd məsələləri, tarixi narazılıqlar, torpaq mübahisələri, infrastrukturun zədələnməsi, qaçqın statusu olan insanların mövcud vəziyyəti, geosiyasi mürəkkəbliklər və ekoloji problemlər daxildir.

Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün beynəlxalq vasitəçilik, infrastruktura investisiyalar, humanitar yardımlar, çoxtərəfli razılaşmalar və davamlı təcrübələr kimi həll yolları vacibdir. Beynəlxalq ictimaiyyətin iştirakı sülh prosesinin davam etdirilməsi və regional əməkdaşlığın təşviqi üçün vacibdir.

İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqaz regionunda iqtisadi və enerji əməkdaşlığı üçün yeni qapılar açdı. Bu imkanlardan istifadə regionda davamlı inkişafa, enerji təhlükəsizliyinə və regional sabitliyə töhfə verə bilər. Lakin bu potensialın reallaşdırılması qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılmasından və bütün maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığın və dialoqun gücləndirilməsindən asılıdır. Bu prosesdə beynəlxalq ictimaiyyətin beynəlxalq ictimaiyyəti dəstəkləməsi, illərdir davam edən erməni lobbisini maliyyələşdirməyi dayandırması, Azərbaycanın haqq işinə dəstək verməsi, regional aktorların qarşılıqlı fayda üçün bir araya gəlməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Abdalov, N. (2023). Nikol Paşinyan – Qərbin "Troya atı". *Respublika*. https://respublika-news.az/news/nikol-pasinyan-qerbin-troya-ati
2. Ağır, O. (2023). Dağlık Karabağ sorunu bağlamında Türk dünyası jeopolitiği. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (INIJOSS)*, *12*(2), 222–239. https://doi.org/10.54282/inijoss.1283025
3. Akıncı, A., & Kaba, S. G. (2023). Kafkasya'nın jeopolitik önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru örneği. *DergiPark*. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3119215
4. Asadov, M. (2023). Şuşa Deklarasyonu: Türkiye'nin Güney Kafkasya güvenlik çerçevesinde Azerbaycan ve Gürcistan ile işbirliğinin önemi: Mevcut beklentiler ve zorluklar. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*. https://doi.org/10.14782/marmarasbd.1222300
5. Çamaş, T. (2020). Karabağ Savaşı ekseninde yeni Kafkasya jeopolitiği. *ANKASAM*. https://www.ankasam.org/karabag-savasi-ekseninde-yeni-kafkasya-jeopolitigi/
6. Erarslan, F., & Özdemir, F. N. (2021). Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde önemli bir kavşak: İkinci Karabağ Savaşı. *Türk Dünyası Araştırmaları*, *129*(255), 315–334. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2056944
7. Halilzade, V., & Demirer, H. A. (2022). Türkiye'nin Kafkasya'daki enerji işbirlikleri bağlamında 1. Karabağ Savaşı'ndan 2. Karabağ Savaşı'na değişen politik tutumu. *Akademik Hassasiyetler*. https://www.acarindex.com/akademik-hassasiyetler/turkiye-nin-kafkasya-daki-enerji-isbirlikleri-baglaminda-i-karabag-savasi-ndan-ii-karabag-savasina-degisen-politik-tutumu-1209520
8. Hasanoğlu, M., & Memmedov, A. (2020). İkinci Karabağ Savaşı sonrası Azerbaycan - Türkiye ilişkileri. *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/348107271
9. Pirinççi, F. (2021). Karabağ zaferi sonrası Kafkasya'da yeni dönem. *Kriter Dergi*. https://kriterdergi.com/dis-politika/karabag-zaferi-sonrasi-kafkasyada-yeni-donem
10. President.az. (n.d.). *Neft sektoru*. https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/contract
11. President.az. (n.d.). *Qaz sektoru*. https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/contract
12. Shiraliyev, M. (2022). Jeopolitik ve jeoekonomik perspektifden İkinci Karabağ Savaşı'nın sonuçları: Zengezur Koridoru'nun stratejik önemi. *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/370935308

Daxil oldu: 19.01.2025
Qəbul edildi: 24.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/63-68

Fidan Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
UOT: 316.77
https://orcid.org/0009-0006-0196-9157
fidanaliyevav@unec.edu.az

Sosial medianın ictimai sfera və şəxsi məkan arasındakı sərhədlərə təsiri

Xülasə

Modern texnoloji inqilabının nəticəsi olaraq meydana çıxan sosial media, cəmiyyətə yeni ünsiyyət formaları, şəxsi məkan və ictimai sfera arasında yeni dinamikalar gətirir. Ənənəvi medianın hegemonik şəkildə formalaşdırdığı ictimai sferadan fərqli olaraq, sosial media istifadəçilərə öz fikirlərini azad ifadə etmək və çoxsəviyyəli ünsiyyət qurmaq imkanı yaradır. Lakin, bu yenilik bərabər söhbət imkanı yaratdığı kimi, eyni zamanda “exo otaqları” və kommersial maraqlar kimi problemlərlə də səhnəyə çıxır.

Bu araşdırma sosial medianın ictimai sfera və şəxsi məkan arasındakı sərhədləri necə yenidən formalaşdırdığını, yeni ünsiyyət formalarının ortaya çıxmasını və bu prosesin cəmiyyət üçün təklif etdiyi imkanları və çağırışları araşdırır.

Açar sözlər: *sosial media, ictimai sfera, şəxsi məkan, virtuallaşma, şəbəkə cəmiyyəti, eko otaqları*

Fidan Aliyeva
Baku State University
PhD student
UOT: 316.77
https://orcid.org/0009-0006-0196-9157
fidanaliyevav@unec.edu.az

The Impact of Social Media on the Boundaries Between the Public Sphere and Private Space

Abstract

As a result of the modern technological revolution, social media brings new forms of communication, new dynamics between private space and the public sphere. Unlike the public sphere shaped hegemonically by traditional media, social media allows users to express their opinions freely and engage in multi-level communication. However, this innovation, while creating equal opportunities for conversation, also presents problems such as "echo chambers" and commercial interests.

This research examines how social media reshapes the boundaries between the public sphere and private space, the emergence of new communication forms, and the opportunities and challenges this process presents for society.

Keywords: *social media, public sphere, private space, virtualization, network society, echo chambers*

Giriş

Marshall McLuhana görə, media sadəcə məlumatın ötürüldüyü neytral bir kanal deyil, cəmiyyətə təsir göstərən və mənalar yaradan aktiv bir mühitdir. Onun “Media mesajdır” ifadəsi medianın texniki, simvolik və texnoloji xüsusiyyətlərinin, özünün daşıdığı məzmundan daha vacib olduğunu vurğulayır.

Tədqiqat

McLuhana görə, media iki əsas istiqamətdə cəmiyyətə təsir edir:

1. **Texniki və texnoloji xüsusiyyətləri vasitəsilə**: Medianın formaları (məsələn, televiziya, radio, internet) insan düşüncəsini, cəmiyyət strukturunu dəyişir. Məsələn, televiziya daha vizual qavrayışı təbliğ edirsə, internet sürətli əlaqə və ünsiyyət yaratma vərdişlərini formalaşdırır.
2. **Sosial strukturlar arasında əlaqə yaradaraq**: Media insanların bir-birilə və mədəniyyətlə olan ünsiyyətini formalaşdırır və bu ünsiyyət vasitəsi cəmiyyətin ümumi düşüncə tərzini və mədəni quruluşunu şəkilləndirir.

Bu baxımdan, McLuhan medianı sadə texniki vasitə deyil, cəmiyyətin quruluşunu və dəyərlərini formalaşdıran çoxsahəli və kompleks bir fenomen kimi qiymətləndirir.

Beləliklə, media, texnologiya, cəmiyyət və fərdlər arasında mürəkkəb əlaqələrdən yaranan bir "simvolik məkan" ilə bağlıdır. Sodrenin "media, texniki qurğu ilə birləşən kommunikasiya axını" konsepsiyası bu anlayışa uyğun gəlir (Waltz, 2005, p. 20). Sodren, medianı mesajların ötürüldüyü sadə bir texniki dəstək olaraq görməkdən daha çox, onun cəmiyyətdə fərdi və qrup fəaliyyətlərini mobilizasiya edən bir vasitə olduğunu vurğulayır.

Yeni Medianın Cəmiyyətə Təsiri

Texnolojı innnovasiyalar cəmiyyətdə böyük dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Cəmiyyətlərin stabil və sağlam bir şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsi üçün texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşması vacibdir. Yeni texnologiyalar qəbul edilməli və onlardan səmərəli istifadə olunmalıdır ki, sosial nizam qorunsun və insanlar arasında ünsiyyət effektiv olsun.

Texnolojı inqilabın yaratdığı struktur dəyişiklikləri "yeni cəmiyyət" anlayışını ortaya qoyur. Bir çox nəzəriyyəçi, yeni texnologiyaların və xüsusilə sosial medianın cəmiyyət üzərindəki təsirlərini araşdırmaq üçün fərqli yanaşmalar irəli sürmüşdür. Məsələn, Touraine və Daniel Bell "İnformasiya cəmiyyəti" (Castells, 2005), Debord "Spektakl Cəmiyyəti" (Debord, 1996), Baudrillard "İstehlak Cəmiyyəti" (Bauman, 2000) və Castells "Şəbəkə Cəmiyyəti" (Çalışkan, 2014) anlayışları ilə diqqət çəkmişlər. Bu nəzəriyyələrin hər biri sosial medianın ictimai sahə ilə münasibətini və bu sahədə hansı mövqedə olduğunu anlamağa töhfə verir.

Bu nəzəriyyələr çərçivəsində başa düşülən "yeni cəmiyyət" anlayışı, sosial medianın ictimai sfera üzərindəki təsirlərinin artdığı bir dövrdə daha da önəm qazanır. Sosial media, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə yeni cəmiyyətin dinamik bir hissəsi olaraq kütlələrin dəyişməsində katalizator rolunu oynayır.

İtalyan tədqiqatçı Massimo di Felice, müasir rəqəmsal medianın daha sosial və iştirakçı bir xarakter daşıdığını vurğulayır. Bu yeni media forması cəmiyyət anlayışını dəyişdirir, çünki iştirakçıların əməkdaşlığı və qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində daha geniş və kollektiv bir təsir gücünə malik olur.

Sosial Medianın İctimai Sferadakı Rolu və Problemlər

Məzmunun fərdlər tərəfindən müəyyən edildiyi sosial media tətbiqləri, zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan tam mənası ilə qlobal bir şəbəkə cəmiyyətindən bəhs olunmasını mümkün edir. Bu gün dünyanın hər yerindən fərdlər, özlərinə çox uzaq ölkələrdə baş verən hadisələrdən xəbər tuta bilirlər və hətta burada baş verən hadisələr haqqındakı şərhlərini, reaksiyalarını və ya dəstəklərini yenə sosial şəbəkələr vasitəsilə paylaşa bilirlər. Bu qlobal şəbəkə dövrü içərisində baş verən prosesin başa düşülməsinə uyğun gələn anlayış "şəbəkə cəmiyyəti"dir (Çalışkan, 2014, p. 25). Sosial medianın bu yeni ictimai dinamikası, fərdlərin informasiya yaratma və paylaşma prosesində aktiv rol oynamasını təmin edir.

Hans Enzensberger, şəbəkə cəmiyyətinin formalaşmasında mühüm bir güc olan sosial medianı, istehsalçı və istehlakçılarının üfüqi şəkildə bir-biri ilə əlaqə qurmasını təmin edən demokratik bir forma olaraq təhlil edir. Bu, ənənəvi medianın vertikal və mərkəzləşdirilmiş strukturundan fərqli olaraq, daha açıq və paylaşım yönümlü bir ictimai mühitin yaranmasına gətirib çıxarır (Žižek, 2018, p. 21).

Manuel Castells-in "informasiya kapitalizmi" adlandırdığı yeni kommunikasiya texnologiyaları paralelində inkişaf edən və bu dövrün bir məhsulu kimi təsvir edilən "şəbəkə cəmiyyəti" anlayışı, ictimai sfera müzakirələrinin əsasını təşkil edir (Azərbaycan Statistika Komitəsi, 2023). Manuel

Castells sosial medianı şəbəkə cəmiyyətinin əsası kimi təqdim edir. O, yeni kompüter texnologiyaları və internet şəbəkələrinin, həm yeni ünsiyyət formalarını, həm də yeni kanalları yaratdığını vurğulayır (Castells, 2013, s. 3). Azərbaycan təcrübəsində də sosial media ictimai sferanın formalaşmasında mühüm yer tutur. **2013-cü il prezident seçkiləri zamanı** Facebook və Twitter kimi platformalar insanların siyasi müzakirələrdə aktiv iştirakını təmin etdi və seçki ilə bağlı məlumatların sürətlə yayılmasına imkan yaratdı. Ümumilikdə, **Azərbaycan Statistika Komitəsinin** məlumatına görə, ölkədə internetə çıxış səviyyəsi **2023-cü ildə 88%-ə** çatmışdır və bu, sosial medianın əhəmiyyətini daha da artırır (Allcott, Gentzkow, 2017). Bu yüksək rəqəmlər Castells-in "şəbəkə cəmiyyəti" konsepsiyasını təsdiqləyərək, sosial medianın informasiya yayılması və ictimai debatların təşkili üçün yeni bir mərkəzə çevrildiyini göstərir."

Lakin, Castells-in yanaşması, qloballaşma və şəbəkə cəmiyyətinin gətirdiyi üstünlükləri qeyd etməklə yanaşı, sosial bölücülük və informasiya qeyri-bərabərliyinin əhəmiyyətini kifayət qədər önə çıxarmır. Papacharissi-nin göstərdiyi kimi, internet böyük miqdarda məlumatı saxlayır, amma bu məlumata çıxış imkanları hər kəs üçün eyni deyil (Sennett, 2020).

Papacharissi internetin ictimai sfera yaratdığını qəbul etsə də, bunun müəyyən ziddiyyətlərə və problemlərə yol açdığını vurğulayır. Onun fikrincə, internet platformaları informasiya qeyri-bərabərliyi və parçalanmış auditoriyalar yarada bilər. Azərbaycanda bu yanaşma xeyriyyə kampaniyaları vasitəsilə özünü göstərir. Məsələn, sosial şəbəkələrdə fərdlərin müalicəsi üçün vəsait toplamaq və ya təbii fəlakətlər zamanı dəstək aksiyaları geniş rezonans doğurur. Lakin bu təşəbbüslər daha çox müəyyən auditoriyaların diqqətini çəkir və ümumi cəmiyyət miqyasında təsirini itirə bilir. Bu isə Papacharissi-nin qeyd etdiyi kimi, sosial medianın cəmiyyətdə "parçalanmış ünsiyyət" dinamikasını gücləndirdiyini göstərir.

Beynəlxalq təcrübəyə baxdıqda, Ərəb Baharı hadisələri Castells-in yanaşmasını güclü şəkildə təsdiqləyir. 2010-2012-ci illərdə Tunisdə və Misirdə başlayan xalq hərəkatları sosial media vasitəsilə təşkil olundu. Facebook və Twitter platformaları insanların dövlət senzurasını aşaraq bir araya gəlməsinə və fiziki olaraq meydanlara çıxmasına şərait yaratdı. Bu hadisələr sosial medianın siyasi mobilizasiya vasitəsi kimi rolunu göstərir və Castells-in "şəbəkə cəmiyyəti" nəzəriyyəsini gücləndirir.

Digər tərəfdən, Papacharissi-nin "eko otaqları" (echo chambers) anlayışı ABŞ-dakı siyasi proseslərdə özünü göstərir. 2016 və 2020-ci il prezident seçkiləri zamanı sosial media algoritmləri fərdləri yalnız öz ideoloji baxışlarına uyğun olan məlumatlarla əhatə etdi (Baudrillard, 1997). Bu, ictimai müzakirələrin məhdudlaşmasına və fərqli baxışlara məruz qalma imkanının azalmasına səbəb oldu. Bu, Habermasın təsvir etdiyi geniş ictimai iştirak anlayışının qarşısını alır. İctimai sfera insanların sərbəst şəkildə müzakirələr apardığı və birgə ictimai düşüncə prosesini həyata keçirdiyi bir məkandır (Habermas, 1989). Ancaq, eko otaqları bu prosesi pozur, çünki insanlar fərqli fikirlərlə qarşılaşmaq əvəzinə yalnız öz baxışlarına bənzər fikirlər eşidirlər. Beləliklə, internetin açıq ictimai sfera yaratmaq potensialı olsa da, bəzən auditoriyaların parçalanmasına gətirib çıxarır.

İnternet və ictimai sfera ilə bağlı üç əsas ziddiyyəti vurğulayır (Sennett, 2020):

1. İnternet böyük miqdarda məlumatın saxlanmasına imkan verəcək, lakin məlumatlara çıxış və oxuma bacarığı baxımından qeyri-bərabərliklər yaranacaq.

2. Dünyanın hər yerindən insanlar internet texnologiyaları vasitəsilə ənənəvi texnologiyalara nisbətən daha asan ünsiyyət qura biləcəklər, lakin bu, auditoriyanı parçalayıb ayrı-ayrı qruplar halına sala bilər.

3. Onlayn ictimai sferalar da Habermasın burjua ictimai sferasının üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmağa meyilli ola bilər. Habermasın burjua ictimai sferası, əvvəlcə insanların azad şəkildə müzakirələr apardığı bir məkan olaraq qəbul edilirdi, lakin zamanla kommersiyalaşmış və elitar qrupların nəzarətinə keçmişdi. Eynilə, internetdəki ictimai sferalar da oxşar şəkildə ticari maraqların təsiri altına düşə bilər. Bu, onlayn platformaların reklamçılıq, istifadəçi məlumatlarının yığılması və davranışların izlənilməsi kimi ticari məqsədlər üçün istifadə olunması anlamına gəlir. Kommersiyanın bu cür təsiri, insanların sərbəst şəkildə fikir mübadiləsi apara biləcəyi bir mühitin ticari maraqlarla formalaşan və yönləndirilən bir mühitə çevrilməsinə səbəb ola bilər.ğ Beləliklə,

onlayn ictimai sferalar da ticari maraqlar səbəbindən əvvəlki azad və demokratik potensialını itirə bilər.

Çoxşaxali quruluşa malik olan sosial media "virtuallaşma" anlayışı ilə də tənqid edilir. Sosial mediada insanlar yalnız virtual simulakralarla- yəni, reallığın təhrif edilmiş təmsilləri ilə -qarşılaşırlar və real ünsiyyət formaları üçün yer az qalır. "Köçəri insan" anlayışı ilə isə internet istifadəçilərinin daim dəyişən bir vəziyyətdə olduqlarını vurğulanır (Zuckerberg, 2017, p. 41). Bu, istifadəçilərin internetdə sabit bir yerə və kimliyə malik olmadıqlarını, əksinə, daimi olaraq dəyişən və hərəkət edən bir vəziyyətdə olduqlarını ifadə edir.

Poor isə internet istifadəçilərinin sayının çoxluğuna diqqət çəkərək, bir neçə ictimai sferanın mövcud olması ideyasının əhəmiyyət qazandığını vurğulayır. O, milyonlarla internet istifadəçisinin eyni anda tək bir ictimai sferada müzakirələr apara bilməsinə şübhə ilə yanaşır (Shinal, 2017). Bu, internetin çoxlu sayda fərqli qrupların eyni vaxtda mövcud ola biləcəyi çoxsferalı bir məkan yaratdığı fikrini dəstəkləyir.

Poster isə "İkinci Media Dövrü" olaraq adlandırdığı internet kimi rəqəmsal texnologiyaların mövcud vəziyyətində bəzi problemlərin olması ilə yanaşı, iki tərəfli ünsiyyət imkanları, ifadə azalığı yaratması, dövlətdən və güc mərkəzlərindən nisbətən müstəqil olması onu ictimai məkan kimi xarakterizə edir. Posterin "Birinci Media Dövrü" olaraq adlandırdığı dövrdəki qazet, radio, televiziya kimi ənənəvi media vasitələrinin ictimai məkən kimi qəbul etməməsinin səbəbi, məhz bu vasitələrin hegemonik güc münasibətləri içində yer alması, dövlət tərəfindən yönləndirilməsi və kommuni-kasiyanın mərkəzdən çevrəyə doğru tək tərəfli aparılması ilə bağlıdır. Posterə görə, internetin rəqəmsal dünyası, ənənəvi institusional mühiti (məsələn, iş yerləri, məktəblər, və digər təşkilatlar) dəyişdirdikcə, bu dəyişiklik sosial ierarxiyaları, yəni irq, cinsiyyət və etnik mənsubiyyətə əsaslanan fərqlilikləri məhv edəcək. Həmçinin, internət əvvəlcədən ictimai məkanlardan kənarda qalmış fərdi kimliklərin formalaşmasına imkan verir. Məsələn, müəyyən qruplar və ya fərdlər (məsələn, LGBT+ icması, azlıq qrupları) ənənəvi ictimai məkanlarda özlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirdilər. Lakin internet onlara öz platformalarını yaratmaq və öz kimliklərini sərbəst şəkildə ifadə etmək üçün imkan yaradır (Holmes, 2005, p. 175).

Dahlberg hesab edir ki, internetin mənfi cəhətləri- exo otaqları, bot və trollar tərəfindən yayılan yanlış və yanıltıcı məzmunlar, saxta xəbərlər internetin ictimai məkan potensialına zərər versə də, müxtəlif aspektlərinə görə hələ də bir ictimai məkan kimi qəbul edilə bilər. Rəqəmsal texnologiyalar daha mürəkkəb və çoxsəviyyəli ictimai məkan yaradır (Dahlberg, 2007). Bu yeni ictimai məkan, müxtəlif və marijinal qruplara görünürlük imkanı verdiyindən, bu məkan müxtəlif fikirlərin mübarizə apardığı sahə kimi xarakterizə olunur. Hegemonik və alternativ yanaşmaların qarşılaşması fərqli fikirlərin müzakirəsinə və yeni perspektivlərin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, internet ictimai məkanın yalnız yerli deyil, qlobal ölçüdə genişlənməsinə və daha çox insanın daxil olmasına şərait yarada bilər.

Şəxsi və İctimai Məkanların Sosial Mediaya İnteqrasiyası

Sosial medianın 'elektron agora' kimi təsvir edilməsi, istehsalçı-istehlakçı dinamikasına əsaslanaraq ictimai məkanın təbiəti ilə bağlı müzakirələri daha da dərinləşdirir. Məqsədi dünyanı insaların bir-birinə daha yaxın olduğu bir yerə çevirmək olan Facebook platforması bu müzakirələrdə mühim mərhələ hesab olunur. Mark Zukerberq, 2017-ci ildə qlobal icmanın yaradılmasına və bu layihədə Facebook-un roluna aid çox cəsarətli manifest elan etdi (Lyon, Bauman, 2018). Bunun davamı olaraq, İcmaların Sammitindəki nitqində Zukerberq bildirdi ki, "zəmanəmizin sosial-siyasi dəyişikliyi - tüğyan edən narkotik asılılıqdan tutmuş, qatil totalitar rejimlərədək- böyük dərəcədə insan icmalarının dezinteqrasiyası ilə əlaqədardır. Onillliklər ərzində müxtəlif qruplarda üzvlük dördə-birə qədər azalmışdır, çoxlu sayda insanın indi başqa yerdə həyatın mənasını və özlərinə dəstək axtarmağa ehtiyacı vardır (Papacharissi, 2002)". İcmaların bərpası və yenidə qurulmasını vəd edən Facebook sosial mozaikanı gücləndirib dünyanı daha yaxın araya gətirməyi hədəfləyir. Zukerberq öz manifestində elan edir ki, onlayn icmalar offlayn icmaların yaranmasına imkan verəcək. Bəzi hallarda bu doğru ola bilər, lakin çox vaxt onlayn, offlaynın hesabına baş verir və onlar arasında böyük fərqlər mövcuddur. Ən azı yaxın gələcək üçün fiziki cəmiyyətlərin virtual cəmiyyətlərlə müqayisə olunmayacaq dərinliyi var (Harari, 2017, p. 83).

Facebook insanların təcrübələrini başqaları ilə bölüşmək üçün öz alətlərini təkmilləşdirməkdə davam etmək istəyir (Harari, 2017, p. 89). Çünki insanların həqiqətən ehtiyacı ola biləcək alət onları öz təcrübələri ilə birləşdirən alətdir. “Təcrübə mübadiləsi” adı ilə insanlara, başlarına nə gəldiyi və kənardakıların gözündə bunun necə göründüyünü anlaması təşviq edilir. Baş vermiş hadisələrə münasibəti internet reaksiyası müəyyən edir və bu fiziki mühitə qarşı özgələşməyə səbəb olur.

Richard Sennetin nəzəriyyəsinə görə müasir dövrdə insanların olduğu özəl məkanlar ilə ictimai məkan arasında sərhədlər bulanıqlaşmışdır. İctimai məkanlar, keçmişdəki funksiyalarından uzaqlaşaraq yalnız keçilən yerlərə çevrilmişdir. Sosial media istifadəçiləri adətən təcrid olunmuş binalarda yaşamağa davam edirlər. Lefebvrenin təsvir etdiyi kimi bir zamanlar sosial qarşılıqlı əlaqə və paylaşma məkanı olan küçələr, bu gün iş və ev arasında keçilən, sosial qarşılıql əlaqələrin nadir hallarda yaşandığı yerlərə çevrilmişdir. Xüsusilə, sosial medianın insanların “həzz” almasına yönəlmiş dizaynı, şəxsi məkan olan “evin” məxfiliyini pozur. Nəticədə, ictiami həyatın bir hissəsi olmayan, yalnız özünə və “ağıllı telefonuna” maraq göstərən hedonist və transhumanist bir fərd formalaşır (Sodré, 2002, p. 175).

Mobil ağıllı cihazlar vasitəsilə özəl həyatlarını ictimaiyyətə açıq şəkildə paylaşan insanlar, yeni bir sosial paradiqmanın bir parçası halına gəliblər. Əvvəllər şəxsi və ictimai həyat arasında olan sərhədlər indi yox olub, şəxsi məlumatların paylaşılması adi bir hal alıb. Şəxsi həyatın ictimaiyyətə açılması bir dəyər və ya vəzifə kimi qəbul edilir. Özəl həyatlarını gizli saxlamaq istəyənlər və ya ictimaiyyətlə paylaşmaqdan imtina edənlər, sosial qarşılıqlı əlaqədən kənarlaşdırılır” (Shinal, 2017, p. 135). Bu yeni sosial qaydalara uyğunlaşmayanlar, populizmin yaratdığı bir 'ruhi çevrilmə' nəticəsində, sosial olaraq 'ölü' hiss edə bilərlər.

İctimai məkanla şəxsi məkan arasındakı sərhəd rəsmi olmasa da, cəmiyyətin gündəlik həyatında açıq şəkildə mövcuddur. Zygmunt Bauman, "Qapımızdakı Yadlar" adlı əsərində, özəl və ictimai məkanlar arasındakı sərhədin yaradılmasının səbəblərini və nəticələrini dərindən araşdırır. O, bu prosesin arxasında duran sosial, siyasi və psixoloji faktorları təhlil edir. Bauman'a görə, bu sərhədin formalaşdırılmasında əsas rol oynayan amillər, insanların təhlükəsizlik ehtiyacları, digər insanlarla olan münasibətləri və cəmiyyətdəki güc dinamikalarıdır.

Araşdırma göstərir ki, bir çox internet istifadəçisi özlərini real dünyanın səs və görüntülərindən uzaqlaşdırmaq üçün internete müraciət edir. Sosial mediada insanlar yalnızca "bənzər düşünən" şəxsləri qəbul edir və əks fikirləri sahib olanlardan asanlıqla uzaqlaşırlar. Beləliklə, sadə bir "sil" düyməsi ilə istənməyən mübahisələrdən və detallardan qaçmaq mümkündür. İnsanlar inanclarını sorğulamaq əvəzinə mübahisələrdən qaçır və əxlaqi mövzuları müzakirə etməkdənsə, daha risksiz alternativlərə yönəlirlər (Bell, 1999, p. 64).

Zygmunt Bauman, sosial medianın insan psixologiyasına təsirini araşdırmaq üçün Facebook-da belə bir sual verir: “İnternet və medianın insanlığımız üzərindəki təsiri nədir? Sosial media ilə özünüzü daha yaxın, yoxsa daha uzaq hiss edirsiniz?” Cavablardan biri bu vəziyyəti yaxşı təsvir edir: “Sosial mediada uzaq olduğum insanlara daha yaxın hiss edirəm, amma yaxın olduğum insanlara daha uzaq.” Bauman bunu belə yekunlaşdırır: “Sosial media bizi eyni zamanda həm yaxınlaşdırır, həm də uzaqlaşdırır” (Poor, 2005, p. 128).

Nəticə

Sosial media müasir texnoloji inqilabın mərkəzində dayanaraq ictimai sfera və şəxsi məkan arasındakı sərhədləri yenidən müəyyənləşdirmişdir. Bu araşdırma göstərir ki, sosial media bir tərəfdən demokratik iştirak və ifadə azadlığını genişləndirir, qlobal ünsiyyət və əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaradır, digər tərəfdən isə “eko otaqları”, informasiya qeyri-bərabərliyi və şəxsi həyatın kommersiyalaşdırılması kimi ciddi problemlər ortaya çıxarır.

Manuel Castells-in “şəbəkə cəmiyyəti” anlayışı sosial medianın qlobal miqyasda məlumat axınını demokratikləşdirdiyini və yeni ictimai iştirak formalarını təşviq etdiyini göstərir. Bununla belə, Papacharissi-nin vurğuladığı kimi, sosial medianın təsiri bəzən auditoriyaların parçalanması və yanlış məlumatların yayılması ilə nəticələnir ki, bu da ictimai debatların keyfiyyətini azaldır.

Sosial medianın həm fərdlərə, həm də qruplara ünsiyyət və təşkilatlanma üçün təqdim etdiyi imkanlar, cəmiyyətlərin ictimai və şəxsi dinamikalarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir.

Bununla yanaşı, bu platformaların artan gücü onların tənzimlənməsi və etik istifadəsi məsələlərini də ön plana çıxarır.

Gələcək araşdırmalar sosial medianın təsirlərinin daha mürəkkəb tərəflərini, xüsusilə də siyasi qütbləşmə, ictimai debatların strukturlaşdırılması və fərdi məxfiliyə təsirini daha dərindən öyrənməyə yönəlməlidir. Beləliklə, sosial media, yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də ictimai dəyişikliklərin əsas katalizatoru kimi qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic Perspectives*, *31*(2), 211–236. https://doi.org/10.1257/jep.31.2.211
2. Azərbaycan Statistika Komitəsi. (2023). *İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları statistikası*. Bakı: Azərbaycan Statistika Komitəsi.
3. Baudrillard, J. (1997). *The consumer society: Myths and structures*. London: SAGE Publications.
4. Bauman, Z. (2000). *The stranger*. Cambridge: Polity Press.
5. Bell, D. (1999). *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting*. New York: Basic Books.
6. Castells, M. (2005). *The rise of the network society*. Malden: Blackwell Publishers.
7. Castells, M. (2013). *Communication power*. Oxford: Oxford University Press.
8. Çalışkan, S. (2014). *Yeni iletişim teknolojileri ve sosyal medya: Toplumlar arası bir geçiş*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
9. Dahlberg, L. (2007). Rethinking the virtual public sphere: The internet as a democratic discourse. *Information, Communication & Society*, *10*(1), 1–23.
10. Debord, G. (1996). *The society of the spectacle*. New York: Zone Books.
11. Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge: MIT Press.
12. Harari, Y. N. (2017). *21 lessons for the 21st century*. New York: Spiegel & Grau.
13. Holmes, D. (2005). *Communication theory: Media, technology, society*. London: Sage Publications.
14. Lyon, D., & Bauman, Z. (2018). *Liquid surveillance: A conversation*. Cambridge: Polity Press.
15. Papacharissi, Z. (2002). The virtual sphere: The internet as a public sphere. *New Media & Society*, *4*(1), 9–27.
16. Poor, N. (2005). *The digital divide: The internet and its impact on social inequality*. Princeton: Princeton University Press.
17. Sennett, R. (2020). *The corrosion of character: The personal consequences of work in the new capitalism*. New York: W. W. Norton & Company.
18. Shinal, J. (2017, June 26). Mark Zuckerberg: Facebook can play a role that churches and Little League once filled. *CNBC*. https://www.cnbc.com/2017/06/26/mark-zuckerberg-compares-facebook-to-church-little-league.html
19. Sodré, M. (2002). *Anthropology of communication: A symbolic approach*. Rio de Janeiro: Mauad Editora.
20. Waltz, M. (2005). *Alternative and activist media*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
21. Žižek, S. (2018). *Like a thief in broad daylight: Power in the era of post-humanity*. London: Allen Lane.
22. Zuckerberg, M. (2017, February 16). Building global community. https://www.facebook.com/notes/mark-zuckerberg/building-global-community/1015544292806634/

Daxil oldu: 17.01.2025
Qəbul edildi: 22.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/69-73

Murad Aliyev
Istanbul University
PhD student
https://orcid.org/0009-0004-6967-6858
aliyevmurad304@gmail.com

Flexible and Atypical Form of Employment: Legal and Economic Implications

Abstract

This paper explores the legal and economic implications of flexible and atypical forms of employment in the context of globalization and the modern labour market. The increasing use of fixed-term contracts, outsourcing, out-staffing, part-time work, and aggregated working time accounting reflects employers' efforts to reduce personnel costs and adapt to fluctuating demand. While such flexibility is often presented as a necessity for building an innovative economy, it raises significant concerns regarding social security, job protection, and legal compliance. The study highlights the lack of clear legislative definitions for typical and atypical employment and analyses the risks of eroding labour rights through practices such as personnel leasing. It argues that although flexibility contributes to operational efficiency, it must be accompanied by stronger safeguards to prevent discrimination and ensure legal guarantees for all workers. The conclusion emphasizes the need for legal reforms that balance labour market adaptability with the protection of fundamental worker rights.

Keywords: *atypical employment, flexible labour regulation, personnel leasing, outsourcing, out-staffing, labour law, wage optimization, labour rights, part-time work, fixed-term contracts*

Murad Əliyev
İstanbul Universiteti
doktorant
https://orcid.org/0009-0004-6967-6858
aliyevmurad304@gmail.com

Çevik və atipik məşğulluq forması: hüquqi və iqtisadi təsirlər

Xülasə

Bu məqalədə qloballaşma və müasir əmək bazarı kontekstində çevik və atipik məşğulluq formalarının hüquqi və iqtisadi təsirləri araşdırılır. Müddətli əmək müqavilələri, autsorsinq, autstaffinq, qismən iş vaxtı və cəmləşdirilmiş iş vaxtının uçotu kimi formaların getdikcə daha geniş tətbiqi işəgötürənlərin əmək xərclərini azaltmaq və dəyişkən tələblərə uyğunlaşmaq səylərini əks etdirir. Belə çeviklik tez-tez innovativ iqtisadiyyatın qurulması üçün zəruri vasitə kimi təqdim olunsa da, bu yanaşma sosial təminat, iş yerinin qorunması və hüquqi tənzimləmə baxımından ciddi narahatlıqlar doğurur. Tədqiqatda tipik və atipik məşğulluq anlayışlarının qanunvericilikdə dəqiq şəkildə müəyyən edilməməsi vurğulanır və işçi qüvvəsinin icarəsi kimi təcrübələrin əmək hüquqlarının zəifləndilməsi riski yaratdığı qeyd olunur. Məqalədə çevikliyin əməliyyat səmərəliliyinə töhfə verdiyi qəbul edilsə də, diskriminasiyanın qarşısının alınması və bütün işçilər üçün hüquqi təminatların qorunması məqsədilə daha güclü hüquqi mexanizmlərin vacibliyi müdafiə olunur. Nəticə etibarilə, əmək bazarının uyğunlaşmasını təmin edən, eyni zamanda işçilərin əsas hüquqlarını qoruyan hüquqi islahatlara ehtiyac olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: *atipik məşğulluq, çevik əmək tənzimlənməsi, işçi qüvvəsinin icarəsi, autsorsinq, autstaffinq, əmək hüququ, əməkhaqqı optimallaşdırılması, əmək hüquqları, qismən iş vaxtı, müddətli müqavilələr*

Introduction

In the 21st century, the challenges posed by globalization to labour law include rising unemployment, the declining role of trade unions, growing issues related to workplace discrimination, the payment of unfair wages, the conclusion of atypical employment contracts, and others.

Employers are increasingly interested in personnel leasing, "computer-based" home workers, the widespread and often unjustified use of fixed-term employment contracts, and the adoption of more flexible and frequently excessively differentiated wage systems. The use of part-time work, moonlighting, and flexible work schedules is becoming increasingly common. The conclusion of apprenticeship contracts, in some cases, allows employers to avoid setting a probationary period.

Research

Flexible and Atypical Forms of Employment

Improving labour legislation towards more flexible regulation should include the optimization of legal regulation of labour relations in various areas, such as the legislative recognition of non-standard (or atypical) forms of employment (Lind, 2018). These may include: the use of leased labour, the expansion of fixed-term employment and civil-law contracts, broader implementation of part-time work regimes, optimization of labour for existing employees (in particular, increasing the share of job or position combination), and wider use of home-based work (De Groen et al, 2017).

Labor legislation does not provide any definition of the terms "typical employment" and "atypical employment." Based on etymology, the word "typical" means something that occurs frequently, is characteristic, or widespread. Dictionaries define it as: *"Having features characteristic of a certain type; representative."* Accordingly, the typical form of employment should be considered work under a classic labour contract, concluded for an indefinite period, with a standard-length workday and a full wage. Thus, the forms of employment mentioned above are considered atypical (Florczak, 2020).

Increasing flexibility should not signify a return to free-market mechanisms; instead, new forms and methods of regulation should be used (Madsen, 2007). Otherwise, this may lead to discrimination in labour relations, reduced worker protection, and non-compliance with labour guarantees. This perspective is reflected in the acts of the International Labour Organization (ILO), as well as in both foreign and domestic research. According to ILO experts, a certain degree of labour flexibility is acceptable when it does not undermine standard labour relations and is based on labour market guarantees, thereby ensuring protection during transitions to new jobs (Liukkunen, 2021).

For most employers, the issue of more flexible regulation of labour relations stems from a natural desire to increase profits, which is partly achieved by reducing employee-related expenses. Wage flexibility refers to the degree of responsiveness of labour costs in relation to economic conditions (Babecký & Dybczak, 2012).

The absence of flexible mechanisms for regulating labour relations, the economic situation in the country and the labour market over the past several years, as well as changes in the taxation system, force employers to make rather tough decisions to minimize labour costs. Competition in the services market demands a reduction in production costs. However, this is impossible to achieve without reducing labour expenses and without determining the optimal number of employees.

According to many economists, one of the most common and fastest ways to reduce personnel costs is to reduce the number or positions of employees (Ton, 2014; Uraikin, 2017). Despite the additional expenses associated with severance payments during layoffs, this method produces a quick and noticeable effect in the form of labour cost savings.

In practice, excessive labour costs can result from four main factors (Liu et al, 2017):

1. A mismatch between the number of employees and the volume of work ("a side effect of optimization");
2. Production-related downtime;

3. Non-production-related downtime;
4. A suboptimal wage and incentive system.

One flexible way to address these issues is to combine various work schedules: flexible working hours, splitting the workday into parts, part-time work arrangements, etc. In the case of irregular production processes, it is possible to avoid paying overtime by transferring part of the staff to an aggregated working time accounting regime. In this case, additional work during peak periods could be compensated by granting rest during other periods.

A step toward saving personnel costs in times of decreased workload may be the introduction of part-time work, as outlined in the Labor Code of the country. The first option is more complex, as it requires the employer to comply with several conditions:

1. Justification for introducing such a regime (organizational or technological changes);
2. Implementation is allowed only after a two-month notice period;
3. The measure must aim to prevent mass layoffs;
4. It must be impossible to maintain previous working conditions;
5. The employer must consider the opinion of the elected body of the primary trade union organization, and others.

Employers tend to prefer the provisions of the labour code, under which part-time work can be established by mutual agreement of the parties. Wages are paid either for the time actually worked or for the amount of work performed. This results in clear savings on labour costs.

An equally effective measure is the implementation of a split workday schedule (according to the labour code of the specific country). This arrangement allows employers to save on overtime pay, as during periods of no production demand, no tasks, or no clients/customers, the employer can assign breaks between parts of the shift by using an aggregated working time accounting system.

The conclusion of fixed-term employment contracts, which has become widespread in recent years, is also a response by many employers to the inflexibility of labour legislation (Blanpain, 2010).

Employers’ interest in making labour legislation more flexible is obvious. Their main argument is the claim that flexible labour legislation is essential for building an innovative economy.

Flexible methods of utilizing the workforce also include internal job combination (dual roles), outsourcing, temporary staffing, and expanding service areas (Dong & Ibrahim, 2017).

Combining professions or positions allows one employee to perform nearly double the amount of work, while only the labour resources of a single individual are used. In practice, even when employers reduce the number of employees or positions, they often still need certain tasks or workloads to be completed. However, for various objective reasons, they are compelled to reduce personnel. The possibility for an employee to perform duties in an additional position or to take on increased volumes of similar work allows the employer to save on labour costs. In such cases, only one worker is subject to pension and social insurance, and wages are paid to just that one employee. The additional payment for the extra workload is only a fraction of a full salary, calculated based on the amount of work assigned.

According to experts, leased labour, as an element of the labour economy, reflects the needs of modern production, which allows for efficient cost management related to personnel. Leased labour is considered a tool of modern business that, when properly regulated, provides society with additional jobs and the state with tax revenues (Esbenshade & Shifrin, 2019).

However, this viewpoint is not without controversy. The leasing of personnel—whether for temporary roles or otherwise—has already become widespread. There are frequent violations of workers’ rights and a reduction in the level of protections guaranteed by labour law, especially in cases involving workers employed in hazardous workplaces or under harmful production conditions. Nonetheless, since the primary goal of any business is to reduce the cost of goods and services, including by minimizing labour expenses, the use of leased labour continues to expand rapidly.

Forms of leased labour include outsourcing and out-staffing.

Outsourcing essentially involves the transfer of traditional non-core functions of an organization—such as accounting or advertising—to external providers: outsourcers, subcontractors,

or specialists from third-party firms. It refers to the delegation of specific business processes or production functions by a company to be serviced by another company.

The organization providing the personnel does not assume responsibility for performing any specific services (in terms of organization, management, production, etc.), as its duty is limited to supplying a certain number of workers with the required qualifications. Payment for the provided personnel is usually set in advance as a fixed rate (per hour or standardized hour).

Thus, the receiving company pays not for specific services rendered but for the working hours performed by the supplied personnel.

It is more appropriate to transfer employees with time-based wage systems under personnel provision contracts. The provided personnel do not render services or perform any actions on behalf of the provider. None of the personnel are considered employees of the receiving party and are not in a civil-law relationship with it as a result of such a contract. The provider bears full responsibility for the payment of wages and other compensation to the personnel if such payments are stipulated by its internal remuneration and incentive policy. It is also responsible for ensuring that the personnel are granted the legally mandated social and labour guarantees and benefits, including compensation in cases of occupational injury or other harm to health caused by the employer, the payment of state social insurance benefits, and the preservation of average wages during training periods. The provider also carries out the payment of taxes and other mandatory budget contributions related to employee remuneration and acts as a tax agent for withholding personal income tax (Nerinckx, 2016).

The primary advantage of this form of labour usage lies in cost reduction. The company pays only for those services and work that are actually needed, thereby saving financial resources. Only the final result is compensated, meaning there are no costs associated with non-productive losses such as defects or downtime. Furthermore, the client organization is relieved of the responsibility to organize or supervise the work process performed by the outsourcer.

Equally effective in terms of reducing personnel expenses is the out-staffing system, which involves removing employees from the official staff list and transferring part of the workforce to a staffing agency. The subject of such a contract is the contractor's service of recruiting and assigning workers to carry out job functions in the interests of the client. From the employer's perspective, out-staffing allows for administrative cost reduction, a decrease in wage expenses, a diminished need to comply with the guarantees provided by labour legislation, a reduction in potential conflicts with employee representative bodies, and the ability to hire temporary staff to fulfil specific business projects.

The flexible forms of employment examined here and the corresponding reduction in labour costs do not absolve the employer from the obligation to comply with labour legislation. Increasing flexibility in labour relations must be accompanied by enhanced protection of labour rights through the modification of the labour law framework and the elimination of discrimination against workers employed under atypical contracts.

Conclusion

In the context of globalization and the evolving nature of labour markets, flexible and atypical forms of employment have become an essential feature of modern economic systems. While such practices—ranging from outsourcing and out-staffing to part-time work and fixed-term contracts—offer clear financial and operational advantages for employers, they also raise important legal and ethical concerns. The pursuit of flexibility must not come at the cost of eroding labour protections. Employers often seek to minimize personnel costs by utilizing leased labour and non-standard contracts, yet this approach may compromise workers' rights, particularly in terms of social security, workplace safety, and job stability.

Therefore, the development of labour legislation should aim to strike a careful balance: it must allow for economic efficiency and innovation while ensuring that the core principles of decent work, legal security, and non-discrimination are upheld. The legal framework must evolve to recognize atypical work arrangements without weakening the protective function of labour law. In this regard,

both national regulators and international institutions, such as the ILO, play a vital role in promoting fair labour standards in the face of increasing flexibility. Only through integrated and adaptive legal reforms can modern labour relations be both dynamic and just.

References

1. Babecký, J., & Dybczak, K. (2012). *Real wage flexibility in the European Union: New evidence from the labour cost data*. Praha: Czech National Bank, Research Department.
2. Blanpain, R. (2010). *Regulation of fixed-term employment contracts*.
3. De Groen, W. P., Lenaerts, K., Bosc, R., & Paquier, F. (2017). Impact of digitalization and the on-demand economy on labour markets and the consequences for employment and industrial relations. *Impact of digitalization and the on-demand economy on labour markets and the consequences for employment and industrial relations*.
4. Dong, J., & Ibrahim, R. (2017). Flexible workers or full-time employees? On staffing systems with a blended workforce. *Working paper*, Columbia University, New York.
5. Esbenshade, J., & Shifrin, E. (2019). The leased among us: Precarious work, local regulation, and the taxi industry. *Labor Studies Journal*, 44(3), 193–213.
6. Florczak, I. (2020). Precarious employment V. Atypical employment in the EU. In *New Forms of Employment: Current Problems and Future Challenges* (pp. 203–214). Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
7. Lind, J. (2018). Labour market flexibility and regulation. In *Inclusion and Exclusion: Unemployment and Non-standard Employment in Europe* (pp. 187–217). Routledge.
8. Liu, F., Ding, Y., Gao, J., & Gong, P. (2017). Effects of cost factors on national manufacturing based on global perspectives. *Economies*, 5(4), 45.
9. Liukkunen, U. (2021). The ILO and transformation of labour law. *International Labour Organization and Global Social Governance*, 17–49.
10. Madsen, P. K. (2007). Flexicurity: A new perspective on labour markets and welfare states in Europe. *Tilburg Law Review*, 14, 57.
11. Nerinckx, S. (2016, June). The ‘Uberization’ of the labour market: Some thoughts from an employment law perspective on the collaborative economy. In *Era Forum* (Vol. 17, No. 2, pp. 245–265). Berlin/Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.
12. Ton, Z. (2014). *The good jobs strategy: How the smartest companies invest in employees to lower costs and boost profits*. Houghton Mifflin Harcourt.
13. Uraikin, V. (2017). Staff cost reduction in the company through re-engineering of production layout.

Received: 08.01.2025
Accepted: 13.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/74-79

Kanan Amralili
Turiba University, Latvia
PhD student
https://orcid.org/ 0009-0001-3354-4720
amralilik@gmail.com

The Evolution of Management Theories: from Taylorism to Agile Leadership

Abstract

The article presents the current state of management theory, which is shaped by the evolutionary development of successive principles, methods, and techniques. Empirical research has led the author to conclude that management theory is developing in several directions. The first is based on the enduring principles of Taylorism, which reinforce bureaucratization and administrative authority. The second is built on institutional integrated principles that ensure a balance of interests between labour, capital, society, and the environment. The third focuses on flexible principles of virtual management, fostering leadership, teamwork, and internal motivation.

Keywords: *management, Taylorism, socio-economic systems, interdisciplinary approach, self-organization, leadership*

Kənan Əmrəlili
Turiba Universiteti, Latviya
doktorant
https://orcid.org/ 0009-0001-3354-4720
amralilik@gmail.com

İdarəetmə nəzəriyyələrinin təkamülü: teylorizmdən çevik liderlik

Xülasə

Məqalədə idarəetmə nəzəriyyəsinin hazırkı vəziyyəti təqdim olunur və bu vəziyyət ardıcıl olaraq inkişaf edən prinsiplər, metodlar və texnikalar əsasında formalaşır. Müəllifin apardığı empirik tədqiqatlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, idarəetmə nəzəriyyəsi bir neçə istiqamətdə inkişaf edir. Birinci istiqamət, bürokratlaşmanı və inzibati səlahiyyətləri gücləndirən Teylorçuluğun dəyişməz prinsiplərinə əsaslanır. İkinci istiqamət, əmək, kapital, cəmiyyət və ətraf mühit arasında maraqların balansını təmin edən institusional inteqrasiya olunmuş prinsiplərə söykənir. Üçüncü istiqamət isə liderlik, komanda işi və daxili motivasiyanı təşviq edən çevik virtual idarəetmə prinsiplərinə diqqət yetirir.

Açar sözlər: *idarəetmə, Teylorçuluq, sosial-iqtisadi sistemlər, fənlərarası yanaşma, özünü təşkil etmə, liderlik*

Introduction

The problem field of modern management and its development vectors are determined by the processes of globalization and regionalization, demographic shifts worldwide, local and global crises, and the development of information and communication technologies (ICT) during the transition to the sixth technological paradigm. The globalization of business processes and management has stimulated the development of management theory and practice. Certain projects and methodologies have been implemented, such as TQM, BSC, Six Sigma, and lean manufacturing. At the same time, a universally recognized concept for the development of management has not yet been established.

Research Methodology

To assess the current state of management theory, the author has utilized the results of an empirical analysis of scientific studies in the fields of management, economics, and administrative sciences, as well as sociology, information technology, and economic systems.

Literature Review

The fundamental concepts of management involve understanding it as the modeling and administration of socio-economic systems aimed at achieving efficiency in the production of goods or services. The principles and methods of the management system enable the identification of specific models, which are shaped through the process of technological and social development.

Research

Until the 1990s, Western management developed based on the principles of Taylorism and administrative management (Vaszkun, 2013). From the second half of the 20th century, Western management began incorporating research findings from psychology and sociology, which contributed to the emergence of behavioral approaches in management (Wren & Bedeian, 2023). This shift led to the abandonment of the universal principles of the administrative school in favor of the concept of situational management.

The restructuring processes opened the market to Western principles, methods, and management techniques. Management by objectives, human resource management, balanced scorecards, and value-based management principles began to be implemented, with company valuation assessed using the real options model (Oke, 2023). The dominant functional management approach, which prevailed throughout the 20th century, gradually began to be replaced by process management from the late 1990s onward.

Despite the development of Taylorism-based principles and methods toward various management approaches—such as reengineering, process management, and project management—the vertical hierarchy of management and top-down command principles remain largely intact (Amis et al, 2020). In many cases, management is still carried out in a "manual" mode, where the direct intervention of a country's top official is required to address operational and tactical issues at regional and organizational levels (Wilensky, 2015).

At the same time, the development of the internet, ICT, cloud technologies, digital platforms, and other technological innovations of the Fourth Industrial Revolution is having a transformative impact on the production of goods and services (Morrar et al, 2017). Social networks, blogs, crowdsourcing, rating methodologies, and other elements of the new communication paradigm are rapidly evolving. Participants in business processes are increasingly engaged in networked interactions, self-organizing into temporary virtual teams, and utilizing artificial intelligence to support and implement managerial decisions in traditional functions such as planning, organization, motivation, accounting, analysis, and regulation. The new business environment infrastructure enables the integration and coordination of participants' actions, regardless of geographic location or national borders, in the process of creating added value (Bamber et al, 2014).

New organizational forms of interaction ensure the flexibility of organizational structures and effective adaptation to rapidly changing conditions (Pacheco-Cubillos et al, 2024). Network structures are becoming "production units," facilitating the integration and coordination of joint actions to reduce uncertainty, enhance resource and information exchange, and drive the creation and implementation of product-technological and organizational-management innovations. In networked interactions, the traditional relationship between manager and employee is minimized, while the importance of information exchange between machines (such as chatbots, artificial intelligence, and neural networks) increases significantly (Sun & Yung, 2024).

These changes influence the style of relationships between network participants and lead to a new understanding of power, based on knowledge and competencies. All forms of capital—physical, financial, human, intellectual, and social—are actively involved in network interactions.

Consequently, as business conditions become increasingly uncertain, companies are more frequently required to adopt a project-based approach, incorporating the principles of flexibility (Agile) (Cobb, 2023).

At the same time, the diversity of approaches and concepts in management theory and practice reflects the multidimensional nature of reality and its assessments, as well as the varying interpretations of management depending on specific situations (Hatch, 2018). This suggests the absence of a unified concept for the development of management theory. Within the field of management, three directions of development coexist: classical Taylorism, institutional integrated management, and virtual management.

Findings and Discussion

To expand on this discussion, we can explore the interconnection and evolution of these three management approaches—classical Taylorism, institutional integrated management, and virtual management—within the context of modern business dynamics.

Hybrid Management Models - While these three directions coexist, many organizations are increasingly adopting hybrid models that blend elements of each. For example, companies may still rely on structured, hierarchical systems (Taylorism) for operational efficiency, while also integrating institutional principles to ensure corporate social responsibility and virtual management techniques to enhance flexibility and innovation (Jakhongir, 2025).

Hybrid management models represent a synthesis of multiple management approaches, allowing organizations to adapt to changing business environments while maintaining efficiency and innovation (Appio et al, 2021). By combining elements from traditional, institutional, and digital management theories, hybrid models create a flexible, responsive, and resilient organizational structure.

Hybrid management is defined by the integration of structured and flexible approaches, balancing hierarchical control with decentralized decision-making (Marinov et al, 2022). Key features are provided in Figure 1.

Source: Author's Own Appio et al, 2021; Marinov et al, 2022.

Adaptive leadership combines top-down strategic oversight with bottom-up innovation, ensuring both stability and responsiveness in decision-making. Technology integration leverages AI, automation, and big data to enhance decision-making while maintaining human oversight for critical interventions. Agile processes blend Taylorism efficiency with Agile adaptability, allowing organizations to remain both structured and flexible in response to market changes. The employee-centric approach balances institutional management values, ensuring stakeholder engagement while incorporating virtual work flexibility for modern workforce needs. The global-local strategy maintains centralized strategic goals while empowering regional or team-based decision-making, allowing for localized adaptation without losing overall alignment.

Hybrid management emerged as a response to the limitations of traditional management models,

which struggled to adapt to rapid technological and social changes (Ahlstrom et al, 2020). The shift can be outlined in three key phases.

Industrial-era management, characterized by Taylorism and bureaucracy, focused on efficiency, standardization, and hierarchy (Klečina et al, 2024). Examples include Ford’s assembly line and Weber’s bureaucratic structures. As economies evolved, the knowledge economy and institutional integration placed greater emphasis on stakeholder balance, employee well-being, and corporate social responsibility. This phase introduced methodologies such as Total Quality Management (TQM), Six Sigma, and the Balanced Scorecard.

The digital and agile management era brought new models such as virtual management and AI-driven decision-making, facilitating remote work, decentralized teams, and the gig economy (Omachi & Ajewumi, 2024). Examples of this shift include Agile methodologies, Lean Startups, Scrum frameworks, Holacracy, and Decentralized Autonomous Organizations (DAOs).

Modern hybrid management blends all three phases—preserving efficiency from traditional structures, ensuring stakeholder engagement from institutional integration, and leveraging digital innovation to remain adaptable in a rapidly changing business environment.

Hybrid management in practice can be seen in companies that successfully integrate structured efficiency with innovation and flexibility.

Tesla exemplifies structured innovation by maintaining a traditional hierarchical structure for manufacturing efficiency while implementing Agile product development to accelerate innovation. The company also leverages AI and automation for data-driven decision-making, optimizing its production and vehicle software updates.

Google operates with a decentralized innovation model under centralized oversight. It fosters employee autonomy and cross-functional teams through Agile methodologies while applying Taylorism principles to core operations such as HR, finance, and legal departments. Additionally, institutional principles guide its strong corporate social responsibility (CSR) initiatives and workplace policies.

Amazon focuses on process efficiency and AI-driven optimization. Its warehouse and logistics operations follow Taylorism efficiency principles, enhanced by AI-driven automation. Simultaneously, Agile methodologies drive its software and cloud service development through AWS. The company’s customer-first institutional policies rely on data-driven personalization, ensuring adaptability and continuous improvement in customer experience.

Impact of Digital Transformation - The rise of automation, artificial intelligence, and machine learning is reshaping all three management approaches. Taylorism is evolving through robotic process automation (RPA), institutional management is being reinforced by data-driven decision-making, and virtual management is thriving with the rise of remote work, cloud-based collaboration, and decentralized organizations.

Digital transformation is reshaping management by integrating advanced technologies into business operations, decision-making, and organizational structures. AI, automation, and big data analytics are enhancing efficiency and enabling predictive decision-making, reducing reliance on traditional hierarchical models. Cloud computing and digital platforms facilitate remote work and decentralized collaboration, allowing businesses to function across borders without physical constraints. The rise of digital communication tools, including AI-driven chatbots and virtual assistants, is streamlining customer service and internal processes while minimizing delays. Blockchain and cybersecurity advancements are increasing transparency and trust in financial transactions, supply chain management, and data security. The shift toward digital ecosystems and platform-based business models is fostering new revenue streams and disrupting traditional industries. Companies that embrace digital transformation gain agility, operational efficiency, and competitive advantage, while those resistant to change risk obsolescence in an increasingly data-driven economy.

Challenges in Balancing the Three Approaches - Companies often struggle with resistance to change when shifting between these models. Traditional industries may find it difficult to transition from a hierarchical Taylorism structure to a more flexible, decentralized virtual management

approach. Similarly, balancing economic efficiency (Taylorism), stakeholder interests (institutional management), and digital adaptability (virtual management) requires strategic alignment and cultural shifts.

Balancing the three approaches—classical Taylorism, institutional integrated management, and virtual management—presents significant challenges for organizations striving to remain competitive and adaptive in a rapidly evolving business environment.

One of the primary difficulties is resistance to change, particularly in traditional industries where hierarchical structures and rigid processes are deeply embedded. Employees and managers accustomed to Taylorism efficiency may struggle to embrace the decentralized decision-making and flexibility of Agile and virtual management models.

Another challenge lies in balancing control and flexibility. While Taylorism principles provide stability and efficiency, excessive rigidity can stifle innovation. On the other hand, too much reliance on Agile and virtual management approaches without sufficient oversight can lead to inconsistencies, misalignment, and inefficiencies in execution.

Technology dependence introduces further complexity, as organizations must invest in AI, automation, and data-driven decision-making while ensuring that human oversight remains a critical factor. Relying too heavily on automation without maintaining a human-cantered approach can lead to ethical concerns, data biases, and diminished employee engagement.

Cultural alignment is also crucial, as employees operating in hybrid management structures must shift between structured and flexible roles. This requires organizations to develop leadership strategies that foster adaptability, communication, and collaboration across different management styles.

Successfully integrating these three approaches requires a strategic balance, where efficiency from Taylorism is maintained, institutional principles support stakeholder engagement, and virtual management enables agility and innovation in a digitally connected world. Organizations that effectively navigate these challenges will be better positioned to thrive in an increasingly complex and dynamic business landscape.

Future of Hybrid Management Models – With increasing technological integration, hybrid management will evolve toward AI-augmented decision-making, where artificial intelligence supports predictive analytics, automation, and adaptive leadership. Decentralized Autonomous Organizations (DAOs) will emerge as blockchain-powered governance models that minimize bureaucracy and enhance transparency. Self-managing teams will become more prevalent, with employees taking ownership of workflows through self-organization, reducing the need for traditional hierarchical oversight. Sustainability-driven business models will gain prominence, merging institutional management values with data-driven ecological strategies to ensure long-term viability. Hybrid management models are not merely a trend but a necessity, enabling businesses to remain competitive in an unpredictable global market.

Conclusions

Empirical research in the field of management, based on a large database of articles and monographs from both Western and global scientific literature, has led to the conclusion that management theory is developing in three main directions. The first is the preservation of the classical model (Taylorism), which maintains hierarchical, structured management. The second is an integrated approach, combining elements of rigid hierarchical management with the development of process-oriented and institutional components. The third is the emergence of innovative virtual models, which emphasize flexibility, decentralization, and digital transformation.

The principles of new management fundamentally oppose classical management principles, focusing on diversity, initiative, adaptation, flexible power distribution, delegation, and internal motivation. The absence of a unified paradigm for the development of management theory is linked to the complexity of economic, technological, and cultural factors that shape organizational practices across different regions and industries.

A critical step in advancing management research is to synthesize empirical findings while incorporating historical, civilizational, and ethical values, ensuring that management models align with cultural and economic realities. Developing adaptable and context-aware organizational and economic mechanisms is essential for fostering sustainable and effective global management practices.

References

1. Ahlstrom, D., Arregle, J. L., Hitt, M. A., Qian, G., Ma, X., & Faems, D. (2020). Managing technological, sociopolitical, and institutional change in the new normal. *Journal of Management Studies, 57*(3), 411–437.
2. Amis, J. M., Mair, J., & Munir, K. A. (2020). The organizational reproduction of inequality. *Academy of Management Annals, 14*(1), 195–230.
3. Appio, F. P., Frattini, F., Petruzzelli, A. M., & Neirotti, P. (2021). Digital transformation and innovation management: A synthesis of existing research and an agenda for future studies. *Journal of Product Innovation Management*, *38*(1), 4–20.
4. Bamber, P., Fernandez-Stark, K., Gereffi, G., & Guinn, A. (2014). Connecting local producers in developing countries to regional and global value chains: Update.
5. Cobb, C. G. (2023). *The project manager's guide to mastering Agile: Principles and practices for an adaptive approach*. John Wiley & Sons.
6. Hatch, M. J. (2018). *Organization theory: Modern, symbolic, and postmodern perspectives*. Oxford University Press.
7. Jakhongir, D. (2025). The evolution of management theory: A literature review. *Academia Open, 10*(1), 10–21070.
8. Klečina, A., Buntak, K., & Krpan, L. (2024). The influence of industrial revolutions to the evolution of management theory. *Revista Gestão & Tecnologia*, *24*(2), 114–142.
9. Marinov, K., Metz, A., Alexander, K., & Angeli, F. (2022). Learning in hybrid organizations: A systematic literature review. In *Organizing for Sustainable Development* (pp. 73–99).
10. Morrar, R., Arman, H., & Mousa, S. (2017). The fourth industrial revolution (Industry 4.0): A social innovation perspective. *Technology Innovation Management Review, 7*(11), 12–20.
11. Oke, O. O. (2023). *Developing a performance evaluation model integrating the accounting and value-based management models for industrial companies* (Unpublished doctoral dissertation). University of Johannesburg, South Africa.
12. Omachi, V. O., & Ajewumi, O. E. (2024). The influence of agile organizational design on employee engagement and performance in the digital age. *International Journal of Research Publication and Reviews, 5*(10), 25–39.
13. Pacheco-Cubillos, D. B., Boria-Reverter, J., & Gil-Lafuente, J. (2024). Transitioning to agile organizational structures: A contingency theory approach in the financial sector. *Systems, 12*(4), 142.
14. Sun, Y., & Jung, H. (2024). Machine learning (ML) modeling, IoT, and optimizing organizational operations through integrated strategies: The role of technology and human resource management. *Sustainability, 16*(16), 6751.
15. Vaszkun, B. G. (2013). *Taylor and after: Paradigms in the history of management*.
16. Wilensky, H. L. (2015). *Organizational intelligence: Knowledge and policy in government and industry* (Vol. 19). Quid Pro Books.
17. Wren, D. A., & Bedeian, A. G. (2023). *The evolution of management thought*. John Wiley & Sons.

Received: 13.01.2025
Accepted: 18.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/80-85

Ülviyyə İbrahimova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
https://orcid.org/0009-0009-8044-646X
ulviyya.ibrahimova.rahman@gmail.com

Mövlud Süleymanlının "Köç" romanında dialektizmlər

Xülasə

Yazıçı və şairlər öz əsərlərində milli adət-ənənə, xalqın həyat tərzi və yaşayışına aid fikirləri daha aydın əks etdirmək üçün bəzən ümumişlək olmayan sözlərdən istifadə edirlər. Dilin tarixi qatlarında işlək olan və ədəbi dildə sabitləşməsə də, məhəlli xarakter daşıyan belə sözlər bədii əsərlərin üslubuna zənginlik qatır. Xalq dili məhəlli leksikada elə sözləri saxlayır ki, onlar çox canlı və həyat üçün əhəmiyyətlidir. Bəzi dialekt sözlərinə isə bəzən bədii əsərlərdə obrazların xarakterini açmaq, bəzən də baş verən hadisəni, hadisənin baş verdiyi məkanı doğru təsvir edə bilmək üçün ehtiyac duyulur. Beləliklə, dialektizm bədii dilə keçir.

Xalq yazıçısı, Azərbaycan ədəbiyyatına müxtəlif hekayələr, povest və romanları ilə töhfə verən Mövlud Süleymanlı ədəbi dilinin zənginliyinə görə seçilən ədiblərimizdəndir. Yazarın dili müxtəlif söz qrupları ilə zəngindir. Mövlud Süleymanlının "Köç" romanında xalq yaddaşının nümunələri olan dialektizmlər ustalıqla istifadə edilib. Məqalədə həmin əsərdə müəllifin istifadə etdiyi dialektizmlər tədqiqata cəlb edilib, onların bədii əsərin dilinə qatdığı çalarlar izah olunub.

Açar sözlər: *Mövlud Süleymanlı, köç, dialektizm, dialekt, şivə, ədəbi dil*

Ulviyya Ibrahimova
Baku State University
PhD student
https://orcid.org/0009-0009-8044-646X
ulviyya.ibrahimova.rahman@gmail.com

Dialectisms in Movlud Suleymanli's Novel "Migration"

Abstract

Writers and poets sometimes use non-common words in their works of art to more clearly reflect ideas related to national customs, lifestyles and livelihoods of the people. Although such words, which are functional in the historical layers of the language and are not stabilized in the literary language, but have a local character, add richness to the style of literary works. The folk language retains words in the local lexicon that are very lively and important for life. Some dialect words are sometimes needed to reveal the character of characters in literary works, and sometimes to correctly describe the event or place where the event occurred. Thus, dialectisms pass into the literary language.

Honored artist, who contributed to Azerbaijani literature with various stories, narratives and novels, Movlud Suleymanli is one of our writers distinguished for the richness of his literary language. The writer's language is rich in various word groups. Dialectisms, which are examples of folk memory, were skillfully used in Movlud Suleymanli's novel "Migration". The dialectisms used by the author in the work mentioned in the article were included in the study, and the nuances they add to the work of art were explained.

Keywords: *Movlud Suleymanli, migration, dialectism, dialect, accent literary language*

Giriş

Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginliyi və al-əlvanlığı ilə seçilən bir dildir. Hər bir dilin mövcudluğu və inkişafı dilin təzahür formaları olan ədəbi dil, dialekt və şivələr, eyni zamanda, xalq danışıq dili ilə birbaşa bağlıdır.

Ümumxalq danışıq dilinin lüğət tərkibi isə ədəbi dilin alt qatını, bazasını təşkil edən əsas qaynaqlardan biridir. Bu zəngin xəzinənin böyük bir hissəsini zaman-zaman ədəbi dilin lüğət tərkibinə də keçən dialektizmlər təşkil edir. “Ədəbi dil şivələrdə işlənən lazımlı, həyati əhəmiyyəti olan sözləri seçib öz lüğət tərkibinə daxil edir və onu zənginləşdirir” (Cəfərov, 2007, s. 71).

Dilin tarixi inkişaf prosesi ərzində keçirdiyi deformasiyalar, sözlərdəki səs dəyişmələri, leksik bazanın genişlənib daralması, müəyyən sözlərin işlənmə məqam və situasiyaları müasir dillərdə dialekt sözləri və xalq danışıq dili əsasında müəyyən edilir. Belə sözlər bədii dilə xalqın yaddaşını gözəl bilən şair və yazıçılar tərəfindən gətirilir. Mövlud Süleymanlı da məhz belə yazıçılarımızdan biridir. Onun qələmə aldığı “Köç” əsəri Azərbaycan dilinin zənginliyini mükəmməl şəkildə əks etdirən yazılı ədəbiyyat nümunəsidir.

“Məhdud bir ərazidə yaşayan əhalinin canlı danışıq malı olan dialektizmlər yazılı ədəbiyyata bədii yaradıcılıq vasitəsilə keçir və burada üslubi vəzifə daşıyır” (Əfəndiyeva, 2011, s. 206). “Dialekt sözlər bədii əsərlərdə yerli xüsusiyyət koloritini daha qabarıq vermək, surətlərin fərdi dil xüsusiyyətlərini nümayiş etdirmək məqsədilə sənətkarın bilərəkdən istifadə etdiyi müəyyən əraziyə məxsus dil vahidləridir” (Əkbərov, 2016, s. 181). Bədii dilə gətirilən belə dialektizmlər keçmişin ən qədim və bənzərsiz əlamətlərini özündə qoruyub saxlayan dil faktlarıdır. “Realist nəsrin dil anlayışında bu (dialektizm – **red.**) yazıçının xalq dilində həssas münasibətini, dil bilgisinin genişliyini göstərən əlamət sayılır. Belə sözlər uğurlu şəkildə yazı dilində, xüsusilə nəsr dilində işləndikdə tez bir zamanda ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır” (Əliyev, 2008, s. 237). Müasir dillərin tədqiqi, eyni zamanda, şair və yazarların ədəbi dili öyrənilərkən dialektizmlərin tədqiqata cəlb olunması da mühüm hesab edilir.

“Məhdud ərazidə yaşayan insanların məişətində elə əşyalar olur ki, ümumxalq dilində onların adlarının qarşılığı olmur. Həmin məhdud ərazidən bəhs edən elmi və ya bədii əsərdə bu cür əşya və hadisələrin təsvirinə də yer vermək lazım gəlir” (Mustafayeva, 2010, s. 109). Belə dialekt sözləri etnoqrafik dialektizmlər adlanır. “Tarixi keçmişin təsvirində yazıçının sözdən istifadə ustalığı, arxaik və məhəlli sözləri, etnoqrafik dialektizmləri romanın dilində işlətmə bacarığı da xüsusi nəzərə çarpır” (Kazımov, 2009, s. 191). Xalqımızın dialekt xəzinəsindən seçilmiş nümunələri məharətlə öz ədəbi dilində istifadə edən Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında da ***gəz, xalxal, teləmək*** kimi sözləri etnoqrafik dialektizm nümunələri hesab etmək olar.

“Bədii əsərin dilində işlənmiş dialektizmlərin oxucu üçün anlaşıqlı olması yazıçının sənətkarlığından çox asılıdır” (Əzizov, 2005, s. 8). “Bədii əsərlərdə işlənən dialektizmlərdən müəyyən ölçü daxilində istifadə etmək lazımdır” (Ağakişiyeva, 2021, s. 283). Mövlud Süleymanlının “Köç” əsərində işlənən hər bir dialekt söz sanki məxsusi olaraq seçilib, məhz həmin situasiya üçün yerində istifadə edilib. “Dialektizmlər leksik-semantik və üslubi funksiyasında fəallığı ilə diqqət çəkir, onlar digər nitq layları ilə çulğaşaraq fəal leksik-üslubi kateqoriya vəziyyətinə keçir” (Həsənova, 2022, s. 6). Müəllifin ədəbi dilində işlənən dialektizm nümunələrini semantik çalarlarına görə üç əsas qrupa bölmək mümkündür: 1) Əlamət bildirən dialektizmlər; 2) Ad – əşya, məkan, varlıq və s. bildirən dialektizmlər; 3) Hərəkət bildirən dialektizmlər (bax: İbrahimova, 2023).

Tədqiqat

1. Əlamət bildirən dialektizmlər

Arıqanaq. Bu sözə yalnız Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür: *Balaca, **arıqanaq** üzü göyə çalırdı* (Süleymanlı, 2004, s. 22). “Arıq, ordları batmış, cansız” deməkdir. Ehtimal ki, Qərb şivələri qrupuna aid olan “arıqanaq” sözü Kübra Quliyevanın “Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər” adlı lüğətində elə Mövlud Süleymanlı yaradıcılığına xas dialektizm nümunəsi kimi təqdim edilmişdir.

Boşarqı. Bu söz Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonu ərazisinə, Ağbaba şivəsinə aiddir. ***Boşarqı*** *bağladığı ağ kəlağayısından açıq yaxası görünürdü* (Süleymanlı, 2004, s. 19). "Boşarqı" dayanıqsız, hər hansı bir şeyin boş bağlanması (Bayramov, Bayramova, 2014, s. 46) deməkdir.

İfçin. *Kəhər atlar* ***ifçin*** *çullandı, oğlanlar qıpçaq geyindilər, ovçular oxlandı, kəməndçilər örkələndi* (Süleymanlı, 2004, s.61). "İfçin" Zaqatala şivəsində möhkəm və yaxşı mənasını bildirir.

İmirçə. *Bəkil bir neçə ilin içində içi qaynaya-qaynaya böyüyüb* ***imirçə*** *igid oldu* (Süleymanlı, 2004, s. 41). "İmirçə" sözünə Azərbaycan dili lüğətlərində rast gəlinmir. Ehtimal ki bu söz yazarın ya Qərb şivələrində eşitdiyi, ya da özünün yaratdığı sözlərdən biridir. Sözün kökündə dayanan "imir" adı isə Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "şah arı" kimi verilib (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2007, IV cild, s. 538). Təsadüfi deyil ki, yazar "imir" sözündən roman boyunca onomastik vahid – şəxs adı kimi istifadə etmişdir.

Genəşik. *Qarakəllələrin* ***genəşik*** *yeri olmuşdu* (Süleymanlı, 2004, s.78). Bu dialektizm nümunəsinə lüğətlərdə rast gəlinmir. Lakin Tovuz şivəsində məsləhətli anlamında [geŋəşix`li] sözünün işlək olduğu məlumdur. Yazarın istifadə etdiyi sözün qısa şəkli də eyni məna bildirir.

Koruş. "Koruş" sözü Bolnisi, Qazax və Tərtər şivələrində "küt, kəsməyən" anlamlarını daşıyır: *Hələ qabaqda* ***koruş*** *qılınclara, pas atan oxlara, kişnəyən atlara baxıb fikrə getmək varıdı* (Süleymanlı, 2004, s. 63).

Ad – əşya, məkan, varlıq və s. bildirən dialektizmlər

Arxac. "Arxac" və ya "arxaj" Başkeçid və Borçalı şivələrində ilin isti fəsillərində sürü və naxırların açıq havada yaratdığı müəyyən yerdir. *Bu dolama cığırları, bu göycə dağları, bərələri,* ***arxac*** *yerlərini harda görmüşdü, anlaya bilmirdi… İlxılarınız hürkəcək hələ, sürüləriniz* ***arxacdan*** *qopacaq, itləriniz hələ təzə yurda hürəcək* (Süleymanlı, 2004, s. 73).

Bələn. "Bələn" sözünün Azərbaycan dili dialektlərində üç mənası vardır: 1) Gəncə, Qarakilsə, Qazax, Şəmkir və Tovuz şivələrində dağ aşırımı; 2) Qazaxda pusqu yeri; 3) Borçalı və Cəbrayılda hündür yer və təpə. ***Bələn****dən bir dəstə atlı çıxdı* (Süleymanlı, 2004, s. 176).

Çapoolçu. *Köçümüzə* ***çapoolçu*** *gəldi. Çapdılar, taladılar...* (Süleymanlı, 2004, s. 57) [Çapo:ulçu] Laçın şivəsində qarətçi, çapqınçı anlamını daşıyır.

Çeyillik. "Çeyillik" sözü lüğətlərdə çoxlu çeyil bitən yer kimi izah edilir. Çeyil isə bataqlıqlarda bitən bir ot növüdür. Bəzi dialektlərdə bataqlıq ərazi də çeyil adlandırılır. *Göy ağızlı itləri yiyəsizləyib* ***çeyillik*** *kimi çürüməyə başladı* (Süleymanlı, 2004, s. 154). Bu nümunədə də itlərin çeyillik kimi çürüməsi bir zamanlar canlı olan ərazinin çürüyüb bataqlıqlaşması ilə bənzərlik təşkil edir.

Çəhlim. *Qurdlar arxaclarına* ***çəhlim*** *saldı* (Süleymanlı, 2004, s.154). "Çəhlim" sözü Qərb qrupu şivələrində yol, cığır, iz və ləpir anlamlarını ifadə edir.

Çumbuz. Başkeçid, Borçalı, Qazax və Şəmkir şivələrinə xas sözdür. *Damların üstünə döşənmiş* ***çumbuzlar*** *göyərib yamyaşıl olmuşdu* (Süleymanlı, 2004, s. 20). "Çumbuz" və ya "çumpuz" çim, kökləri bir-birinə qarışmış ot bitkiləridir.

Gap-gələcə. Bu sözə Mövlud Süleymanlı ədəbi dilində rast gəlmək mümkündür. Onun hekayələrinin leksikasında da "gap-gələcə" sözü ilə bir neçə dəfə qarşılaşırıq. *Qarılar, arvadlar pıçıldşa-pıçıldaşa gəlini alaçığa apardılar, qızları alaçıqdan çıxartdılar, kişilər* ***gap-gələcə*** *eliyə-eliyə daşların başında oturmuşdular* (Süleymanlı, 2004, s.74). Lüğətlərdə belə bir sözün izahına rast gəlinmir. Lakin mürəkkəb sözün birinci hissəsinin Qarabağ şivələrində söhbət anlamını daşıdığını görmək mümkündür. "Gap-gələcə" də "oradan-buradan söhbət etmək" kimi anlaşıla bilər.

Gəz. *Qamış kəsib, qamışa doldurub ağzını müşəmbələdi, mumladı, gətirib dirəyin* ***gəz****inə qoydu* (Süleymanlı, 2004, s. 161). "Gəz" sözü də dialektlərdə işlək sözlərdən biridir. Bir neçə mənası var. Ağacdan çəpərlərin tapdanmış, iz düşmüş yeri, aşırım və hanada oxların yan ağaclarına keçdiyi yeri bildirir. Dirəyin gəzi də, ehtimal ki, dirəkdə nəsə dayamaq üçün əzilmiş və ya oyulmuş yeri bildirir.

Gözək. Ağdaş şivəsində iynə mənasını bildirən "gözək" sözü Cəbrayıl, Qax, Salyan və Yevlax şivələrində çuvalın ağzında olan ilmək, çuvalın ağzını büzmək üçün istifadə edilən ip anlamını daşıyır. *Köçdən yüklər boşaldı, farmaşların* ***gözəyi*** *açıldı* (Süleymanlı, 2004, s. 70).

Xalxal. Qərb şivələrinin çoxunda "xalxal" sözü açıq hava şəraitində mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış yeri bildirir. *İki təpənin arsına çıxdılar. Köhnə yurd yerləri vardı, daş* ***xalxallar***

vardı (Süleymanlı, 2004, s. 70). Burada da köhnə yurd yerlərinin yanında heyvan saxlamaq üçün ətrafı daşlarla əhatələnmiş ərazi anlamında işlənib.

Kalafalıq. *O görünən dağın dibində saraylar tikilib, indi **kalafalıqları** qalıb* (Süleymanlı, 2004, s.63). Şivələrdə “kalafa” sözünün quyu, ev və ya tövlə tikmək məqsədilə qazılmış yer, çuxur ərazi kimi mənaları olsa da, bu nümunədə Bakı və Böyük Qarakilsə şivələrindəki kimi xaraba, uçub dağılmış yer anlamlarını bildirir.

Kalça. “Kalça” şivələrimizdə camışın bir yaşa qədər olan erkək balası mənasını bildirir. *Bu **kalça**nın səsinə bax, aaz, – dedi, güldü...* (Süleymanlı, 2004, s. 162) Nümunədə isə uşağın cır səsi ev heyvanının balasının səsinə bənzədilir.

Kərən. Qərb qrupu şivələrində “kərən” evin üstünə sır iləqoyulan tir anlamını bildirir. *Bəkil gözlərini **kərən**ə zilləmişdi* (Süleymanlı, 2004, s. 169).

Qarğın. Qərbi Azırbaycanın Ağbaba şivəsində “qarğın” sözü qar suyunun yığıldığı yerdir. *Bir gün buludlar qarın-qarına dəydi, göylərin gözü yumuldu, çatı yoğunnuğunda yağış yağdı, sel qopdu, **qarğın** oynadı, dərələr düz oldu, düzənlər dərə oldu, ilxı bağrı çatdadan, it ürəyi dağıdan, sürüləri bölük-bölük, naxırları pərən-pərən eliyən rüzgar əsdi* (Süleymanlı, 2004, s. 53).

Qomarğa. Gədəbəy və Qazax şivələrində “qomarğa” mühasirə mənasında işlənir. *O biri atlıların **qomarğa**sına düşmüş yoldaşını səslədi* (Süleymanlı, 2004, s. 75).

Öpkə. “Öpkə” dialektlərdə ağciyər orqanı və ya ağciyər xəstəliyini bildirir. *Uzun-uzadı yollara alışmış sürüləri yatmaqdan xəpənəg olub **“öpkə”** ağrısı tapmışdı* (Süleymanlı, 2004, s.100). Nümunədə də öpkə ağrısı dedikdə ağciyər ağrısı nəzərdə tutulur.

Örənə. “Örənə” sözü Şəki və Zaqatala şivələrində xaraba, viranə qalmış ərazi mənalarını bildirir. *Bura mal-qoyunun **örənə**si idi* (Süleymanlı, 2004, s. 22); *Sürülər, naxırlar da çöllərdən, örənələrdən yığılıb axşamla bir yerdə kəndə töküldü* (Süleymanlı, 2004, s. 171). Qazax şivəsində isə otu biçilmiş otlaq anlamına gələn bu söz, fikrimizcə, Mövlud Süleymanlı ədəbi dilində məhz bu mənada işlənmişdir.

Öynə. ***Öynədə** otuz yumurta yeyərdi, bir sərnic **atlama** içərdi* (Süleymanlı, 2004, s. 28). Bu nümunədə iki dialektizm işlənmişdir. *Yeddi **öynə** yanımda qalacaqsan* (Süleymanlı, 2004, s. 115). Zəngilan, Beyləqan, Borçalı, Cəbrayıl, Göyçay, Hamamlı, Qazax, Şərur şivələrində dəfə, kərə mənalarına gələn “öynə” sözü Borçalı, Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Oğuz, Salyan, Tovuz, Ucar, Zərdab şivələrində günorta yeməyi anlamını bildirir (bax: Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 390). Kəlbəcər, Qazax, Qəbələ şivələrində “atlama”, Gədəbəy və Şəki şivələrində isə “atılama” su ilə qatığın qarışığından hazılanmış sərinlədici içkidir.

Patava. Zaqatala şivəsində iş əlcəyi, Salyan şivəsində isə uzunboğaz çəkmə anlamını bildirən bu sözün Mövlud Süleymanlı dilində hansı mənada işləndiyini demək çətindir: *Uğur qamçını **patava**sına çəkdi* (Süleymanlı, 2004, s. 138). Nümunədən aydın olur ki, “patava” sözü geyimin bir parçasıdır. Hər iki məna situasiyaya uyğun görünür.

Suç. Dilimizin qədim sözlərindən olan “suç” sözü Cəbrayıl, Çənbərək, Gədəbəy, Qax, Tovuz, Zaqatala şivələrində “təqsir, günah” mənalarını bildirir: *Ey yeri-göyü yaradan, günahkar bəndənəm, ululların ulusu, sən böyüksən, yer üzünün **suç**u böyüyür, keç günahlarımızdan, şeytan şərinnən, bəy əmlinnən qoru bizi.*

Şax. *Oğlan evi oğlan **şaxı** bəzədi, qız evi qız **şaxı** bəzədi* (Süleymanlı, 2004, s.61). Borçalı, Daşkəsən və Tərtər şivələrində “şax” toy mərasimləri zamanı təzəbəy və ya gəlin üçün yaxın dostları tərəfindən hədiyyə olaraq gətirilən, üzəri şirniyyat və meyvlərlə bəzədilmiş budaq parçasıdır. Bu adət günümüzdə də bölgələrimizdə qorunub saxlanılır.

Tənə. Bu söz Şəmkir və Şuşa şivələrində qulağın yumşq hissəsi və ya sırğa anlamlarında işlənir. *İzn ver, düşək, qoxuçiçəyi yığaq, Dədə. Qulağımızın **tənəsi** qoxulanmır* (Süleymanlı, 2004, s.51).

Uruf. ***Uruf** yolu darmadağın, ağ Bəyim!* (Süleymanlı, 2004, s.171) Bu sözün bir neçə mənası var. Nümunəyə uyğun olanı Xanlar şivəsində işlənən hörmət, təmtəraq anlamıdır. Romanda Qanıq nəsli ilə Qarakəllə nəsli arasında qan davası var. Lakin buna baxmayaraq, Qanıq qızlarını Qarakəllə ocağına çəkib gəlin gətirən qəribə bir qüvvə var. Sanki “bir-birinizdən qız alıb verin, qan davası bitsin” deyən bir səs ucalır. Qanıq qızlarına Qarakəllə oğulları buta verilir. Lakin Qanıq nəsli sevənləri ayırmaq üçün hər şey edir və nəticədə Qanıq qızlarının adı eldə-obada dilə-dişə düşür.

Nümunədə də Bəyimin anası Qızbəsin dilindən nalə eşidirik. Keçmişin yaddaşına vaqif olan Bəyimin sevdiyi Bəkilin kiçik qardaşı İmir öncədən gördüyü bir hadisəni, sevənlərin birlikdə olduğu anı özü də bilmədən kənd uşaqları ilə oyun oynayarkən dilinə gətirir. Beləcə, Bəkil və Bəyimin sevdası Qanıq uşaqlarının dilinə düşür. Qızının gələcəyindən narahat olan, yeni bir qan davasının cücərib boy atmasından qorxan ana hörmət, ehtiram yolunun artıq qapandığını kədərli şəkildə dilə gətirir.

2. Hərəkət bildirən dialektizmlər

Bükdərilmək. *Yer üzü həmin alabəzək rəngə qarışa-qarışa, **bükdərilə-bükdərilə** fırlanmağa başladı* (Süleymanlı, 2004, s.168). "Bükdərilmək" ikiqat bükülmək, bükülmüş bir şeyi yenidən bükmək anlamını ifadə edir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, 2007, s. 369).

Cənsimək. "Cənsimək" feili Qazax şivəsində itlərin astdan hürməsinib bildirir. *Qurtan ağanın adamları içindən-içindən uğuldayırdı, atları fınxırıb ağır ayaqlarını yerə döyürdülər, itləri **cənsiyə-cənsiyə** özlərini alaçıqlara vururdular* (Süleymanlı, 2004, s. 142). Bu nümunədə isə yazar söz təkrarı ilə mənanı qüvvətləndirmişdir.

Çığnamaq. Qərb və Şimal-Qərb şivələrində "çığnamaq" ayaqlamaq, tapdalamaq mənalarını ifadə edir. *Kinindən boğulan Ağ dəvə bu doğma üzü tanıya bilmədi, Apanı ayaqları altına alıb **çığnadı*** (Süleymanlı, 2004, s.77).

Çöysümək. *Yalnız Bəkilin sürüsü hürkən ilxıları, perikən quşların, çaşan adamların arasında yer üzünün ən böyük dincliyi kimi Axçalının döşünə sərələnib, **çöysüyüb** otlayırdı* (Süleymanlı, 2004, s.26). Qərbi Azərbaycanın Çəbərək şivəsinə aid olan [çöysüməx`] sözü daraşmaq anlamını bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 107).

Oxranmaq. [Oxrammax`] Ağdam, Ağdərə, Başkeçid, Borçalı, Gədəbəy, Qazax şivələrində atın astadan kişnəmməsi deməkdir. Cəbrayıl və Çənbərək şivələrində isə ağlamaq anlamını daşıyır. *Kəhər at... Sonra içindən-içindən **oxrandı*** (Süleymanlı, 2004, s. 44). Yazar bu nümunədə atın kişnəməsini ağlamaq, səssiz nalə çəkməyə bənzətmişdir.

Senmək. [Senməx`] Tərtər, [Senmax`] Balakən şivələrində sakitləşmək, yavaşımaqdır. *Bəkilin səsi **senmişdi**, amma yeri-göyü uğultu bürümüşdü* (Süleymanlı, 2004, s. 48).

Sinirmək. "Sinirmək" feili dialektlərdə həzm etmək, dözmək, qəbul etmək anlamlarında işlənir. *Yamacları **sinirə-sinirə**, kövşəyə-kövşəyə yatışdılar* (Süleymanlı, 2004, s.104). Nümunədə axşam çağı qoyunların düzdən-düzənlikdən obaya qayıtması təsvir edilərkən bu söz işlənmişdir.

Teləmək. *Axşam yetim quzuları doğar qoyunlara **teliyəcəm*** (Süleymanlı, 2004, s.107). "Teləmək" feili Kəlbəcər şivəsində isinişdirmək, alışdırmaq mənalarını bildirir. Belə ki, heyvanın yeni doğulmuş balası öldükdə anası ölmüş başqa bir balanı ona alışdırmaq üçün "teləmək" feilindən istifadə edilir. Bunu hər çoban edə bilmir. Xüsusi istedad tələb edən bu prosesi həyata keçirən şəxsə də teləçi deyilir.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Mövlud Süleymanlı "Köç" romanında Azərbaycan dilinin zəngin xəzinəsindən seçdiyi dialektizmləri həm obrazların dilində, həm də müəllif təhkiyəsində məharətlə istifadə etmişdir. M.Süleymanlı daha çox Qərb şivələrində işlək olan sözləri öz ədəbi dilinə gətirmişdir. "Köç" 165 səhifəlik romandır. Hətta onu bir xalqın dastanı da adlandıra bilərik. Lakin bu 165 səhifədə cəmi 38 dialekt sözü oxucunu yormadan, uyğun məqam və situasiyalarda işlənib. Romanda işlənən dialektizmləri ifadə etdiyi məna çalarlrına görə üç cür qruplaşdırmaq mümkündür: 1. Əlamət bildirən; 2. Əşya, məkan, varlıq və s. ifadə edən; 3. Hərəkət bildirən dialektizmlər. Bu nümunələrdən altısı birinci, iyirmi beşi ikinci, yeddisi isə üçüncü qrupa aiddir.

Ədəbiyyat

1. Ağakişiyeva, G. (2021). Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığında dialektizmlərin tədqiqi məsələləri. *Filologiya və Sənətşünaslıq*, (2), 281–290.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Şərq-Qərb.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: I cild. (2007). Şərq-Qərb.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: IV cild. (2007). Şərq-Qərb.

5. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. (2007). Şərq-Qərb.
6. Bayramov, A., & Bayramova, A. (2014). *Ağbaba şivəsi sözlüyü*. AM965.
7. Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. II hissə: Leksika*. Şərq-Qərb.
8. Əfəndiyeva, T. (2011). *Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı*. Elm və Təhsil.
9. Əkbərov, Ə. (2016). *Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı*. ADPU.
10. Əliyev, R. (2008). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*. Mütərcim.
11. Əzizov, E. (2005). Dialektizm anlayışı və bəzi dialektizmlər haqqında. *Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası*, (2), 5–10.
12. Həsənova, K. (2022). *Layla və oxşamaların dili* (Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı). Sumqayıt Dövlət Universiteti.
13. İbrahimova, Ü. (2023). Mövlud Süleymanlının hekayələrində dialektizmlər. *Elmi İş*, *17*(9), 28–32. https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/28-32
14. Kazımov, Q. (2009). *Seçilmiş əsərləri* (4-cü cild). Nurlan.
15. Mustafayeva, Q. (2010). *Azərbaycan dilinin üslubiyyatı*. Elm.
16. Süleymanlı, M. (2004). *Üç roman: Köç, Ceviz qurdu, Səs*. Azərbaycan nəşriyyatı.

Daxil oldu: 03.01.2025
Qəbul edildi: 08.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/86-90

Ruslan Məmmədov
İstanbul Marmara Universiteti
doktorant
https://orcid.org/0000-0003-4136-0902
ruslanmuderris@gmail.com
Ali Tülü
İstanbul Maramara Universiteti
https://orcid.org/0000-0002-3245-2744
ali.tulu@marmara.edu.tr

İliyya Əbu Mazinin Mənzum Hekayələrində Məcaz və Kinayələr

Xülasə

Ərəb Məhcər şairi Əbu Mazi müasir Ərəb ədəbiyyatının ən çox tədqiq edilən şəxslərindən biridir. O, uzun müddət ABŞ-da mühacirət həyatı yaşayarkən, bu illər ərzində müxtəlif məzmunlu lirik şeirlər və mənzum hekayələr qələmə almışdır. İndiyə qədər ədiblər onun əsərlərini müxtəlif yönlərdən təhlil etmişlər. Biz isə bu məqaləmizdə Əbu Mazinin mənzum hekayələrində istifadə etdiyi məcaz və kinayə növləri ilə yanaşı, Ərəb bəlağət elmində məcaz və kinayə barədə qarşıya qoyulan bir sıra problemlərə toxunacağıq. Çünki məcaz və kinayə ilə əlaqədar bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməsək, Əbu Mazinin bəlağət elmində bacarıq səviyyəsini analiz edə bilmərik.

Açar sözlər: *Əbu Mazi, məcaz, kinayə, şeir, mənzum hekayələr*

Ruslan Mammadov
İstanbul Marmara University
PhD student
https://orcid.org/0000-0003-4136-0902
ruslanmuderris@gmail.com
Ali Tulu
İstanbul Marmara University
https://orcid.org/0000-0002-3245-2744
ali.tulu@marmara.edu.tr

Allegory and Sarcasm in the Verse Stories of Iliyya Abu Mazi

Abstract

The Arabic Mahjar poet Abu Mazi is one of the most studied figures of modern Arabic literature. While living as an emigrant in the United States for a long time, he wrote lyrical poems and verse stories of various contents during these years. So far, writers have analyzed his works from different perspectives. In this article, we will touch upon the types of metaphor and irony used by Abu Mazin in his verse stories, as well as a number of problems posed by metaphor and irony in the science of Arabic eloquence. Because if we do not clarify some issues related to metaphor and irony, we cannot analyze the skill level of Abu Mazin in the science of eloquence.

Keywords: *Abu Mazi, metaphor, irony, poem, verse stories*

Giriş

Bəlağət kitablarında istiarə mövzusu üzərində apardığımız araşdırmanın sonunda belə nəticəyə gəldik ki, müfrəd istiarə dildə leksik normaların pozulması deməkdir. Lakin bu pozulma, istiarənin hər iki tərəfi üçün müştərək olan təşbih vasitəsi ilə dəstəklənərsə, bu pozulma hadisəsi dildə qüsur sayılmaz. Müfrəd mürsəl məcaza gəlincə, onun barəsində də eyni şeyi demək olar.

Lakin bu növ məcazda leksik normanın pozulması təşbihin dəstəyi hesabına deyil, digər əlaqələrin dəstəyi hesabına baş verir. Bizim bu söylədiklərimiz orijinal bir fikir olsa da, onun təsdiq edilmiş aksioma çevrilməsi üçün çox geniş müzakirələrə ehtiyac yoxdur. Lakin fikrimizi əsaslandırmaq üçün aşağıdakı Quran ayəsinə və Əbu Zueyb Əl-Huzlinin şeirinə nəzər salmaqda fayda vardır.

إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ

﴿*Biz onların üzərində qısır külək göndərdik*”.﴾

Tədqiqat

Məlum olduğu kimi, qısır olmaq qadınlara məxsus bir hadisədir. Lakin küləyin qısır olması ifadəsi bizə sanki burada leksik normanın pozulması təəssüratı bağışlayır. Lakin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu tərzdə leksik normaların pozulması təşbih hesabına dəstəkləndiyi müddətcə belə bədii təsvir ifadələri dildə qüsur sayılmaz. Müasir Ədəbiyyat nəzəriyyəsində belə hadisələrə epitet adı verilir. Burada külək övladı olmayan qadına bənzədilmişdir. Qadın *müstəarun minhu*, külək isə *müstəarun ləhu* hesab edilir.(Əl-Xətib Əl-Qəzvini, 2014, p. 208; Əs-Subki, 2003, p. 2\62) Lakin bu məsələdə bəlağət alimləri başqa versiyalar da irəli sürmüşlər. Qəzvini qadının qısır olmasını *müstəarun minh*, küləkdəki yağmur gətirməyə mane olan əlaməti isə *müstəarun ləhu* hesab etmişdir.(Əl-Xətib Əl-Qəzvini, 2014, p. 208) Lakin Bəhaəddin Subki buna etiraz etmiş və demişdir ki, “burada عقيم kəliməsi məcazi ləfz olduğu halda, necə ola bilər ki, o, *müstəarun ləhu* hesab edilsin”.(Əs-Subki, 2003, p. 2\163) Cövhəri isə عقيم kəliməsinin külək üçün həqiqət olduğunu söyləmişdir.(Əs-Subki, 2003, p. 2\164) Bəhaəddin Subki hesab edirdi ki, Şirazi və ondan sonra gələn alimlərin “Səkkakinin məzhəbinə görə bu ayə məkni istiarə olmalıdır” demələri xətadır.(Əs-Subki, 2003, p. 1/163)

غَمْرُ الرداءِ إذا تبسم ضاحكا

Təbəssüm edərkən (insanlara) mal paylayandır.

Burada غمر kəliməsi paltar üçün işlənib. Bu isə dildə leksik normanın pozulması deməkdir. Çünki Ərəb dilində غمر kəliməsi paltar üçün yox, malın paylanması üçün işlənən kəlimədir. Ərəb dilində çox hədiyyə verən insan üçün də bu kəlimə istifadə edilir.(Ər-Razi, 2008, p. 775) Burada الرداء kəliməsində təsrihi istiarə cərəyan etmişdir və الرداء kəliməsi ilə hədiyyə olaraq verilən mal nəzərdə tutulmuşdur. Hətta bəzi qədim ərəb lüğətlərində غمر الرداء ibarəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz məcazi mənası ilə birlikdə qeyd edilmişdir.(Əl-Feyruzabadi, 2008, p. 1202) Biz bu şeir barədə növbəti səhifələrdə ətraflı izah vermişik.

Əbu Mazi mənzum hekayələrində **lüğəvi** məcazın həm *mürsəl*, həm də *istiarə* növündən istifadə etmişdir. O bu hekayələrdə bəzən müfrəd istiarənin həm *təsrihi*, həm də *məkni* növlərindən istifadə edirdi. Lakin onun *mürəkkəb mürsəl* məcazı qullanıb-qullanmadığına əhəmiyyət vermədik. Çünki məcazın bu növündən nəyinki şeirlərdə, hətta gündəlik nitqimizdə də istifadə edilir. Şairin hekayələrində müstəqil şəkildə, yəni müfrəd istiarəyə bağlı olmayan *əqli* məcazdan istifadə edib-etmədiyini müstəqil başlıq altında araşdırmağa çalışmadıq. Lakin nəzərə alsaq ki, cumhur alimlərə görə *məkni istiarənin* qərinəsi olan *təxyili* məcaz *əqli* məcazdan sayılır,(Əl-Haşimi, 2013, p. 279) onda qəbul etməliyik ki, Əbu Mazi *əqli* məcazdan da istifadə edib. Çünki onun mənzum hekayələrində *məkni* istiarədən istifadə edilib. Bundan əlavə, şairin bir neçə yerdə *kinayənin* müxtəlif növlərindən istifadə etdiyinə rastladıq. Bəzi bəlağət alimləri kinayəni məcazdan hesab ediblər.(Atiq, 1985, pp. 220–221) Bəhaəddin Subki və digərləri isə kinayənin həqiqət olduğunu söyləmişlər.(Əs-Subki, 2003, p. 2\127) Əlbəttə ki, buradakı “məcaz” sözü mütləq şəkildə qeyd edildiyi üçün onun ilə *lüğəvi* məcaz nəzərdə tutulur, *əqli* məcaz deyil. Çünki bəlağət elmində məcaz mütləq şəkildə zikr edildikdə onunla *lüğəvi* məcaz murad edilir.(Əl-Haşimi, 2013, p. 265)

Əbu Mazinin İstifadə Etdiyi Mürsəl Məcazlar

Bəlağət elmində Səkkaki, Qəzvini və Cumhur alimlərin təsis etdiyi elmi məktəblər və bu məktəblərin qəbul etdiyi nəzəriyyələr bəlağətçilərin bu elmin bütün məsələləri barədə yekdil rəydə olmadığını sübut edir. Buna görə də bəlağət elmi ilə məşğul olan insanlar bu məsələlərdən danışarkən diqqətli olmalıdırlar və hansı rəyin doğru olduğunu təyin etmək üçün tələsik qərar verməməlidirlər. İmam Buxarinin (rahmətullahi aleyh) də söylədiyi kimi “elm qövl və əməldən öncədir”.(Əl-Buxari, 2008, p. 1/70) Yəni insan ilk öncə öyrənməli, sonra bildiyini danışmalıdır. Bu elmi məktəblərə mənsub olan bəlağət alimləri bəzən bir məcazın növünü təyin edərkən müxtəlif elmi faktlara söykənərək fərqli qərarlar vermişlər. Bu o qədər də təəccüblü bir şey deyil. Çünki mümkündür ki, bir

ləfz vahid mənaya nəzərən iki etibar ilə həm mürsəl məcaz, həm də istiarə hesab edilsin.(Əl-Məraği, 2002, p. 255; Əş-Şirazi, 1422, p. 215) Məsələn, نطقت الحال ibarəsində نطق kəliməsi təşbih etibarı ilə *təbəi* olan *təsrihi* istiarədir. Lakin nitqdən dəlalət doğması etibarı ilə *mürsəl* məcazdır.(M. bin A. Əl-Qəzvini, 2010, p. 104) Biz bu başlıq altında Əbu Mazinin mənzum hekayələrindəki həm mürsəl məcazları dərindən analiz edəcəyik, həm də onların məcazın digər növlərindən ola bilməsi ehtimalını müzakirə edəcəyik.

Biz şairin "Röya" isimli mənzum hekayənin sonuncu beytində belə bir misra ilə qarşılaşırıq: أبلت نعالي ألسن السفهاء "*Mənim ayaqqabılarımı səfehlərin dilləri yırtıb*".

"Yırtmaq" feilinin icrası kəlimələr vasitəsi ilə mümkün olmadığı üçün, demək ki, burada feil özünə aid olmayan bir cümlə üzvünə isnad edilib. Bunu nəzərə alaraq, deyə bilərək ki, burada *əqli* məcazın olması mümkündür. Əgər qəbul etsək ki, burada *əqli* məcaz var, onda bizim "dillər" sözünü "kəlimələr" mənasına yoza bilmərik. Çünki *əqli* məcazda kəlimələr həqiqi mənasında işlənir, məcazilik isə isnadda olur. Bəzi bəlağət kitablarında əqli məcazdan bəhs edilərkən məcaziliyin (*təcəvvüz*) hökmdə olduğu söylənilmişdir.(Əl-Məraği, 2002, p. 291) Yəni bəzi kitablarda isnadın yerinə hökm sözü işlədilib. Bəlkə, buna görə də Abdulqahir Cürcani əqli məcazı "*əl-məcaz əl-hukmi*" adlandırmışdır.(Atiq, 1985, p. 144) Bu cümlədə əqli məcazın əlaqəsi (ملابسة) "səbəbiyyə" hesab olunmalıdır. Çünki dil ayaqqabının yırtılmasına səbəb ola bilər. Biz "dillərin ayaqqabını yırtması" ibarəsinin bəzi xüsusiyyətlərini nəzərə alıb onun *məkni* istiarə olduğunu da düşünə bilərik. Bəlkə, elə Səkkaki də bir zamanlar bizim kimi düşünüb əqli məcazı *məkni* istiarə ilə eyniləşdirmişdi. Səkkaki dildə *əqli* məcazın olduğunu inkar edirdi və o, hesab edirdi ki, *əqli* məcaz elə *məkni* istiarədir. Səkkakiyə görə, أنبت الربيع البقل cümləsində الربيع kəliməsində *məkni* istiarə cərəyan etmişdir və الربيع kəliməsi ilə həqiqi fail nəzərdə tutulmuşdur.(Əl-Məraği, 2002, p. 295) Əgər Səkkaki kimi düşünsək, onda "dillər" kəliməsində *məkni* kinayənin cərayan etdiyini və onun faildən kinayə olduğunu söyləməliyik. Sonra da düşünməliyik ki, "yırtmaq" sözü müşəbbəh bihinin spesifik xüsusiyyəti rolunda olan qərinədir. Lakin Səkkakinin bu rəyi məqbul hesab edilməmişdir. Çünki belə cümlələrdə istiarənin məzkur tərəfini faildən kinayə hesab etsək, gərək bir şeyin özü-özünə izafət edilə bilməsini qəbul edək. Bir şeyin özü-özünə izafət edilməsi isə mümkün deyil.(Əl-Məraği, 2002, p. 296) Alimlər aşağıdakı misallar ilə Səkkakiyə rədiyyə vermişlər.

فما ربحت تجارتهم "Onların ticarəti karlı olmadı".

Bu ayədə Səkkakinin iddiasına əsaslanaraq, ticarət sözünü fail (tacirlər) üçün kinayə hesab etsək, onda "tacirlər" sözü "onlar" [هم] sözünə, yəni bir şey özü-özünə izafət edilmiş olacaq. Belə bir şey isə dildə mümkün deyil.

Bir çox bəlağət kitablarında əqli məcazın tərifi verilərkən onun isnadda olduğu söylənilmək ilə kifayətlənilmişdir.(Atiq, 1985, p. 143; Avni, n.d., p. 55; *Əl-Bəlağa (1) Əl-Bəyan vəl-Bədi*, 2011, p. 144; Əl-Məraği, 2002, p. 247; Əmin, 1982, p. 78) Lakin bu məsələdə biraz təfsilata varmaq lazımdır. Əslində, *əqli* məcaz isnadda yox, nisbətdə olur. Nisbət isə üç cürə olur. 1) *isnadi nisbət*, 2) *izafi nisbət* və 3) *iqai nisbət*. (Əl-Məraği, *Ulumul-Bəlağə: Əl-Bəyan vəl-Məani vl-Bədi*, 293.) Bunu unutmamaq lazımdır ki, bəlağət elmində isnad ilə nəhv elmindəki isnad eyni şey deyildır. Bəlağət elmində isnad ilə nisbət murad edilir. Nisbətin qeyd etdiyimiz növlərini nəzərə alıb "Səfehlərin dilləri yırtdı" cümləsini diqqətlə incələdikdə görürük ki, burada *əqli* məcaz *iqai* nisbətdə cərayan edib. Çünki feil aid olduğu "səfehlər" sözünə yox, "səfehlər" sözünə aid olan dil sözünə nisbət edilib.

Bəzi bəlağət alimləri əqli məcazı tərəfləri baxımından qisimlərə ayırmışlar. Onlar hesab edirdilər ki, əqli məcazın hər iki tərəfi ya həqiqət, ya məcaz, ya da müxtəlif ola bilər. (Əl-Məraği, *Ulumul-Bəlağə: Əl-Bəyan vəl-Məani vl-Bədi*, 293.) İzah üçün bir neçə örnəyə diqqət edək.

شيب أيام الفراق مفارقي "Ayrılıq günləri saç ayrımımı ağartdı".

Burada "ağartmaq" və "günlər" sözü həqiqətdir.

أحيا الأرض شباب الزمان " Zamanın gəncliyi yer üzünü canlandırdı".

Burada "diriltmək" və "gənclik" sözü məcazdır.

أهلك الناس الدينار والدرهم "İnsanları dinar və dirhəm həlak etdi".

Burada "həlak" sözü ilə "fitnəyə düçar etmək" nəzərdə tutulduğu görə birinci tərəf məcazdır. İkinci tərəf olan "dinar" və "dirhəm" sözü isə həqiqətdir.

Əbu Mazinin İstifadə Etdiyi Kinayələr.

Əbu Mazinin mənzum hekayələrində istifadə etdiyi kinayə onun "*Şair və Ümmət*" isimli mənzum hekayəsinin 19-cu beytində yer almışdır. Həmin beyt belədir:

وطوى رايتها المنتشره

"*Ümmətin açılmış bayrağını bükdü*".

Bu beytdə kralın öz xalqının bayrağını bükməsi dövlətin varlığına son qoyması mənası ifadə edir. Burada murad edilən məna bir vəsf ilə əlaqədar olduğu üçün burada "*məkniyyun anh*" sifətdir. Lakin onun qərib (قريب), yoxsa bəid (بعيد) kinayə olduğu barədə hələ bir şey söyləməmişik. Gəlin bunu da aydınlaşdırmağa çalışaq. Bəlağət kitablarında mətləbi sifət olan kinayənin iki növ (qərib və bəid) olduğu söylənilir. Qərib kinayədə vasitələr az olur və gizlilik olmur. Bəid kinayədə isə tam əksinə olur. Yəni vasitələr çox olur (Əl-Xətibi, *Miftahu Təlxisil-Miftah*, 631). və gizlilik olur) Lakin Əhməd Əmin Şirazi mətləbi sifət olan kinayənin 3 növ olduğunu söyləmişdir. Əhməd Əmin Şirazi bu sözləri belə ardıcıllıq ilə sıralayır. *Vazeh*, *Xəfi* və *Bəid*.(Əş-Şirazi, 1422, p. 238) Əlbəttə ki, Əhməd Əmin Şirazi bu bölgünü özündən ortaya qoymayıb. Onun yazdığı kitabı oxuduqda aydın olur ki, bu kitab Xətib Qəzvininin "*Təlxisu`l-Miftah*" isimli kitabının günümüz üçün sadələşdirilmiş variantıdır. Onun bu söylədiklərini eynisiylə Xətib Qəzvinin "*Təlxisu`l-Miftah*" kitabında tapmaq mümkündür.(M. bin A. Əl-Qəzvini, 2010, p. 112) Əslində, Qəzvini mətləbi sifət olan kinayəni 3 qismə deyil, iki qismə bölmüşdür. Çünki Qəzvini bu bölgünü vasitələrin azlığına və çoxluğuna nəzərən aparmışdır. Qəzvini hesab edirdi ki, mətləbi sifət olan kinayə ya vasitəli ola bilər, ya da vasitəsiz. Qəzvini *vazeh* və *xəfini* vasitəsizdən hesab etmişdir. *Bəid* olanı isə vasitəlidən hesab etmişdir.(El-Kazvînî, 2014, p. 226) Yaxşı olardı ki, Əhməd Əmin Şirazi *vazeh* və *xəfi* kinayənin qəribin növündən olduğunu qeyd edəydi. Misrli alim Hamid Avni mətləbi sifət olan kinayələrdən bəhs edərkən daha diqqətli davranmışdır. O, mətləbi sifət olan kinayəni 2-qismə (*qərib* və *bəid*) bölmüşdür. Sonra isə *qərib* kinayəni isə 2 qismə bölmüşdür və onları *xəfi* və *vazeh* adlandırmışdır.(Avni, n.d., p. 81) Əslində, Hamid Avni də elə Qəzvininin etdiyi şeyi təkrar etmişdir. Deməli, onlar mətləbi sifət olan kinayənin *qərib* növünün vasitəsiz olması məsələsində Qəzvini ilə razılaşıblar. Bəhaəddin Subki də bu məsələdə Qəzvininin yolunu izləmişdir.(Əs-Subki, 2003, p. 2\212)

Kinayənin yuxarıda zikr edilən qaydalarını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, barəsində danışdığımız bu beytdə istifadə edilmiş mətləbi sifət olan kinayə növü baxımından *qərib vazeh* hesab edilməlidir, çünki burada vasitələr azdır.

Əbu Mazinin "*Halın Hekayəsi*" isimli mənzum hekayəsinin 17-ci beytində də kinayədən istifadə edilmişdir. Həmin beyt aşağıdakı kimidir.

يكادُ يَمُدُّ الكَفَّ لَو لا بَقِيَّةٌ مِنَ الصَبرِ في ذاكَ الرِداءِ تَجولُ

Bədənində səbrin qalıqları gəzib dolaşmasaydı, az qalmışdı ki, (dilənçilər kimi) əl açsın.

Burada *məkni anh* nisbətdir. Şair kinayənin bu qismindən istifadə edərək hekayənin əsas sürətinin səbirli olduğunu söyləmək istəmişdir. Bu beytdə kinayənin növü mətləbi nisbət olan kinayədir.

Nəticə

Nəticə olaraq söyləyə bilərik ki, biz Əbu Mazinin mənzum hekayələrində kinayənin ləfzi etibarı ilə mətləbi sifət və mətləbi nisbət olan iki növünə rast gəldik. Lakin mətləbi mövsüf olan kinayə növünə rast gəlmədik. Vasitəsi etibarı ilə isə kinayənin ima növünə rast gəldik.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, kinayə ilə əlaqəli iki şeyə diqqət etməyimiz lazımdır: Birincisi, kinayənin mətləbini düzgün təyin etməliyik. Ondan sonra kinayənin növünü təyin etməliyik. Kinayənin mətləbinin təyini, növünün təyinindən öncə gəlməlidir, çünki mətləbin düzgün təyin edilməsi növün düzgün təyin edilməsinə müəyyən qədər yardımçı olur. Həmçinin, belə bir nəticəyə də gəlmək olar ki, lüzumu gizli olan kinayələr Ərəb şeirini anlamada həm Ərəb dilini bilən əcəmilər, həm də Ərəb oxucular üçün böyük maniədir. Bu maniənin aşılması üçün isə ədəbiyyatda varid olan bəzi kinayələri əzbərləmək lazımdır, ya da ədiblərin kinayələri necə şərh etməsinə baxmaq lazımdır. Kinayələr içərisində ən çətin olanı isə rəmzdir. Rəmzi düşünərək anlamaq, çözmək mümkün deyil. Bir xalqın ədəbiyyatındakı rəmzləri anlamaq üçün gərək həmin xalqın içərsində uzun müddət yaşayasan.

Ədəbiyyat

1. Atiq, A. (1985). *Fil-Bəlağatul-Arabiyyə: İlmul-Bəyan* (Vol. 2). Darun-Nəhdatil-Arabiyyə Lit-Tibaəti vən-Nəşr.
2. Avni, H. (n.d.). *Əl-Minhacul-Vadih lil-Bəlağa*. Əl-Məktəbətuş-Şamilə.
3. Camiatul-Mədinətil-Aləmiyyə. (2011). *Əl-Bəlağa (1): Əl-Bəyan vəl-Bədi*. Səudiyyə Ərəbistan.
4. El-Kazvînî, E.-H. (2014). *El-Îdâh fî Ulûmi'l-Belâğa*. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
5. Əl-Buxari, M. İ. (2008). *Əl-Camius-Sahih min Rivayəti Əbi Zərr əl-Hərəvi* (1st ed.). Şəbəkətu Alukə.
6. Əl-Feyruzabadi, M. M. Y. (2008). *Əl-Qamusul-Muhit*. Darul-Hadis.
7. Əl-Haşimi, Ə. (2013). *Cəvahirul-Bəlağa* (4th ed.). Darul-Marifə.
8. Əl-Xətibi, M. M. (2007). *Miftahu Təlxisil-Miftah* (Vol. 2, 1st ed.). Əl-Məktəbətul-Əzhəriyyə Lit-Turas.
9. Əl-Qəzvini, Əl-Xətib. (2014). *Əl-İdah fi Ulumil-Bəlağa*. Darul-Kitabil-Arabi.
10. Əl-Qəzvini, M. A. (2010). *Təlxisul-Miftah: Məa'l-həvaşil-muntəxabə* (1st ed.). Məktəbətul-Buşra.
11. Əl-Məraği, Ə. M. (2002). *Ulumul-Bəlağə: Əl-Bəyan, Əl-Məani və Əl-Bədi* (Vol. 1, 4th ed.). Darul-Kutubil-İlmiyyə.
12. Əmin, B. Ş. (1982). *Əl-Bəlağatul-Arabiyyə fi Sovbihəl-Cədid: İlmul-Bəyan*. Darul-İlmi lil-Məlayin.
13. Ər-Razi, Ə. Ə. F. (2008). *Mucəmu Məqayisil-Luğa*. Daru İhyait-Turasil-Arabi.
14. Əs-Subki, B. (2003). *Kitabu Arusil-Əfrah fi Şərhi Təlxisil-Miftah* (1st ed.). Əl-Məktəbətul-Asriyyə.
15. Əş-Şirazi, Ə. Ə. (2001). *Əl-Bəliğ fil-Məani vəl-Bəyan vəl-Bədi* (1st ed.). Muəssəstun-Nəşril-İslami.

Daxil oldu: 01.01.2025
Qəbul edildi: 06.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/91-96

Abderrahmane Laheg
Kasdi Merbah University-Ouargla, Algeria
https://orcid.org/0009-0000-7315-1967
abderrahmane.laheg.edu@gmail.com

Necropolitics of the Zone of Nonbeing in the Selected Writing by Tsitsi Dangarembga and Ray Bradbury

Abstract

In the imperial epoch, social practices of division, classification and differentiation are more than often adopted by sovereignties as means for maintaining absolute authority and solidifying racial discrimination. Binaries such as 'us' and 'them', colonizer and colonized, and master and slave are usually the blueprints of extremist ideological doctrines. Following literary narratives through different contact zones, as that in Tsitsi Dangarembga's *The Book of Not* and Bradbury Ray's short story "Way in the Middle of the Air", a recurring motif of racialized abnegation and annihilation could be discerned. Be it slavery or colonization, Black subjects are entangled in an inevitable neurosis. A simultaneous revision of the theoretical framework of Frantz Fanon and Mbembe Achilles highlights a relevance between two conceptions, which are the zone of nonbeing and necropolitics. Whilst the first term describes the atmosphere that engulfs the existence of Black people who co-exist with White supremacists, necropolitics as introduced by Mbebe explains and distinguishes the mechanisms that manipulate and relegate Black people into this zone of nonbeing. Rereading both fictional works through such a lens foregrounds the imperial autocratic rules manipulating death zones.

Keywords: *abnegation, colonization, contact zones, necropolitics, non-being, slavery*

Abderrahmane Laheg
Kasdi Merbah Universiteti-Ouargla, Əlcəzair
https://orcid.org/0009-0000-7315-1967
abderrahmane.laheg.edu@gmail.com

Tsitsi Dangarembga və Ray Bradbury tərəfindən seçilmiş yazıda yoxluq zonasının Nekropolitika

Xülasə

İmperatorluq dövründə bölünmə, təsnifat və diferensiallaşmanın sosial praktikaları suverenliklər tərəfindən mütləq hakimiyyəti saxlamaq və irqi ayrı-seçkiliyi gücləndirmək vasitəsi kimi daha çox qəbul edilir. "Biz" və "onlar", müstəmləkəçi və müstəmləkəçi, ağa və qul kimi ikiliklər adətən ekstremist ideoloji doktrinaların planları olur. Tsitsi Dangarembga-nın *The Book of Not* və Ray Bradbury-nin "Way in the Middle of the Air" povestində olduğu kimi müxtəlif təmas zonaları vasitəsilə ədəbi povestlərdən sonra irqiləşdirilmiş imtina və məhvin təkrarlanan motivini görmək olar. İstər köləlik olsun, istərsə də müstəmləkəçilik, qara subyektlər qaçılmaz nevrozun içinə girirlər. Frants Fanon və Mbembe Axillesin nəzəri çəsədinin eyni vaxtda nəzərdən keçirilməsi, yoxluq və nekropolitika zonaları olan iki konsepsiya arasında aktuallığı vurğulayır. Birinci termin ağ supremasistlərlə birlikdə mövcud olan qara insanların varlığını əhatə edən atmosferi təsvir edərkən, Mbembe tərəfindən təqdim edilən nekrosiyasət qara insanları manipulyasiya edən və bu yoxluq zonasına salan mexanizmləri izah edir və fərqləndirir. Hər iki bədii əsəri belə bir obyektiv vasitəsilə yenidən oxumaq ölüm zonalarını manipulyasiya edən imperiya avtokratik qaydalarını ön plana çıxarır.

Açar sözlər: *abneqasiya, müstəmləkəçilik, təmas zonaları, nekropolitika, yoxluq, köləlik*

Introduction

By the beginning of the 20th century, axiomatic and politically dominant paradigms had been severely questioned and hierarchically deconstructed. The supremacy of ideologies such as colonialism, capitalism and Euro-centrism had been contested with opposite binaries such as postcolonialism, communism and pluralism. As a result, the traditional topos of sovereignty have been rendered obsolete. In other words, the southern hemisphere advocated its presence through consolidating and re-fostering its autochthonous cultures and social norms.

As Mykola Kozlovets clarifies in his research paper, "Europocentrysm: Theory, Ideology and Practice", the brutality of Western oppression and its attempts to erase the native 'other' backfired on the colonizer and fueled the proliferation of subsequent "de-westernization" waves. Such counter-ideologies are easily observed, for instance, in India's "Hinduisation", Middle East's "re-Islamization" and Japan's recourse to Asianization. Through a similar line of thought, maxims of 'Afro-centrism', 'going native' and 'Africana womanism' were celebrated in myriad African countries (Huntington 80-88 qtd. in Kozlovets, 2019, p. 20; Ashcroft et al., 2013, p. 133). In retrospect, such a proclivity towards decolonization and cultural dis-estrangement helps in understanding the former principles and motives that gear-shifted the colonial times.

Notwithstanding the variation and numerousness of colonial tyrannical mechanisms, their logical connectives are reducible and traceable back to the fallacious and rudimentary division of the 'civilized us' and the 'barbaric them'. Such a division generatively purports the veracity of iniquitous practices. Conspicuously, it serves as a constitutional custom vindicating the significance of certain lives over others, based on racial and ethnic grouping. Indeed, an unprofessed yet a ruling code authorities exerted is the racialized regulation of the right to let live or kill.

Such an inexorable imperative has been conceptualized and coined by the Cameroonian philosopher and historian Achille Mbembe first in 2003, as necropolitics. Mbembe detects and unveils the way racist and extremist agendas cement the grounds of inequality, armament, antipathy, and phobias as apparatus to either socio-economically exclude or simply kill the so-alleged adversary of state, religion or ethnicity. The (bio-)necropolitics, as introduced by Mbembe is rather a theoretical amalgamation in between Michele Foucault's biopolitics and Frantz Fanon's conception of the 'zone of non-being' in his book *Black Skin, White Masks* ("Achille Mbembe", 2016; Mbebe, 2019, p. 66; Fanon, 1967, p. 2).

The Black body is rather in a continuous process of (de/re) construction. Fanon demonstrates that any moment of coexistence or contact with the White world is befuddling the Black subject's psyche. Fanon further confirms that both worlds, White and Black "follow the principle of reciprocal exclusivity. No conciliation is possible" (Fanon, 1963, p. 38-39). Even spatial co-habitation does not erase the bold boundaries, that ascend beyond the geographical axis, fending off any form symbiotic relationship. As the self-proclaimed master-race flags the existence of the other as subversive of his own, a set of ex/implicit regulations in form of limitations, classifications and prohibitions permeate the very psychosomatic interactions of the subjugated race.

Literature, in particular, encapsulates the complexities of those encounters between the White colonizer/master and the subjugated Black body. At the same time, literature has been resorted to by writers as a platform for resistance, where numerous genres and literary devices have been weaponized to rewrite history, centralize the margins and remarkably protagonize the antagonized 'other'. The native, after years of being (under-)represented and demonized by the European pen, made a presence in (non-)fictional narratives and voiced his/her existence. Remarkably, literature allows the investigation of phenomena through varied and dissimilar contact zones, which confers the advantage of thorough understanding of the targeted phenomenon. Necropolitics, for instance, is reigning supreme in colonies and slavery zones. Thus, the writing of Tsitsi Dangarembga and Ray Bradbury serve as the practical corpus of this study.

Research

Two Zones, One Fate: Contextualization of Dangarembga's and Bradbury's Writing

Tsitsi Dangarembga is a Zimbabwean author who mainly writes in English. She is acclaimed for her series of semi-autobiographies, *Nervous Conditions*, *The Book of Not* and *This Mournable Body*. The books which were published respectively in 1988, 2006 and 2018, follow the adventures and struggles of a young Shona protagonist from the age of thirteen years old till being a middle - aged

women (Flores, 2020, p. 146). The protagonist Tambudzai acquaints the reader with the cultural mores and traditions of her indigenous world. She further discloses the bitter realities of life amidst colonization and war of independence, and finally discusses the prospect of Zimbabwe in line with post-independence and nationalist parties. Simultaneously, Tambu discloses glimpses of the author's own life. Myriad similarities could be observed, such as both the author and the protagonist are graduates of missionary schools. Both of them had direct contact with the British colonizer. Both of them were psychologically wounded and culturally alienated. Conspicuously, none of them escaped the subversive dents of the colonizers' necropolitics ("Achille Mbembe: Biography", 2016).

The contact between the colonizer and the colonized was accentuated most in her second fictional publication, *The Book of Not*. The book thoroughly screened this encounter and its multilayered indications. Two main parallel plotlines guided the book's events. First, it recounts Tambudzai's enrollment at a high school that is pertinent to White British settlers. Second, it lays the ground for the economic and political conditions that preluded the violent outbreak of war of independence by Rhodesian fighters. The first plotline brought about the fact of racial segregation in Tambu's high school and dormitory, and the dehumanizing degradation she endured, from her White classmates (Dangarembga, 2006, p. 66).

The Gruella war of independence cracks unbridgeable political chasms and psychological fragmentation into Tambudzai's identity construction. Amongst her hostile White classmates, she was by no means allowed to display the slightest traces of sympathy towards her sister, who lost her leg in the war (Dangarembga, 2006, p. 30). At the same time, any declared support to the colonizers, who granted her an educational opportunity, would flag her by the resistance fighters as a disloyal spy.

Through a different context Ray Bradbury, of Fahrenheit 451 fame, is prefigured as a voluminous American author, with around 30 books and 600 short stories. Such profuse literary production encompasses a wide variety of genres, ranging from realistic fiction, to fantasy, horror, mystery and science fiction ("Typewriter", 2019; "Ray", 2013). His widely acclaimed work, *The Martian Chronicles*, is a fix-up novel published in 1950. Remarkably, the constituent twenty-seven stories could be classified as sixteen full stories and eleven "bridge[s]", which are rather fragments that serve as nexuses in between the full stories. Worthy of mention, the book had been revised and refined in a published second edition in 1997. Correspondingly, the first edition chronological order starts in January 1999 and concludes in October 2026; the second edition makes a temporal deviation as it opens with January 2030, and spans till October 2057. In spite of the modifications, the time lag of twenty-seven years between the first and last short story is preserved in both editions. In addition, whilst two short stories were inserted within the updated collection, "Way in the Middle of the Air" was withdrawn (Reid, 2000, p. 25-26).

"Way in the Middle of the Air" delves into the depths of White supremacy and the institution of slavery. The short story narrates the sudden gathering of all black slaves, who live in the Southern states of America, around a rocket, which is supposed to help them escape earth altogether and head towards Mars. The outrage of White masters is personified through a racist character, Teece, who demeans the Blacks as useless yet he is utterly furious over their escape. He desperately forbids black man named Belter from joining the rest over a debt of fifty dollars. As the crowd around pays this fifty dollars, Teece directs his anger towards his boy servant Silly. As his attempt of instilling fear inside the Black escapee was futile, he sabotages Silly's plan to escape with a fake contract and vain excuses yet again to no avail (Cruz-Duarte, 2020, p. 22).

Necropolitics of Colonial Contact Zones in Dangarembga's *The Book of Not*

Tambudzai was implicitly yet persistently guided towards inevitable social and cultural self-abnegation. She was constructed by the White master to inhabit an economic, educational and ideological cul-de-sac. Her diploma, which is identical to that of her White classmates, neither holds the same value nor does it offer the same opportunities. Tambudzai's frustration mirrors such a bitter realization, "I was only marginally better paid than the beggars, who, fulfilling the prophecies of the whites" (Dangarembga, 2006, p. 198).

A prominent necropolitical strategy is that the Black body is repeatedly indoctrinated the axiom, that even diligence and perseverance cannot compensate his/her inherent vice. His/her Blackness

cannot be whitened or paled by non-inherent qualities. Tambudzai became aware of skin color differences only when she co-existed with White supremacists in The Sacred Heart Young ladies High School. The colonizer dooms the Black colonized subject with made-up flaws and demerits that cannot be overcome, as Tambu accepts "I was … a biologically blasphemous person" (Dangarembga, 2006, *p.* 64). Such a necropolitical technique surrounds the Black victim with an atmosphere of perpetual defeat and self-hate. Blackness as an identity constituent becomes the Black person's enemy. Each extra day in the high school was turning Tambudzai's against herself and her body, "… my bodily aberrations, as I increasingly thought of them, once more got me into trouble" (Dangarembga, 2006, p. 64).

In addition, whilst the schoolbooks were drafted to brain-wash her into perceiving her native tribal system as a barbaric entity, her family and indigenous community were fighting, in the opposite direction, to disclose the truth of the British as they really were, parasitic and oppressive colonizers. Tambudzai neglected her native language, even though she condemned the same deed when it was committed by her brother Nhamo after he was enrolled at the missionary school, as she spitefully complained back then "there was one terrible change. He had forgotten how to speak Shona… He talked most fluently … in English" (Babalola, 1986, p.146; Dangarembga, 2004, p.53).

Her zone of nonbeing materialized in a collateral relation with the mounting inner contradictions and cultural disharmony. She was all that the colonizer did not want her to be, and therefore she wanted to be all that she was not. She was catapulted into the middle of irreconcilable binaries. Tambudzai was not constructed to thrive; she was programmed by imperial configurations to serve the empire and barely survive. Dangarembga openly states, "I was a baby, much as a newly born draught ox is a calf, to be broken in in due course to plough a predetermined furrow" (Dangarembga, 2022, p. 29).

Dangarembga's interviews and speeches are reflections of the author's high awareness of the bio-politics manipulating Black bodies at micro/macro levels. In her collection of essays, *Black and Female*, she points out that the educational scholarships her parents received to continue their university studies in London were not, in effect, an act of generosity or support towards the native African, by the British empire. She clarifies that the empire resorts to the "illusion of giving, to obtain for itself the best that it covets" from the manipulated other (Dangarembga, 2022, p. 24). Dangarembga's enlightenment about the working mechanisms of the empire is further manifest in her confession:

Empire is like a guillotine. Empire required my parents … to travel to London … to enable them … to … be even more useful to empire than they would have been without this specific imperial inculturation… by educating other black bodies in the ways of empire, thus delivering a new generation of bodies useful to empire… (Dangarembga, 2022, p. 29)

Necropolitics of Slavery in Bradbury's "Way in the Middle of the Air"

Fanon describes the zone incarcerating the Black subjects as "an extraordinarily sterile and arid region" (1967, p. 2). The devastation of its nullifying void is manifest in its captives' undertaking suicidal escape-ways, notwithstanding the probable gloomy consequences. Similar to the prisoner, whose life dwindles between extreme hopelessness and obsession of fleeing the bars of his/her cell, the Black person becomes absorbed in escaping the zone of nonbeing. Such a pattern could be easily traced in Bradbury's "Way in the Middle of the Air". The rocket which guarantees neither a safe trip nor a promising destination is still favored over any other possibilities. The conversations between Teece and those heading towards the rocket reconfirmed that even though the escapees were promised better conditions at the plantations and were intimidated with the explosion of the rocket in the middle of the sky, yet still they opted for the rocket (Ashcroft, Griffiths, Tiffin, 2013):

"… Them crackpot scientists, they don't know nothin', they kill you all off! [Teece claimed.]"

"I don't care. [One of the escapee responded.]" (Bradbury, 2003, p. 3).

The short story's conversations between White and Black characters explain the atrocious conditions that led to the recourse to such a perilous escape. As Teece's worker, Silly, decides to leave him, Teece weaponized the laws against him. Noteworthy, the laws Teece resorts to are clearly not the same rules that govern the relationships between Whites within each other, ""It's your workin' paper. You signed it, there's your X right there, ain't it? Answer me." "I didn't sign that, Mr. Teece." The boy trembled. "Anyone can make an X."" (Bradbury, 2003, p. 6). Clearly, no laws regulate the

plantations and the institution of slavery in general, except one rule, which confirms that the White man enjoys an unlimited sovereignty.

Necropolitics is what governs the life between the White and the Black subject. As Marina Gržinić explains, "it is 'necro' in that the objects of management are death zones" (Gržinić, 2018, p. 17), which brings about yet another heinous practice. Bradbury made implications to the historically based Ku Klux Klan extremists, through mentioning the lynching of the slaves by Southern Americans. The discursive motifs of Teece's speeches mirror the authority to kill, as he repeatedly expresses: "By God, I'll horsewhip you!" (Bradbury, 2003, p. 3), and on another occasion he provokes his fellow White men to declare war on the Blacks and mobilize the government against them, "Telephone the governor, call out the militia," cried Teece (Bradbury, 2003, p. 2).

Such an attitude is evocative of Susan Buck-Morss demonstration about the socio-economic complexities slavery creates in between the White master and Black slave. As she sets forth slavery incriminates the society into an ethical paradox. The White master fights for his right for "freedom of property", whilst the slave loses freedom over his/her existence and self-being. The two contradictory rights nourish an abnormal and unjust relation, where power and politics cooperate to overweigh the scale of commodity over the life value of the slave, as in Buck-Morss' words "humanity is dissolve[d]" (qtd. in Mbembe, 2019, p. 75). Reading Teece's statement: "He's mine. I'm lockin' him in the back room …" (Bradbury, 2003, p. 6), it becomes apparent that Bradbury's "Way in the Middle of the Air" is a fictional contextualization of Buck-Morss' claims. Teece's right to freedom of slave ownership eclipses Silly's right to humanly exist.

Conclusion

This research paper discusses the zone of non-being, as theorized by Frantz Fanon, and necropolitics, as conceptualized by Mbebe Achille, through x-raying two different contact zones, that of colonialism in Tsitsi Dangarembga's *The Book of Not*, and the one of slavery in "Way in the Middle of the Air" by Bradbury Ray. Accordingly, the Black subject is either relegated to the status of below-being or non-being. The racialized body is implicitly supervised and induced towards a zone of self-destruction and agency negation. The protagonist in Dangarembga's semi-autobiography is neurotically fissured into discordant fractures, pulling Tambudzai apart in between submission and revolution at the same time. Black slaves in Bradbury's short story are rather dwelling in the zone of non-being and its abnegation of agency, identity and subjectivity. They are worth no more than the commodity they produce. In a vicious circle where commodity produces another commodity, they are unjustifiably susceptible to replacement, punishment and killing.

References

1. Ashcroft, B., Griffiths, G., & Tiffin, H. (2013). Postcolonial studies: The key concepts. Routledge.
2. Babalola, C. A. (1986). A reconsideration of Achebe's No Longer at Ease. Phylon, 47(2), 139–147. https://doi.org/10.2307/274540
3. Bradbury, R. (2003). Way in the middle of the air. In The Martian Chronicles. https://classicsbookclub.files.wordpress.com/2019/10/bradbury-way-in-the-middle-of-the-air-the-martian-chronicles.pdf
4. Cruz-Duarte, J. D. (2020). Ray Bradbury on race and segregation: The case of "Way in the Middle of the Air" and "The Other Foot." Fafnir, 7(2), 18–31.
5. Dangarembga, T. (2004). Nervous conditions. Ayebia Clarke Publishing.
6. Dangarembga, T. (2006). The book of not. Ayebia Clarke Publishing.
7. Dangarembga, T. (2022). Black and female. Graywolf Press.
8. European Graduate School. (2016). Achille Mbembe: Biography. https://pact.egs.edu/biography/achille-mbembe/
9. Fanon, F. (1963). The wretched of the earth. Grove Press.
10. Fanon, F. (1967). Black skin, white masks. Pluto Press.
11. Flores, N. (2020). This mournable body (Tsitsi Dangarembga). Tydskrif vir Letterkunde, 57, 146–147.

https://www.researchgate.net/publication/343569900_This_mournable_body_Tsitsi_Dangaremb ga
12. Gržinić, M. (2018). What is the aesthetics of necropolitics? In N. Lushetich (Ed.), The aesthetics of necropolitics (pp. xx–xx). Rowman & Littlefield International.
13. Kozlovets, M. (2019). Europocentrysm: Theory, ideology and practice. Humanities Bulletin of Zaporizhzhe State Engineering Academy, (76), 13–29. https://www.researchgate.net/publication/332904473_Europocentrysm_theory_ideology_and_pr actice
14. Mbembe, A. (2019). Necro-politics (S. Corcoran, Trans.). Duke University Press.
15. National Endowment for the Arts. (2013). Ray Bradbury. https://www.arts.gov/honors/medals/ray-bradbury
16. Reid, R. A. (2000). Ray Bradbury: A critical companion. Greenwood Press.
17. The American Writers Museum. (2019). Typewriter Tuesday: Ray Bradbury. https://americanwritersmuseum.org/typewriter-tuesday-ray-bradbury/

Received: 04.02.2025
Accepted: 09.05.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/97-100

Valeh Abdullazadə
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
https://orcid.org/0009-0007-3225-205X
abdullazade.valeh.013@gmail.com

Banklarda risk menecmentinin təşkili məsələlərinə nəzəri yanaşmalar

Xülasə

Bank sektorunda risklərin idarə olunması məsələsi uzun illərdir ki, elmi və praktiki maraq dairəsində olan əsas mövzulardan biridir. Qlobal maliyyə sistemində baş verən dəyişikliklər, iqtisadi qeyri-müəyyənliklər, bazarların liberallaşdırılması, texnoloji yeniliklər və tənzimləyici çərçivələrin mürəkkəbləşməsi banklarda risk menecmentinin təşkilinə dair yeni yanaşmaların formalaşmasını zəruri etmişdir. Bank fəaliyyəti struktur etibarilə müxtəlif növ risklərlə — kredit riski, likvidlik riski, faiz dərəcəsi riski, valyuta riski, əməliyyat riski, hüquqi və reputasiya riskləri ilə qarşı-qarşıyadır. Bu risklərin hər biri bankın maliyyə dayanıqlığına və fəaliyyətinin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Risklərin kompleks şəkildə müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, qiymətləndirilməsi və idarə olunması üçün nəzəri yanaşmaların əsaslı şəkildə işlənməsi və praktikada tətbiq olunması vacibdir. Risk menecmenti sahəsində klassik yanaşmalar daha çox riskin minimallaşdırılması, onun ötürülməsi və bölüşdürülməsi prinsiplərinə əsaslanırdı. Lakin son onilliklərdə müasir nəzəri yanaşmalarda risklərin yalnız azaldılması deyil, həm də proaktiv şəkildə idarə olunması, riskə qarşı çevik reaksiya və qərarvermə mexanizmlərinin yaradılması ön plana çıxmışdır.

Açar sözlər: *risk menecmenti, bank sektoru, maliyyə sabitliyi, kredit riski, likvidlik riski, əməliyyat riski*

Valeh Abdullazadeh
Azerbaijan Tourism and Management University
https://orcid.org/0009-0007-3225-205X
abdullazade.valeh.013@gmail.com

Theoretical Approaches to the Issues of Organizing Risk Management in Banks

Abstract

Risk management in the banking sector has long been one of the core topics of interest in both academic and practical domains. Changes in the global financial system, economic uncertainties, market liberalization, technological innovations, and the increasing complexity of regulatory frameworks have necessitated the development of new approaches to organizing risk management in banks. Structurally, banking activities are exposed to various types of risks — credit risk, liquidity risk, interest rate risk, currency risk, operational risk, legal risk, and reputational risk. Each of these risks has a direct impact on the financial stability and operational efficiency of banks. It is essential to comprehensively identify, measure, evaluate, and manage these risks through well-developed theoretical approaches and their practical implementation. Traditional approaches in the field of risk management were primarily based on principles of minimizing, transferring, and distributing risks. However, in recent decades, modern theoretical frameworks have shifted towards not only reducing risks but also managing them proactively, emphasizing the creation of agile response and decision-making mechanisms against risks.

Keywords: *risk management, banking sector, financial stability, credit risk, liquidity risk, operational risk*

Giriş

Müasir bank sistemində risk menecmentinin təşkili bankların effektiv fəaliyyət göstərməsi və maliyyə sabitliyinin qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Banklar maliyyə vasitəçiliyi funksiyasını yerinə yetirdikləri üçün onlar daim müxtəlif növ risklərə məruz qalırlar. Bu risklərin düzgün idarə olunmaması yalnız ayrı-ayrı bankların deyil, bütövlükdə maliyyə sisteminin çöküşünə səbəb ola bilər. Xüsusilə 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı bu sahədə olan boşluqları və zəiflikləri bir daha üzə çıxarmışdır (Alkin, 2020).

Risk menecmentinin nəzəri əsasları klassik iqtisadi və maliyyə nəzəriyyələri ilə formalaşmağa başlasa da, bu sahədə əsas dönüş nöqtəsi beynəlxalq standartların və tənzimləyici mexanizmlərin tətbiqi ilə baş vermişdir. BASEL komitəsinin hazırladığı razılaşmalar (BASEL I, II, III) banklarda risk menecmenti sistemlərinin qurulmasında fundamental baza rolunu oynayır. Bu çərçivələrdə risklərin kapital adekvatlığına təsiri, daxili risk modellərinin tətbiqi və likvidlik riskinin tənzimlənməsi kimi məsələlər ətraflı şəkildə tənzimlənir (Əliyev, 2021).

Tədqiqat

Təhlil göstərir ki, risk menecmentinə yanaşmalarda iki əsas istiqamət mövcuddur: reaktiv və proaktiv yanaşmalar. Reaktiv yanaşma risk baş verdikdən sonra onun nəticələrinin minimallaşdırılmasına yönəlir, halbuki proaktiv yanaşma riskləri əvvəlcədən müəyyən edib, qabaqlayıcı tədbirlər görməyi hədəfləyir. Müasir bank sistemində proaktiv yanaşmalar daha çox dəyərləndirilir, çünki bu, potensial təhdidlərin qarşısının alınmasında daha effektiv hesab olunur (Basel Committee on Banking Supervision, 2011).

Digər tərəfdən, nəzəri yanaşmaların praktiki tətbiqi zamanı bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan bank sistemində risk menecmenti strukturlarının tam formalaşmaması, risk mədəniyyətinin zəif olması və informasiya texnologiyalarının tətbiqindəki məhdudiyyətlər bu sahədə effektivliyin azalmasına səbəb olur. Bundan əlavə, bankların çoxu yalnız maliyyə risklərinə fokuslanır, halbuki əməliyyat, hüquqi və reputasiya riskləri də eyni dərəcədə önəmlidir.Bütövlükdə, təhlil göstərir ki, risk menecmentinin nəzəri əsasları kifayət qədər inkişaf etmişdir, lakin onların bank sektorunda tətbiqi müxtəlif iqtisadi, təşkilati və texnoloji amillərdən asılı olaraq fərqlənir. Bu sahədə ən uğurlu nəticələr riskin hərtərəfli qiymətləndirilməsi, informasiya sistemlərinin gücləndirilməsi və risk mədəniyyətinin təşviqi ilə əldə edilir (Bessis, 2015).

Banklarda əsas risk növləri və onların idarə olunmasına nəzəri yanaşmalar.

Risk Növü	Riskin Təsviri	Nəzəri Yanaşmalar	İdarəetmə Vasitələri
Kredit riski	Borcalanın kredit öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi riski	Kredit skorinqi, Z-score modeli, Expected Loss yanaşması	Kredit reytinq sistemləri, girovlar, faiz diferensialı, riskə əsaslanan qiymətləndirmə
Likvidlik riski	Bankın qısa müddətli öhdəlikləri yerinə yetirə bilməməsi	Aktiv-passiv uyğunluğu nəzəriyyəsi, LCR/NSFR göstəriciləri	Likvid aktivlər portfeli, ssenari analizi, stress testlər
Faiz dərəcəsi riski	Faiz dərəcələrinin dəyişməsi nəticəsində maliyyə itkilərinin yaranması	Gap analizi, Duration analizi, Immunization strategiyası	Faiz fyuçersləri və opsionları, aktiv-passiv idarəetmə komitələri
Əməliyyat riski	Daxili proseslərdə, insan səhvlərində və texniki xətalarda yaranan risklər	Risk xəritəsi, daxili nəzarət nəzəriyyəsi, risk-məlumat axını modeli	Daxili audit, texnologiyaların tətbiqi, proses avtomatlaşdırılması
Hüquqi risk	Bankın qanunvericiliyə və müqavilə öhdəliklərinə əməl etməməsindən doğan risklər	Hüquqi nəzarət və uyğunluq nəzəriyyələri	Hüquqi audit, uyğunluq departamenti, müqavilə analizləri
Reputasiya riski	Bankın ictimai nüfuzunun zədələnməsi ilə əlaqədar risklər	Korporativ imic və ictimai məsuliyyət yanaşmaları	PR strategiyaları, şəffaflıq, media monitorinqi

Cədvəldə bank fəaliyyətində qarşıya çıxan əsas risk növləri, onların mahiyyəti, nəzə əsasları və idarəetmə alətləri sistemləşdirilmiş şəkildə əks olunmuşdur. Cədvəldə göstərildiyi kimi, bankların üzləşdiyi risklər çoxşaxəli olub, hər biri fərqli xarakter daşıyır və spesifik yanaşmalar tələb edir (Crouhy, Galai, Mark, 2014).

Kredit riski banklar üçün ənənəvi və ən geniş yayılmış risk növüdür. Onun idarə olunmasında əsasən borcalanların maliyyə göstəricilərinə əsaslanan nəzəri modellər – məsələn, kredit skorinqi, Z-score və gözlənilən zərər (Expected Loss) yanaşmaları tətbiq olunur. Kredit reytinq sistemləri və risk əsaslı faiz siyasəti bu riskin azaldılmasında əsas mexanizmlərdir. **Likvidlik riski** isə bankların qısa müddətli öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə bilməməsi halını təsvir edir. Bu riskin nəzəri əsasları aktiv və passivlərin uyğunlaşdırılması konsepsiyasına söykənir. BASEL III çərçivəsində təqdim olunmuş **LCR** və **NSFR** göstəriciləri bankların likvid mövqeyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Praktikada isə stress-testlər və likvid aktivlərin saxlanılması əsas tədbirlərdəndir (Dervişov, 2019).

Faiz dərəcəsi riski bankın gəlirlərinə və kapitalına faiz dərəcələrinin dəyişməsindən doğan risklərdir. Gap və Duration analizi kimi nəzəri alətlər bu riskin dəyərləndirilməsində əhəmiyyətlidir. Faiz dəyişikliklərinə qarşı sığortalama (hedcinq) strategiyaları, o cümlədən fyuçers və opsion alətləri bu riskin idarəsində tətbiq edilir.**Əməliyyat riski**, daxili proseslərdəki zəifliklər, insan səhvləri, texniki nasazlıqlar və ya kənar təsirlər nəticəsində yaranan zərərlərlə əlaqəlidir. Bu risk son dövrlərdə xüsusilə rəqəmsallaşma və texnologiyaların artması fonunda daha aktual olmuşdur. Daxili nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsi, avtomatlaşdırılmış idarəetmə və informasiya təhlükəsizliyi bu sahədə ön plana çıxır (Hull, 2018).

Hüquqi risk bankın fəaliyyəti zamanı qanunvericilik tələblərinin pozulması və ya hüquqi mübahisələrlə üzləşməsi ilə bağlıdır. Bu riskin azaldılması üçün hüquqi auditlərin aparılması, uyğunluq departamentlərinin fəaliyyəti və müqavilə risklərinin analizi geniş istifadə olunur (Greuning, Bratanovic, 2020).

Reputasiya riski isə bankın ictimai imicinin zədələnməsi nəticəsində yaranan etibar itkisini əhatə edir. Bu riskin idarəsində korporativ şəffaflıq, ictimaiyyətlə əlaqələr və media monitorinqi kimi yanaşmalar xüsusi rol oynayır.Beləliklə, təqdim olunan cədvəl banklarda risk menecmentinin təşkilinin kompleks və çoxistiqamətli xarakter daşıdığını göstərir. Hər bir risk növü fərqli yanaşma tələb etdiyindən, effektiv menecment üçün vahid sistem çərçivəsində koordinasiyalı fəaliyyət mühüm əhəmiyyət kəsb edir (International Monetary Fund, 2022).

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, müasir bank sistemində risk menecmenti bankların fəaliyyətinin təhlükəsizliyi, dayanıqlılığı və uzunmüddətli inkişafı baxımından əsas funksional sahələrdən biridir. Risklərin düzgün müəyyən olunması, qiymətləndirilməsi və idarə olunması bankların yalnız maliyyə nəticələrini deyil, həm də onların bazarda rəqabət qabiliyyətini və nüfuzunu formalaşdıran əsas amillərdəndir.

Nəzəri yanaşmalar əsasında risklərin idarə olunması müxtəlif modellər və strategiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. BASEL komitəsinin razılaşmaları (BASEL I, II, III) banklarda risk menecmentinin təşkilində beynəlxalq standart kimi çıxış edir və risklərin daha sistemli və şəffaf şəkildə idarə olunmasına imkan yaradır. Kredit, likvidlik, faiz dərəcəsi, əməliyyat, hüquqi və reputasiya risklərinin hər biri spesifik xarakterə malik olub, fərqli idarəetmə mexanizmləri tələb edir. Bu risklərin effektiv idarəsi üçün banklarda güclü daxili nəzarət sistemləri, analitik təhlil imkanları və yüksək ixtisaslı kadr potensialı formalaşdırılmalıdır.

Azərbaycan bank sektoru kontekstində risk menecmenti sahəsində son illərdə mühüm irəliləyişlər müşahidə edilsə də, hələ də təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulan sahələr mövcuddur. Bu, xüsusilə informasiya texnologiyalarının tətbiqi, risk mədəniyyətinin formalaşdırılması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma sahələrində özünü göstərir.

Nəticə etibarilə, risk menecmenti sadəcə müdafiə xarakterli bir funksiya deyil, eyni zamanda strateji idarəetmənin ayrılmaz hissəsidir. Banklar riskləri idarə etməklə yalnız təhlükələrin qarşısını

almaqla kifayətlənməməli, həm də risklərin yaratdığı potensial imkanlardan faydalanmağı bacarmalıdırlar. Bu isə yalnız nəzəri yanaşmalarla deyil, onların praktik tətbiqi və davamlı təkmilləşməsi ilə mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Alkin, M. C. (2020). *Bank risk management: Theory and practice*. New York: Routledge.
2. Basel Committee on Banking Supervision. (2011). *Principles for the sound management of operational risk*. Bank for International Settlements. https://www.bis.org
3. Bessis, J. (2015). *Risk management in banking* (4th ed.). Wiley.
4. Crouhy, M., Galai, D., & Mark, R. (2014). *The essentials of risk management* (2nd ed.). McGraw-Hill Education.
5. Dervişov, E. (2019). Banklarda risk menecmenti və onun iqtisadi sabitliyə təsiri. *Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı*, (2), 45–53.
6. Əliyev, S. H. (2021). *Bank sistemində risklərin idarə olunması*. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
7. Ghosh, S. (2019). *Managing risks in commercial and retail banking*. Palgrave Macmillan.
8. Greuning, H. V., & Bratanovic, S. B. (2020). *Analyzing banking risk* (4th ed.). The World Bank. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1463-7
9. Hull, J. C. (2018). *Risk management and financial institutions* (5th ed.). Wiley Finance.
10. International Monetary Fund. (2022). *Banking supervision and risk assessment guidelines*. IMF Publications.

Daxil oldu: 02.01.2025
Qəbul edildi: 07.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/101-111

Yasmina Aouadi
El Oued University / Algeria
https://orcid.org/0000-0002-2961-751X
aouadi-yasmina@univ-eloued.dz
Naim Garelmetred
El Oued University / Algeria
https://orcid.org/0000-0001-5756-581X
garelmetred-naim@univ-eloued.dz

Reshaping the Margin and Deconstructing the Center in Amin Zaoui's "The Bash Kateb"

Abstract

The novel "*The Bash Kateb" –* Nothing Left for the President's Scribe to write by Amin Zaoui is a literary work that deeply analyzes the dynamics of power and resistance. It highlights the contrast between the ruling center, represented by President "Qazman Abu Niswan" and his writer "Bash the Writer," and the marginalized population, symbolizing the people or the parish. The text exposes a structural divide between central authority and society at the margins. "Bash Kateb" portrays the people in derogatory terms, referring to them as "beasts" and "mobs." He justifies this perspective by drawing from historical political traditions, reinforcing "Qazman's" dominance as an absolute and transcendent ruler.

In contrast, the public sphere—represented by the street—becomes a space for active resistance. Intellectual figures such as "Mahdi Akherif" (Bob Marley) and "Da Mawloud" lead efforts to transform the margins into a dynamic force. They use art, poetry, and popular movements as tools to challenge centralized power and redefine the relationship between rulers and the governed. This study applies discourse and spatial analysis, incorporating Foucault's theories on power and resistance, as well as postcolonial critiques on hybridity and other related concepts. It reveals the fragility of dominant power structures when confronted with the voices of the marginalized—represented by the street, the people, and intellectuals.

The novel presents a dialectical struggle between masculine political dominance at the center and cultural and collective resistance at the margins. The street acts as a mirror, reflecting shifts in identity and power. Meanwhile, language and art serve as instruments of liberation, reshaping reality and challenging authoritarian control.

Keywords: *power, street, intellectual, margin, hybrid, parish*

Yasmina Aouadi
El Oued Universiteti / Əlcəzair
https://orcid.org/0000-0002-2961-751X
aouadi-yasmina@univ-eloued.dz
Naim Garelmetred
El Oued Universiteti / Əlcəzair
https://orcid.org/0000-0001-5756-581X
garelmetred-naim@univ-eloued.dz

Amin Zaouinin "Bash Kateb" əsərində kənarın yenidən formalaşdırılması və mərkəzin sökülməsi

Xülasə

Amin Zaouinin *The Bash Kateb – Nothing Left for the President's Scribe to Write* romanı hakimiyyət və müqavimət dinamikalarını dərindən analiz edən ədəbiyyat əsəridir. Əsər hakimiyyət mərkəzini, Prezident "Qazman Abu Nisvan" və onun yazıçısı "Bash the Writer"i və kənara çəkilən əhalini, xalqı və ya kilsəni təmsil edir. Mətn, mərkəzi hakimiyyət və cəmiyyət arasında struktural bir

ayrılıq ortaya qoyur. *Bash Kateb* xalqı təhqiredici sözlərlə təsvir edir, onları "heyvanlar" və "kütlələr" olaraq adlandırır. Bu perspektivi tarixən formalaşmış siyasi ənənələrdən götürərək, "Qazman"ın mütləq və yuxarı hakimiyyətini möhkəmləndirir.

Bunun əksinə olaraq, ictimai məkan — küçə ilə təmsil olunan — fəal müqavimət üçün bir yerə çevrilir. "Mahdi Akherif" (Bob Marley) və "Da Mawloud" kimi intellektual fiqurlar, kənarda olanları dinamik bir qüvvəyə çevirmək üçün çalışırlar. Onlar sənət, poeziya və populyar hərəkətləri, mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətə qarşı mübarizə aparmaq və idarəçilərlə idarə olunanlar arasındakı əlaqəni yenidən müəyyən etmək üçün vasitə kimi istifadə edirlər. Bu araşdırma diskurs və məkan təhlilini tətbiq edir, Fuko'nun hakimiyyət və müqavimət nəzəriyyələrini və postkolonial tənqidləri, hibridlik və digər əlaqəli anlayışları daxil edir. Bu, hakimiyyətin dominant strukturlarının kənara çəkilənlərin səsi ilə qarşılaşdıqda zəifliyini ortaya qoyur — küçə, xalq və intellektualar tərəfindən təmsil olunur.

Roman, mərkəzdəki kişilik siyasi hakimiyyət ilə kənarda olan mədəni və kollektiv müqavimət arasında dialektik bir mübarizəni təqdim edir. Küçə, kimlik və hakimiyyət dəyişikliklərini əks etdirən bir güzgü kimi çıxış edir. Eyni zamanda, dil və sənət azadlıq vasitələri olaraq xidmət edir, gerçəkliyi yenidən formalaşdırır və avtoritar nəzarəti çağırır.

Açar sözlər: *hakimiyyət, küçə, intellektual, kənar, hibrid, kilsə*

Introduction

The novel *The Bash Kateb* – Nothing Left for the President's Scribe to Write by Amin Zaoui explores the conflict between the ruling elite and the marginalized. The central authority, represented by President "Qazman Abu Niswan" and his writer *"The Bash Kateb"* (The Chief Scribe), exerts dominance over the people, whom they depict as lacking will and awareness. In contrast, the marginalized population, including intellectuals, emerges as a force of resistance, redefining power dynamics. While the ruling class legitimizes its authority through traditional religious and political discourse, the novel reveals the fragility of this dominance. The street, as a public space, becomes a stage for protest, demanding democracy and freedom through peaceful expression.

Problem Statement

This study addresses a key question: How does the novel *"The Bash Kateb"* portray the marginalized as an active force challenging the ruling center? The authority, symbolized by "The Bash Kateb" and "Qazman Abu Niswan," faces resistance in both public spaces (the street) and through artistic expression. What do figures like "Mahdi Akherif" and "Da Mawloud" reveal about the vulnerabilities and contradictions within centralized power? Furthermore, how does the novel illustrate the tension between political, masculine dominance and cultural, collective resistance in a postcolonial context?

Methodology

This study applies discourse and spatial analysis, drawing on Michel Foucault's concepts of power, resistance, and rejection. The novel is examined through the perspectives of both the ruling center and the resisting margin. The analysis focuses on Bash the Kateb's use of language to reinforce authority and the counter-discourses of resistance expressed through poetry, song, and popular movements. The study also explores the symbolic transformation of the street from a marginal space into a central site of opposition. This analysis is framed within the novel's historical and social context to highlight postcolonial tensions in the relationship between authority and resistance.

Objectives

This study aims to:

1. Examine how the marginalized, represented by the people and intellectuals, shift from submission to active resistance through art and movement.
2. Analyze the street as a space of resistance, reflecting the fragility of centralized authority and the empowerment of the marginalized.
3. Investigate the dual role of language as both a tool of dominance for the ruling class and an instrument of liberation for the oppressed.

Hypotheses

1. The marginalized, previously portrayed as powerless, emerge as a dynamic force of resistance. Intellectuals like "Mahdi Akherif" and "Da Mawloud" redefine their role through art and poetry, challenging traditional power structures.
2. Bash the Writer's speeches, rooted in political and religious heritage, expose the fragility of the ruling authority. His dismissive language reveals internal contradictions that weaken "Qazman Abu Niswan's" grip on power.
3. The street transforms from a peripheral space into a central stage for collective expression and opposition, reflecting shifts in social and political identity in a postcolonial context.
4. Language serves a dual function: it reinforces hegemony for the ruling elite while empowering the marginalized as a means of resistance and self-expression. Art and poetry play crucial roles in reshaping reality.
5. "Qazman Abu Niswan" embodies male political dominance, sustained by traditional discourse. However, cultural and collective resistance destabilizes this authority, exposing the intersection of gender and power.
6. The dialectical relationship between the ruling center and the marginalized in *"The Bash Kateb"* reflects postcolonial tensions. The street and intellectuals challenge inherited colonial and political ideologies, reshaping national identity.
7. Artistic symbols—such as poetry, song, and roses—become tools of resistance. The marginalized repurpose these symbols to challenge authority, demonstrating that resistance extends beyond violence to cultural creativity.

Research

1-The Power of the Margin over the Parish: Balances and Intersections

The novel elevates the authority of Bash the Writer, allowing him to portray the people as "beasts" and "mobs." This political narcissism underscores the deep disconnect between the ruling elite and the general population.

1-1 The Power of the Pen: A Letter to Qazman Abu Niswan

The novel focuses on capturing and tracing "moments of power, the recording of the eventful and the unexpected, and the attentiveness to health, nutrition, sexuality, and ideology that shapes bodies (Al-'Ayadi, A., 1994, p. 52). The political dimension is embodied in the character of President Qazman Abu Niswan, who is undergoing intensive treatment in the land of the Romans; therefore, Bash the Scribe composes a letter filled with cultural and political connotations. Addressing his master, "Qazman Abu Niswan," he adopts the rhetorical style of Abdul Hamid Al-Katib, who once wrote for sultans. In his letter, Bash writes:

"You have learned that the groom of the beast, if he is aware of its policy, seeks to know its morals." (Al-Qalqashandi, 1987, p. 120).

He continues:

After my lord Qazman Abu Niswan, may God protect you, surround you, and grant you success and strength. God Almighty made, after the prophets and messengers—God's prayers and peace be upon them all—the honored presidents come. You are the praiseworthy, the virtuous, the righteous in the place of dreams, chastity, justice, and fairness...

Bash glorifies Qazman Abu Niswan, likening him to a divine ruler. He describes the ruler's domain, particularly the Great Mosque, as an unparalleled symbol of power. He emphasizes how thousands of worshippers gather there daily, praying for the leader's longevity. This description reflects the blending of religious reverence with political authority.

While wandering through the mosque, Bash admires its golden chandeliers, crafted in Istanbul, and its vast prayer hall that accommodates over 120,000 worshippers. He touches the noble wood of the rare pulpit three times, marveling at its exquisite craftsmanship. This symbolic act highlights the intersection of political and religious power in maintaining the ruler's authority.

I looked inside and out, and I was struck with awe — I said, 'Glory be to Allah! From the gate of your Great Mosque, my Lord, I saw the sea, just an arm's length away. Then, I said to myself: Behind this blue sea, where the waves swim for you morning and evening, reside the Christians, Romans, and Magi. They watch this great edifice of yours from afar, appearing small and faint. They fear what your hands have built and the wisdom of your enlightened mind.

Days later, these Christians, Romans, and Magi will hear the first call to prayer from this very minaret, towering above all. I imagine them trembling as they realize that I am coming. The Islamic conquests remain steadfast, and restoring the glory of Al-Andalus is your aspiration, you, the grandson of Musa bin Nusayr and Uqba bin Nafi. As I walk through this glory—one of your great relics, my Lord Qazman Abu Niswan—I say to myself: Ages are in the hands of God. You have your time, and our necks and our ages are gifts and sacrifices for you. If you want them, they are yours.

I said, my Lord, my Lord, why do you not choose a shrine for yourself on the sides of this edifice, so you may continue guarding it and protecting us from Christians, Romans, Magi, and their allies—the demons of the land, the enemies of religion? The ages are in the hands of God, O long-lived one, but a place like this is worthy of none but you. You alone should lie here, surrounded by signs, orchards, lush shadows, and ears that listen. Accept from me, O long-lived, eloquent, and obedient one... (Zawi, 2019, pp. 160–163).

This passage attempts to construct an idealized vision of the authority of the local figure (Qazman Abu Niswan) in opposition to the “other,” represented by the Christians, Romans, and Magi. The fictional narrative establishes a clear boundary between “us” (believing Muslims) and “them” (the West or historical adversaries). This binary dynamic is a traditional tool used to promote collective identity in the face of an external threat. It mirrors colonial strategies that classified peoples based on religious and cultural criteria. However, in this context, the passage amplifies the status of the local (chief) self instead of submitting to external authority.

The Great Mosque is depicted as a symbol of religious and political dominance, with its luxurious architectural details—golden chandeliers, a noble pulpit, and a towering minaret—signifying cultural superiority. This portrayal can be interpreted as a reaction to colonial discourse, which often described the East as backward or primitive. The text seeks to restore dignity through a demonstration of material and spiritual power. However, referencing elements such as chandeliers made in Istanbul suggests an underlying cultural subordination, complicating the relationship between hegemony and resistance.

The passage also alludes to the cardinal and Christian cleric "La Vigre" and his missionary project. The location was originally named after him before it became the Muhammadiyah neighborhood, named in honor of the Prophet Muhammad (peace be upon him), where the Great Mosque was built. This renaming was a deliberate response to a historical Christian narrative. The cardinal had attempted to influence Algerian youth, the future generations, by targeting their doctrinal security. He asserted: "Success in Christianizing Muslims is inevitable, while avoiding the mistakes of the past and ceasing to confine the people to the Qur'an as France did for forty years." He used children as subjects for his mission, aiming to instill in them the sentiments and teachings of the Gospel and integrate them into the life of the civilized world (Ajroun, p. 783).

This passage reflects an effort to construct a multifaceted identity that integrates traditional Islamic heritage with contemporary challenges. The references to “Islamic conquests” and “the restoration of the glory of Al-Andalus” evoke a glorious historical era. Meanwhile, the Great Mosque is presented as a modern symbol of both material and spiritual strength. This hybridity is evident in the balance between traditional religious discourse—such as prayer and praise—and modern elements, like the grand architectural structure that dazzles “Christians and Romans.” Its location by the sea further enriches the text with connotations of responding to colonialism through an urban narrative that maintains local specificity.

In this context, the Great Mosque serves not only as a symbol of resistance to external forces but also as a means of internal control. It unites worshippers under one banner, channeling their spiritual and political energy toward the central authority. This dual role of religious symbolism aligns with colonial strategies that often used religion to control local populations. However, in this case, it is repurposed to serve a local power rather than a foreign one.

Despite this, the hybrid identity portrayed in the text carries an underlying sense of unease. The passage depicts the “other” (Christians, Romans, Magi) as fearful and defeated, reinforcing a strategy of resistance aimed at overturning traditional colonial power structures. Yet, this depiction remains confined within a rigid binary framework of “us versus them.” This approach limits the potential for reimagining resistance outside the traditional colonial paradigm and, in some ways, mirrors the very logic it seeks to challenge.

The text also exhibits elements of “Reverse Orientalism,” wherein the West—represented by Christians and Romans—is portrayed as weak and subdued by the greatness of the Islamic East. While this serves as an attempt to reclaim cultural sovereignty, it remains bound by the same Orientalist logic that relies on simplification, amplification, and chauvinism. The references to “Islamic conquests” and “the glory of Al-Andalus” evoke an idealized past as an alternative to the present, reflecting a nostalgic historical tendency often employed in postcolonial discourse to promote national or religious identity.

The clip captures a fundamental tension between colonial resistance and the reproduction of internal domination. On one hand, it seeks to counter the colonial "other" by projecting material and spiritual power. On the other, it fosters a local authority that relies on voluntary submission and self-sacrifice. This tension reflects the complexities of the postcolonial situation, where attempts to restore identity and sovereignty remain partially governed by the frameworks imposed by colonialism itself. The text, therefore, is not only a tribute to a particular personality but also a reflection of a deeper conflict over identity, power, and history in a postcolonial context.

In the text, the "groom of the beast" symbolizes a wise ruler who has deep insight into managing his people. The extracted image portrays the groom as someone who understands the nature of the beasts under his care and deals with each according to its characteristics:

- "If it is a spike, he does not spell it if he rides it" (if it seems unruly or agitated, he avoids provoking it).
- "If it is a young woman, I will protect her from her hands" (if she is strongly impulsive, he remains cautious of her actions).
- "If he is afraid of her, he longs for her from the side of her head" (if she is prone to escape, he controls her with caution).
- "If it is a funnel letter, gently" (if it is hesitant and apprehensive, he directs it gently).

This scene is not merely a description of dealing with animals but serves as a precise symbolic metaphor for governance and the ruler's relationship with his people. Just as the groom must understand the temperament and politics of the beasts he manages, a ruler must comprehend the character of his people and their ethnic, intellectual, and linguistic diversity to govern effectively and fairly.

The text incorporates religious and historical language, rich with references to Islamic heritage. The mention of "honored presidents" after prophets and messengers places the ruler in a religious and political context linked to the concept of the "caliphate" or just rule in Islam. Describing the groom as "insightful of its policy" reinforces the idea of "legitimate politics" as discussed by Islamic philosophers such as Al-Mawardi and Ibn Taymiyyah. These scholars emphasize that a ruler must combine wisdom, justice, and knowledge of his people's conditions.

The phrase "The groom of the beast" **"Sā’is al-bahīmah"** originates from Arab nomadic and rural culture, where dealing with animals was an integral part of daily life. This analogy suggests that judgment requires practical skill and a high sensitivity to reality rather than rigid authority. A groom represents a ruler who knows how to "care" for his people according to their differing temperaments, whether obedient or rebellious.

The text establishes a clear hierarchical relationship between the president (Qazman Abu Niswan) and the people. Here, the subjects are depicted as "children" or followers who rely on the ruler's wisdom and care. However, this highly cryptic metaphor introduces another layer of meaning: the ruler is not merely an absolute commander but must adapt to the diversity of his people. He must manage them with wisdom and kindness when needed, or with firmness when necessary—just as the groom does with his beasts.

A politically successful sultan is one who possesses the intelligence and ability to understand different circumstances and people's characteristics. Instead of enforcing authority blindly, he must adjust to his people's needs. This concept aligns with classical Arab and Islamic political thought, which emphasizes "management"—the skill of governing wisely.

The reference to the phrase *"repression with gentleness"* shows that the ruler must strike a balance between force and compassion — a concept that recurs in Islamic political texts such as *"The Crown Concerning the Ethics of Kings"* (**al-Tāj fī Akhlāq al-Mulūk**) by al-Jāḥiẓ, and *"The Ordinances of*

Government and Religious Authorities" (**al-Aḥkām al-Sulṭāniyyah wa al-Wilāyāt al-Dīniyyah**) by al-Māwardī.

The passage confers a sacred aura upon President Qazman, describing him as "the best of those who have been tested" and "a bearer of glad tidings of paradise." This constructs a traditional image of the ruler, common in some Eastern cultures, as a symbolic figure who unites both worldly and spiritual authority.

The symbolism of the "The groom of the beast" in the text portrays the president as a central figure, merging practical wisdom with sacred authority. His relationship with the people is semi-paternal, involving both care and guidance. This dynamic requires a profound understanding of their character and diversity while demonstrating governance as a blend of justice, kindness, and power.

"In Algeria, there are dangerous ideological bombs planted in the street (...). They may explode from time to time if no one disassembles them wisely" (Zawi, *The Bare Mind – When Kafka Gets Lost in Algeria*, “Al-'Aql Al-Hafi: Hina Yadi' Kafka fi Al-Jazair”, 2023, p. 386). "The clever master must know the concerns of his people and their needs and not leave them like the hanging shah."

1-1-1- Bash: A Writer Who Speaks to His Twin in "The Last Parish"

The novel *The Bash Kateb* – Nothing Left for the President’s Scribe to Write by Amin Zawi (2019), and the novel *"The Last Parish"* (2002) by Tunisian novelist Abu Bakr Al-Ayadi, intersect in both form and content. Both works share narrative and thematic elements, exploring the image of " *The Bash Kateb*". This character contributes to "polishing the image of the ruler, justifying his actions, decorating his history, praising his present, and spreading optimism about his future" (Al-Jourani, p. 12).

Symbolic Eunuch to Physiologist

The novel *Bash Kateb* by Amin Al-Zawi intersects with *The Last Parish*, where Qazman, through his male-dominant, narcissistic presence, exhibits "a symbolic eunuch on his entourage. He sees himself as "the god who is one, who controls and dominates everything. Nothing can replace him. He is self-sufficient. Time belongs to him, and he is above it (Mbembe, p. 285). His intent is to assert his authority in the palace. However, in Al-Ayadi's Tunisian novel, the ruler is portrayed quite differently, referred to as "the big one" who ordered the castration of everyone in the palace. His anger deepens when he learns that his son has committed a violent crime, leading him to make a brutal decree. His rage emerges not just from a moral offense, but from the challenge to his own patriarchal system, where power—especially over women’s bodies—is meant to rest solely in his hands.

The ruler’s command to castrate everyone in the palace, including ministers and even the aging narrator, symbolizes male dominance and control. Castration in this context strips away masculinity, reinforcing the ruler’s superiority and his absolute power over others. The erasure of "the phallus constructed as a symbol of manhood, from the perspective of pure masculine honor (the nose)" (Ahjij, 2018, p. 199) for the entire entourage is considered the height of tyranny and dominance in its most extreme form. His decision reflects a political authority devoid of mercy, highlighting that the ruler's sword, driven by blind power, recognizes no distinction between those close to him and those far removed.

The ruler’s violence is not only a reaction to his son’s crime but a calculated move to instill fear and submission. Even the ministers, symbols of executive authority, are not spared, emphasizing the totalitarian nature of the ruler’s regime. This extreme punishment speaks to an underlying political message aimed at maintaining unchallenged dominance (**Ajrūn**).

The novel reveals a pattern of political hegemony through Bash Kateb's malice, as he states, "I found solace in the success of my plan and the demise of everything that would raise suspicion towards me." This suggests that the president, despite being manipulated by those close to him, remains the strongest figure of political and material authority. "Al-Bash is a Writer," although a submissive character, holds hidden political cards and directs events to "bury the bodies by Abu Al-Saad," alerting us to the internal conflicts within the political system itself.

The Overlap between Patriarchal and Political Domination

The overlap of male and political domination is vividly illustrated, where the crime committed by the Crown Prince challenges both paternal authority and the ruler’s dominance. The act of castration, more than just a punishment, becomes a declaration that any threat to his authority will be met with

complete and immediate eradication. The ruler's power is absolute, exercised not only through physical violence but also through a broader political system rooted in patriarchy, force, and control.

Both narratives also respond to the Western literary tradition, which often imposes aesthetic and artistic domination in colonial ways. In *The Last Parish*, the text describes, "Authentic hair stemming from the depths of the parish and smooth clear rhymed balance," contrasting it with scattered, "unchecked, and unconnected speech" that represents foreign influence. Such speech is likened to "dead leaves rolled by the wind," symbolizing a disruption of the established order. This imagery critiques imported ideas from the West, positioning them as poisons that threaten the system. The ruler consistently reminds his people that "nothing comes from the West that makes the hearth happy," emphasizing the need for self-reliance while simultaneously importing material goods that ease life.

This passage constructs a discourse promoting local cultural and political hegemony. It elevates "rhyming balanced authentic poetry" while demonizing "scattered speech" that deviates from the prescribed standard. The rhetoric here goes beyond literary critique, becoming a tool for political control. The phrase "halal of his blood and money" warns that any dissenting speech will be met with violence, reinforcing submission and domination.

The ruler, Al-Kabeer-Mawlana, represents the center of power, producing and consolidating his speech through "morning, noon, and evening directives" and free books. This repetition forms the "system of truth," where poetry is not just a luxury but a symbol of loyalty and belonging. In contrast, "scattered speech" is viewed as a direct threat to political power.

The "Other," represented by the West, is framed as a cultural enemy. The ruler describes Western ideas as "strange" and "poisons spewed by the West," reflecting a common postcolonial strategy to resist Western domination. However, the ruler falls into a contradiction: while he rejects imported ideas and claims self-sufficiency, he admits to importing "material things" that "facilitate our lives." National resistance or anti-imperialism in the colonies gradually becomes more and more noticeable, as a number of anti-imperialist forces—though sharply opposed to one another—also become significant in their own way" (Said, 2014, p. 298). This duality exposes the complexity of postcolonial identity and the tension between rejecting cultural domination while relying on Western products for practical purposes. This contradiction reveals the crisis of colonial identity, characterized by a dual dependence on the West.

Poetry is the archive of the Arabs; there is "no doubt that poetry, for them, represents their essential reference" (Al-Ghadhami, 2009, p. 175). Therefore, we consider that "the structure of the poem is a fundamental pillar of poetic work, marked by precision and artistry" (Al-Akademiyyin, 2015, p. 179). In this context, Al-Marzouqi's efforts represent "the summary of critical views on poetry, its elements and components as agreed upon by critics. They saw in it the ideal image that Arabic poetry should possess in order for it to have the qualities of excellence and nobility. It is the formula that critics believe poets must master until they find peace" (Qassab, 2010, p. 298).

Abu Ali Al-Marzouqi's critical theory on the "poem poem" highlights the importance of weight and rhyme as the foundation of authentic Arabic poetry. This view is evident in his preference for "rhyming, clear, and smooth poems," as opposed to "uncontrollably scattered speech." Al-Marzouqi believes that poetry must follow strict structural and artistic rules to maintain its aesthetic and cultural value. This aligns with the discourse that links literary form to social systems. However, the theory transcends aesthetics and touches on politics. In its operational aspect, adherence to the "poem poem" becomes a sign of discipline and loyalty to authority, while deviation from it is seen as a betrayal, resulting in punishment and exclusion.

The intrinsic connection between literary genre and power reveals how the "poem poem" theory is used as a tool for domination. In this case, literary norms are transformed into moral and political laws. However, a question arises: is the insistence on adhering to poetic form a defense of heritage and originality, or are there underlying intentions to freeze culture into a rigid traditional mold that serves the powers in control?

The text emerges from two conflicting discourses: a dominant traditional discourse, which champions "authentic traditional poetry" as a symbol of order, identity, and heritage, and a modernist discourse, which is "imported" and "scattered," viewed as a threat. This tension is not just a literary debate but a struggle for cultural and political dominance. The dominant discourse, championing "weighed poetry," seeks to impose itself as the singular truth, while demonizing the alternative

discourse as a "scandalous purpose" that corrupts the manifesto. This conflict extends beyond poetry to reflect the deep tension between tradition and modernity, and between the local self and the Western one.

The Arab creator, within his cultural and geopolitical context, "faces two directions, and seeks to reshape experience through the act of writing that draws on the tools of one culture or society, yet still strives to remain faithful to the experience of another culture or society" (Ashcroft et al., 2006, p. 109).

Throughout the passage, we perceive a distortion in the dominant discourse of authority. The demand for order and control, reinforced by violent expressions such as "halal of his blood and money," shows that this dominance is not absolute but faces resistance that requires constant repression.

2. The Street as a Peripheral Space for Collective Identity (stepping aside)

2-1 The Intellectual and the Street Space

In Al-Bash Kateb's novel, the street is not merely a space for walking or passing through. It becomes a platform for free expression, a rejection of silencing policies, and a unique space that preserves the memory of difference and encourages democratic action. Here, we encounter "others with their amazing diversity" (Saidman, 2009, p. 44) and their contrasting ideologies.

In the novel, intellectuals play a central role in shaping and driving the "popular movement," demanding the resignation of President "Qazman." His fate is uncertain, as he suffers from a stroke, and it is unclear whether he is alive or dead. The authorities, operating from behind the "Bashi Kateb" veil, are in a state of anxiety, racing against time to prolong Qazman's rule by any means necessary.

While the people take to the streets, chanting slogans calling for the removal of the regime's symbols, led by "Qazman," who has ruled the country for over four terms despite his physical and political decline, the people, as the source of power in most democratic norms, stand firm. This tension is captured by the slogan: "Who can control the street, controls the state at the same time" (Virilio, 2018, p. 20), as the street legitimizes the regime in power through elections.

2-1-1 Mahdi Akherif – The Critical Intellectual (Bob Marley)

The idea of "speaking truth to power," which is the title of a study in the book *Intellectuals and Power*, represents one of the core reasons for the existence of the intellectual. This figure carries a vital role that must be fulfilled in society and cannot be reduced to an anonymous, purely professional position—or a naïve one (Calvaron, 2017, pp. 64–65).

"Mahdi Akherif" is the central character in the novel, around whom its events revolve. The novel even bears his name. Akherif is likened to Bob Marley, the Jamaican singer whose songs are associated with freedom, justice, peace, and a rejection of political corruption. Both characters—Mahdi Akherif and Bob Marley—are united by their advocacy for movement, freedom, and liberation from alienation. In the novel, we see a scene where Mahdi Akherif, in a style reminiscent of Bob Marley, performs:

"Bob Marley advances from the square where the play is taking place, lightly climbing the stairs. He begins to perform a song spontaneously and improvisationally, harmonizing his performance without prior practice with the members of the band. The audience sings along with him. People film and record videos of Bob Marley, with actresses and actors wearing masks representing the faces of corrupt ministers, heads of government, and secretaries of ruling party officials. Some of the attendees greet him by name. Bob Marley does not pass unnoticed; almost everyone here knows him. Some even call him Monsieur Sunilgaz because he spent many years collecting gas and electricity bills" (Azawi, 2019, p. 62).

The street, originally a functional space for walking and crossing, becomes a theater of resistance and expression within the context of the popular movement. It illustrates how public spaces, once considered marginal, can be redefined by popular will and transformed into central spaces. The street becomes a gathering place, where people sing along with Bob Marley and record videos. This transformation signifies that the people have reclaimed their sovereignty over the space. The masks worn by the actors, representing the faces of corrupt politicians, add a cynical and critical tone, turning the street into a stage for symbolic accountability of power.

In the game of democracy, this transformation extends beyond the political dimension to encompass cultural and artistic realms. Bob Marley's theatrical and lyrical performance demonstrates

how art can serve as an expression of freedom and a challenge to tyranny. Here, the street is not just a place of protest; it becomes a space where the meaning of existence and resistance is produced. It is a place where people interact with each other and with the symbols of their culture, creating a new collective identity.

The relationship between the intellectual and the street's transformation is embodied in "Mahdi Akherif." He has made the street a platform for the popular movement. Rather than leading from an elevated or separate position, the intellectual becomes part of the social fabric. This is evident in the text's reference to his earlier work as a collector of gas and electricity bills ("Monsieur Sonalgaz"), which connects everyday reality with the mythical figure. These details make him a highly influential figure in the popular struggle, increasing his credibility and making the street a natural extension of his desired role.

The street, as a space of freedom, provides Mahdi Akherif with new tools to respond to the narrative of power. The recordings and videos taken by the people show how the street has become a space for the history of popular truth, in contrast to the official falsehoods. This interaction highlights the symbiotic relationship between the intellectual and the masses. The intellectual leads the movement with his ideas, deriving strength from the participation of the people. Thus, the dynamic and interactive street redefines the authority, forcing it to listen to this beautiful, organized noise that calls for freedom and democracy. In response, President Qazman Abu Niswan resigned, and the authority began to reproduce itself according to new variables.

2-2-1 "Al-Da Moulwood," Poet of Roses and Movement

"Al-Da Moulwood" is known as the poet of the movement and a close friend of "Mahdi Akherif/Bob Marley." He is the one who writes the songs that have become iconic, memorized and repeated by everyone who participates in the squares and streets of the movement.

However, "Da Mouloud's" role goes beyond writing poems. He is a creator of beauty in a city marked by sorrow. The flower shop, given to him by the French master "Daniel Leyard," has witnessed the violence that has plagued the city's spirit. The 60-year-old florist is a man of a different era—a voracious reader of poetry, who has memorized thousands of verses from poets like Rimbaud, Baudelaire, Jacques Prévert, Ronnie Char, Mayakovsky, and Paul Eluard. He not only writes poetry, but ensures that no customer leaves his shop without hearing a poem or a passage from one. He loves life and dresses in a way that resembles the artists of the eighteenth century. All the people in his neighborhood admire him and respect his personal choices.

Despite the violence and threats surrounding him, Da Mouloud never considered leaving the city he loves. He endured numerous threats, whether through messages left under the door of his shop every morning or phone calls that either woke him in the early hours or came late at night. Yet, he never betrayed the roses, nor did he betray beauty and hope. He kept his shop open throughout the ten years of terrorism. He lost many customers, but he persisted. Every morning, he would open the newspaper with his hand over his heart, wondering: "Today, who will it be?" There were days and months when no one dared to buy a rose, yet he continued to sell hope. As the text poignantly states, "People die wholesale selling life's hope" (Al-Zawi, 2019, pp. 38-39).

"Da Mouloud" is not just an ordinary florist; he is a cultural figure deeply rooted in both local and global poetic traditions. Through his love for poetry and his memorization of verses from poets such as Rimbaud and Baudelaire, he becomes an icon of humanity and beauty in the face of brutality. The choice of poets like Rimbaud and Baudelaire is no accident. They represent rebellion and dark beauty, while Mayakovsky has a revolutionary character, and poets like Paul Eluard and Jacques Prévert reflect human sensitivity and hope. This diverse selection of poets illustrates that Da Mouloud is not only a local intellectual but also a cosmic figure who blends both Eastern and Western traditions. His role as a cultural bridge in the city of Dystopia is thus affirmed.

Da Mouloud's distinctive dress, which echoes the aesthetics of eighteenth-century artists, adds a historical and artistic dimension to his persona. It seems as though he lives outside the violent and extreme time in which he exists, preserving his artistic and spiritual identity in defiance of the painful reality. His role transcends the mere selling of roses; he becomes a symbol of resistance against all forms of power in a unique and unconventional way. While resistance is often understood as political or armed conflict, Da Mouloud chooses to wield the weapons of culture, beauty, and the fragrance of

roses. By remaining steadfast in his place, he uses his art and his roses as tools to preserve both his humanity and the humanity of the city.

In this context, the rose is more than just a commercial commodity; it becomes a multifaceted symbol, carrying deep cultural and psychological meanings. In a city overwhelmed by a "bloody decimal"—a time of terror and violence—the rose symbolizes life and hope amidst the surrounding death. The text contrasts this with the harsh reality, where "people die wholesale selling life's hope." The rose, fragile and beautiful, becomes a representation of the threatened life, carrying the symbolism of renewal and perseverance.

Da Mouloud's unwavering decision to keep his shop open throughout ten years of terrorism, despite the threats and losses, transforms him into a tool of peaceful and gentle resistance. His long-standing persistence is a silent act of heroism, standing in the face of death and terrorism, not with weapons, but with a commitment to creativity and beauty. In the Arab imagination, roses are often linked with love and poetry, and here they extend their significance to resistance against despair and social collapse.

The novel also highlights the connection between Da Mouloud and the Frenchwoman "Daniel Leyard," who gave him the shop, adding a colonial and cultural dimension to the narrative. This reference could be seen as a commentary on the complex historical relationship between Algeria and France. Da Mouloud takes this "heritage" and transforms it into a space of beauty and resistance, reflecting the intellectual's ability to absorb external influences and employ them in service of his just national cause.

Conclusion

This article explored how the margins form an active, differentiating force, challenging the center through public spaces and language, as well as the critical role of conscious intellectuals in exposing the contradictions and failures of the central authority. The article argues that the margin goes beyond its traditional role as a passive victim, becoming a historical actor. It emphasizes how the street transforms into a mirror reflecting shifts in identity and resistance, while language becomes a double-edged weapon of both oppression and liberation.

The study highlights the significance of *BashKateb* by Amin al-Zawi as a narrative corpus, reflecting the deep tensions between the center and the margin in a postcolonial context. It demonstrates how the dialectical relationship between the political and masculine dominance of the center, represented by *Qazman Abu Niswan* and *Bash Kateb*, and the cultural and collective resistance of the margin, embodied in intellectuals and the people such as *Mahdi Akherif* and *Al-Da Mawloud*, is portrayed. Drawing on Michel Foucault's concepts of power and resistance, the article shows how the street evolves from a marginal space to a central theater of rejection and expression, carrying tools of liberation like poetry and art. It underscores the fragility of the dominant position, rooted in a traditionally chauvinistic and unstable discourse, which is challenged by the creative activism of the fringe, reshaping identity and power through a vibrant language of resistance.

Furthermore, this text does not merely depict a conflict between two parties; it extends beyond this by revealing the dynamic transformations that redefine the relationship between the ruler and the ruled. It stresses the power of the margin and its ability to overcome humiliation and submission, ultimately becoming a central, effective, and influential force.

"Bash Kateb" remains an iconic narrative label, encapsulating the extraordinary potential of art and culture as mechanisms of resistance, reconstruction, and the redefinition of dominant positions. This thesis opens new horizons for reading the corridors of power and identity in contemporary societies. It also emphasizes the importance of revisiting outdated traditional notions of center and margin within their historical, social, and cultural contexts.

References

1. Aḥjīj, Ḥ. (2018). *Naẓariyyat al- ʻālam al-ijtimāʻī: Qawāʻid al-mumārasah al-sūsiyūlūjiyya ʻinda Bourdieu* [The theory of the social world: The rules of sociological practice in Bourdieu]. Morocco: Mu'assasat Mu'minūn Bilā Ḥudūd li-l-Dirāsāt wa-l-Abḥāth.

2. Ajrūn, C. R. (n.d.). *Tārīkh al-Jazā'ir al-Mu'āṣirah: al-Ghazw wa Bidāyāt al-Isti'mār, 1871–1827* [Contemporary history of Algeria: The invasion and beginnings of colonization, 1871–1827] (Vol. 1).
3. Al-'Ayādī, 'A. (1994). *Mīshāl Foucault: Al-ma'rifa wa-l-sulṭa* [Michel Foucault: Knowledge and power]. Lebanon: Al-Mu'assasa al-Jāmi'iyya li-l-Dirāsāt wa-l-Nashr.
4. Al-'Ayadi, A. B. (2018). *Ākhir al-ra'īyah* [The last of the shepherds] (Vol. 2). Tunis: Miskiliyani Publishing and Distribution.
5. Al-Akādīmiyyīn. (2015). *Binā' al-qaṣīda al-'arabiyya: Bayna al-taqlīd wa-l-taḥdīth* [The structure of the Arabic poem: Between tradition and innovation]. Cairo: Al-Hay'a al-Miṣriyya al-'Āmma li-l-Kitāb.
6. Al-Ghaḍḍāmī, 'A. (2009). *Naqd al-thaqāfa: Al-ḥadātha wa-l-tanwīr wa-l-takhalluf* [Critique of culture: Modernity, enlightenment, and decline]. Riyadh: Al-Markaz al-Thaqāfī al-'Arabī.
7. Al-Jūrānī, M. A. K. (n.d.). *Irhāṣāt al-Rabī' al-'Arabī fī al-Riwāyah: Riwāyat Ākhir al-Ra'īyah li-Abī Bakr al-'Ayādī Namūdhajan Manẓūr Naqdī Thaqāfī* [Preludes to the Arab Spring in literature: The novel The Last of the Shepherds by Abī Bakr al-'Ayādī as a cultural critical perspective]. *Majallat Dijlah*, p. 12. https://ddl.ae/book/read/8292325
8. Al-Qalaqshandī, A. B. A. (1987). *Subḥ al-ashā fī ṣinā'at al-inshā'* [The morning of the Ashā in the art of composition] (Vol. 1). Lebanon: Dar al-Fikr for Printing, Publishing, and Distribution, and Dar al-Kutub al-'Ilmīyah.
9. Al-Zāwī, A. (2019). *Al-Bāsh Kateb - Lam yabqa li-kātib risā'il al-ra'īs mā yaktibuh* [The chief writer - No more to write for the president's letter writer] (Vol. 1). Algiers: Diffa Publications – Ikhtilāf Publications.
10. Al-Zāwī, A. (2023). *Al-'Aql al-ḥāfī - Ḥīn yaḍī' Kāfka fī al-Jazā'ir* [The bare mind – When Kafka is lost in Algeria] (Vol. 1). Algiers: Dar Khayāl for Publishing and Translation.
11. Ashcroft, B., Griffiths, G., & Tiffin, H. (2006). *Al-radd bi-l-kitāba: Al-naẓariyya wa-l-taṭbīq fī ādāb al-mustamarrāt al-qadīma* [The empire writes back: Theory and practice in post-colonial literatures] (Vol. 1, Shuhra al-'Ālam, Trans.). Lebanon: Markaz Dirāsāt al-Waḥda al-'Arabiyya.
12. Calvaron, Y. (2017). *Edward Saïd: Al-intifāḍa al-thaqāfiyya* [Edward Said: The cultural uprising] (Vol. 1, Muḥammad al-Jirṭī, Trans.). Dubai: Ṣafḥāt li-l-Dirāsāt wa-l-Nashr wa-l-Tawzī'.
13. Mbembe, A. (n.d.). *Mā ba'da al-isti'mār: Ifrīqiyā wa-baḥth 'an al-huwiyya al-maslūba* [Postcolonialism: Africa and the quest for a stolen identity] (Amīn al-Ayyūbī, Trans.). Lebanon: Dār al-Rawāfid al-Thaqāfiyya - Nāshirūn.
14. Qassāb, W. I. (2010). *Qadiyat 'Amūd al-Shi'r fī al-Naqd al-'Arabī al-Qadīm: Ẓuhūrha wa Tawarruhā* [The issue of the poetic column in classical Arabic criticism: Its emergence and development] (Vol. 1). Syria: Dar al-Fikr.
15. Saïd, E. (2014). *Al-thaqāfa wa-l-imbiryāliyya* [Culture and imperialism] (Vol. 4, Kamāl Abū Dīb, Trans.). Beirut: Dār al-Ādāb li-l-Nashr wa-l-Tawzī'.
16. Sideman, S. (2009). *Shawār' Bayrūt - al-Dhāt wa al-Muwājahah ma'a al-Ākhar* [Beirut streets – The self and confrontation with the other]. *Idāfāt*, 44. https://lb.boell.org/sites/default/files/uploads/2009/02/article_sideman_ar.pdf
17. Virilio, P. (2018). *Al-Sur'ah wa al-Siyāsah - Min al-Shāri' ilā ḥaqq al-Dawlah* [Speed and politics - From the street to the right of the state] (M. al-Rahmūnī, Trans.). Beirut, Lebanon: The Arab Network for Research and Publishing.

Received: 24.01.2025
Accepted: 29.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/112-116

Rübabə Məmmədova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
https://orcid.org/0000-0003-2892-2974
rubabem@yahoo.com

Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi

Xülasə

Mövcud təlim sistemi daha çox illustrative izahat prinsipinə istinad edir. Bu sistem şagirdlərə müəyyən bilikləri mənimsətmək, onlara bir sıra vərdişlər aşılamaq imkanı verir. Təlim prosesinin əsas məqsədi bilik verməkdir. Bəzən təlim prosesində yüksək göstəricilərə nail ola bilmirik. Bunun səbəbini bəziləri şagirdlərdə, bəziləri müəllimlərdə, bəziləri isə təlim üsullarının şagird və müəllimlərin tələbatını lazımi səviyyədə ödəyə bilməməsində görürlər. Bəziləri də təlim üsullarının müvəffəqiyyətli həyata keçirilməsinə mane olan əsas səbəblərdən birini də sosial amillərdə görürlər. Təlim prosesində qazandığımız müvəffəqiyyətsizliyin əsas səbəblərini təlimin psixoloji mexanizmlərini, onu psixoloji cəhətdən necə idarə etməyi, şagirdin psixi inkişafında təlimin nə kimi rol oynadığını bilməməyimizdən irəli gəlir. Müşahidələr göstərmişdir ki, uşaqların idrak imkanları mövcud proqramların nəzərdə tutduğundan çox genişdir. Uşağın bilik əldə etmək imkanları geniş olsa da, hüdudsuz deyildir. Uşağın bilik əldə etmək imkanları geniş olsa da, hüdudsuz deyildir. Təlimin son nəticəsi, təkcə xarici amillərlə deyil, həm də daxili amillərlə şərtlənir. Bu iki amil vəhdət təşkil etdikdə təlim müvəffəqiyyətlə nəticələnir. Məqalədə təlim prosesində şagirdlərlə işləyərkən onlara psixoloji yanaşma üsullarından danışılır.

Açar sözlər: *təlim prosesi, üsulları, mexanizmi, psixi inkişaf, müşahidə, tədqiqat*

Rubaba Mammadova
Nakhchivan State University
https://orcid.org/0000-0003-2892-2974
rubabem@yahoo.com

Psychological Process of Training Activity

Abstract

The current training system refers more to the illustrative explanation principle. This system allows students to master certain knowledge and instill a number of habits in them. The main goal of the training process is to impart knowledge. Sometimes we cannot achieve high indicators in the training process. Some see the reason for this in students, some in teachers, and some in the inability of training methods to meet the needs of students and teachers at the appropriate level. Some also see social factors as one of the main reasons preventing the successful implementation of training methods. The main reasons for our failure in the training process stem from our lack of knowledge of the psychological mechanisms of training, how to manage it psychologically, and what role training plays in the mental development of the student. Observations have shown that children's cognitive abilities are much broader than existing programs assume. Although a child's opportunities to acquire knowledge are broad, they are not limitless. Although a child's opportunities to acquire knowledge are broad, they are not limitless. The final result of training is determined not only by external factors, but also by internal factors. When these two factors form a unity, training is successful. The article discusses methods of psychological approach to students when working with them in the training process.

Keywords: *training process, methods, mechanism,mental development, observation, research*

Introduction

Introduction. The main goal of the educational process is to impart knowledge. Although we use all the methods of education effectively to achieve this goal, sometimes we cannot achieve high indicators in the educational process. Some can see the reason for this in the students, some in the teachers, and some in the inability of the educational methods to meet the needs of students and teachers at the appropriate level. Some also see social factors as one of the main reasons preventing the successful implementation of educational methods. However, the main reasons for our failure in the educational process stem from our lack of knowledge of the psychological mechanisms of education, how to manage it psychologically, and what role education plays in the mental development of the student (Məmmədov, 1993, s. 19).

The final result of education is determined not only by external factors, but also by internal factors. When these two factors form a unity, education is successful. Until now, we have been asking "what to teach?" and "how to teach?" We have tried to answer these two questions that the teacher faces in the teaching process based on the principles of teaching. The teacher is also an immediately personal symbol of the educational prosess, a figure with whom students can identify and compare themselves" (Bruner, 1990, p. 90).

Learning is a difficult, mental process. Its difficulty depends on both internal (mental) and external (physical) factors. In order to see this dependence and direct it to the necessary goal in the teaching process, the teacher is required to have not only high knowledge, pedagogical skills, but also high psychological preparation. We must take into account one aspect: At present, the one who is most active in the educational process in schools is the one who teaches. In the educational process, the teacher himself works the most, while students in most cases receive knowledge "ready-made" (Leont'yev, 1975, p. 32). This is due to the fact that the current educational system relies more on the principle of illustrative explanation.

Research

When a child cannot remember the educational material, does not speak it as it is, some teachers ask students how many times they have read the text, and accuse them of not rereading it several times. Some of our teachers still use the rote learning method. Of course, such teaching methods have a significant impact on the mental development of children, on the accuracy of their memory. However, the one-sided development of any characteristic cannot be considered the general task of education. That is why such an approach cannot lead to the formation of generalized knowledge and skills in children (Bayramov, 1962). Such children do not try to search, to solve everything independently. At best, they become passive performers of certain tasks. In the learning process, we try to give knowledge without taking into account the internal needs of students, as well as their own individual cognitive motives aimed at the main goal. In this case, knowledge is given by the teacher in a ready-made form, and students passively perceive information. Such knowledge is ineffective knowledge.

Knowledge should become the main cognitive motive of the student in the learning process. For this, in order to provoke the student to (subjective) activity, it is necessary to know his emotional state (Vygotsky, 1986). When teaching any material, we must take into account the mental tension, which is the difference between their level of knowledge and the knowledge we give. When acquiring knowledge becomes an internal need for the student, then cognition in that student does not have a passive character. Cognition penetrates all aspects of the human personality. This follows from the fact that cognition is, first of all, activity. Cognition is not a passive process, but an active process that is socially conditioned and has a personal character. Thus, cognition includes not only various levels of reflection processes, but also all the needs-motivational system of the personality (Bayramov, Əlizadə, 2003). Since cognition is an activity, a number of features inherent in each activity also apply to it. This includes the motive, goal of the activity, presentation features, ways and means of performing the activity.

The second situation in the learning process is the provision of independent information to students, depending on their enthusiasm and interest. In this case, if the information is implemented

independently, the student acts as a selector, a generator of information. In this case, the student chooses the object of motivation of his activity - the goal (Abdullayev, 1966). Proper motivation of the executive activity allows the student to mobilize all the potential forces of the student and helps to perform the activity more successfully due to constant volitional efforts.

If the goal set before the student is completely clear and the ways and means necessary to achieve that goal are fully thought out, then the action is fully understood. It is known that a clear goal can generate great energy. The formation of a goal is the process of the emergence of new goals in human activity. This can be voluntary or involuntary. The goal itself has a number of mechanisms for its formation. In one case, the goal is received from the outside, accepted and becomes an individual goal (Krutetskii, 1976). If the student clearly understands his individual goal in the learning process, he can design and plan it himself and is able to mobilize his willpower to achieve the goal. In this case the learning process itself acts as motivation.

It should be noted that knowledge exists in the form of social experience. If the teacher manages to eliminate the difference between individual experience and social experience in the learning process, then the learning is successful. If the teacher cannot eliminate these two differences, then there is no point in talking about the success of the learning. When the teacher asks students questions to reinforce the material, the teacher's questions remain unanswered, and the students respond to these questions with silence. In this case, students are distracted. Distracted attention is expressed in its focus on objects and events that are currently related to the goal. In such a process, we should not forget about the students' memory. Perhaps the students did not have any distractions, but they did not remember the teacher's explanation. But how can this be explained? In this case, the student does not set a specific goal of memorizing the material explained by the teacher and does not make any conscious effort to remember this material. In this case, only a very small part of the information said by the teacher remains involuntarily in the student's memory. Then the teacher sets a specific goal of memorizing the student's voluntary memory and makes a conscious effort to remember the necessary material, using special methods and rules.

So, voluntary memory is both the result and the cause of a person's conscious activity. Such a dialectical unity is the main factor determining the development of voluntary memory (Bayramov, 1967). Teachers, must know that the education of students' attention depends on a number of conditions. The clear presentation of meaningful, interesting material is the main condition for students' attention in the lesson. Russian psychologist V.A. Krutetsky, referring to the results obtained in this area of psychological and pedagogical sciences, noted that the education of attention depends on a number of conditions (Luria, 1978, p. 123).

In order to ensure that a child is attentive in the process of performing any work or activity, it is necessary to create an absolutely ideal situation. Attention develops in such conditions. As soon as a small external stimulus affects, the activity of such attention is disrupted. In such cases, not only a child, but even a good person cannot work in conditions where certain obstacles and external stimuli affect. Sometimes it is necessary to train and strengthen the attention of students in complex conditions. Accurate organization of the lesson is important for the formation of the habit of being attentive in students. The dynamic course of the lesson, the clarity and comprehensibility of the explanation direct children to be attentive. Conducting the lesson too quickly, in a hurry, causes inattention in children. They make many mistakes, sometimes they cannot catch the main essence. Conducting the lesson at a slow pace, dull is also harmful, attention is distracted. Because monotonous stimuli tire students, create a sleepy state in them. Therefore, the lesson should be structured in a colorful way, not allowing their attention to be distracted from the main type of activity.

The teacher often does not give the necessary effect to warnings such as “be attentive”, “do not distract your attention”, etc. If the teacher increases the intellectual activity of students, he is able to involve them in intellectual work. In this case, students do not become passive observers (Bordini, Rosenfield, 2011). They will be able to actively perceive the material, understand its meaning, and draw the necessary conclusions from it. Even in the process of questioning, the attention of all students should be mobilized, directed to monitoring the manner of the answering companion. For

this, setting questions and tasks such as “add to your companion’s answer”, “Correct his mistake”, “Who can say it more briefly and accurately?” etc. can mobilize the entire class.

The involuntary attention of students is closely related to their immediate interest in the lesson. One of the important tasks of the teacher is to make the lesson interesting for students. Of course, this does not mean that the lesson should always be fun. If this happens, children may develop a bad habit, and their tendency to focus only on what interests them will increase. This is one side of the issue. On the other hand, not all teaching materials and subjects are equally interesting. There are materials that do not arouse immediate interest, but are very important for the future activities of students. Therefore, students should be attentive to each teaching material. They should get used to being attentive. True interest in teaching material should be based not on its external appearance, but on its content and importance. Students should understand that the knowledge that the teacher conveys to them, although not outwardly attractive, is of great importance in their practical activities. It is necessary to understand, comprehend and be able to apply it when necessary.

It is important to increase voluntary attention by developing observation in students. It is also important to teach children to pay attention to everything in class, on the street, at home, in addition to developing observation in them, to control and regulate their attention (Bayramov, Əlizadə, 2002). In order to develop attention in students, the teacher must be closely familiar with the individual characteristics of each student. It is possible to take an individual approach to the student and help him develop his attention. K. D. Ushinsky wrote about the importance of students' attention in educational work: “Attention is the only door to our soul through which everything that is in our consciousness necessarily passes; therefore, no word of instruction can enter the child's soul without passing through this door. It is clear that accustoming a child to keep this door open is a matter of paramount importance, the entire success of education is built on achieving this (Luria, 1978, p. 245).

In order to effectively organize students' attention in the educational process, it is necessary to comply with the above conditions. But how should students learn the materials being taught so that they remain in their memory for a long time? For this, the teacher must know the psychological mechanism of learning. Learning is a systematic, planned and organized memorization using certain methods. Learning is influenced by factors such as the nature of the goal set, the degree of understanding of the material, the level of intellectual activity, the organization of repetitions, etc. Therefore, the effectiveness of memorization depends on two main factors: the nature of the material being studied and the cognitive activity of the individual. Students do not remember the taught material in the same way. In one case, they remember the material completely, in another case incompletely. For example, students learn a short poem easily, but a long poem is difficult for them. They also remember an interesting story easily. However, the brevity and interest of the material are not the only reasons for its easy and long-lasting memory.

For example, we need to clarify what and for how long they are trying to remember by comparing new material with previous knowledge. In addition, the degree to which the material is understandable by students will affect the nature of learning (Ushinsky, 1975, p. 56). When studying the material, a student pays too much attention to the factual material, that is, he strives to remember the material as it is. He does not pay attention to analyzing it and drawing generalized conclusions. In this case, mechanical repetitions and their quantity will come to the fore. This will seriously undermine the effectiveness of memorization. Therefore, in order to remember the material well, special attention should be paid to its semantic connections.

In meaningful texts, it is not words and sentences that are remembered, but mainly the idea they express. After understanding the essence learning becomes effective (Bruner, 1960, p. 90). If a student retells exactly what is written in the book, this can be a basis for saying that he memorizes the material mechanically. Referring to semantic connections is very important in memorizing. Examples and expressions that the student himself thinks up and finds, and brings himself, are remembered better. When the material being studied is difficult than what was previously learned, this has a strong effect on forgetting that material. To prevent forgetting, it is necessary to repeat the learned material before forgetting begins, not after forgetting.

It is necessary for the teacher to organize the student's activity in the learning process and to know that his mental development is of great importance. So what is the relationship between training and mental development? How can the role of training in development be characterized? Development has its own internal specific laws. Therefore, the level of development should be taken as the basis for regulating training. Based on the statement of L. S. Vygotsky that "learning always goes ahead of development and leads it behind it," Russian psychologists tried to reveal the essence of developmental training (Əlizadə, 1968, s. 89).

Conclusion

There are different opinions among psychologists about the ways to determine the diagnosis of mental development in children. One group of psychologists has attempted to determine the indicator of mental development by the extent to which the student independently acquires knowledge, or by the ability to independently perceive, abstract and express any regularity in words. Another group of psychologists defines mental development by the student's ability to comprehensively learn various types of work. The third group of psychologists defines mental development by the system of knowledge acquired by the student, by the ability to refer to them. Only after determining the level of mental development, it is possible to specify how much knowledge is necessary to give the student at each age.

References

1. Abdullayev, A. K. (1966). *Uşaqlarda hafizənin inkişafı və təşəkkülü*. Bakı.
2. Bayramov, Ə. S. (1962). *Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı*. Bakı.
3. Bayramov, Ə. S. (1967). *Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri*. Bakı.
4. Bayramov, Ə. S., & Əlizadə, Ə. Ə. (2002). *Psixologiya*. Bakı.
5. Bayramov, Ə. S., & Əlizadə, Ə. Ə. (2003). *Sosial psixologiya*. Bakı.
6. Bordini, B., & Rosenfield, R. L. (2011). Normal pubertal development: Part II: Clinical aspects of puberty. *Pediatrics in Review / American Academy of Pediatrics*, *32*(7), 281–292.
7. Bruner, J. (1960). *The process of education*. Harvard University Press.
8. Bruner, J. (1990). *Acts of meaning*. Harvard University Press.
9. Əlizadə, Ə. (1968). *Uşaqlarda yaradıcı fəaliyyətin psixologiyası*. Bakı.
10. Krutetskii, V. A. (1976). *The psychology of mathematical abilities in schoolchildren*. University of Chicago Press.
11. Leont'yev, A. N. (1975). *Deyatel'nost'. Soznaniye. Lichnost'* [Activity. Consciousness. Personality]. Moskva.
12. Luria, A. R. (1978). *The development of writing in the child*. New York.
13. Məmmədov, A. U. (1993). *Təlimin psixoloji əsasları*. Bakı.
14. Ushinsky, K. D. (1975). *Selected works*. Progress Publishers.
15. Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and language*. MIT Press. (Original work published 1934)

Daxil oldu: 04.01.2025
Qəbul edildi: 09.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/117-127

Hamdadou Benamar
University of Oran1 (Algeria)
https://orcid.org/0000-0003-0334-6042
hamdadou.benamar@univ-oran1.dz

A Reading of the Book of Fulan Tribe in the Past and Present and its Sciences, Knowledge and Exploits by Sheikh Mohammed Bay Belalem

Abstract

This paper deals with an issue that has long confused the people of Africa themselves and then the northern world as well, as Africa is an underdeveloped South world that does not rise to the standard of the North and it's a misconception since the Africa's identity is deeply rooted into history for over thousands of years. On that basis, the ideas of the northern world are illogical and somewhat impractical. This is in fact illustrated by the precious works of African scholars (manuscripts and rare documents).

These precious manuscripts truly reflect Africa's cultural identity and its forward-looking future. We note that through the manuscript Fulan' Tribe in the Past and the Present and its science, Knowledge and Attributes. This intervention attempts to introduce one of the works of African scholars that is part of his cultural identity.

The study ultimately asks: questions whether the historical intellectual output of African scholars plays a role in highlighting Africa's identity. Have African researchers exploited their manuscript intellectual heritage? What is the significance of Sheikh Belalem's book?.

Keywords: *Africa, cultural, identity, Fulan' Tribe, manuscripts*

Hamdadou Benamar
Oran1 Universiteti (Əlcəzair)
https://orcid.org/0000-0003-0334-6042
hamdadou.benamar@univ-oran1.dz

Epistemoloji xaos: suallar və yeni koqnitiv mənzərə

Xülasə

Bu yazı Afrika xalqının özlərini, sonra da şimal dünyasını çoxdan çaşdıran bir məsələdən bəhs edir, çünki Afrika Şimal standartına yüksəlməyən, inkişaf etməmiş Cənubi dünyadır və Afrikanın kimliyi min illər boyu tarixə dərin kök saldığı üçün bu, yanlış fikirdir. Bu əsasda şimal dünyasının ideyaları məntiqsiz və bir qədər də praktiki deyil. Bunu əslində Afrika alimlərinin qiymətli əsərləri (əlyazmalar və nadir sənədlər) göstərir.

Bu qiymətli əlyazmalar həqiqətən Afrikanın mədəni kimliyini və gələcəyə baxan gələcəyini əks etdirir. Qeyd edək ki, "Keçmişdə və indiki Fulan qəbiləsi" əlyazması və onun elmi, Bilik və Atributları vasitəsilə. Bu müdaxilə Afrika alimlərinin mədəni şəxsiyyətinin bir hissəsi olan əsərlərindən birini təqdim etməyə çalışır.

Tədqiqat sonda soruşur: Afrika alimlərinin tarixi intellektual məhsullarının Afrikanın şəxsiyyətinin vurğulanmasında rol oynayıb-oynamadığı sualları. Afrikalı tədqiqatçılar əlyazma intellektual irsindən istifadə ediblərmi? Şeyx Belalem kitabının əhəmiyyəti nədir?

Açar sözlər: *Afrika, mədəni, kimlik, Fulan' qəbiləsi, əlyazmalar*

Introduction

Africa is home to numerous manuscript treasuries and libraries dating back hundreds of years. These libraries contain precious books, manuscripts, and important documents that reflect Africa's history and identity throughout its various historical eras.

Our belief in the necessity of caring for these repositories and libraries, and promoting them, their

scholars, and their documentary and intellectual heritage, inevitably leads us to highlight them in our writings and studies, and to present them to researchers and readers in a format that allows them to comprehend and utilize them in their research and studies.

Perhaps our encounter with such a study will motivate us to move forward in discovering the essence of Africa, through the knowledge of its scholars, their intellectual and cognitive production, and their contribution to introducing Africa's heritage.

Research

This study also discussed the contributions of some Algerian scholars regarding the Fulani tribe and their role in documenting the history of the West African region in the past and present, mentioning the most important sciences and knowledge in which they excelled, and mentioning the biographies of some scholars from the Algerian Sahrawi Fulani tribe.

This was during the period of time extending from the beginning of the twelfth century AH to the fourteenth century AH, and this discussion would not have been complete without addressing the reasons for the interest of Fulani scholars in the history of the region in general and the region of Oulf in Adrar in particular, He mentioned the most important manuscript treasuries of the Fulani scholars there, and mentioned the most important scholars' reviews of Sheikh Bay Belalem's book and introduced him and his valuable book, which is considered a source document that chronicles the Fulani scholars, their biographies, and their intellectual and scientific contributions during the aforementioned historical period (Bay Belalem, 2004, p. 341).

From his family he's one of the most distinguished scholars, Cheikh Bay Belalem ben Mohamed Abd Al Kader, son of Mohamed ben Al Mokhtar, ben Ahmed Al Alem Al Kablaoui Djazairi Known as Cheikh Bey. Cheikh Bay Belalem 's origins is attributed to the tribe of Fulan, where conflicting sayings and opinions varied and famous that it belonged to the tribe of "Himiar", a well-knonw Arab tribe in Yemen (Bay Belalem, 2004, p. 49).

Cheikh Ahmed Bay Belalem was born in 1930 in the village of Sahel from the municipality of Aqbali 1 in the circle "Ouelaf" in Adrar city. His father was faqih, imam and koranic instructor which had a considerable impact along the cheikh scholar path.

He grew up in a family known for knowledge and righteousness. He started his education in his hometown of Sahel in Aqbali, a village that was a cradle of knowledge and from which many scholars received. He recited the Holy Quran in the school of Sahel Aqbali by the reciter Sheikh Mohammed ben Abdul Rahman bin Makki ben Alem then taught by his father the principles of grammar and jurisprudence, and by Sheikh Mohammed Abdul Karim Almagili for a period of time (Bay Belalem, 2005, pp. 337-338).

Then he moved to the Zaouia of Sheikh Moulay Ahmed ben Abdul Mu'ti al-Sibai in Marrakech, where he stayed for seven years, and read the Maliki jurisprudence and its origins, grammar, Hadith, Hadith, and interpretation. During his studies he obtained a number of licences.

After he graduated from the above mentioned zaouia, Cheikh Bey moved to the city of Oulef where he founded a school for religious sciences called "Mosaab Ben Omar religious school", still exists today. Cheikh Bey-Belalem‘s travels (may Allaah have mercy on him) had a great influence in highlighting his scientific personality inside and outside the country and his meetings with scholars and disciples. Among the countries he visited there were Morocco, Tunisa, Lybia and the kingdom of Saudia Arabia where he did haj in 1964 then again in 1974 (Bay Belalem, 2005, p. 421).

His writings:

The Sheikh wrote in many arts, as his works exceeded about (40) books of different sizes and volumes of books, systems, explanations and investigations in some of them, which included the sciences of the Qur'an, Hadith, jurisprudence and its principles, inheritance, biography, history, preaching, guidance and direction...including (15) books in Maliki jurisprudence (Bay Belalem, 2019, pp. 67-86). Among the most important of these works:

1.Khalil's systems of Sheikh Khalifa bin Hassan al-Sufi al-Qamari, organized in nearly 10,000 homes, were explained by Sheikh Belalem in ten travels he called: - Reference to the sections of the book and the year and the sponsor consensus explaining Sheikh Khalifa bin Hassan al-Sufi's systems on Khalil's abbreviation. He's under the print of the House of Thought (Bay Belalem, 2019, pp. 67-86).

2. Establishing the argument by explaining the systems of Ben Paddy on the missions of Khalil

in (four parts) printing the house of Ibn Hizam.

3. The meeting of evidence illustrated to Salk on Fatah al-Rahim al-Malik in (four parts) is an explanation of his system (Fatah al-Rahim al-Malik in Imam Malik jurisprudence), which includes (2509) verses.

Elementary radiance on the floral planet of green abbreviation systems. It is an explanation on the systems of the Green and both of them to the Sheikh.

5. Intellectual detectives on the baccalaureate.

Wire has increased the easiest route (in two volumes).

7. Definitive travel and deterrent response to those who authorize loans. It is a reply to those who have given the permissibility of the transaction with the pastoral banks and has considerable benefits in denouncing those who are unaware.

8. Prey alloys on treasure gems. It is an explanation of the systems of the presentation of pride in Maliki jurisprudence.

9- Inference of the Book and the Prophetic Sunnah on the prose and systems of pride. The sheikh says that he made him a special methodology.

10. The Jabab revealed the jewel of students in the studies of hypothesis and arithmetic (explanation on Sheikh Abdul Rahman al-Skoti's systems in the mandates).

11. Detection of masterpieces on the masterpiece of monuments (in the modern term).

12. The highlight of the strange millennium of the son of Alam is an explanation of the millennium of Sheikh Bal-Zajlawi in the stranger of the Koran (in two volumes).

The Noorani key explains the regimes of Sheikh Tahir Al-Tililili Al-Sufi in the Quran.

14. The Sunni Dora in the knowledge of what is inherited by the wild (systems).

15. The Yemeni shells explain the Sunni Durra.

16. Autumn fruit explanation in order to Sharif in Infiltration.

Access pillars of the Omriti system in asset science.

Facilitator of the explanation of the ship of assets.

19. Opening the respondent to the biography of the beloved Prophet.

20. Scholarship of the Trusts on the urgency of expressing.

21. Organized pearls on the prose of the son of Agrum.

22.The overhead trip to the Tuat region to mention certain flags, monuments, manuscripts and customs in two parts.

23. The So-called tribe in the present past and its science, knowledge and feats.

24.A poem in the reply to Salman Rushdie was shared with me in 1990.

25. Scholarship of Trusts on the urgency of expression.

26.Ghosn al-Dani in the life of Sheikh Abdul rahman bin Omar al-Tanlani.

27.Lecture entitled "How to teach Qur 'an and jurisprudence in Tuat".

28.Lecture entitled "The Prophet of the Teacher" The outbreak of submersion and the dress code of 29.the turban and dress through the question of Saeed Hermas.

30.Two poems in response to the mysteries sent to him by Sheikh Mulai Ahmed Tahiri al-Sabai 'i.

31.Two poems in the lamentation of Sheikh Mulai Ahmed Tahri al-Sabai 'i.

32.Marathi Sheikh Moulay Mohammed al-Raqani al-Faqi

33.Marathi Sheikh Al-Zawi Student.

34.Merthya Sheikh Abdulaziz Sheikh Mahdia.

Death:

Cheikh Bey died on Sunday 23rd Rabie Tani 1430 Hegire corresponding to 19th April 2009 after an impressive career with important knowledge and civilization achievements which distinguished his features' personality and the study of outlooks and ideologies left by his predecessors to study and review their knowledge blogs in various sciences and the arts.

1. Definition of the book "tribe of Fulan" (Bay Belalem, 2019, pp. 81).

1.1The Importance and the Theme of the book

The book of Fulan' tribe is one of the historical works written by Cheikh Ahmed Bay Belalem, and it is one of the most important on the Fulan ancient Arab origins, especially the West African countries. The importance of the book relies on the information needed by the researcher and the

Cheikh interested in the study of the West African basin in general, and the identification of the community in the Maghreb A west known as Algeria today. Cheikh Belalem defined in his book the tribe of Fulan to which he belonged; he mentioned the tribes which fused and colived with the tribe of Fulan and also translated some Sahraouian Falata works and others from different Arab and African countries. He had some important articles"Falata" and excerpts concerning the tribe, and he mentioned the struggle of the "Falata" and their efforts in calling to God in various parts of Africa (Al-falani, 1994, p. 14). The Cheikh also reviewed the heritage of some of the scholars of the "Falata", and spoke about his teachers, his license's and his academic writings, which is an autobiography that reflected the production of his service to science and scholars.

It is worth mentioning that the Cheikh was influenced by these symbols and their behavior and followed the example of spreading knowledge in the region (Aulf region), (Bin Ahmed, 1993, p. 11) where he was hosting students of science in his school and which had been the successive generations of scholars, but these efforts in education and religious education written in valuable books in various arts and sciences(Ahmed, 1921, p. 23).

The book "The tribe of Fulan: the past and the present and its sciences, knowledge and Attributes " of Cheikh Mohammed Belalem still needs to be defined. The Cheikh had collected historical and jurisprudential knowledge and heritage related to this tribe on the one hand, as well as the researcher and those interested in the heritage of the region of the effects and science left by the scholars of that region.

The follower of scientific, literary and cultural history in the Sahara finds it fascinating, exploiting valuable ammunition in the various sciences and arts. This leaves no doubt about the scientific contribution of the scientists of this region and the historical and civilizational dimension and their compatibility with various cultural, political and social interactions in the African continent and other Arab and Islamic countries.

In his approach the author of the "tribe of Fulan," Cheikh Bay Belalem followed the method of the old and modern narrators, but sometimes we find that his composition varied between poems, news, stories, traces, benefits and the role of science. This intellectual diversity came as a result of the efforts of the scholars of that tribe through the ages (Daly, 2000, p.23).

1.2. The value of the book

We can say after we have briefly presented about the importance of writing the "tribe of Fulan's book ", to conclude in the definition of this composition, and appreciation of its value to set the following observations:

1.2.1 Historical value:

The advantages of the authoring is enough to show the existence of a tribe whose name is related to one of the west African regions still unknown for long ages and if this author had not been found, and sought to publish it and bring it to light, future generations would not have been able to recognize it, nor would it be able to see it(Abdullah,Nd,p.25).

1-It is good for the tribe of Fulan that this author Cheikh Bay Belalem is a valuable compensation for what lacks the West Africa ... from the study and review or even the definition of, or even further of a well deserved male, and the statement of value worthy of, and to determine its position among other regions of Africa, and draw a picture in the imagination, The author of this book is a valuable compensation for what Western jurisprudence lacks and fits. The historical material that it contains between its two volumes has to a large extent determined the scholar and researcher to reveal important aspects of his life, scientific status, historical and artistic orientation, literary taste and cognitive level (Ahmed, 1981, p. 15).

2-The only copy of the book is an authentic one showing the depth of the thinking of Cheikh Bay Belalem, may God have mercy on him, and the historical outlook of the tribe of Fulan. It also gives us intellectual, literary and cognitive output of the scientists of the Touat region.

3-The book's copy reflects the richness of the region in the works and production of Cheikh Bay Belalem, in different arts which requires a great care from researchers and those interested in the heritage of West Africa, to shake off the dust through study and review.

1.2.2 Scientific value:

2. In terms of style:

This book is written in the same line of ancient writers in an easy and clear style, very good with

beauty, quality and tenderness; a style that is implemented to the heart, more interesting, and is called to send the noblest sensations, and overshadow the emotions, and the most powerful to the springs of imagination, inspiration, intuition and revelation as it is called for the transmission of the noblest feelings, and the most powerful emotions for the springs of imagination, inspiration, intuition and revelation, away from the complexity, ambiguity, cost, fabrication and linguistic noise. It is undoubtedly a method called for by the nature of knowledge and composition and religious purpose that the Cheikh made a balance between the presentation, discussion, analysis, interpretation and comment, a balance suggests that the possession of a good sense of criticism brings him to the position of senior scholars, and indicates conclusive evidence of authenticity (Bin Ahmed, 1992, p. 28).

4. Bibliography of The book:

Cheikh Bay Belalem's book is rich in data as it combines to some extent a selection of knowledge, a distinctive, an entertaining, and a very complex way between elevating the meaning and its kindness, and the accuracy of its pronunciation, its simplicity and its simplicity. It is not of one nature, of a single doctrine, of one Egypt, nor of one generation; it is a matter of different colors and diverse doctrines, and different places of divergence, and generations of different scholars (Hamid Lamine, 2016, p. 16).

5. Methodology:

Cheikh Mohamed Bay Al Fulani's book is subject to a specific methodology organized according to the general structure of the subject Cheikh Belalem defined its precise features in the introduction when he spoke about genealogy. He said: "After the genealogy was known to people before the advent of Islam, It proved that they were competing in it when Islam came to accept as a holy Book, Sunna and unanimity" (Bay Belalem, 2004, p. 49). He tried to abide by it along the writing in varying proportions as considered by its value, which made the manuscript an integral, harmonious and useful unit.

5. Description of the book:

5.1 External Description:

The book is of medium size, printed by Dar Houma in Algeria, dimension (23 / 15.5), the number of pages (514) pages, each of which included (21) lines, and in each line between (12 and 13) words (Bay Belalem, 2004, p. 49).

Internal Description:

5.1.1 Nature of the version:

The copy in our hands is the printed version dedicated to us by the Cheikh about three years before his death, and it is clear to us the importance of the book to its owner from the signature of the author of the book Cheikh Bay Belalem; written in the usual way of the old eminent ones, as he mentioned in the last page of the book: "reported by the poor humble man Mohammed Bay bin Mohammed Abdul Qadir bin Mohammed bin Mukhtar bin Ahmed al Alem Al Fulani Al Sahli Qablawi Toati". It is a complete and clear copy, with the date of completion of its writing, (Ended on 20 th of Jumada I 1424 H corresponding to 20 July 2003 at the Koranic religious school.) (Bay Belalem, 2004, p. 49).

2. Documenting the copy of the book:

Books, catalogs, programs, proofs and the copy of the book approved helped us a lot as something useful to the proportion of this book to Cheikh Bay Belalem Al Fulani, and we adopted the proportion with regard to Cheikh Bay Balalem on:

A - The presence of the name of the book within the statement of Cheikh before his death in his writings.

B - The introduction and conclusion of the book prove the signature and the name of the author, as done by the predecessors, and shows a clear indication of the proportion of the copy of its owner Cheikh Balalem.

C - the existence of a significant number of scientific interpretations of the book of Sheikh is within the book. This is another proof of the correctness of the book's proportion to Sheikh Bay in the world.

But all the features of this version, as well as the many mistakes As well as the many errors that leaked, do not go so far as to doubt the originality (Bay Belalem, 2004, p. 49).

5.1.2-The status of the book version:

The copy of the book "tribe of Fulan" by Cheikh Bay Balalem is a full version, the number of pages is 514 pages. The first ones are: "Praise be to Allah, Lord of the Worlds, and prayers and peace be upon the Most Merciful of the Messengers, his family and companions and those who follow him with charity to the Day of Judgment ...".

5.1.3-Line copy of the book:

This complete version is clearly printed in the House of Humma; it is a highly qualified version with the exception of some words. It is often written in the form of some words either by writing or by weight. Few spelling and grammatical errors are likely to be errors resulting from omission or from copying. It is more likely that both the author and the transcriber have corrected; however, they are few because of the speed of writing and not all aspects (Bay Belalem, 2004, p. 49).

6.- Descriptive presentation of the book:

The descriptive presentation of the most important political, intellectual events and developments that witnessed the era of Cheikh Bay Belalem Al Fulani, came in order to put the reader in the historical context of the text on the one hand, and the desire to touch the influences of influence and impact on the author on the other hand. We have found that the predominant feature of the age is the existence of some printing opportunities, although few, and that Cheikh Bay Belalem's personality had a strong presence despite that, but history has been forgotten and a turned page as much of the heritage of our nation, despite of the seminars given in Mecca (Bay Belalem, 2004, p. 49).

Some of the most important titles related to the book of the tribe of Fulan mentioned are the following:

- Contradictory statements in the origin of the Fulan' tribe.
- mentioned tribes that fused and mixed with the tribe of the Fulan.
- Translation of some outstanding Saharawi and others.

The scholar Hamza Ben Hadj Ahmed Al Fulani Al Qablaoui Al Sahli

- A letter to Oulad al-Nun in Aulf.
- Letter to Judge Ouargla.

-Poems.

- Translation of the scholar Sheikh Mohammed Hassan Benn Haj Ahmed Benn Mohammed Ben Malik al-Fullani.

Sheikh Bin Badi 's Message to Cheikh Muhammad Al - Hassan.

- His licenses.

Translation of Sheikh Abdul Rahman Al - Sukooti.

- Cheikh Muhammad Alan Belmnia about Mohamed Abd-el-Kader Belalem.
- Cheikh Mohamed Abdelkader Al-Fulani, who is now found in Tafrat Heggar.

Translation of Mohamed Ammar Baba.

- Translation of Cheikh Othman Ben Foudi al-Dulani from the Book of Islam in Nigeria.

Othman Ben Foudia Personality.

- Translation of Prince Abdullah bin Mohammed Foudi.
- Translation of Omar bin Mohammed Flata.

Sheikh Othman Danfidou Movement.

- Fulani and Hausa to the late 18th century.

The scholar Cheikh Al Ouafi Al Kanti; The morrocan scholar Mohammed Ben Abd Al Karim Al Meghili Al Tlemceni

- Hausa Land.
- Tekrour and Tekrina

Fulan Land

The Life of Haj Omar Ben Saeed Al Tal.

To conclude is that African Maghreb literature that was written to identify the Africa's identity and keeping it for generations as a resisting torch to what is now called "the globalization of identity or the identity of globalization", these intruded terms and concepts to our African Maghreb literature will widen the gap between the world of the North and the world of the South. The African Maghreb world must defend its Africanity from its defense of its African culture (Ould Hamden, 1993, p. 224). On this ground, I would like to emphasize from this scientific and academic platform that our Moroccan and African scholars have faced in one form or another through their blogs and interests

the propagandists of globalization of culture. This is what is highlighted in the authors' books and others. Hence, African literature continues to defend the identity of the African continent as a reflecting mirror.

This study also aims to discuss the contributions of some Algerian scholars regarding the Fulani tribe and their role in documenting the history of the West African region in the past and present. It also cites the most important sciences and knowledge in which they excelled, and the biographies of some scholars from the Algerian Sahrawi Fulani tribe (Daly, 2000, p. 28). This occurred during the period extending from the beginning of the twelfth century AH to the fourteenth century AH. This discussion would not have been complete without addressing the reasons for the interest of Fulani scholars in the history of the region in general and the Oulf region in Adrar in particular, mentioning the most important manuscript repositories of Fulani scholars there, and mentioning the most important scholars' appraisals of Sheikh Bay Belalem's book, introducing him and his valuable book, which is considered a source document chronicling the Fulani scholars, their biographies, and their intellectual and scientific contributions during the aforementioned historical period (Bin Ahmed, 1992, p. 17).

Sheikh Bay Belalem points out the importance of his book, which provides us with a clear and wonderful picture of the role of the family of Sheikh Osman Fodio (Al-Futi, 1935, p. 22) and his son, and their contribution in establishing the foundations of this family in Africa. The book before us contains valuable and important information that no researcher of African history can do without. It is a source document that chronicles and documents the history of some of the scholarly families that inhabited southern Algeria and some regions of Western Sudan, and their scientific, intellectual, and economic role during different historical periods.

Sheikh Bai Belalam's reliance on some important sources in his book clearly indicates the extent of the Sheikh's keenness to trace historical truth from its original sources. For example, his reliance on the book (Infaq al-Maysour fi Tarikh Bilad al-Takrur) by Muhammad Bello bin Osman Dan Fodi (d. 1253 AH) (Bay Belalem, 2004, p. 49). This book sheds light - in a concise manner - on the ancient history of a part of western and central Sudan, namely the lands of the Hausa, Yoruba, Bornu, Eyir, and Bagirmi. The book also sheds light on the biographies of some of its prominent scholars, while focusing on the Sokoto Kingdom during the reign of its founder, Osman Dan Fodi Muhammad, by mentioning his miracles, his descendants, his scholarly journeys, his educational efforts, the men of his state, his conquests, his correspondence with some of the notables of his time, his writings, and his litanies.

Among the most important books he relied on in his study are the book (News of the Lands of the Hausa and Sudan) by Abdul Qadir Dan Tafa bint Uthman Dan Fodi, the book (Recounting the Talk of What Happened Between Us and Abdul Salam) by Muhammad Bello, and the book (The Friends' Remembrance of the Great Caliphs in Sudan) by Abdul Qadir bin Muhammad al-Bukhari. He also relied on the book (The Treasure of Children and Offspring in the History of the Grand fathers and Homes) by its author Sheikh Muhammad Thanab bin Ahmad bin Majil (Al-Falani, 1994, p. 42), known as Thanab Kalu al-Fulati, one of the figures of the thirteenth century AH/nineteenth century AD.

He also points out in his book to the most important manuscript repositories of the Fulani scholars in the Oulf region of Adrar, namely the Sahel Library in Aqbali, which contains hundreds of manuscripts, some of which are in the handwriting of the great-grandfather of the Fulani, Muhammad ibn Malik, and others in the handwriting of Sheikh Muhammad ibn Muhammad al-Alam, whose subjects vary in various sciences and arts (Bay Belalem, 2004, p. 49).

In addition to tracing the most important Fulani families in the Ulf region and their historical and scientific extension across various historical eras, he gives examples such as: the Fulani who inhabited the village of Al-Mansur, which was known in ancient times as "Dabder". This is how Sheikh Abdul Rahman bin Omar Al-Tanlani named it during his Hajj journey. This name was given to the Aqbali region, and it is the name of a well in Al-Mansur. Then the Fulani in the village of Arkashash: and the villages he describes as being similar to the village of Sahel Al-Fulani in terms of planning, housing, agriculture and water (Bay Belalem, 2004, p. 49).

The discussion then shifts to the Fellahi of Timadnine: this is the largest qasr in the Reggane district. It is home to the Awlad Belalem of the Fellahi, the Awlad Hajj Ali, and the Awlad Baba

Abdelkader. These clans intermarry with some of the tribes present in this village. Given the importance of Sheikh Bay Belalem's book, it has been praised by several scholars, including Sheikh Muhammad ibn Umar Fallata, Sheikh Muhammad al-Tahir Ait Aljat, Sheikh Moulay Abdullah al-Tahiri, Dr. Youssef Belmahdi, Dr. Muhammad ibn al-Hajj Dabbagh, and Professor Bakraoui al-Hajj Abdelrahman (Bay Belalem, 2005, pp. 292-330).

Conclusion

To highlight the status of this submerged character, we tried to make it possible for the author to write a detailed translation worthy of his status and his place. For this purpose, we had to invest more than one piece of information or reference in the book of the tribe of Fulan, and we could find some of his scientific and literary writings and manuscripts.

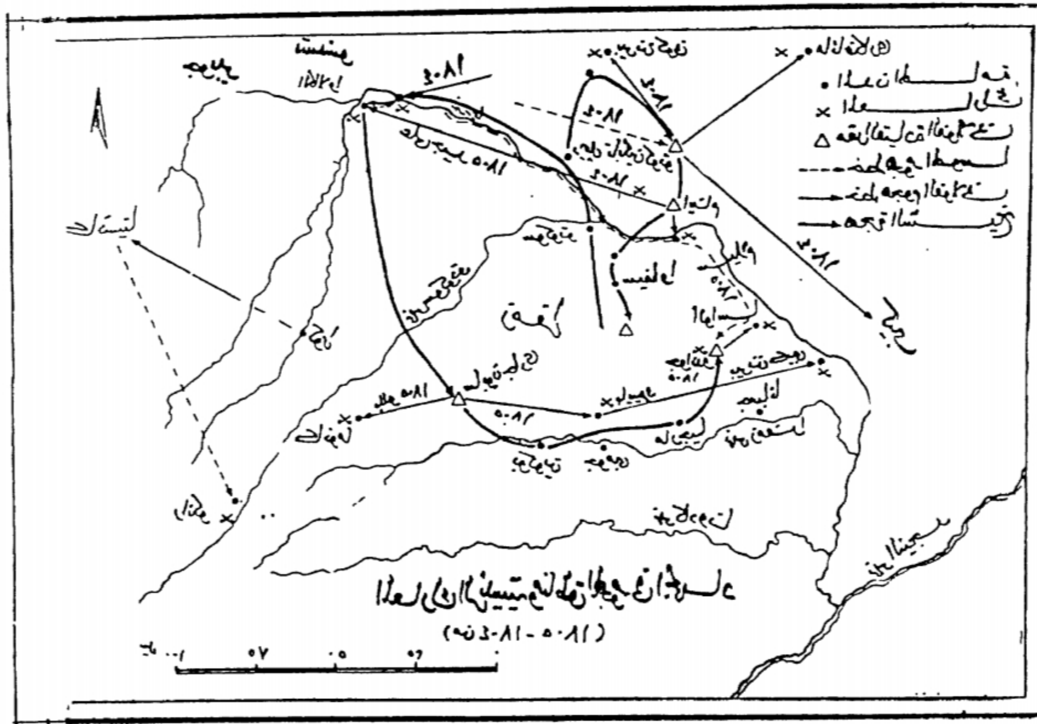
The book of Fulan’s tribe written by Cheikh Bay Belalem is the complete and important proof that the 20th century history has kept for us among many important works nowadays hidden for not being printed. It is the authentic existing document ever mentioned and the scientific work whichhelp us today to draw a clear picture of it.

The book of Fulan’s tribe is huge because of its size of its availability, richness and diversity in material, one the important resources of the rare African Maghreb history, a prominent aspect of dealing with the creative texts during that period, the scientific behavior that varied its way, varied sciences and knowledge of the Koran, biography, the sunnah, the Arabic language, historical, literary and intellectual life in general.

Study appendices:

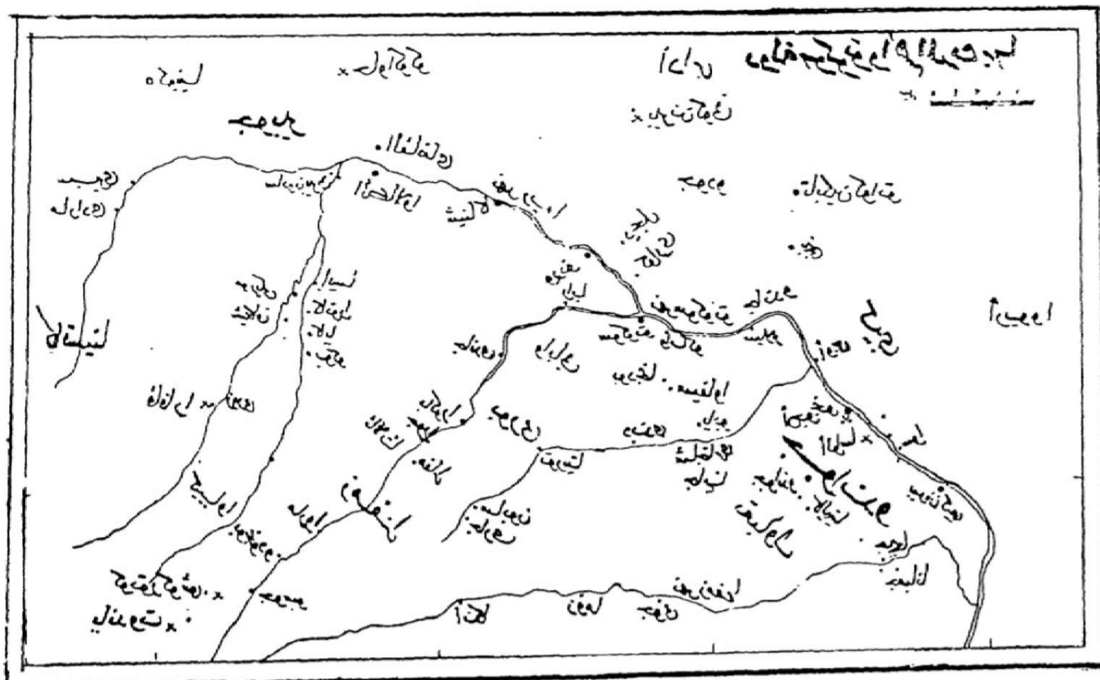
Top English Finnish battles

Al-Tayeb Abd al-Rahim Mohammed al-Falani: Falata in Africa and their Islamic and developmental contribution to Al-Swaden, Kuwait, Modern Book House, 1994.

Top English Finnish battles

Al-Tayeb Abd al-Rahim Mohammed al-Falani: Falata in Africa and their Islamic and developmental contribution to Al-Swaden, Kuwait, Modern Book House, 1994.

The limits of the breadth of the Flan State

Al-Tayeb Abd al-Rahim Mohammed al-Falani: Falata in Africa and their Islamic and developmental contribution to Al-Swaden, Kuwait, Modern Book House, 1994.

List of Sultans of Sokoto from 1804 – 2014

S/N	NAME	FROM	TO	LINEAGE
1	Usman Danfodiyo	1804	1815	-
2	Muhammed Bello	1817	1837	Son of Danfodiyo
3	Abubakar 1 Atiku	1837	1842	Son of Danfodiyo
4	Ali Babba bin Bello	1842	1859	Son of Muhammed Bello
5	Ahmadu Atiku	1859	1866	Son of Abubakar Atiku
6	Aliyu Karami	1866	1867	Son of Muhammed Bello
7	Ahmadu Rufai	1867	1873	Son of Danfodiyo
8	Abubakar II Atiku Mairaba	1873	1877	Son of Muhammed Bello
9	Muazu Dan Bello	1877	1881	Son of Muhammed Bello
10	Umaru bin Ali	1881	1891	Son of Ali Babba bin Bello
11	Abdulrahman Dan Atiku	1891	1902	Son of Abubakar Atiku
12	Muhammadu Attahiru I	1902	1903	Son of Ahmadu Atiku
13	Muhammadu Attahiru II	1903	1915	Son of Ali Babba bin Bello
14	Muhammadu Dan Ahmadu Maiturare	1915	1924	-
15	Muhammadu Dan Muhammadu Tambari	1924	1931	-
16	Hassan Dan Mu'azu Ahmadu	1931	1938	-
17	Sadiq Abubakar III	1938	1988	Grandson of Mu'azu

Princes and Caliphs of the Sokoto State from its founding to its fall

Shment Arshad Munir: The est adlishment of the Nigerian sokot caliphate an inquest in to the background of the 1804 jihad in hausa 210 years after a alqalm,12,2014.

References

1. Akbalı. (n.d.). *Akbalı and his cultural heritage: From Dabdar to Qaybaya*.
2. Abdullah, A. M. (n.d.). *Majid Ibrahim, Khartoum, and the preachers in researchers' articles and historians' and experts' writings*. Beirut, Lebanon: Al-Rusah Press, Publishing, and Distribution Foundation.
3. Ahmed, D. (1921). *Views on modern African history* (p. 27). Riyadh: Mars Publishing.
4. Ahmed, D. (1981). *A summary of modern African history*. Riyadh: Darul-Mirrix for Publishing.
5. Al-Futi, M. (1935). *Definition of poets and scholars*. Mecca: Al-Majidiyya Press.
6. Al-Falani, A. (1994). *The Fulata in Africa and their contribution to Islam and development in Al-Swaden*. Kuwait: Modern Book House.
7. Bay Belalem, M. (2004). *The past and present of the Fulani tribe and their sciences, knowledge, and exploitations*. Algeria: Dar Houma.
8. Bay Belalem, M. (2005). *Ali's journey to Tuat*. Algeria: Dar Houma.
9. Bay Belalem, M. (2019). Sheikh Mohammed Bay Belalem and his scientific contributions. *Avaq Scientific Journal*, Tamenghasset University, Algeria.
10. Bin Ahmed, M. (1935). *Famous with Fahaşim Al-Futi: Definition of clans and tribes*. Mecca: Majadia Press.

11. Bin Ahmed, Y. (1993). *Al-Akhbar Al-Ahmad Al-Hassan news* (A. J. Ould Al-Hassan, Ed.). Rabat: Institute of African Studies, Mohammed V University.
12. Bin Ahmed, Y. (1992). *Ikhbar Al-Akhbar Bi-Akhbar Al-Abar* (A. C. V. Al-Hassan, Trans.). Rabat: Publications of the Faculty of African Studies, Mohammed V University.
13. Al-Dali, M. H. (2000). *A series on the history of African tribes: Fulani tribes, documentary research*. [Publisher information unavailable].
14. Daly, M. H. (2000). *Historical series of African tribes: Documentary research on the Flan tribes*. Benghazi, Libya: General Paper Company.
15. Yeməkli. (n.d.). *Favorable expenditures in the history of the Crore country* (B. D. P., Ed.). Rabat: Mohammed V University. (Original work of Sheikh Osman bin Fudi’s son Muhammad Bellen).
16. Hamid Lamine, I. (2016). *Contributions of the Kunta and Fulani tribes to cultural communication between Tuat and the Western Sudan regions in the 13th Hijri / 19th Gregorian century*.
17. *Sessions at the roof of the Mecca mosque and the Mina camp*. (n.d.).
18. *Historical spread and identity of the Fulani in West Africa*. (n.d.).
19. *Flata: The term and its use in popular terminology among West African migrants*. (n.d.). [Publisher information unavailable].
20. Lamine, I. (2016). *Contributions of the Kenta and Flan tribes to cultural communication between Tuat and Western Sudan in the 13th Hijri / 19th Gregorian century*.
21. Ould Hamden, A. (1993). *Geography of life in Mauritania*. Rabat: Publications of the Institute of African Studies, Mohammed V University.

Received: 01.02.2025
Accepted: 06.05.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/128-136

Chehat Mohamed
University of Algiers 3
https://orcid.org/0009-0006-5578-9709
saihnet@hotmail.com
Djamila Said
University of Algiers 3
https://orcid.org/0009-0000-7694-1358
said.djamila.831207@gmail.com

Use of AI Tools in Journalism: A Descriptive Study of Artificial Intelligence, Tools Used in the Print and Online Press Industry

Abstract

Developments in artificial intelligence technology have imposed fundamental transformations in the field of journalism, with a direct impact that has gone beyond mere changes to radical transformations in media systems and their economies. Press websites have introduced a new and distinctive media landscape that aligns with the use of artificial intelligence tools in diverse and varied forms of journalism to enhance information retrieval, automate content production, analyse public opinion, and integrate other technologies, making AI an integral part of the journalistic process. In this context, this research aims to explore the use of artificial intelligence tools in journalism, examine their impact on the journalistic process, and identify the challenges and opportunities that this technology presents for journalists and journalistic institutions in both print and online journalism. Through this study, we seek to provide a comprehensive perspective on the role of artificial intelligence tools used in the Algerian print and digital journalism sector.

Keywords: *Algerian journalism, artificial intelligence in journalism, AI tools in journalism, online journalism, print journalism*

Cehat Məhəmməd
Əlcəzair Universiteti 3
https://orcid.org/0009-0006-5578-9709
saihnet@hotmail.com
Cəmilə Said
Əlcəzair Universiteti 3
https://orcid.org/0009-0000-7694-1358
said.djamila.831207@gmail.com

Jurnalistikada süni intellekt alətlərinin istifadəsi: Süni intellektin təsviri tədqiqi, çap və onlayn mətbuat sənayesində istifadə olunan alətlər

Xülasə

Süni intellekt texnologiyasındakı inkişaflar jurnalistika sahəsində fundamental transformasiyalar tətbiq etdi və birbaşa təsir media sistemlərində və onların iqtisadiyyatlarında köklü dəyişikliklərdən kənara çıxdı. Mətbuat saytları informasiya axtarışını təkmilləşdirmək, məzmun istehsalını avtomatlaşdırmaq, ictimai rəyi təhlil etmək və digər texnologiyalara inteqrasiya etmək üçün jurnalistikanın müxtəlif və müxtəlif formalarında süni intellekt alətlərinin istifadəsi ilə uyğunlaşan yeni və fərqli media mənzərəsi təqdim edib, bununla da süni intellekt jurnalist prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Bu kontekstdə bu tədqiqat jurnalistikada süni intellekt alətlərinin istifadəsini araşdırmaq, onların jurnalist prosesinə təsirini araşdırmaq və bu texnologiyanın həm çap, həm də onlayn jurnalistikada jurnalistlər və journalist institutları üçün təqdim etdiyi çətinlikləri və imkanları

müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu araşdırma vasitəsilə biz Əlcəzair çap və rəqəmsal jurnalistika sektorunda istifadə olunan süni intellekt vasitələrinin rolu haqqında hərtərəfli perspektiv təqdim etməyə çalışırıq.

Açar sözlər: *Əlcəzair jurnalistikası, jurnalistikada süni intellekt, jurnalistikada süni intellekt alətləri, onlayn jurnalistika, çap jurnalistikası*

Introduction

The emergence of artificial intelligence technologies in the field of journalism reflects a broad trend toward digital transformation in the field, including the reconfiguration of many concepts related to the collection, formulation, dissemination of news and information to audiences through various media and media channels. Artificial intelligence has rapidly evolved from being merely an experimental innovation to becoming an essential component in media, communication, and journalism across different formats. This advancement has facilitated the widespread adoption of digital tools by journalists, especially with the strong integration of the internet into journalistic work over the past two decades. Additionally, the rapid progress of artificial intelligence and the expansion of its systems and tools within the journalistic environment have enabled the automation of increasingly complex tasks within a short period.

Research

This technological transformation has multiple dimensions within the field, and Algerian journalism across its various forms is not isolated from these global changes. This is particularly evident in both print and electronic journalism, which leads to the following key research question:

- What AI tools can Algerian journalists use in print and online journalism?

From this fundamental question, we derive the following subquestions:

- What is artificial intelligence, and what tools are used in print and online journalism?
- What opportunities does AI offer for the Algerian print and online journalism sector?
- What challenges and risks from integrating artificial intelligence technologies into print and online journalism?

Significance of the Research:

The importance of modern technologies in journalism has increased significantly, with each new invention or discovery benefiting media work—from remote communication to space exploration, satellite technology, and internet development.

Artificial intelligence tools represent one of the most significant technological advancements, offering numerous benefits and qualitative improvements across various fields and disciplines to facilitate people's lives. Journalism is among the fields that have increasingly integrated AI technologies, as their application in journalistic work has become essential. AI presents a valuable opportunity to enhance work quality because of the services it offers to journalists in particular and press institutions in general, especially in both print and electronic journalism. Therefore, monitoring the adoption and progress of AI in Algerian journalism is crucial.

Research objectives:

This study aims to explore the use of artificial intelligence in journalistic practice among a specific group of Algerian journalists who are active in both print and electronic journalism, with a focus on the following:

- Identifying artificial intelligence and its tools in the context of print and electronic journalism for Algerian journalists.
- Assessing the extent to which Algerian journalists use artificial intelligence tools in print and electronic journalism.
- Examining the motivations behind the use of artificial intelligence tools by Algerian journalists in print and electronic journalism.
- Determining the most commonly used artificial intelligence tools in print and electronic journalism.

- Identifying the obstacles and challenges faced by Algerian journalists in integrating artificial intelligence tools into their work.

1. Definition of Artificial Intelligence Tools:

The conceptual definition of artificial intelligence tools derives from three words: tool, intelligence, and artificial.

1.1 Definition of Tools:

The language definition of "tool," according to the *intermediate dictionary*, is a small machine (Mustafa et al., 1999), whereas the *contemporary Arabic dictionary* defines it as a machine or an instrument used to accomplish a specific purpose. It is also considered a means to achieve an objective, a word used in conjunction with others to convey meaning. The plural form is "tools," as in "artificial intelligence tools," which refer to instruments or systems that function in alignment with a specific objective (Al-Qazwini Al-Razi, 1979).

When the term "tool" is defined in scientific fields related to applied and practical aspects, it is associated with tangible objects rather than abstract concepts. There is a strong connection between the linguistic and terminological meanings, as "tool" is fundamentally linked to machinery (Balhaf, 2010). The concept of a tool continuously evolves to encompass new technological advancements, machines, and equipment that undergo continuous development. A machine is defined as a device capable of autonomous or manual movement, and once it is used, it becomes a tool (Khalif, 2019).

1.2 Intelligence

The language definition of intelligence is the ability to analyse, synthesize, differentiate, choose, and adapt to different situations. An intelligent person is someone who quickly understands and processes information (Mukhtar et al., 2008).

The terminological definition is defined as an individual's cognitive ability to learn from experience, retain essential information, and navigate the demands of daily life (Musa & Bilal, 2019).

1.3 Artificial

The term "artificial" refers to something that has been synthetically produced rather than occurring naturally. It is commonly associated with manufactured or human-made objects (Mukhtar et al., 2008).

The first definition of artificial intelligence dates back to John McCarthy, one of the pioneers of AI, who first introduced the term in 1955. He defined artificial intelligence as ‘’the development of machines that behave as if they were intelligent’’ (Ertel, 2017, p. 1).

In everyday language, "artificial" means man-made, often carrying a negative connotation as something inferior to the real or natural counterpart. However, artificial objects can sometimes surpass natural objects in terms of efficiency and performance (Musa & Bilal, 2019).

The concept of artificial intelligence technologies emerged alongside the term "artificial intelligence," first introduced at the Dartmouth Conference in the United States in 1956. By Marvin Minsky, John McCarthy, Claude Shannon, and Nathan Rochester, the conference participants predicted that machines would eventually develop advanced intelligent behaviour.

Contemporary dictionaries define artificial intelligence technology as the ability of machines or devices to perform activities that require intelligence, such as logical reasoning and self-repair (Al-Amin, 2021). According to programmers, AI is the science concerned with creating machines and designing software that can perform tasks requiring intelligence when executed by humans. This concept refers to programmed devices that simulate human cognitive abilities to complete tasks, deduce information, and identify patterns beyond their initial programming (Al-Zaidi, 2023).

Artificial intelligence focuses primarily on developing systems that learn and improve their performance on the basis of the data they access and collect.

One of the most notable definitions comes from Marvin Lee Minsky, who described AI as "the construction of computer programs that engage in tasks typically performed by humans, as these tasks require advanced mental processes such as cognitive learning, memory organization, and critical thinking." AI applications and programs are designed by studying how the human mind thinks, learns, and makes decisions. The findings from these studies serve as the foundation for developing intelligent software and systems (Musa & Bilal, 2019).

AI tools and techniques are evolving at an extraordinary pace, to the extent that, in some cases, they may appear almost magical. This rapid advancement has empowered users significantly, raising concerns about the potential difficulty of controlling AI in the future.

2. Characteristics of artificial intelligence technologies:

Artificial intelligence has several features and characteristics, many of which are particularly important in the fields of media and communication. The most significant of these include the following:

2.1 Symbolic representation:

Unlike traditional computers, which operate solely with numerical symbols, artificial intelligence programs do not rely exclusively on digital symbols. At the most basic level, computers process binary values (0 s and 1 s) and cannot interpret subtle variations in meaning. The reliance on this binary system has contributed to the widespread belief that computers can only understand clear-cut, "yes" or "no" (Bonnet, 1993).

2.2 Inference:

Inference refers to the ability to derive conclusions or generate new ideas on the basis of existing documents and guiding data (Abu Ali, 2024). Artificial intelligence can process symbolic information to infer new symbolic information. This type of inferential or inductive reasoning is often referred to as "attribute transfer" and plays a critical role in the field of artificial intelligence (Bonnet, 1993).

2.3 Learning ability:

The capacity to learn is a fundamental characteristic of intelligent behaviour. Just as humans learn through observation and learn from past mistakes, artificial intelligence systems must rely on machine learning strategies. AI systems can continuously improve their performance over time without requiring direct human intervention.

2.3 Communication:

AI entities can interact with humans, and the more seamless this communication is, the greater the system's perceived intelligence (Abu Ali, 2024).

2.4 Problem solving and adaptability:

Artificial intelligence programs do not always have a predefined algorithmic solution, meaning that there is no fixed sequence of steps guaranteed to solve a given problem. When AI systems encounter such problems, they rely on heuristic methods, selecting what appears to be the most suitable approach while remaining flexible enough to switch strategies if the initial method proves ineffective.

2.5 Unconfirmed or incomplete data:

AI programs must be able to generate solutions even when faced with uncertain or incomplete data. However, this does not mean that AI should produce random or unreliable results. Instead, it must perform efficiently, providing acceptable and logically sound solutions; otherwise, its effectiveness is compromised.

3. Motives for Using Artificial Intelligence in the Field of Journalism:

Artificial intelligence enhances various industries by driving growth, increasing productivity, fostering creativity, and generating new jobs that require specialized skills. AI and machine learning are key components of digitalization, which has accelerated the Fourth Industrial Revolution. This revolution is driven by emerging technological innovations that, when applied effectively, increase productivity and promote widespread economic prosperity (El Hadi, 2021).

In journalism, the integration of AI technologies helps improve the quality of news production when the industry faces challenges related to economic sustainability, public trust, and misinformation. AI tools not only assist journalists in their work but also enable audiences to navigate a news landscape filled with information and disinformation, ensuring that they engage with relevant, reliable, and meaningful content.

Several key motives drive the adoption of artificial intelligence in journalism:

3.1 Advancements in Computing Technology:

Computers have evolved significantly within modern technological frameworks, becoming smaller, faster, and more efficient. The emergence of artificial intelligence applications and programs has further enhanced their capabilities, making them indispensable tools in journalism.

3.2 Improved AI technologies and cost effectiveness

Recent advancements in artificial intelligence have resulted in increased accuracy, improved functionality, and reduced costs. These factors have encouraged the integration of AI in various forms of journalism, including text, voice, images, publication methods, news distribution, and other smart applications.

3.3 Digital Transformation of Journalism

The shift toward digitalization has transformed the way information is processed in journalism and daily life. This shift has encouraged the adoption of AI tools, particularly because digitalization enables a single tool (such as a computer) to perform multiple tasks efficiently.

4. Applications of artificial intelligence in journalism:

The applications of artificial intelligence in journalism are no longer limited to supporting the digital environment in which journalism operates. AI has now penetrated the core of the industry, directly influencing content creation. With its ability to automate tasks, artificial intelligence not only replaces humans in routine work but also assists in writing news articles, leaving editors with the flexibility to modify and approve content before publication—or even allowing for fully automated editing and publishing (Al-Amin, 2021).

AI applications are increasingly handling the simpler tasks that journalists previously performed. This is particularly significant because journalists must continuously monitor events in real time. Given that journalism requires extensive research and fact checks, AI plays a paramount role in relieving journalists from repetitive tasks, enabling them to focus on more critical aspects of reporting.

Artificial intelligence has demonstrated remarkable potential in solving complex problems and completing tasks with greater speed and efficiency. This has led to significant advancements in journalism, including the development of AI-based applications that have introduced new practices in media, communication, and news production. Some of the key applications include the following (Ali, 2021, pp. 146-147):

- Analysing media content on the internet
- Monitoring public opinion trends, with the ability to segment data on the basis of geography, age, gender, and ideological orientation
- Using AI tools capable of processing and generating content in multiple languages

AI has immense potential to enhance journalism, and as technology continues to advance, artificial intelligence is expected to become an integral part of news gathering, writing, and publishing. Furthermore, new AI applications are being continuously developed, further transforming the industry.

5. Models of artificial intelligence applications in the fields of written journalism and electronic journalism:

With the rise of artificial intelligence technologies across various fields, numerous support applications have emerged to harness AI's potential in journalism, increasing the efficiency of journalists' work. These tools open new possibilities for improving journalistic practices. Among them, platforms such as the Artificial Intelligence Tools Store (OpenAI GPT Store) serve as indicators of AI tools' growing integration into journalism, offering a range of applications designed for writing, translation, speech-to-text conversion, chat-based assistance, and data analysis.

Below are several key AI applications that are transforming journalism:

5.1 AI-Powered Writing Tools

These AI tools generate textual content such as articles and news reports and use scientific and practical frameworks to ensure accuracy and coherence. Some prominent applications include the following:

- **Katteb**: This platform enables the creation of articles, news, product descriptions, and social media content via AI. It ensures content credibility by relying on reliable sources, incorporating geographically targeted content, and leveraging real-time data. It also features proofreading tools and plagiarism detection and ensures exclusive content generation.
- **Write for Me**: This application specializes in generating high-quality, engaging content with precise word count control. It has been downloaded more than 1 million times (ChatGPT, 2024) from the OpenAI GPT Store and was developed by Puzzle. Today (Diversebranch, 2024).

5.2 AI-Powered Translation Tools

These AI-driven translation tools assist journalists in translating texts accurately while preserving contextual meaning. Key applications include the following:

- **Google Translate:** A widely used, free translation service that supports over 100 languages. It offers text, document, and image translation, as well as website translation, serving more than 200 million users daily.
- **Translate GPT:** A context-aware translation tool supporting multiple languages. It is one of the most popular AI translation applications on the OpenAI GPT Store, with over 50,000 downloads. It was developed by HIX.AI.

5.3 Speech-to-Text Applications:

These applications enable journalists to convert audio recordings into text, facilitating the transcription of interviews, press conferences, and other audio materials. Some widely used tools include the following:

- **Google Cloud Speech-To-Text API:** This AI-powered application converts audio into text and currently supports 13 languages. Users can access up to 60 minutes of free transcription per month, Developed by Google.
- **Speech notes:** A dictation tool that efficiently transcribes audio and video recordings into text. It allows journalists to dictate notes instead of manually typing, saving time and effort. It has been downloaded more than **5 million times** from the Google Play Store and has been in service since 2015.

5.4 AI Chat Applications

AI chatbots enable real-time interaction, providing journalists with quick access to information, brainstorming assistance, and user engagement. Key applications include the following:

- **ChatGPT**: Launched in November 2022, ChatGPT advanced rapidly, reaching version 4.0. It offers conversational AI support for research, content generation, and idea development (ChatGPT, 2024).
- **Microsoft Copilot**: Announced on March 16, 2023, Copilot is a new AI-powered assistant designed to increase productivity and assist with writing and research tasks.

5.5 AI Data Analysis Tools:

These tools analyse large datasets, enabling journalists to extract insights efficiently, even from complex or diverse sources. Notable tools include the following:

- **Youlyous:** An AI-driven data analysis tool that simplifies complex data interpretation. Its slogan, "Chat with your files and get expert-level insights in seconds," highlights its ability to process data quickly. The platform is used by 500,000+ users.

The rapid development of AI-powered journalism tools has led to initiatives aimed at supporting the press sector, particularly written and digital journalism. **Google**, for example, has stated:

"In partnership with news publishers—especially small publishers—we are in the early stages of exploring AI-powered tools to assist journalists in their work." (Google invades newsrooms, 2024).

Additionally, AI tool providers such as HIX. AI offers specialized solutions for journalism, introducing a modern and innovative set of tools that enhance journalistic workflows. These AI advancements are reshaping journalism, helping journalists improve their work, accelerating media production, and exploring new horizons in digital storytelling.

The table below displays the most significant applications that would help journalists in their daily professional practices:

Tool	Function	Link
Hix Email Clerk Enabled by HIX AI Writer	AI-powered email generator and writer that helps journalists compose emails, respond faster, and summarize emails efficiently.	Hix Email Clerk
Essay Expander Enabled by HIX AI Writer	Expands and enhances articles using AI, ensuring professional and well-structured content.	**Essay Expander**
Essay Checker Enabled by HIX AI Writer	Proofreading tool that helps journalists produce error-free content.	**Essay Checker**
Chat with Document (ChatPDF) Enabled by HIX AI Writer	AI-powered tool that enables conversations with PDF content, instant text extraction, and smart summarization.	**Chat with Document**
Paraphrasing Tool Enabled by HIX AI Writer	Smart paraphrasing tool that restructures sentences while preserving meaning and grammatical accuracy.	**Paraphrasing Tool**
News Article Writer Generator Enabled by ArticleGPT	Generates well-structured, unbiased news articles following the inverted pyramid style.	**News Article Writer Generator**

This table highlights a selection of AI tools available on Hix.ai, demonstrating their growing role in journalistic work, content creation, and media production (Hix AI, 2024).

6. The Challenges of Using Artificial Intelligence Technologies in Journalism:

The introduction of innovative technologies, such as artificial intelligence, has raised significant concerns, particularly in fields where accuracy and credibility are paramount, including journalism. In recent years, artificial intelligence has undergone substantial advancements, with expectations of further progress in the coming decades. In both the short and long term, the development of artificial intelligence must align with principles of safety and utility. However, its integration into journalism presents several challenges, particularly with respect to privacy, bias, inequality, security, and ethical considerations. As artificial intelligence continues to be implemented across various journalistic functions, critical discussions concerning the extent to which regulatory frameworks should be established to oversee its growth and impact have emerged (Suleiman, 202).

One of the most pressing challenges associated with the use of artificial intelligence in journalism is the proliferation of false information and its detrimental effects on the integrity of digital content. The increasing sophistication of AI-generated content, including deepfake materials and fabricated reviews, has facilitated the dissemination of misleading narratives, thereby undermining the credibility of verified information. Although detection mechanisms exist, their effectiveness remains limited because of the continuous advancements in generative artificial intelligence and the constraints imposed by available metadata (Bakr, 2023).

Artificial intelligence also contributes to reducing bias in journalistic reporting by assisting in data collection and content generation. AI tools facilitate the rapid processing of large datasets, enabling the production of more accurate and timely news articles. This technological capability allows journalists to allocate more time to investigative and analytical tasks than to repetitive content production.

Despite these challenges, proponents of artificial intelligence argue that its integration into journalism can enhance creativity and efficiency. As media professionals and institutions refine their application of AI-driven technologies, they may be able to focus on more complex journalistic endeavors, thereby fostering a more dynamic and innovative media landscape. This transformation

aligns with the evolution of new media platforms, where artificial intelligence contributes not only to content production but also to audience engagement and analytical insights (Al-Homoud et al., 2023).

Furthermore, the continuous development of artificial intelligence necessitates ongoing training and adaptation within journalistic practices. Journalists and editorial teams are required to remain informed about emerging AI tools and techniques to ensure their effective and ethical implementation. Given the rapid pace of innovation in this domain, the ability to integrate artificial intelligence responsibly will be a defining factor in the future of journalism.

Conclusion

Rapid advancements in artificial intelligence have necessitated its integration into various aspects of journalism, from supporting auxiliary professions to enhancing daily journalistic practices. The findings highlight the following:

- **Editorial processes** have become a primary area where artificial intelligence is extensively applied, particularly in supporting journalistic writing and content creation.
- **AI-powered translation tools** significantly facilitate multilingual journalism, enabling seamless communication across dozens of languages with minimal effort.
- **Data analysis capabilities** have been greatly enhanced through artificial intelligence, allowing journalists to process and interpret large datasets much faster than before, thereby streamlining journalistic workflows.
- **Ongoing training and adaptation** are essential for journalists and editorial teams to keep pace with AI-driven developments and ensure their effective use.
- **Bias reduction** is one of AI's notable contributions, as it assists in data interpretation and the publication of more objective reports and news articles.
- **The time efficiency** of journalistic writing and media content production has improved substantially, as AI tools increase the speed and accuracy of data processing.
- **Critical evaluation skills** are imperative for journalists when dealing with AI-generated content, as the risks of misinformation and fabricated content pose serious threats to journalistic credibility.

Artificial intelligence presents significant opportunities for both traditional and digital journalism by enhancing efficiency, accuracy, and content quality. However, the challenges it introduces necessitate human oversight to ensure journalistic integrity, particularly in verifying information and mitigating the spread of misinformation. While AI tools have become an integral part of news collection, editing, and publishing, their responsible use is crucial to maintaining high-quality journalism and fostering public trust. The balance between leveraging AI's capabilities and adhering to ethical journalism standards will shape the future of media in an era increasingly influenced by artificial intelligence.

References

1. Abu Ali, M. A. (2024). *Criminal liability for damage to artificial intelligence*. Dar Al-Nahda Al-Arabiya.
2. Al-Amin, M. M. (2021). *The future of electronic journalism in the age of artificial intelligence*. Al-Jazeera Center for Studies.
3. Al-Homoud, R. A., Al-Shammari, A., & Al-Dosari, M. (2023). *Foresight of artificial intelligence applications in the service of Saudi media and kingdom issues*. Media Affairs Committee, Asbar Forum.
4. Al-Qazwini, B. F. B. Z. A. (1979). *Language standards* (Vol. 1). Dar Al-Fikr.
5. Al-Zaidi, T. A. H. (2023). *Virtual fatwa via artificial intelligence technology*. Dar Al-Fajr for Publishing and Distribution.
6. Bakr, M. A. (2023). *Artificial intelligence and shaded information*. [Publisher information unavailable].
7. Balhaf, A. F. M. (2010). *The grammatical dispute in tools*. Dar Al-Kitab Al-Thaqafi.

8. Bonnet, A. (1993). *Artificial intelligence, its reality and future* (A. S. Farghali, Trans.). The World of Knowledge.
9. ChatGPT. (2024, March 25). *AI tools for writing*. https://chat.openai.com/
10. El Hadi, M. M. (2021). *Artificial intelligence, its features, applications, and developmental and societal effects*. Egyptian Lebanese House.
11. Ertel, W. (2017). *Introduction to artificial intelligence* (2nd ed.). Springer Nature.
12. Hix AI. (2024, March 25). *Hix AI*. https://hix.ai/ar
13. Jihad, A. (2015). *Artificial intelligence and expert systems*. Amjad Publishing and Distribution.
14. Khalif, K. M. (2019). *Deliberative tools of war in the Holy Quran: Strategy and technique*. Ghida Publishing and Distribution House.
15. Mukhtar, O. A., Al-Jundi, A. M., & Mahfouz, A. M. (2008). *Contemporary Arabic language dictionary* (Vol. 1). World of Books.
16. Musa, A., & Bilal, A. H. (2019). *Artificial intelligence is a revolution in the technologies of the era*. Arab Group for Training and Publishing.
17. Mustafa, I., Al-Zayyat, H., & Al-Najjar, H. (2008). *Al-Mujam Al-Wasit* (Vol. 1). Dar Al-Dawa.
18. Omar, A. M. (2008). *Contemporary Arabic dictionary* (Vol. 1). World of Books.
19. Suleiman, H. F. (2021). *Digital eternity: Artificial intelligence and the future of humans*. Hamad Bin Khalifa University Press.

Received: 02.02.2025
Accepted: 07.05.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/137-150

Wassila Lecheheb
University of Algiers 3 Ibrahim Sultan Cheibout
https://orcid.org/0009-0006-7637-7092
lachehabwassila@gmail.com
Abdelkader Said Abikchi
University of Algiers 3 Ibrahim Sultan Cheibout
https://orcid.org/0009-0002-9068-4663
abikchisaid@gmail.com

Administrative Ethics as a Mechanism to Combat Corruption in Algerian Institutions

Abstract

Administrative ethics is a crucial tool for combating corruption in Algerian institutions. By promoting transparency, accountability and integrity, ethical administrative practices help reduce the likelihood of corrupt behaviors. Implementing clear ethical guidelines and fostering a culture of honesty within organizations encourages employees and leaders to act responsibly and avoid unethical actions. In Algeria, where corruption has been a significant issue in various sectors, administrative ethics can play a pivotal role in restoring public trust and improving institutional performance. Strong ethical frameworks also ensure that decisions are made based on fairness and the public's best interest, rather than personal gain. Adopting these practices can contribute to reducing corruption.

Keyword: *Administrative ethics, accountability, and honesty, reduce corruption, helping restore public trust*

Vəsilə Leçeheb
Əlcəzair Universiteti 3 İbrahim Sultan Cheibout
https://orcid.org/0009-0006-7637-7092
lachehabwassila@gmail.com
Abdelkader Said Abikchi
Əlcəzair Universiteti 3 İbrahim Sultan Cheibout
https://orcid.org/0009-0002-9068-4663
abikchisaid@gmail.com

İnzibati etika korrupsiyaya qarşı mübarizə mexanizmi kimi Əlcəzair İnstitutları

Xülasə

İnzibati etika Əlcəzair institutlarında korrupsiya ilə mübarizə üçün mühüm vasitədir. Şəffaflığı, hesabatlılığı və dürüstlüyü təşviq etməklə, etik inzibati təcrübələr korrupsioner davranışların baş verməə ehtimalını azaltmağa kömək edir. Aydın etik qaydaların tətbiqi və təşkilatlar daxilində dürüstlük mədəniyyətinin təşviq edilməsi işçiləri və rəhbərləri məsuliyyətli davranmağa və qeyri-etik hərəkətlərdən çəkinməyə təşviq edir. Korrupsiyanın müxtəlif sektorlarda əhəmiyyətli problem olduğu Əlcəzairdə inzibati etika ictimai etimadın bərpasında və institusional fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Güclü etik çərçivələr həm də qərarların şəxsi mənfəətdən çox, ədalət və ictimaiyyətin maraqları əsasında qəbul edilməsini təmin edir. Bu təcrübələrin qəbulu korrupsiyanın azaldılmasına, töhfə verə bilər

Açar sözlər: *İnzibati etika, hesabatlılıq və dürüstlük, korrupsiyanın azaldılması, ictimai etimadın bərpasına kömək edir*

Introduction

1. Introduction to Administrative ethics in Algeria

1.1. Definition of Administrative ethics

Administrative ethics encompasses the principles and standards that guide behavior within the business environment, particularly in relation to how managers and their organization's function. These ethical standards include values such as integrity, transparency, and accountability, which serve as a moral compass for decision-making processes. By adhering to these principles, organizations can effectively confront the complex challenges associated with bribery, corruption, and conflicts of interest.

In institutional Administrative, ethics plays a crucial role in building trust among employees, stakeholders, and clients. Ethical stewardship fosters a culture where decisions are based on fundamental values rather than solely on profit or personal gain. This approach not only helps meet legal obligations but also enhances the organization's reputation and long-term sustainability.

Moreover, the establishment of robust ethical governance is particularly critical in environments prone to corruption. In such situations, ethical frameworks enable organizations to address misconduct by promoting accountability and encouraging employees to follow established ethical guidelines. This alignment is essential for maintaining public trust in institutions and ensuring equitable resource distribution.

Research

Ultimately, Administrative ethics has a profound impact on organizational culture and operational success by prioritizing ethical considerations alongside traditional business objectives. (Business Integrity, 2024; Itineris, 2022; OECD, 1998; Puiu, 2015).

1.2 Definition of administrative ethics in public service

Administrative ethics in public service is defined as the set of rules, principles, values and standards that guide the behavior of public employees, determining what is acceptable and praiseworthy in the performance of their duties. These ethics seek to ensure integrity, transparency, fairness and objectivity in the delivery of public services, strengthening trust between citizens and the public administration (Dvoráková,2005).

Causes that can lead to unethical practices in public service include (Christensen & Lægreid 2011):

- Insufficient salaries and remuneration for public employees.
- Wide discretion in employee performance without effective accountability.
- Complex and lengthy procedures, which make it difficult to obtain the required services.
- Inadequate selection and appointment of employees from the outset.
- Lack of training in ethical behavior and practices.
- Absence of a code of ethics governing the work of employees.
- Weak oversight by the public or parties receiving the service.

These factors can contribute to the spread of administrative corruption and deterioration of job performance. Therefore, it is essential to promote and reinforce ethics in public service by implementing clear ethical standards, providing adequate training, and applying effective monitoring systems to ensure compliance with these standards.

1.3 Definition of Corruption:

Corruption is defined as the misuse of granted power for personal gain, whether by individuals or organizations. This behavior manifests itself in various forms, such as bribery, embezzlement, nepotism, and extortion. Corruption negatively impacts societies by undermining democratic institutions, slowing economic development, and destabilizing politics (Collier, 2000)

Common forms of corruption (Hadjadj, 2007):

- Bribery: Offering or accepting something of value for the purpose of influencing the actions of a person in a position of power.
- Embezzlement: Theft or misuse of public resources or funds from an organization by a trusted person.

– Nepotism: Favoring relatives or friends in jobs or granting privileges, without considering competence.

Extortion: Using threats or coercion to obtain money or services from individuals or institutions.

This table summarize Algeria's rankings and scores on the Corruption Perceptions Index (CPI) from 2010 to 2023:

Table 1. Algeria's rankings and scores on the Corruption Perceptions Index (CPI).

Year	Rank	Score
2010	105	29
2011	112	29
2012	105	34
2013	94	36
2014	100	36
2015	88	36
2016	108	34
2017	112	33
2018	105	35
2019	106	35
2020	104	36
2021	117	33
2022	116	33
2023	104	36

Source: Country Economy (2024)

Source: Country Economy (2024)

Algeria's rankings on the Corruption Perceptions Index (CPI) have fluctuated over the years, reflecting varying levels of perceived corruption. Between 2010 and 2023, the country's ranking improved in some years, such as in 2013 (94) and 2015 (88), indicating better perceptions of transparency during these periods. However, significant declines were observed in 2017 (112), 2021 (117), and 2022 (116), showcasing periods of heightened concerns about corruption.

Despite these shifts, Algeria's overall performance demonstrates limited long-term improvement, with rankings predominantly in the triple digits. The relatively steady position in recent years, including 2023 (104), suggests some stabilization, yet challenges persist. This pattern highlights the need for sustained reforms to enhance governance and reduce corruption. The data underscores Algeria's struggle to achieve consistent progress in combating corruption.

Source: Country Economy (2024)

Algeria's Corruption Perceptions Index (CPI) scores from 2010 to 2023 reveal moderate fluctuations, indicating ongoing challenges in addressing corruption. The scores ranged between 29 and 36, with notable improvements during 2012–2015 when the score rose from 34 to 36, suggesting better perceived transparency. However, this progress was not sustained, as scores dropped to 33 in 2017 and remained stagnant in 2021 and 2022, reflecting persistent concerns about corruption.

The country returned to a score of 36 in 2023, matching its highest performance in the dataset, which could signal slight recent progress. Nevertheless, the overall trend suggests limited long-term improvement in combating corruption. The data highlights Algeria's need for consistent anti-corruption measures and reforms to achieve significant, lasting advancements in governance and public trust.

1.4. Importance of Ethics in Institutions

Ethics within institutions is crucial for governance integrity, particularly in Algeria. Administrative ethics provide both immediate and long-term benefits to public and private organizations. Ethical behavior fosters transparency, enabling stakeholders to trust that decisions are made honestly rather than out of self-interest, which is vital in combating corruption.

A commitment to ethical practices enhances accountability within institutions. Defined ethical frameworks establish guidelines for acceptable conduct, reducing ambiguity that may lead to unethical behavior or corruption. This accountability extends beyond legal compliance, promoting a culture where individuals acknowledge their responsibilities and the impact of their actions on the community.

Integrating ethics into organizational culture encourages employee integrity. When leaders exemplify ethical behavior as a core value, they inspire similar conduct throughout the organization. This creates a positive ripple effect, improving internal processes and enhancing public perception of institutions.

The importance of ethics cannot be overstated; it boosts performance, strengthens resilience against corruption, and fosters social trust essential for sustainable development. By prioritizing ethical administrative practices, Algerian institutions can better align with international standards, ultimately contributing to a more stable and prosperous society. (Recommendation of the Council on Public Integrity, 2017; OECD Legal Instruments, 1998).

1.5. Overview of Corruption in Algeria

Corruption remains a pervasive challenge in Algeria, significantly undermining governance, hindering economic stability, and eroding public trust in institutions. Corruption is broadly defined as the misuse of public authority for personal benefit, appearing in various forms such as bribery, favoritism, and embezzlement. These unethical practices not only impede economic growth but also distort competition by creating an environment that rewards dishonesty over merit-based achievements. The consequences are particularly harsh for vulnerable populations who suffer from the misallocation of resources that should be directed towards serving public interests.

Evidence indicates that Algeria faces both petty and grand corruption within its public administration. Petty corruption usually involves small bribes intended to expedite bureaucratic processes, while grand corruption may encompass large-scale fraud with substantial financial

repercussions. This widespread issue has led to a decline in foreign investment, as companies are reluctant to enter markets plagued by corrupt practices. Transparency International consistently ranks Algeria low on its Corruption Perceptions Index, underscoring the deep-rooted challenges the country confronts.

The societal normalization of corrupt behavior further complicates efforts to combat this urgent problem, cultivating an environment where ethical breaches become routine. Consequently, initiatives designed to reduce corruption often encounter resistance from those benefiting from the current system, making it difficult to implement comprehensive reforms effectively.

International organizations stress the urgent need for a robust anti-corruption framework tailored to Algeria's unique political and cultural context. Without significant reforms aimed at improving transparency and accountability within institutions, the cycle of corruption is likely to persist unchallenged (Apaza, 2010; Bahoo et al., 2020; Crime, 2013; Koven & Perez, 2021). Through the above, the following problem can be raised:

To what extent can the ethical approach be adopted to prevent corruption in Algerian institutions?

2. The Role of Administrative Ethics in Combating Corruption

2.1. Promoting Transparency

Transparency is fundamental in the pursuit of ethical governance, especially in combating corruption. In Algerian institutions, establishing clear and accessible channels for sharing information can significantly enhance public trust. Transparency requires governmental bodies to communicate openly about their operations, decision-making processes, and resource allocation, allowing citizens to effectively examine governmental activities. This level of openness not only acts as a deterrent against corrupt practices but also fosters an environment of accountability among public officials.

To promote greater transparency, strong disclosure frameworks must be established. These frameworks should include regular updates on budgets, spending, and procurement activities. Additionally, collaboration with the media is crucial; a free press serves as a vigilant watchdog, highlighting areas where transparency is lacking. The expectation of transparent governance should be embedded within the organizational culture of public institutions through ethical standards that clearly define acceptable behavior.

Moreover, it is essential to create an environment where employees feel encouraged to report unethical actions without fear of retaliation. This can be achieved by implementing whistleblower protections and providing anonymous reporting options. Such measures not only empower individuals but also strengthen organizational integrity by addressing potential misconduct before it develops into more significant issues.

In summary, advocating for transparency in administrative ethics establishes a foundation for improved governance, reduced corruption rates, and a populace that is more engaged in holding its leaders accountable for their decisions (Combating Corruption, 2024; Halter et al., 2009; IDB Invest, 2024; OECD, 1998; Thensg, 2024).

2.2. Enhancing Accountability

Strengthening accountability in Algerian institutions is crucial for curbing corruption. Establishing clear policies and procedures clarifies roles and expectations, fostering an environment where actions can be monitored and evaluated. Effective training programs on ethical conduct are essential for building a culture of accountability, equipping employees to make ethical decisions and report misconduct without fear of repercussions.

Enforcing whistleblower protection policies encourages individuals to expose corrupt practices while ensuring their anonymity and safety. Independent oversight bodies are vital for enhancing accountability through regular audits of public institutions, assessing compliance with protocols, and identifying corruption risks. This oversight boosts transparency and reinforces public confidence in government.

Additionally, leveraging technology can improve reporting mechanisms and increase citizen engagement by providing access to information about government spending and decision-making

processes. Integrating technology not only strengthens accountability but also enables real-time monitoring of institutional activities.

By prioritizing accountability, Algerian institutions can make significant strides in combating corruption and promoting integrity throughout their operations (Apaza, 2010, pp. 6-10, 11-15, passim).

2.3. Fostering Integrity within Organizations

Nurturing integrity within organizations is essential for establishing a robust ethical framework to combat corruption. Organizations must create an environment where ethical conduct is expected at all levels. This involves understanding integrity through transparency in decision-making, accountability, and respecting individual rights.

Leadership plays a crucial role in promoting integrity; leaders should exemplify ethical behavior and emphasize its importance to their teams. By modeling these values, they inspire employees to adopt similar standards. Comprehensive training programs focused on ethical principles and decision-making are vital, equipping employees to handle ethical challenges effectively.

Additionally, organizations need to establish channels that encourage open discussions about ethical issues, enabling employees to report unethical practices without fear of retaliation. This openness fosters trust and facilitates prompt resolution of misconduct concerns.

Recognizing and rewarding ethical behavior among team members further reinforces the commitment to integrity. Celebrating individuals who demonstrate these values not only motivates others but also highlights that ethical conduct is key to organizational success.

By integrating these principles into their operations, organizations can build a strong culture of integrity that reduces opportunities for corruption while enhancing overall performance. (Corporate Responsibility - Ethics & Integrity - AT&T, 2024; Ethics & Business Integrity, 2024; Thensg, 2024; Velamuri et al., 2017).

3. Implementing Ethical Guidelines in Algerian Institutions

3.1. Establishing Clear Ethical Standards

Creating well-defined ethical standards within Algerian institutions is essential for nurturing an environment that actively addresses corruption. To achieve this, it is vital for public officials to grasp the principles and standards that govern their responsibilities. This calls for the development of a comprehensive code of conduct that clearly outlines these ethical guidelines, ensuring all staff understand the limits of acceptable behavior.

Moreover, it is critical for these ethical benchmarks to be woven into the legal framework that oversees public service. Laws and regulations should explicitly state the core values tied to public service, providing behavioral guidelines and establishing accountability mechanisms. By embedding ethical standards within legal requirements, institutions can bolster their dedication to integrity and establish a foundation for disciplinary measures in case of infractions.

In addition to these foundational documents, organizations ought to ensure continuous access to ethical guidance specifically designed for public servants. These resources may take various forms, including training sessions aimed at equipping employees with strategies to tackle potential ethical dilemmas they might face. When paired with transparency initiatives—such as well-defined channels for reporting unethical activities—these efforts can help foster a workplace culture where ethics take center stage.

Furthermore, leadership plays an indispensable role in this initiative by exemplifying ethical conduct and cultivating an atmosphere in which adherence to established standards is not only anticipated but also celebrated. This comprehensive strategy enhances individual accountability while significantly elevating the overall integrity of institutions throughout Algeria (Boone et al., 2000; OECD, 1998, 2017).

3.2. Training and Development Programs for Employees

Employee training and development initiatives in Algerian institutions are essential for fostering ethics and integrity. These programs should equip personnel with the knowledge and skills to address ethical dilemmas in their work environments. Effective training enhances awareness of the

organization's ethical principles, ensuring employees understand their roles in promoting a culture of integrity.

Training should be ongoing throughout an employee's tenure, starting with comprehensive induction sessions for newcomers that include real-world scenarios relevant to their fields. Continuous educational initiatives are necessary to update employees on changes in regulations and best practices related to ethics and compliance.

Establishing mentorship opportunities can further enhance understanding of ethical behavior, allowing experienced leaders to guide new employees in internalizing key values. Training must be tailored to the specific cultural contexts and challenges faced by Algerian institutions to ensure engagement.

Additionally, assessing these training programs is crucial. Organizations should implement mechanisms to evaluate whether employees apply their acquired knowledge, using assessments or feedback systems to foster accountability. Interactive workshops can also boost participation and commitment to ethical standards. Ultimately, investing in comprehensive training enriches individual capabilities and strengthens the overall integrity of the organization (Benlahcene et al., 2022; Crime, 2013, pp. 76-80; Ethical Business Culture, 2024; OECD, 2017).

3.3. Monitoring and Evaluation Mechanisms

Monitoring and evaluation systems are essential for ensuring the effective implementation of administrative ethics in Algerian institutions. These systems should create reliable channels for identifying and reporting unethical behavior, as well as conducting thorough investigations into any breaches of ethical standards. By establishing clear policies that outline the procedures for monitoring conduct and assessing compliance, organizations can greatly enhance accountability.

A robust monitoring structure must include regular audits and evaluations performed by independent entities to ensure transparency in operations. For instance, Supreme Audit Institutions (SAIs) can play a vital role by conducting performance audits that evaluate the effectiveness of institutional frameworks in combating corruption. Such evaluations can identify weaknesses and provide recommendations for improvement, thereby fostering a culture of responsibility.

Furthermore, incorporating employee feedback mechanisms allows organizations to assess the ethical climate and address potential issues before they develop into more significant problems. Continuous ethics-focused training programs can be complemented with assessments to measure their effectiveness, promoting an environment of ongoing improvement. By transparently sharing information about these initiatives, institutions not only demonstrate their commitment to ethical practices but also build trust among stakeholders.

Engaging in external reviews helps align local practices with global best practices in ethics Administrative while offering critical insights into areas that need reform. Ultimately, these monitoring and evaluation strategies contribute to establishing a strong ethical framework capable of preventing corruption within Algerian institutions (Apaza, 2010; OECD, 1998; Pompe et al., 2022; Thensg, 2024).

3.4 Role of the National Anti-Corruption Authority in Ethical Governance

The National Body for the Prevention and Fight against Corruption (ONPLC) in Algeria is a central operational service of the judicial police, established to strengthen mechanisms combating corruption and safeguarding public finances. Operating under the supervision of the Minister of Justice, the ONPLC is autonomous in its activities and management.

The ONPLC's primary responsibilities include (OCREC, 2021):

- **Collecting, centralizing, and analyzing information** to detect and prevent corruption.
- Conducting investigations and inquiries into suspected corruption cases, bringing perpetrators before competent jurisdictions.
- Coordinating and monitoring anti-corruption activities across various sectors, ensuring effective implementation of preventive measures.
- Developing cooperation with national and international entities involved in combating corruption.

In its efforts to promote ethical public life, the ONPLC emphasizes (OCREC 2021):

- **Legal Framework Enhancement**: Algeria has implemented comprehensive anti-corruption laws, including the Penal Code and Anti-Corruption Law, criminalizing various corrupt practices. However, enforcement has been inconsistent, necessitating ongoing efforts to strengthen legal mechanisms.
- **Institutional Coordination**: The ONPLC collaborates with other anti-corruption agencies, such as the Central Office for the Suppression of Corruption (OCRC), to ensure a unified approach in tackling corruption.
- **Public Awareness and Education**: By engaging with civil society and promoting transparency, the ONPLC aims to foster a culture of integrity and accountability within public institutions.

Despite these initiatives, challenges persist. Critics highlight the selective prosecution of corruption cases, often targeting specific individuals while overlooking systemic issues. Additionally, the effectiveness of anti-corruption agencies has been questioned, with some institutions becoming inactive over time.

To address these concerns, Algeria has developed a new national anti-corruption strategy, focusing on enhancing the efficiency of existing measures and ensuring the active participation of all stakeholders in the fight against corruption.

The ONPLC plays a crucial role in Algeria's efforts to combat corruption and promote ethical public life. While significant strides have been made in establishing a legal and institutional framework, continuous improvement and genuine commitment are essential to effectively address corruption and enhance public trust in governance.

4. Building a Culture of Honesty and Responsibility

4.1. Leadership Commitment to Ethical Practices

The commitment of leadership to uphold ethical practices is crucial for establishing a strong defense against corruption within organizations. When top Administrative consistently supports ethical principles, it effectively sets the "tone at the top," influencing the overall culture of the organization. This commitment should be visible through clear communication of a strict zero-tolerance policy on corruption and the integration of these values into everyday operations. Senior leaders are expected to actively participate in developing and implementing anti-corruption strategies, demonstrating their dedication to fostering an environment based on integrity and transparency.

To truly lead by example, managers should engage in open discussions with employees about the importance of ethics, recognizing those who maintain integrity, even if it comes at the expense of business opportunities. Such actions not only enhance trust within the organization but also encourage others to emulate these ethical standards in their own conduct. Furthermore, providing adequate resources for ethics initiatives emphasizes Administrative 's serious commitment to promoting integrity.

Investing in training that reinforces ethical principles is also essential; it equips employees with the tools needed to navigate complex situations with ethical clarity. Additionally, acknowledging and rewarding ethical decision-making helps to strengthen a culture where integrity is valued. Ultimately, when leadership prioritizes ethics, it cultivates an environment that promotes honesty and accountability, significantly reducing the risks of corruption within organizations (Crime, 2013, pp. 26-35; Velamuri et al., 2017).

4.2. Encouraging Open Communication and Reporting Mechanisms

Fostering a culture of open communication and efficient reporting mechanisms is essential for promoting an ethical workplace in Algerian institutions. Transparency in decision-making encourages employees to express concerns about ethical dilemmas without fear. Organizations must cultivate an environment where discussions on integrity are embraced, supported by both formal and informal systems that allow employees to seek guidance without negative repercussions.

Well-defined reporting procedures empower employees to report suspected violations confidently. Institutions should document these procedures clearly, ensuring accessibility and effective communication. Providing alternative reporting channels, such as anonymous hotlines or

designated ethics officers, protects whistleblowers from retaliation, increasing the likelihood of unethical behavior being reported.

Leadership commitment is crucial in establishing these mechanisms. When leaders address ethical issues openly and take action against misconduct, they set a positive example for staff. Regular training sessions focusing on communication's role in ethical standards can empower employees to voice their concerns and contribute to integrity initiatives.

Organizations must also recognize barriers to open dialogue, such as cultural resistance or job security anxiety. Cultivating an environment that rewards ethical conduct and celebrating individuals who exemplify integrity reinforces a culture rooted in honesty and accountability. (Ethics and Compliance, 2024; OECD, 1998, 2017; Norton Rose Fulbright, 2024).

4.3. Recognizing and Rewarding Ethical Behavior

Acknowledging and incentivizing ethical behavior is crucial for fostering a culture of integrity within organizations. Recognizing ethical conduct highlights the importance of upholding established values and standards while motivating employees to align their actions with these principles. Organizations should implement both monetary and non-monetary reward systems that celebrate ethical decision-making and actions.

Monetary rewards may include bonuses tied directly to an employee's compliance record or their proactive support for ethical practices. On the other hand, non-monetary incentives are equally significant; these might encompass public recognition, such as awards or certificates for exemplary ethical behavior, access to exclusive training opportunities, or personal commendations from senior Administrative. Such forms of acknowledgment serve as powerful motivators, encouraging employees to place ethics above short-term gains.

It is vital for reward programs to be transparent and integrated within existing human resources policies. This alignment ensures that evaluations are based on objective criteria related to ethical conduct, such as participation in ethics training and adherence to the organization's code of conduct. Additionally, involving employees in designing these incentive programs can help ensure they resonate culturally and are positively received by the workforce.

By consistently recognizing and rewarding ethical behavior, organizations establish a strong foundation for an ethical culture that not only deters corruption but also promotes integrity among individuals at all levels of the organization. (Crime, 2013).

5. Case Studies: Successful Implementation of Administrative ethics Abroad

5.1. Examples from Other Countries

Numerous nations have made significant progress in integrating administrative ethics to combat corruption, showcasing success stories that can inspire other countries, including Algeria. In El Salvador, reforms in public administration aimed at establishing a classification system for municipalities based on their financial stability and institutional capabilities. Local governments benefited from the adoption of ethical codes and engaged in anti-corruption training programs, which greatly enhanced transparency and accountability at the community level.

Kazakhstan took an alternative approach by developing a network of trainers skilled in anti-corruption strategies, effectively embedding ethical standards within its public service framework. Likewise, Poland has emphasized transparent fiscal Administrative, empowering local authorities to take strong action against corrupt practices. Montenegro has also benefited from legislative guidance designed to facilitate decentralization and enhance transparency.

Another notable example is the International City/County Management Association (ICMA), which has established a comprehensive code of ethics that its members are required to follow. This initiative has garnered international attention and has been adopted by various local government associations worldwide, underscoring the importance of ethical behavior in governance.

Countries that participate in international agreements like the OECD Anti-Bribery Convention have implemented domestic laws that hold organizations accountable for corrupt actions. These conventions encourage businesses to adopt compliance programs that promote ethical conduct within their operations.

These examples illustrate how different nations successfully incorporate administrative ethics into their governance frameworks, thereby addressing corruption through systematic reforms and fostering an environment of accountability and integrity (House, 2024; ICMA, 2024).

5.2. Lessons Learned from Successful Practices

Successful practices from various countries provide invaluable insights into the battle against corruption through effective administrative ethics. A key approach is the establishment of robust ethical codes and standards, as demonstrated by the International City/County Management Association (ICMA), which has developed a comprehensive code of ethics emphasizing accountability and integrity. Adopting such codes encourages local governments to enhance transparency and foster ethical behavior among their personnel.

Training and development initiatives also play a crucial role; for example, programs launched in Kazakhstan have trained public officials in anti-corruption measures, cultivating a culture of awareness regarding their ethical responsibilities. Similarly, the experiences of Polish local governments highlight the importance of transparent financial administrative systems, which not only deter corrupt practices but also strengthen public trust.

Furthermore, effective anti-corruption frameworks often incorporate mechanisms for accountability. The OECD’s emphasis on internal controls illustrates how regular audits and compliance assessments can serve as protections against misconduct. Additionally, the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) Anti-Corruption Code of Conduct sets forth expectations for businesses to uphold integrity standards, underscoring the significance of private sector involvement in this effort.

Recognizing and rewarding ethical behavior is essential for nurturing a culture that values integrity. Case studies from regions such as Hong Kong show that implementing a system of rewards alongside penalties can motivate public servants to adhere to ethical standards. By integrating these elements—clear ethical guidelines, thorough training programs, accountability structures, and recognition systems—Algerian institutions can greatly enhance their initiatives to combat corruption (Apaza, 2010; Crime, 2013; ICMA, 2024; OECD, 1998).

6. Challenges to Implementing Administrative ethics in Algeria

6.1. Cultural Barriers to Ethical Practices

Cultural barriers to ethical behavior in Algeria are deeply embedded in societal norms and values, which often prioritize personal connections and favors over established protocols. Frequently, the distinction between public and private roles becomes blurred, leading individuals to perceive corrupt activities as acceptable or even necessary within bureaucratic systems. This cultural outlook may foster a sense of entitlement among officials, where accepting bribes is justified as part of an unwritten social contract. The idea of reciprocity, prevalent in many cultures, often complicates ethical boundaries and contributes to the normalization of corrupt practices.

Additionally, Algeria's educational system fails to adequately prepare individuals for ethical leadership. A lack of ethics education reduces awareness of acceptable conduct and can sustain a cycle of unethical behaviors among current leaders. As a result, the insufficient emphasis on integrity from early education significantly exacerbates the persistent culture of corruption.

Organizational leaders often do not receive thorough training on ethical principles and standards, which heightens the challenges institutions encounter when aiming for effective administrative ethics. Without a solid foundation in ethics provided by both family influences and educational systems, future leaders may disregard the importance of upholding ethical conduct in their positions.

Furthermore, societal pressures can discourage whistleblowing or reporting unethical actions due to fears of retaliation or social ostracism. This reluctance to challenge entrenched customs only serves to reinforce unethical behaviors rather than promoting an environment grounded in transparency and integrity (Apaza, 2010; Benlahcene et al., 2022).

6.2. Resistance from Within Institutions

The integration of ethical Administrative in Algerian organizations faces significant challenges from internal sources. A major obstacle is the cultural perception of corruption, which often leads employees to view unethical behavior as a practical solution to bureaucratic obstacles. This mindset

creates an environment where ethical breaches are tolerated. The lack of effective ethical training further exacerbates the issue, leaving staff unprepared to recognize and combat unethical practices.

In addition, existing power dynamics foster fear or apathy among employees. Ineffective whistleblowing mechanisms discourage reporting misconduct, as individuals worry about potential retaliation. This reluctance to challenge established norms undermines ethical accountability.

Resistance to ethical Administrative is also driven by insufficient leadership commitment to ethical standards. When leaders prioritize outcomes over integrity, it signals to employees that unethical behavior may be acceptable, leading them to prioritize success over ethics.

Finally, bureaucratic inefficiencies contribute to employee frustration, prompting some to resort to corrupt methods as coping strategies. The absence of clear processes and accountability perpetuates resistance to adopting ethical administrative practices, reinforcing a cycle of unethical behavior within organizations (Apaza, 2010; Bahoo et al., 2020; Benlahcene et al., 2022; Moore, 2008).

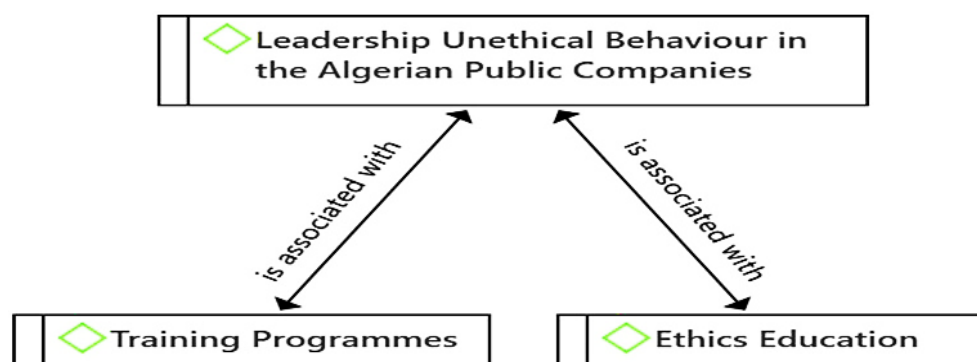

Figure 1: Open in a new tab Leadership unethical behavior in the Algerian public companies. (Source: (Benlahcene et al., 2022))

7. Recommendations for Strengthening Ethical Administrative Practices in Algeria

7.1. Policy Recommendations for Government Institutions

To strengthen ethical administrative practices in Algerian governmental bodies, a series of policy initiatives can be implemented. First, it is essential to develop comprehensive frameworks that promote ethical behavior by integrating explicit ethical guidelines into the governance and operational procedures of public institutions. This should include formalized policies that address conflicts of interest, procurement processes, and interactions with private entities to improve transparency and build trust.

Second, enhancing training programs focused on ethical conduct for all public officials is crucial. Regular workshops and seminars can foster an understanding of ethics in public service, emphasizing the consequences of unethical actions. This educational effort should also cover reporting systems designed to protect whistleblowers from retaliation.

Third, establishing robust monitoring and evaluation mechanisms is vital to assess compliance with ethical standards. These systems should provide transparent channels for reporting unethical behaviors and ensure accountability for those who violate established protocols. Routine audits and assessments can help identify areas needing improvement.

Furthermore, fostering a culture of integrity requires visible engagement from leadership within government institutions. Leaders must model ethical behavior and actively cultivate an environment where ethical considerations are prioritized in decision-making.

Finally, creating procedures to recognize and reward exemplary ethical behavior among public servants serves as an effective tool to reinforce positive actions throughout the institution. (Combating Corruption, 2024; OECD, 1998; Recommendation of the Council on Public Integrity, 2017).

7.2. Strategies for Private Sector Involvement

To engage the private sector in combating corruption in Algeria, several strategies are essential. First, strong partnerships between government and businesses should be established through public-

private collaborations that prioritize transparency and accountability. Involving private organizations in policymaking promotes ethical standards while leveraging shared resources.

Adopting comprehensive anti-corruption compliance initiatives is crucial. Companies should be encouraged to implement programs based on global best practices to identify corruption risks and streamline reporting procedures for unethical actions. Mandatory ethics and compliance training for all staff levels will help cultivate a culture of integrity.

Providing access to resources on anti-corruption measures empowers businesses to actively fight corruption. Organizations like Transparency International and the OECD offer valuable tools and insights to improve ethical practices.

Additionally, recognition programs for companies demonstrating exceptional ethical behavior can motivate others to enhance their standards. Awards or certifications highlighting an organization’s commitment to integrity can strengthen its reputation locally and internationally.

Finally, safeguarding whistleblowers fosters an environment where employees feel safe reporting unethical conduct. Implementing confidential reporting mechanisms is vital for building trust among employees and ensuring organizational accountability. (Crime, 2013) and (Boone et al., 2000).

8. Conclusion: The Path Forward for Algerian Institutions

Addressing Administrative ethics and corruption in Algeria requires a comprehensive strategy focused on integrity and accountability within institutions. Leadership's commitment to ethical principles shapes organizational culture and influences employee behavior. This commitment should manifest through explicit ethical guidelines integrated into operations.

Training programs are essential for enhancing ethical awareness among employees, encouraging them to understand the societal implications of their actions. Strong mechanisms for monitoring and assessing compliance are crucial to uphold these standards.

Creating pathways for open communication is vital to foster a culture of honesty and responsibility, allowing employees to voice concerns without fear of retribution. This transparency reduces opportunities for unethical conduct by ensuring issues are promptly addressed.

Learning from international best practices can guide effective anti-corruption strategies. Countries with robust frameworks demonstrate that integrating technology, promoting civic engagement, and fostering watchdog roles significantly improve governmental accountability.

Finally, dismantling cultural barriers to ethical behavior is necessary for sustainable change. Engaging diverse stakeholders—such as educational institutions, civil society, and private sectors—can build a collective commitment to advancing ethics Administrative in Algeria. (Benlahcene et al., 2022; Combating Corruption, 2024; OECD, 1998; Thensg, 2024; Velamuri et al., 2017).

9. Future Perspectives on Administrative ethics and Corruption in Algeria

Algeria's future in administrative ethics and combating corruption hinges on embracing integrity as a foundation for social change. Institutions must foster a culture that transcends mere regulatory compliance, requiring commitment from both government and society.

Utilizing advanced technology can enhance transparency and accountability in public services, enabling real-time oversight of operations and finances. Collaboration among government agencies, civil society, and private enterprises is essential to create an interconnected system that actively fights corruption.

Implementing tailored education and training to instill ethical values in emerging leaders is crucial. Integrating these principles into educational curricula will help cultivate a generation prepared to confront corrupt practices.

Conclusion

Furthermore, encouraging community involvement empowers citizens to hold institutions accountable, strengthening the social contract between government and the populace. This collective effort is vital for shifting attitudes towards corruption from passive acceptance to active resistance.

International support is also important; Algeria can benefit from global standards in ethical governance while sharing its experiences in international discussions. By forming alliances focused

on fostering integrity, Algeria can enhance its comprehensive approach to tackling corruption amidst globalization and technological changes, ensuring adaptability and growth in administrative ethics. (Combating Corruption, 2024; Itineris, 2022; Koven & Perez, 2021; OECD, 2017; Velamuri et al., 2017).

Figure 2: Combating Corruption (source: (Combating Corruption, 2024))

References

1. Ainous, R. (2018). Macroeconomic, income inequality, and poverty relationship: A review of research perspectives. *The Review of Black Political Economy, 45*(2), 123–146. https://doi.org/10.1177/0034644618794684
2. Ainous, R. (2024). The effect of Islamic finance on the economic growth of a sample of Islamic countries during the period 2001–2019. *World Economics, 25*(2), 108–129.
3. Apaza, C. (2007). Public administrative challenge: Ensuring accountability and controlling corruption. *The Public Purpose, 3*(4), 45–60. https://www.american.edu/spa/publicpurpose/upload/public-Administrative-challenge-ensuring-accountability-and-controlling-corruption.pdf
4. Bahoo, S., Alon, I., & Paltrinieri, A. (2020). Corruption in international business: A review and research agenda. *International Business Review, 29*(4), 101660. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0969593119309473
5. Benlahcene, A., Saoula, O., Jaganathan, M., Ramdani, A., & AlQershi, N. A. (2022). The dark side of leadership: How ineffective training and poor ethics education trigger unethical behavior? *Frontiers in Psychology, 13*, 1063735. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9751942/
6. Boone, R., Luna, D. M., Tuminaro, K., & Nickerson, K. (2000). *Fighting global corruption: Business risk administrative information for global businesses & organizations on navigating the international anticorruption environment*. https://1997-2001.state.gov/global/narcotics_law/0005_inl_corruption.pdf
7. Business Integrity. (2024). https://www.niras.com/compliance/business-integrity/
8. Christensen, T., & Lægreid, P. (2011). Ethics and administrative reforms: A study of ethical guidelines in the central civil service. *Public Administrative Review, 13*(3), 459–477.
9. Collier, P. (2000). How to reduce corruption. *African Development Review, 12*(2), 191–205.
10. Combating Corruption. (2024). https://www.worldbank.org/en/topic/governance/brief/combating-corruption
11. Corporate Responsibility - Ethics & Integrity - AT&T. (2024). https://sustainability.att.com/priority-topics/ethics-integrity
12. Crime. (2013). *An anti-corruption ethics and compliance program for business: A practical guide*. United Nations Office on Drugs and Crime. https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2013/13-84498_Ebook.pdf
13. Dvoráková, Z. (2005). Encouraging ethical behaviour in public administration by human resource administration. *Journal of Business Economics and Administrative, 6*(3), 171–178.

14. Ethical Business Culture. (2024). https://www.astrazeneca.com/sustainability/ethics-and-transparency/ethical-business-culture.html
15. Ethics & Business Integrity. (2024). https://www.leidos.com/company/ethics-and-business-integrity
16. Ethics and Compliance. (2024). https://www.boeing.com/sustainability/ethics-and-compliance
17. Hadjadj, D. (2007). Algeria: A future hijacked by corruption: Perspective. *Mediterranean Politics, 12*(2), 263–277.
18. Halter, M. V., De Arruda, M. C. C., & Halter, R. B. (2009). Transparency to reduce corruption? Dropping hints for private organizations in Brazil. *Journal of Business Ethics, 84,* 373–385. https://link.springer.com/article/10.1007/s10551-009-0198-6
19. ICMA.org. (2024). https://icma.org/page/transparent-governance-anti-corruption
20. IDB Invest. (2024). https://idbinvest.org/en/how-we-work/integrity-transparency
21. Itineris. (2022). Business ethics: What they are and why they matter. https://www.sedex.com/blog/sedex-introduction-to-business-ethics/
22. Koven, S. G., & Perez, A. (2021). Corruption and business ethics. *Oxford Research Encyclopedia of Business and Administrative*. https://oxfordre.com/business/display/10.1093/acrefore/9780190224851.001.0001/acrefore-9780190224851-e-110
23. Moore, C. (2008). Moral disengagement in processes of organizational corruption. *Journal of Business Ethics, 80*(1), 129–139. https://link.springer.com/article/10.1007/s10551-007-9447-8
24. OECD Legal Instruments. (1998). https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0298
25. Pompe, S., French, A., Aldcroft, M., Newiak, M., & Rahim, F. S. (2022). The role of supreme audit institutions in addressing corruption, including in emergency settings. In *Good governance in Sub-Saharan Africa: Opportunities and lessons*, 209. https://www.elibrary.imf.org/view/book/9781513584058/CH012.xml
26. Puiu, S. (2015). Ethics administrative in public sector – background and tools. *Procedia Economics and Finance, 23*, 604–607. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567115005663
27. Recommendation of the Council on Public Integrity. (2017). https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0435
28. Redouan, A. (2024). Sustaining adaptation to the new normal: Tenacity and originality in higher education marketing after the COVID-19 pandemic. In *Driving transformative technology trends with cloud computing* (pp. 342–357). IGI Global. https://doi.org/10.4018/979-8-3693-2869-9.ch018
29. South Korea | Business ethics and anti-corruption - Asia Pacific laws | Global law firm | Norton Rose Fulbright. (2024). https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/23ccb8e5/business-ethics-and-anti-corruption-laws-south-korea
30. Thensg. (2024). https://www.thensg.gov.za/training-course/ethics-and-integrity-administrative-workshop-for-ethics-officers-as-wells-as-other-officials/
31. Velamuri, S. R., Harvey, W. S., & Venkataraman, S. (2017). Being an ethical business in a corrupt environment. *SSRN*. https://hbr.org/2017/03/being-an-ethical-business-in-a-corrupt-environment
32. The White House. (2024). FACT SHEET: U.S. achievements in the global fight against corruption. https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2024/10/16/fact-sheet-u-s-achievements-in-the-global-fight-against-corruption/

Received: 25.01.2025
Accepted: 30.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/151-156

Muğdət Abdullayev
Bakı, Azərbaycan
https://orcid.org/0009-0002-7773-9658
mugdet.abdul@mail.ru

Nizami yaradıcılığında atəşpərəstliklə əlaqəli anlayış və ifadələr

Xülasə

Məqalədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı atəşpərəstlik dini aspektindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu dinlə bağlı olan bəzi ifadə, termin haqqında məlumat verilmiş, onların şairin əsərlərində işlənmə şəkilləri nümunələr əsasında göstərilmişdir.

Araşdırmada Zərdüştlük mifologiyasından da bəhs edilir, Hörmüz və Əhrimən kimi dualistik qütbləri formalaşdıran Allahlar, onların "Xəmsə"də işlənmə məqamları izah olunur. Həmçinin div sözünün işlənmə mövqelərinin geniş şərhi verilir.

Muğ, məcus, şəmmas və s. kimi bu dinlə bağlı olan anlayışların da nümunələr əsasında izahı öz əksini tapır. Eyni zamanda Avesta fəlsəfəsi ilə səsləşən məqamlara da diqqət yetirilib.

Açar sözlər: *Nizami, Xəmsə, atəşpərəstlik, Avesta, mifoloji obraz*

Mughdat Abdullayev
Baku, Azerbaijan
https://orcid.org/0009-0002-7773-9658
mugdet.abdul@mail.ru

Concepts and Expressions Related to Fire Worship in Nizami's Works

Abstract

This article explores the literary legacy of Nizami Ganjavi through the lens of fire worship religious aspects. It provides information about certain expressions and terms connected to this ancient religion and illustrates their use in the poet's works with specific examples.

The study also touches upon Zoroastrian mythology explaining the dualistic deities such as Ahura Mazda (Hormuzd) and Angra Mainyu (Ahriman) and their appearances in the Khamsa (Quintet). Furthermore, the usage and interpretative depth of the term div (demon) are extensively analyzed.

Concepts directly tied to the religion such as magus, majusi, shammas and others are explained with illustrative references. Additionally parallels with the philosophy of the Avesta are also highlighted.

Keyords: *Nizami, Khamsa, Fire worship, Avesta, mythological figure*

Giriş

Avesta klassik Şərq ədəbiyyatının əsas qaynaqlarından biridir. Nizami yaradıcılığı da Şərq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olduğundan onun bədii irsi bu təsirdən kənarda qalmamışdır. Bəzən əsərlərinin mövzusu bilavasitə atəşpərəstlik dövrü ilə əlaqəli olsa da, bəzən də hər hansı obrazın, müəyyən hadisələrin təsviri fonunda şair zərdüştlüklə əlaqəli anlayış, ifadə və s.-dən istifadə etmişdir. Şairin yaradıcılığında Avesta fəlsəfəsi ilə səsləşən məqamların mövcudluğu da az deyildir. Ona görə də, atəşpərəstliklə bağlı paralellər araşdırılarkən əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilməlidir.

Tədqiqat

Nizaminin yaradıcılığında Avestada olan allahlar panteonunun üçünün adına rast gəlirik. Bu üçlüyə Hörmüz, Əhrimən və Anahit daxildir. Avestada Xeyir tanrısı Ahura Məzda və onun ətrafında olan altı mələk bir qütübdə, Şər Allahı Anqramanyu və onun köməkçiləri isə digər qütbdə birləşir. Xeyir allahının adı olan Ahura Məzda zaman keçdikcə dəyişikliyə uğrayaraq Hörmüz şəklinə düşmüşdür. “Avesta”da Məzda bütün aləmin yaradıcısı, həyatdakı bütün xeyir işlərin və varlıqların himayəçisi kimi təqdim olunur.

Nizaminin "Xosrov və Şirin" və "İskəndərnamə" məsnəvilərində olan obrazlardan biri də Hörmüzdür. "Xosrov və Şirin" poemasında Xosrovun atasının adı Hörmüzdür. Hörmüz ədalət naminə hətta öz oğlu olan Xosrovu da cəzalandırır.

"İqbalnamə"də isə Nizami İskəndərin ətrafında olan yeddi alimdən birini Hörmüz adlandırır. Bu obraz əsərdəki digər filosoflardan fərqlənir. Hörmüz obrazını diqqətlə nəzərdən keçirsək, Nizaminin ona bu adı təsadüfən seçmədiyini görərik. İki poemasında Hörmüz adlı obraz yaratsa da, "Xosrov və Şirin"də bu yalnız ədalətli şah kimi işlənmiş, "İqbalnamə"də isə bu obrazın fərqli xüsusiyyətləri nəzərə çarpır.

Avestada Ahura Məzdaya qarşı dayanan Əhrimənddir. Əhrimən yer üzündəki bütün pis işlərin yaradıcısı və şərin himayəçisidir. "Xəmsə"də Əhrimən sözü dəfələrlə işlədilmişdir. Nizami əsərlərində Əhriməni xüsusi obraz şəklində təqdim etməsə də, ümumiləşdirmə apararaq bütün mənfi obrazları "Əhrimən" adlandırır. Bu ad beşlikdə Avestada olduğu kimi şər, zülmət, zülm və s. mənalarını ifadə edir.

"Yeddi gözəl" poemasında "Mahanın hekayəsi"ndə Nizami Çin gözəlinin çirkin vəziyyətə düşməsini belə təsvir edir:

Vəhşi qaban dişli heyvandır, heyvan,
Belə bir əjdaha görməmiş insan.
Yox, əjdaha deyil o, Əhrimənddir,
Ağzı göylər qədər, bəlkə də gendir (Gəncəvi, 2004, s. 219).

Obrazın qorxulu vücudunu canlandırmaq üçün Nizami əvvəlcə onu vəhşi qabana bənzətsə də, sonra onu əjdaha adlandırır. Nümunədə diqqət çəkən əsas məqam heybətlilik dərəcəsinin hər misrada artmasıdır. Əjdaha qabandan, Əhrimən isə əjdahadan qorxuncdur. Yəni dünyada Əhrimənddən qorxunc varlıq mövcud deyildir. Əməllərilə dünyaya şəri yayan Əhrimənin belə qorxunc təsviri onu göstərir ki, bütün çirkinliklər və qaranlıqlar onun simasında cəmlənmiş və onun surəti bunlardan yaranmışdır.

"Şərəfnamə"də İskəndərin İrana hərbi yürüş üçün təşkil etdiyi məşvərət zamanı sərkərdələrin müharibə ilə bağlı fikirlərini öyrənərkən sərkərdələr Daranı Əhrimən adlandırırlar.

O bir kin bəsləyir, sən din bəslərsən,
Sən bir firiştəsən, o bir Əhrimən (Gəncəvi, 2004, s. 106).

Dara o qədər kinlidir ki, bu xüsusiyyətinə görə o Əhrimənə bənzədilir. Əhrimən də kinlidir, insanlığa qarşı, xeyirə qarşı, yaxşı olan hər şeyə qarşı. İskəndər isə adil cəhətlərinə görə firiştə adlandırılır. O dinə bağlı olduğu üçün Əhrimənin qarşısında bir mələk hesab edilir.

Bir örtüyü vardı sarı Nahidtək,
Əynində günəştək qırmızı ipək (Gəncəvi, 2004, s. 336).

Xosrovun dəfn mərasimində Şirinin geydiyi geyimi təsvir edən şair Şirini bu geyimdə Nahidə bənzədir. Nahid Avestada olan Su tanrısı Anahiddir. Bu tanrı Ahura-Məzda və Mitra ilə birgə tanrılar panteonuna daxildir. İkinci misrada isə şair yenə qırmızı rəngi Günəşin rəmzi kimi mənalandırır.

Nizami əsərlərində Zərdüştlük dininin yaradıcısı, onun peyğəmbəri sayılan Zərdüştün də adını çəkmişdir. "Xəmsə"də Zərdüştün dini, Zərdüştün odu, Zərdüştün Zəndi ifadələri ilə qarşılaşırıq. Təbii ki, bu qarşılaşma labüddür. Nizami istənilən bir əsərində atəşpərəstliyə cüzi də olsa toxunub bu dini yayan peyğəmbərin adını xatırlatmaması qəribə olardı. Nizami odun poetik təsviri zamanı onun çıxardığı səsi zərdüşti nəğməsinə bənzədir, bu səsin zərdüştilərin nəğməsindən daha xoş olduğunu deyir.

Sazının telləri edər zümzümə,
Zərdüştün Zəndindən xoşdur bu nəğmə!
Zənd ilə Zərdüştü yaxan atəşi
Yaxmışdır dünyanın böyük Günəşi (Gəncəvi, 2004, s. 223).

Nizami yaradıcılığında zərdüştlüyün müqəddəs kitabı olan Avesta haqqında da məlumat vermiş, bu ədəbi abidənin adını ehtiramla çəkmişdir.Yuxarıdakı nümunədə də Zərdüştlə yanaşı zərdüştilərin Zəndi də xatırlanır. Zənd atəşpərəstliyin müqəddəs kitabı olan Avestaya yazılmış ilk şərh kitabıdır. Bu kitab "Zənd-Avesta" adı ilə tanınmışdır. Kitabda atəşpərəstliyin həyati düsturları öz əksini tapmışdır.

Zəndibaf behiştin "Zənd" kitabından
Gecə bir neçə hərf oxudu pünhan (Gəncəvi, 2004, s. 264).

Zəndibaf sözü Zənd sözündən yaranmışdır. Atəşpərəstlikdə Zəndi avazla oxuyan muğa zəndibaf deyilirdi. Nizami burada Zəndi cənnət kitabı adlandırır.

Daranın İskəndərə yazdığı məktubda atəşpərəstlər üçün müqəddəs sayılan oda, Günəşə, Avestaya, Zəndə, Zərdüştə and içilir. Zərdüştilər üçün müqəddəs sayılan bütün bunlar eyni zamanda sadalanır:

And olsun atəşə, "Avest"ə, "Zənd"ə,
And olsun Günəşə, göy çəmbərində,
And olsun yəzdana, uca behiştə,
Əhrimən düşməni olan Zərdüştə (Gəncəvi, 2004, s. 131).

Muğ/maq termini də "Xəmsə"də geniş şəkildə işlədilmişdir. Muğlar atəşpərəstliyin yaradıcıları və davamçılarıdır. Muğ sözü etnonim olaraq zərdüştlüyə inanc göstərən bir tayfanın adıdır.

Müğənni, gəl, qədim dövrü yada sal,
Muğlartək muğani xoş bir hava çal !
Yazığam, əzizlə, dərdimi dinlə,
Qızışdır canımı nəğmələrinlə ! (Gəncəvi, 2004, s. 54).

İqbalnamədə xüsusi başlıqlar altında verilən hissələr müğənniyə müraciətlə başlayır. Rəmzi məna daşıyan bu müraciət şairin ilham pərisinə, öz təbinə ünvanladığı müraciətdir. Bu hissədə də müğənniyə müraciət edən Nizami ondan qədim dövrdəki muğlar kimi xoş bir hava çalmağı xahiş edir. Muğlar Qatlara daxil olan şeirləri xüsusi melodiya ilə avazla oxuyardılar. Onlar dini ayinləri bu cür həyata keçirərdilər.

Eşitcək, buyurdu ona İskəndər
Ki, muğu Günəşə tez yetirsinlər.
Ədəblə, ərkanla o muğ əyildi,
Atəşin önünə təzimlə gəldi (Gəncəvi, 2004, s. 90).

Muğ sözü nümunədə atəşpərəst mənasında işlədilmişdir. Günəş və atəş sözləri isə İskəndərə işarədir. Hindli həkim İskəndərlə görüşə gəldikdə Nizami hindlini atəşpərəst olduğu üçün muğ adlandırır. Burada muğ sözü artıq etnonim olmaq xüsusiyyətini itirir və atəşpərəst sözünün sinonimi kimi çıxış edir. Çünki burda hər hansı bir etnikdən deyil, dini inancdan söhbət gedir. Hindli isə aydındır ki, muğ tayfasına mənsub deyildir. Nizami bununla muğların atəşpərəst olduqları fikrini metonimiya şəklində ifadə etmiş olur. Muğ atəşin önündə əyildiyi üçün şair hindlinin

İskəndərin önündə təzimini atəşpərəstin atəşə təzimi kimi qiymətləndirərək poetik bənzətmə yaradır.

Ağ-qara cövhəri parladandır bu,
Muğlərin yoldaşı-hirbüdün dostu ! (Gəncəvi, 2004, s. 223).

Odu tərif edərkən Nizami onu muğların yoldaşı adlandırır. Muğ və od ayrılmazdır.

Muğ olan yerdə od da mövcuddur. Atəşkədədə xidmət edən atəşpərəst hirbüd adlanır. "Avesta"da bu termin "aethrapaiti" kimi "öyrədən" mənasında işlənmişdir. Zaman keçdikcə hirbüd dini vəzifə səciyyəsi daşımış və muğlarla eyniləşdirilmişdir. Od məbədinin xidmətçisi alovun qulluğunda

duraraq onun sadiq dostuna çevrilir. İskəndərin atəşkədələri dağıtması səhnəsində "Çox hirbüd belini ikiqat bükdü" deməklə İskəndərin bu yürüş zamanı hirbüdləri məğlub etməsi, onlara da ziyan vurması təsvir olunur.

Xəmsədə işlənən atəşpərəstliyə aid anlayışlardan biri də "şəmmas" sözüdür. Bu sözlə iki poemada qarşılaşırıq. Şəmmas hərfi mənasına görə "günəşə qulluq edən" mənasını verir.

Xalını qaraldır Əbbasilərin,
Gözünə nur saçır şəmmasilərin (Gəncəvi, 2004, s. 23).

"Şərəfnamə"də Məhəmməd peyğəmbərin mədhində Nizami Hz.Məhəmmədin atəşpərəstlərin gözünə nur saçaraq onları müsəlmana çevirdiyini qeyd edir. Onun dininin nuru atəşpərəstlərin odunun nurundan da qüvvətlidir və bu nur vasitəsilə onlar dini əqidəsini dəyişirlər.

"Yeddi gözəl"də Bəhramın atəşkədəni tərk edib yeddi günbəzə üz tutmasını təsvir edərkən Nizami atəşkədə sözünün sinonimi olaraq "Şəmmas məbədi" ifadəsini işlədir.

Nizami atəşpərəst, atəşpərəstlik sözünün alternativi kimi zərdüştlüyün digər adı olan "məcus" ifadəsindən də istifadə etmiş, bu sözün vasitəsilə yeni çalarlar yaratmışdır.

Qarşıda bənizi qırmızı ruslar
Məcusun atəşi kimi parıldar (Gəncəvi, 2004, s. 324).

İskəndərin ruslarla vuruşma səhnəsini təsvir edən Nizami rusların qırmızı bənizlərini atəşə bənzədir. Onların bənizi qırmızı olduğundan atəşpərəstlərin atəşi kimi parıldayır.

"İqbalnamə"də isə İskəndər ölüm yatağında olarkən dünyada bütün etdiklərini yada salır, bu zaman isə atəşpərəstliyi dünyadan sildiyindən qürurla danışır.

Yudum məcusluğu dünya üzündən,
Rus dənizində də od qaladım mən (Gəncəvi, 2004, s. 190).

Nizaminin əsərlərində atəşpərəstlikdə din xadimi, kahin, ruhani başçısı olan möbidlər haqqında da bir sıra məlumatlara rast gəlirik. Bu terminlə "Xəmsə"də tez-tez qarşılaşırıq. Məbəd ibadətgah, möbid isə ibadətlə məşğul olan, dinə qulluq edən mənalarını ifadə edir. Bütün dinlərdə olduğu kimi atəşpərəstlik dinində də möbidlərin fəaliyyət sahəsi və səlahiyyət dairəsi geniş olmuşdur. Dini ayin və mərasimlərin icrasının həyata keçirilməsindən əlavə teokratal idarə sistemində dövlətin idarə olunmasında da möbidlərin xüsusi rolu olmuşdur. "Yeddi gözəl" poemasında bunun şahidi oluruq. Bəhram İran taxtına varislik hüququndan istifadə edib hakimiyyəti ələ keçirmək istədikdə İran şahı yaranmış təhlükənin qarşısını almaq üçün sarayda məclis təşkil edir. Bu məclisdə sərkərdələrlə yanaşı möbidlər də iştirak edir. Bu onu göstərir ki, dövlətin təhlükəsizlik tədbirlərinin müzakirə olunmasında, qərarların qəbul edilməsində möbidlər də yaxından iştirak etmiş, şah məsləhət zamanı möbidlərin də fikrindən istifadə etmişdir. Bəhram İranlılara cavab məktubu yazanda da möbidlər öz fikrini söyləyir, Bəhramın hakimiyyətə gəlməsində ona kömək edirlər. Bəhramın taxta əyləşməsi və padşalığı qəbul etməsi tədbirində də möbidlər Bəhrama xeyir-dua verərək onun hakimiyyətini alqışlayırlar.

Möbidlərin astronomiya ilə məşğul olaraq qeybdən xəbər vermələri onların xüsusi istedad sahələrindən birini təşkil edir. Münəccim adlanan bu möbidlər yerinə yetirilməsi vacib olan hadisələr üçün uğurlu gün təyin edərdilər. "Xosrov və Şirin"də Xosrov toy üçün münəccimlərin uğurlu gün təyin etməsini əmr edir. Bəhramın şahlıq taxtına çıxması da münəccimlər tərəfindən əvvəlcədən təyin edilmiş uğurlu bir gündə həyata keçirilir. Möbidlərin bu xüsusiyyətinin hələ qədimdən mövcud olduğunu Nizami "İskəndərnamə"də belə ifadə edir:

Qoca möbidlərsə tarix boyunca
Yumurta və teştdən demiş doyunca. (Gəncəvi, 2004, s. 194).

"Xəmsə"də dəfələrlə təkrarlanan zərdüştilik mifoloji obrazlarından biri də divlərdir. Bu sözə Nizaminin bütün əsərlərində rast gəlirik. Bu mifik obrazın kökü Avesta ilə bağlıdır. Avestada şər

qüvvələrin əsas qolunu divlər təşkil edir. “Daeyv” sözü düşmən, qəddar mənalarını bildirir. Bu söz Avestanın ən qədim hissələrində “deva” şəklində işlənmişdir, bu isə qədim işıq allahının adı olmuşdur. Divlər zərdüştlükdən əvvəl qəbilə tanrısı funksiyasında çıxış etmişdir və onlara sitayiş olunmuşdur. Zərdüşt öz təlimində yalnız yeganə allah kimi Ahura Məzdanı saxladığı üçün bu qəbilə allahlarını divlər şəklinə salaraq onları bədxah ruhlar kimi təqdim etmişdir. Zərdüştlüyün güclənməsi nəticəsində bu mifik varlıq öz səciyyəsini itirərək tamamilə mənfiləşmiş və şər qüvvəyə çevrilmişdir.

Div mifoloji obrazının funksiyasını müəyyənləşdirən Məhəmmədhüseyn Təhmasib “Nağıllarımızda div sürəti” adlı məqaləsində yazır: “Biz “Məlikməmməd” nağılından gördük ki, div şər Allahı Əhrimənin ən başlıca köməkçisi olaraq, Ahuraməzdanın bütün təzahürlərinə qarşı amansız və daim mübarizə edir.” (Qasımova, 2009, s. 22). M.H.Təhmasib söylədiyi bu fikirlə div obrazının həm mənşəyinə, həm də onun mahiyyətinə toxunur. Div işığın düşmənidir. İşıq isə xeyirdir. Xeyir isə həyatda bütün müsbət keyfiyyətlərin məcmusudur. Avestada div qaranlığın, yəni şərin təmsilçisidir. Divlər şər Allahı Anqramanyunun, digər adıyla desək Əhrimənin köməkçisidirlər. Əhrimən öz şər işlərini divlər vasitəsilə həyata keçirir.

Div sözü Nizaminin istənilən bir əsərində dəfələrlə təkrarlanır. Nizami bəzən bu mifik varlığın qorxunc simasını, bəzən onların yaşama şəraitini və digər xüsiyyətlərini təsvir etmiş olur. Bütün bunlar isə mənfi insanların təqdimatı fonunda əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Şirin soruşanda bəs hanı surət?
Dedilər ki, “Divlər apardı, əlbət” (Gəncəvi, 2004, s. 73).

İlk dəfə Xosroun şəklini görən Şirin şəklin niyə yoxa çıxdığını qızlardan soruşduqda qızlar özləri cırıb atdıqları şəklin divlər tərəfindən yoxa çıxarıldığını deyirlər.

Divlər insanları azdıraraq yoldan çıxarır, onların pis əməl sahibi olmalarına səbəbkar olurdular. Nizami insanın nəfsini div adlandırır. Nəfs də insanı şər işlərə təhrik edir, onun doğru yoldan çıxmasına şərait yaradır. Nizami nəfsi, şəhvəti, pis arzuları divin bir növü kimi təsvir edir. Bu xislətli div Avestada da vardır ki, insanların şəhvət hissi vasitəsilə vicdanlarını çirkləndirirlər.

Ehtiras divini boğub o anda,
Qız sadiq qalmışdı içdiyi anda. (Gəncəvi, 2004, s. 128).

Şirin öz sözünün üstündə qəti duraraq Xosrovun kəbinsiz arvadı olmur. Öz nəfsini yenərək ehtiras divini məğlub etmiş olur. Nizami yaradıcılığında belə məqamlar digər əsərlərində də vardır ki, insanın nəfsi, beynində hakim olan arzu insanı yoldan çıxaran div adlandırılır.

Arzu divi məni azdıran deyil,
Arzum günahımın girovudur, bil. (Gəncəvi, 2004, s. 81).

Divlər insanlardan uzaqda yaşayır və insanlardan uzaq gəzərdilər. Bunlar əsasən yeraltı dünya, qaranlıq məkanlar, mağaralar idi. Nizami “Xəmsə”də insanlardan uzaq yaşayan Fərhadı və Məcnunu bu xüsusiyyətlərinə görə divə bənzədir. İnsan olmayan yerləri isə div oylağı adlandırır.

Nizami divlərin yaranış fəlsəfəsinə də toxunaraq qədim əsatirlərdə olduğu kimi onların qaranlıqdan yarandığı ideyasını irəli sürür.

Mələyə bənzəyər divlər kənardan,
Div zülmətdən törər, mələksə nurdan. (Gəncəvi, 2004, s. 33).

Nizaminin yaradıcılığını araşdırarkən div sözünün işləndiyi bütün məqamları nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bu mifik obraz vasitəsilə şair pis əməlli, çirkin xislətli, əməllərilə şəri dünyaya yayan insanları nəzərdə tutmuşdur. Bəzən obrazın qorxunc simasının, nəhəng gövdəsinin, qorxmazlığının və s. poetik təsviri zamanı onlar div adlandırılır. Nizamiyə görə bəd əməlli, pis düşüncəli, çirkin xislətli insan insan olmaqdan çıxıb bir divə çevrilir. Belə olduqda isə yer üzünün əşrəfi sayılan bu canlı varlıqların bəhs olunan mifoloji varlıqdan heç bir fərqi qalmır.

Baloğlan Şəfizadənin div sözünün mənası haqqında irəli sürdüyü bu fikrindən aydın olur ki, Avestada da bu mifik varlıq eyni mənanı ifadə edir: “...əsli <<Vidayve-data>> olan <<Videvdat>> yaxud <<Vəndidat>> kitabının adı haqqında deyə bilərik ki, bu sözün də tərcüməsi <<divlər əleyhinə

od>> kimi başa düşülməlidir. Buradakı div də vəhşi mifik varlıq yox, pis, murdar insan mənasında nəzərdə tutulmuşdur. Sözün bu mənasını Qatların mətni və Bartolemeonun lüğəti təsdiq edir." (Şəfizadə, 1996, s. 35).

Dünyanı divə bənzədən şair bununla deyir ki, əgər dünyada yaxşı əməl sahibi olmasaq həyatın şər tərəfinin cazibə qüvvəsi bizi özünə çəkərək qaranlığında məhv edəcəkdir. Nizami bütün bunlardan, yəni divlərdən qurtarmaq üçün Zərdüştün təlimi kimi "xoş düşüncə, xoş söz və xeyir əməl" konsepsiyasını irəli sürür və çıxış yolunu bunda görür.

Dünya div kimidir, divdən də ancaq,
Xoş dillə, xoş üzlə olar qurtarmaq (Gəncəvi, 2004, s. 208).

Nizami yaradıcılığında qaranlıq aləmin digər təmsilçilərindən olan əjdaha mifik obrazına da rast gəlirik. Avestada əjdahalar Əhrimənə xidmət edən şər qüvvələr sırasına daxildir. Əjdahalar üç, yeddi bəzən qırx başlı təsvir olunur. Avestada bu mifik varlıq Aji Dahaka adlanır. Od allahı Atar ilə Aji Dahakanın mübarizəsi bu qədim ədəbi-fəlsəfi abidədə öz əksini tapmışdır. "Yeddi gözəl" poemasında Bəhram Gur əjdahanı öldürməklə şöhrət tapır. Nizami bəzən bədxah, qəddar insanları da əjdaha adlandırır. Belə olduqda isə bu söz div sözünün sinonimi kimi çıxış etmiş olur.

Nəticə

Nizami yaradıcılığı atəşpərəstlik motivləri ilə zəngindir. Şairin əsərləri üzərində araşdırma apararkən bu dinlə bağlı anlayış və ifadələrin geniş şəkildə işlənməsinin şahidi oluruq. Hətta "Xəmsə"dəki bəzi süjetlər tam olaraq bu motivlər üzərində qurulub. Ona görə də əsərlərin leksikasına da öz təsirini göstərir. Zərdüştlüklə bağlı olan bəzi termin, ifadə, mifoloji obraz həm mövzu, həm də forma, yəni məcaz və sintaktik fiqurlar kimi işlənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, M. (2020). Nizami yaradıcılığında atəşpərəstliyin ayin və mərasimlərinin təsviri. *Heydər Əliyev və Azərbaycan Filologiyası* adlı Respublika virtual elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universiteti.
2. Əlibəyzadə, E. (2005). *Avesta Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir*. Yurd Nəşriyyatı.
3. Gəncəvi, N. (2004a). *Sirlər xəzinəsi*. Lider Nəşriyyat.
4. Gəncəvi, N. (2004b). *Xosrov və Şirin*. Lider Nəşriyyat.
5. Gəncəvi, N. (2004c). *Yeddi gözəl*. Lider Nəşriyyat.
6. Gəncəvi, N. (2004d). *İskəndərnamə. Şərəfnamə*. Lider Nəşriyyat.
7. Gəncəvi, N. (2004e). *İskəndərnamə. İqbalnamə*. Lider Nəşriyyat.
8. Qafarlı, R. (2019). *Mifologiya* (II cild). Elm və Təhsil.
9. Qasımova, S. (2009). Azərbaycanda mifoloji tədqiqatların birinə dair. *Folklorşünaslıq məsələləri*, (VII buraxılış).
10. Quliyev, İ. (2012). *Nizami və Zərdüştilik*. Elm və Təhsil.
11. Şəfizadə, B. (1996). *Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan*. Elm.
12. Şəfizadə, B. (2003). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Ən qədim dövrlər)*. Adiloğlu.

Daxil oldu: 10.01.2025
Qəbul edildi: 15.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/157-162

Noureddine Dahmar
University ofMohamed El Bachir El Ibrahimi -Bordj Bou Arreridj, Algeria
https://orcid.org/0009-0006-4108-6615
noureddine.dahmar@univ-bba.dz
Radhouane Moumene
University ofMohamed El Bachir El Ibrahimi -Bordj Bou Arreridj, Algeria
https://orcid.org/0009-0003-3620-7652
radhouane.moumene@univ-bba.dz
Abdel Halim Amara
University ofAbbas Laghrour – Khenchela, Algeria
https://orcid.org/0009-0008-4764-6358
amaraabdelhalim@univ-khenchela.dz

Media and the Production of Consumer Society: A Socio-Media Critical Perspective

Abstract

This research paper addresses the media and its role in entrenching consumer culture. Mass media present many daily advertising messages, whether written, audiovisual, or electronic, in attractive and engaging ways. The goal is to encourage consumers to purchase the goods and services offered by advertisers, thus increasing the media outlet's revenue from advertising. In turn, the advertiser benefits from promoting their products and services. In this context, the Frankfurt School has critiqued the content presented by the media in society, with its thinkers harshly criticizing media outlets for their role in entrenching consumer culture among individuals. This culture serves the interests of media professionals and the economic interests of society.

Keywords: *advertising, consumption, consumer society, media*

Nurəddin Dahmar
Mohamed El Bachir El Ibrahimi Universiteti - Bordj Bou Arreridj, Əlcəzair
https://orcid.org/0009-0006-4108-6615
noureddine.dahmar@univ-bba.dz
Radhouane Moumene
Mohamed El Bachir El Ibrahimi Universiteti - Bordj Bou Arreridj, Əlcəzair
https://orcid.org/0009-0003-3620-7652
radhouane.moumene@univ-bba.dz
Abdel Halim Amara
Abbas Laghrour Universiteti - Khenchela, Əlcəzair
https://orcid.org/0009-0008-4764-6358
amaraabdelhalim@univ-khenchela.dz

Media və istehlak cəmiyyətinin istehsali: sosial-media tənqidi perspektiv

Xülasə

Bu tədqiqat işi mediaya və onun istehlak mədəniyyətinin möhkəmləndirilməsindəki roluna toxunur. Kütləvi informasiya vasitələri gündəlik, istər yazılı, istər audiovizual, istərsə də elektron xarakterli bir çox reklam mesajlarını cəlbedici və cəlbedici üsullarla təqdim edirlər. Məqsəd istehlakçıları reklamçılar tərəfindən təklif olunan mal və xidmətləri almağa həvəsləndirmək və bununla da media orqanının reklamdan əldə etdiyi gəliri artırmaqdır.

Öz növbəsində, reklamçı öz məhsul və xidmətlərini tanıtmaqdan faydalanır. Bu kontekstdə, Frankfurt məktəbi cəmiyyətdə medianın təqdim etdiyi məzmunu tənqid etdi, onun mütəfəkkirləri media qurumlarını fərdlər arasında istehlak mədəniyyətinin möhkəmləndirilməsində oynadıqları rola görə sərt şəkildə tənqid etdilər. Bu mədəniyyət media mütəxəssislərinin maraqlarına və cəmiyyətin iqtisadi maraqlarına xidmət edir.

Açar sözlər: *reklam, istehlak, istehlak cəmiyyəti, media*

Introduction

The world has recently witnessed rapid acceleration in the media field, as communication methods have become more diverse and widespread. This has resulted in a fundamental shift in how information is exchanged, and social interaction has occurred. The digital revolution, embodied in the internet and its various innovations, has increased the speed of news and content dissemination, making media present in all aspects of daily life.

Research

In light of these developments in the media, advertising has emerged as a key channel for communication in society, playing an important role in promoting products and goods and influencing individuals' consumption decisions. With technological advancements and the spread of digital media, advertising has become more advanced and diversified, employing new strategies to capture individuals' attention and encourage them to purchase. Although advertising contributes to driving the economy and enhancing competitiveness among institutions in society, it also raises questions about its impact on consumption patterns, individual behavior, and the formation of excessive consumer trends—an issue that this research paper aims to clarify.

1. A Reading on the Concept of Consumer Society:

The term "consumer society" emerged in economics during the Industrial Revolution and became increasingly common after World War II. It refers to a society whose economic system is based on the widespread consumption of goods and services. With the development of the Industrial Revolution and the rise in production rates, finding a balance between the abundance of products and increased consumption became essential. To achieve this, within the framework of the capitalist system, countries worked to stimulate consumption to absorb the surplus production resulting from industrialization (Al-Hadidi, 2002). However, the Polish sociologist Zygmunt Bauman argues that all humans are natural consumers, and throughout history, they have consumed to satisfy their needs and desires. Our focus on consumption is not something new. Consumption and satisfaction are natural human traits that certainly predate the emergence of industrial capitalism, modern technology, and large markets. However, he draws our attention to a new phenomenon in human history—a characteristic not previously associated with human consumer tendencies—the phenomenon of consumer society (Al-Khouildi, 2024).

The term "consumer society" refers to a society where consumers are encouraged to consume goods and services in large quantities. In his book *The Consumer Society* (1970), the French sociologist Jean Baudrillard argues that consumption in Western societies is a structural element of social relations. At the individual level, it is no longer a means of meeting needs but rather a means of distinction. The consumer society results from the need for economic growth generated by capitalism and its natural outcome, capital accumulation. The quest for more significant, more diverse, and innovative production due to competition to increase profits requires consumption that is broader and faster than ever before. The result is a lifestyle driven by consumption, accompanied by the unrestricted exploitation of the Earth's and human resources, especially in the most deprived countries. For Baudrillard, consumption is the defining characteristic of Western societies (Al-Salmi).

The manifestations of the consumer society are reflected in the following:

A) Isolation and alienation from others: David Riesman states that the individual, obsessed with earning to increase their capacity for consumption, finds no time to connect with others, listen to them, empathize with them, or engage in mutual exchanges. Thus, modern consumer society denies

the value of participation among people, preoccupying them with the relentless pursuit of possessions they own and competing to acquire them.

B) Violence: Consumer society creates alienation between individuals, resulting in feelings of emptiness, anxiety, and violence. Roger Garaudy stated, "In societies where the vast majority of people are deprived of the joy of participation, violence becomes the law of individuals and groups." Consumer society directs its momentum toward a relentless pursuit of acquiring and consuming things, deceiving individuals into believing that accumulating possessions and their constant renewal will satisfy their hearts' yearning.

C) Detachment from values and principles: While certain social groups enjoy all the pleasures that life has to offer and discard tons of food in trash bins, millions of people suffer from malnutrition, hunger, and death.

C) Environmental problems resulting from environmental pollution.

D) Social problems: In consumer society, divorce rates rise, disobedience between parents and children increases, and vice and immoral relationships spread—all in a relentless pursuit of material gain at the expense of principles and values (Al-Taie, 2024).

2. The Media Model's influence on consumer behavior:

Advertising is the primary resource for most media outlets, generating substantial profits and making it an indispensable tool for these platforms. In this way, advertising serves a dual economic function: it is an important means for producing companies to market their goods and familiarize the public with them, encouraging consumers to purchase them to sell while simultaneously providing the primary source of income for media outlets (Al-Taie).

Advertising offers several benefits to the reader, the advertiser, and the newspaper. The reader sees advertising as informative and persuasive. The advertiser seeks to stimulate demand for their product through advertising. Commercial or industrial activities in society cannot be performed without advertising as a marketing tool. For the newspaper, advertising serves as a source of income.

Newspapers aim to satisfy and attract advertisers by offering large advertising spaces in search of financial returns that ensure their survival and continuity. This is always reflected in the policies prepared by media institutions (Bilal, 2024).

Given the increasing importance of advertising in helping companies introduce their products to the public, commercial advertisements have dominated most media outlets in all their forms. These outlets present hundreds of advertisements daily, urging the public to consume various types of goods—from essential to important, less essential, and even luxury goods and highly indulgent items. This has given the media a commercial character and made it the primary means for consuming goods and services. The amounts spent on commercial advertisements in various media have reached enormous figures (Ben Marishid, 2009).

In general, advertising in the media serves three functions (Dib, 2024):

A) Providing Information:

Advertising works to change consumer behaviour quickly and efficiently by providing consumers with information and data that help them discover aspects that they are unaware of regarding the advertised product, its usage methods, and its various benefits. Individuals often rely on advertising as a primary tool in their consumption decisions. In this way, advertising provides consumers with information about the product, its features, benefits, where to obtain it, and the prices at which it is offered.

B) Changing Consumer Desires:

Advertising helps change consumer desires if it is welldesigned and effectively utilized. It can lead to a fundamental change in consumer desires and attitudes. For advertising to have the desired effect on changing consumer desires, it must be based on a thorough study of the determinants of consumer behaviour and the cognitive processes involved in deciding to consume a particular product or brand. Additionally, social and cultural factors that influence consumer behaviour must be considered.

As a communication tool, advertising can bring about changes in consumer habits, desires, and consumption patterns if the following conditions are met:

- The advertisement must highlight the advantages and benefits that the consumer will gain by embracing the new idea or desire.
- The consumer must be willing to change their attitudes and adopt new ideas.
- The advertisement must create a general atmosphere of support for the consumer, ensuring that the decision to accept the new idea or direction is sound.

C) Changing Consumers' Preferences for Different Brands:

Most of the time, advertisers find themselves in a position where they need to change the behaviour of consumers who are already interested in a product, meaning that they must shift their preference from a competing brand to their own. In such cases, the advertiser relies on the desires and needs of consumers, using various advertising methods to achieve this shift in consumer preference from one brand to another. The advertiser may focus on presenting their product as the best or claim that the brand they are offering is the most accepted in the market, and so on.

Mona Al-Hadidi, a Professor of Media at Cairo University, presented some justifications that make advertising beneficial not only for consumers but also for media outlets, which she explained as follows (Fayyad, 2024):

- Advertising is an effective means of helping consumers meet their needs for goods and services in a better way.
- Advertising allows the public to learn about the characteristics and usage methods of the goods and services they need and how to obtain them without effort. It keeps consumers informed about new developments in production and services.
- Rapid societal change creates disruptions among people regarding appropriate behaviour and consumption patterns. In this society, a socially active individual does not have an immediate guide that provides sufficient information for navigating these changes more effectively. In this case, commercial advertisements serve as a guide to achieve this goal.
- Advertising increases the public's taste, increases their awareness, and improves their use of new goods.
- It is currently challenging to introduce new goods and brands into the market, especially consumer goods, without advertising.
- Advertising helps achieve the principle of equal opportunity for advertisers.
- Advertising plays a social role by providing material to discuss and strengthen social relationships. On the other hand, it is an entertaining pastime during leisure time, whether through viewing or commenting with others.
- Advertising provides media outlets with significant financial resources, allowing them to manage financial burdens.

3. **The Frankfurt School and Critique of Media Content:**

The Frankfurt School was considered the first contemporary social philosophical and critical movement, and it criticized the ideas promoted by the Enlightenment era to establish a critical theory of society that links thought and practice dialectically.

The critical theory is associated with its founders, Max Horkheimer (1895–1973), and his colleague, Theodor Adorno (1903–1969), as well as with the Institute for Social Research at Goethe University in Frankfurt, where the two friends developed negative critical thinking that was reintegrated into philosophy, stripping itself of any authoritarian or utopian claims.

In addition to Adorno and Horkheimer, Herbert Marcuse (1898–1984) also emerged. His thought was characterized by his rejection of the existing repressive society and his call for revolution by emphasizing reason's decisive and revolutionary role in human life. He argued against viewing society from a one-dimensional perspective, particularly in his book *One-Dimensional Man* (Mourad, 2024).

4. The Frankfurt School's Critique of Media and Its Role in Consumption:

Advertising today is a form of mass communication aimed at attracting individual attention and encouraging the adoption of a specific behaviour. It has transformed into an important economic driver, influencing the ideas and behaviours of consumers. This is achieved through immense advancements in advertising technology, which now controls the production process in terms of

marketing patterns, presentation, and consumption. Additionally, specialized experts create strategies on the basis of pleasure in ownership and the thirst for shopping while generating new needs and encouraging individuals to consume more goods and services.

The primary goal of advertising or publicity is to condition people to consume, create imaginary needs for them, and drive them to satisfy those needs through means that do not align with reality. Furthermore, it is based on glorifying consumer culture by portraying consumers as modern, civilized individuals who live happily by consuming specific services and products (Qasemi).

Therefore, through its researchers, the Frankfurt School focused on directing critiques of media content, particularly advertising. These criticisms were centred around the following points (Sahban, 2024):

*- **Focus on consumer media:**

The media is the first step toward consumption and a powerful driver of it, as it instils trust in viewers, guides the public, and encourages consumption through the following:

*- **Advertising and the social consumption frenzy:**

Advertising stimulates appetite, arouses curiosity, encourages adventure, and opens new doors to consumption. It helps to invent types of goods that were previously unknown and unnecessary. Therefore, producers aim to deceive viewers into believing that there is an urgent need for this or that product. Through advertising, they can gain consumers' approval of a product by providing them with a range of information that helps them discover certain features of the product or service and its availability in specific locations and times. Advertising, therefore, is merely a means of fulfilling consumers' desires.

***- Focus on Stars and Women in Promoting Product and Service Consumption:**

Most media outlets focus on stardom in all its forms, using it in society to convey an idea, modify behaviour, or market services. For example, we see an artist, athlete, or social figure driving a car or using perfume, which leads the viewer to believe that they must consume what this personality consumes. Ultimately, this is part of consumer culture, transforming the screen into a factory for stars, models, presenters, and celebrities. Creating stardom for promotional purposes is closely tied to profit, as media outlets hide what global companies plan to achieve market dominance. The media glorifies celebrities and stars, instilling in younger generations the belief that dancers, artists, actresses, and football stars are more important than scientists, scholars, preachers, teachers, engineers, and doctors are.

The previous points have led some researchers to oppose advertising in the media, presenting a set of justifications for this opposition, which include the following:

- Advertising is a means that leads to an increase in unnecessary consumption, as it encourages and entices individuals to buy things they do not genuinely need or pushes them to increase their consumption. This is a barrier to achieving saving behaviour or rational spending for individuals.
- Advertising increases production costs, which the consumer ultimately bears.
- Advertising leads to an imbalance between individual spending on necessary and unnecessary goods.
- Advertising misleads the receiving audience by including exaggerations, false claims, and unrealistic promises that cannot be trusted.

Media outlets resort to psychological and social strategies to influence the audience. These strategies include evoking emotions and reinforcing the culture of social necessity, making individuals feel that owning a particular product is part of integrating into society. These outlets also redefine needs, transforming luxuries into necessities through repeated and persistent advertising.

Conclusion

At the end of this research paper, we conclude that media outlets, in all their forms—whether traditional or modern—are essential tools in shaping individuals' consumer desires. They go beyond their classical role of transmitting information to the public and have become a driving force in creating consumer needs and encouraging individuals to embrace them. This is reflected in diverse

and professionally crafted media messages, such as commercial advertisements, digital marketing, and product promotion through entertainment content, which build stereotypical images of ideal lifestyles linked to the consumption of specific products and services.

In this context, criticism has emerged against the media, accusing it of serving the dominant class in society, especially businesspeople, by enhancing their influence and promoting the consumption of all types of products through commercial advertisements.

References

1. Al-Hadidi, M. S. (2002). *Advertising*. Cairo: Al-Dar Al-Misriyah Al-Lubnaniyah.
2. Al-Khouildi, Z. (2024, March 25). Jean Baudrillard and the consumer society. *Diwan Al-Arab*. https://diwanalarab.com/ (Accessed May 18, 2025)
3. Al-Salmi, A. (n.d.). *Advertising management* (2nd ed.). Cairo, Egypt: Dar Al-Ma'arif for Printing and Publishing.
4. Al-Taie, S. K. (2024, March 6). Media in post-industrial societies: From monopolies to economic empires. *Al-Zaman*. https://www.azzaman.com/ (Accessed May 18, 2025)
5. Al-Taie, S. K. (2024, March 6). *Ibid.*
6. Bilal, N. E. (2024, March 23). “Black Friday”... This is what life looks like in a consumer society. *Al Jazeera Blogs*. https://www.aljazeera.net/blogs (Accessed May 18, 2025)
7. Ben Marishid, K. (2009). *The impact of advertising material in Saudi newspapers on the professional performance of journalists: A descriptive study of a sample of Saudi journalists* (Master’s thesis). Department of Media, College of Da’wah and Media, King Saud University, Saudi Arabia.
8. Dib, B. (2024, March 7). Critical theory and Arab media: Five years of revolution. *Al Jazeera Blogs*. https://www.aljazeera.net/blogs/ (Accessed May 18, 2025)
9. Fayyad, H. (2024, March 25). The critical theory of consumer society by Jean Baudrillard. *Al-Thaqafa Al-Jadida*. https://www.althakafaaljadeda.net/ (Accessed May 18, 2025)
10. Mourad, S. (2024, March 20). The impact of consumerism in shaping modern society. *Al Jazeera*. https://www.aljazeera.net/ (Accessed May 18, 2025)
11. Qasemi, I. (n.d.). Mass media: The Frankfurt School perspective. *Journal of Social Sciences, University of Laghouat*, (8), 96–97.
12. Sahban, O. (2024, October 10). This is how companies deceive us and drive us to buy their products! *Al Jazeera Blogs*. https://www.aljazeera.net/blogs/ (Accessed May 18, 2025)

Received: 27.02.2025
Accepted: 02.05.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/163-171

Mansaf Filali
University of 20 August 1955 Skikda - Algeria
https://orcid.org/0009-0000-1210-573X
m.filali@univ-skikda.dz
Abdelali Bousnoubra
University of 20 August 1955 Skikda - Algeria
https://orcid.org/0009-0006-3836-5410
a.bousnoubra@univ-skikda.dz

International Protection of Children's Rights Under the Provisions of International Human Rights Law

Abstract

Protecting children's rights has developed internationally through the issuance of various declarations, covenants, and international conventions, from the Geneva Declaration of 1924 to the Convention on the Rights of the Child of 1989 and its optional protocols. These agreements aim to ensure children's fundamental rights, such as the right to life, education, healthcare, and protection from exploitation or recruitment in armed conflicts, in addition to combating child trafficking and sexual exploitation. Despite international efforts, children's rights continue to be violated, especially in developing countries, which necessitates strengthening legislation and international cooperation to eliminate these phenomena and provide a safe environment for children.

Keywords: *Children's rights, Convention on the Rights of the Child, Geneva Declaration, International conventions, Optional protocols*

Mansaf Filali
Skikda Universiteti 20 avqust 1955-ci il - Əlcəzair
https://orcid.org/0009-0000-1210-573X
m.filali@univ-skikda.dz
Abdelali Bousnoubra
Skikda Universiteti 20 avqust 1955-ci il - Əlcəzair
https://orcid.org/0009-0006-3836-5410
a.bousnoubra@univ-skikda.dz

Müddəalarına əsasən uşaq hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi beynəlxalq insan hüquqları hüququ

Xülasə

Uşaq hüquqlarının müdafiəsi 1924-cü il Cenevrə Bəyannaməsindən tutmuş 1989-cu il Uşaq Hüquqları Konvensiyasına və onun əlavə protokollarına qədər müxtəlif bəyannamələrin, paktların və beynəlxalq konvensiyaların verilməsi yolu ilə beynəlxalq səviyyədə inkişaf etmişdir. Bu müqavilələr uşaq alveri və cinsi istismara qarşı mübarizə ilə yanaşı, uşaqların yaşamaq, təhsil, sağlamlıq və istismar və ya silahlı münaqişələrdə işə götürülmə hüququ kimi fundamental hüquqlarını təmin etmək məqsədi daşıyır. Beynəlxalq səylərə baxmayaraq, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə uşaq hüquqları pozulmaqda davam edir ki, bu da bu halların aradan qaldırılması və uşaqlar üçün təhlükəsiz mühitin təmin edilməsi üçün qanunvericiliyin və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsini zəruri edir.

Açar sözlər: *uşaq hüquqları, Uşaq Hüquqları Konvensiyası, Cenevrə Bəyannaməsi, Beynəlxalq konvensiyalar, Fakültativ protokollar*

Introduction

The two world wars resulted in blatant violations of human rights, prompting the international community to pay greater attention to ensuring that individuals live dignified lives within the framework of freedom, justice, and peace. As a result, legal frameworks were established to protect these rights, both in times of peace through international human rights law and in times of war through international humanitarian law. Given that the child is an integral part of the international community, the latter has paid significant attention to children's rights, especially considering that children are among the most vulnerable and fragile groups in society, unlike other segments that are capable of claiming their rights. Children are generally unable to claim their rights due to a lack of understanding, and children around the world suffer from inadequate healthcare, high mortality rates, exploitation in prostitution, and the devastating effects of both internal and international armed conflicts. These dire conditions lead us to the following problem:

Research

*- **What is the role and position of international human rights law in protecting children's rights, and how effective are international texts and conventions in safeguarding children?**

To answer this problem, the study of the protection of children's rights under the provisions of international human rights law requires an examination of the protection of children's rights in light of general international conventions (Section One), followed by an analysis of the protection of children's rights in light of specific international conventions (Section Two).

Section One: Protection of Children's Rights in Light of General International Conventions

The international community did not stand idly in the face of severe violations of children's rights. The United Nations issued numerous conventions concerning the protection of children's rights, whether through its declarations on human rights (Subsection One) or its international covenants (Subsection Two).

Subsection One: Protection of Children's Rights within Human Rights Declarations

The international community has shown concern for children's rights before and after the establishment of the League of Nations. In 1924, the Geneva Declaration of the Rights of the Child was adopted, granting significant attention to the rights of children around the world (Branch One). This was followed by the Universal Declaration of Human Rights in 1948 (Branch Two) and then the Declaration of the Rights of the Child in 1959 (Branch Three).

Branch One: The 1924 Geneva Declaration of the Rights of the Child

The International adopted the Save the Children Union declaration during its Fourth General Assembly on February 23, 1923. It was later signed by the members of the Fifth General Assembly of the Union on February 28, 1924. On September 26, 1924, it was adopted by the League of Nations and named the Geneva Declaration (Humanium, n.d.), marking a historic day as it represented the first official recognition of special rights for children. The declaration consisted of a preamble and five articles (Wikipedia contributors, 2025).

The preamble emphasised the need for the world's people—men and women—to recognise children's rights. It stated that humanity owes its best efforts to this group and must uphold these rights without discrimination among children worldwide. This reflects the principle of equality in rights, without discrimination on the basis of gender, nationality, or religion.

The Geneva Declaration established five principles, with a focus on the following:

- The necessity of providing adequate care for the child, materially and morally, along with ensuring all the necessary means for the child's natural development, is stipulated in Article 1 of the Declaration.
- According to Article 2 of the Geneva Declaration, feeding, medical treatment, education, rehabilitation, and assistance are essential for children. A hungry child must be fed, a sick child must be treated and cared for, and a child with learning difficulties must be educated and encouraged. Moral care must also be provided to children who are victims of delinquency through their reintegration into society and behavioural correction. Orphaned and homeless children must be sheltered and supported.

- Providing sufficient care and relief to children in difficult times—Article 3 of the Geneva Declaration stipulates that the child must be the first to receive aid.
- Ensuring proper protection for working children—Article 4 of the Geneva Declaration—through the provision of suitable working conditions and protection from all forms of exploitation.
- The development of a sense of responsibility in children contributes to nurturing and encouraging their talents and good qualities to benefit other children.

This declaration was criticised for not explicitly referring to rights themselves but rather to the obligations of adults toward children.

Moreover, despite addressing some fundamental rights, the Geneva Declaration did not possess a binding international legal force. The situation remained unchanged even after the League of Nations General Assembly approved the Geneva Declaration in 1934, and signatories pledged to incorporate its principles into national laws. Nevertheless, it gained significant moral authority (Buck, 2014).

Branch Two: The Universal Declaration of Human Rights of 1948

The United Nations General Assembly adopted the Universal Declaration of Human Rights on December 10, 1948. It is considered the first international document to outline the fundamental human rights that must be protected globally, thus representing a milestone in the history of human rights. It was drafted by representatives from various countries worldwide with diverse legal and cultural backgrounds.

The declaration comprises 30 articles that collectively define the fundamental rights and freedoms of individuals, including children, who are granted protection through Articles 25(2) and 26. Article 25(2) states that children are entitled to protection by receiving assistance, care, and social support, regardless of whether they were born in or out of wedlock.

Article 26 affirms the child's right to free education—particularly at the elementary level—and emphasises that education should develop the child's personality and promote respect for fundamental rights and freedoms without discrimination.

Notably, this declaration is not legally binding owing to its nature; it is neither a treaty nor an international agreement, nor does it constitute a statement of law. Therefore, it cannot be considered a legal obligation but rather a declaration of the fundamental principles of human rights and freedoms (Hannum, 1998).

Branch Three: The 1959 Declaration of the Rights of the Child

The United Nations General Assembly adopted this declaration through Resolution No. 1386, dated November 20, 1959. It consists of 10 principles, with some of the most important being:

First, the child must enjoy all the rights in this declaration without discrimination on the basis of race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, or birth.

Second, the child must be given special protection and the necessary facilities to ensure their physical, mental, moral, spiritual, and social development healthily and naturally within an environment of freedom and dignity, with the child's best interest being a primary consideration.

Third, from birth, the child has the right to a name and nationality and must benefit from social security. The child is entitled to healthy development, adequate nutrition, shelter, recreation, and medical care.

Fourth, a child with physical, mental, or social disabilities must receive special treatment, education, and care.

Fifth, the child needs love and understanding in an atmosphere of affection and moral security and should not be separated from their mother except under exceptional circumstances.

Unlike the previous declaration, this declaration gave particular importance to a specific group of children—those with physical or mental disabilities. This emphasised the necessity of providing these children with appropriate care, treatment, and education while considering their conditions. It also places great emphasis on the dignity of the child by protecting them from all forms of neglect, cruelty, and exploitation. It strictly prohibited forcing the child to work or allowing them to engage in any occupation that could harm their health or education.

Furthermore, the declaration granted the child protection against all forms of racial, religious, or other types of discrimination.

However, this declaration is also not legally binding due to its legal nature, as it does not constitute an international treaty. Instead, it is a statement of the child's fundamental rights directed at individuals, voluntary organisations, local authorities, and national governments, urging them to recognise these rights and strive to uphold them through gradually adopted legislative measures.

Subsection Two: Protection of Children's Rights within International Covenants

The United Nations has increasingly focused on protecting human rights. It did not limit its efforts to the international agreements established under human rights declarations but extended legal protection to children through its international covenants, such as the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966 (Branch One) and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966 (Branch Two).

Branch One: The International Covenant on Civil and Political Rights of 1966

This covenant was adopted by the United Nations General Assembly and opened for signature and ratification by Resolution No. 2200 (21st session), dated December 16, 1966. It entered into force on March 23, 1966. The covenant includes a preamble and 53 articles, most of which affirm human rights shared by all members of humanity, including children, who are granted a set of rights through five specific articles, the most important of which are:

First, the right to life is guaranteed to every human being—Article 6(5) of the covenant—which explicitly prohibits the imposition of the death penalty on children under the age of 18.

Second, according to Article 10 of the Covenant, juveniles must be provided with guarantees that ensure their right to a fair trial. For example, juvenile defendants must be separated from adult offenders to prevent any interaction between them. They must also be promptly referred to competent judicial authorities. Juveniles should be treated appropriately for their age and legal status, with a focus on rehabilitation and reintegration into society.

Third, juvenile trials must be held in public—Article 14(1) of the covenant—unless the child's best interest requires otherwise.

Fourth, the rights of children must be protected and guaranteed in the event of a divorce between parents—Article 23 of the Covenant—so that they do not become victims within society.

Fifth: Every child has the right to protection without any form of discrimination—Article 24 of the Covenant—including the right to be registered in civil records and to be given a name and nationality.

Branch Two: The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966

This covenant was also issued by the United Nations General Assembly and opened for signature and ratification by Resolution No. 2200 (21st session), dated December 16, 1966. It entered into force on January 3, 1976. The covenant includes a preamble and 31 articles. It aims to affirm the right of every human being to enjoy economic, social, and cultural rights equally and without discrimination, stemming from the inherent dignity of the human person.

The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights provides legal protection for children, as it includes a set of rights, which are as follows:

First, the family must be provided with adequate protection and assistance—Article 10(1) of the Covenant—due to its vital importance and role in society, as it bears the responsibility of raising and supporting children.

Second, special protection must be granted to pregnant women—Article 10(2) of the Covenant—by ensuring rights, such as paid maternity leave, both before and after childbirth, to allow for proper care and nurturing of the child under the best conditions.

Third, all children must be protected and assisted without discrimination—Article 10(3) of the covenant—particularly by shielding them from economic and social exploitation. Anyone employing children at work that harms their lives, health, or morals must be punished. The minimum age for employment must be established, and penalties must be imposed on those who violate it.

Fourth, every child has the right to adequate health protection—Article 12(2)(a) of the covenant—both physically and mentally, with efforts to reduce infant and child mortality and ensure proper and healthy development.

Fifth: Every child has the right to education—Article 13(2) of the covenant. Education must be guaranteed for all children, free and compulsory at the primary level, and secondary and higher education must be made accessible to all.

Notably, both covenants are considered binding international treaties for all state parties. This marked a significant advancement in promoting and protecting children's rights and freedoms, in contrast to earlier declarations, which are not considered legal obligations but merely statements of basic human rights principles.

Section Two: Protection of Children's Rights in Light of Specific International Conventions

The United Nations has issued several conventions that protect and guarantee children's rights. In addition to the general conventions on human rights—previously discussed—which include children's rights among other human rights, special conventions have been adopted to focus exclusively on the protection of children. The most significant are the Convention on the Rights of the Child of 1989 (Subsection One) and the Optional Protocols to the Convention on the Rights of the Child (Subsection Two).

Subsection One: Convention on the Rights of the Child of 1989

This convention, which consists of 54 articles, was adopted by the United Nations General Assembly through Resolution 44/25 dated November 20, 1989, and entered into force on September 2, 1990, pursuant to Article 49.

The Convention on the Rights of the Child considers the child's best interests as its paramount objective, particularly in light of the challenges and concerns surrounding children in the adult world. The convention grants children specific rights on the basis of their unique and vulnerable status owing to their physical and mental immaturity. This vulnerability necessitated the adoption of the Convention on the Rights of the Child, which recognises that the child, because of their physical and mental condition, requires special care, including appropriate legal protection.

The main features of this convention include the following:

First, the convention defines its scope of application to children under 18. Article 1 states: *"For the purposes of the present Convention, a child means every human being below the age of eighteen years unless, under the law applicable to the child, majority is attained earlier."*

This convention applies only in countries where the age of the majority is under 18. Therefore, it does not apply in countries where according to domestic law, the majority is attained at a later age, such as 19 or 21. To resolve the issue of age definition, some scholars suggest that the matter should not be strictly tied to legal adulthood but should instead consider each society's social, cultural, historical, and geographical particularities.

Second, the Convention on the Rights of the Child—Articles 2 and 37—recommends a set of rights, including the protection of the child from all forms of discrimination or punishment and any form of torture or inhuman treatment.

Third, the convention—Article 8—obligates state parties to respect the child's right to preserve their identity, including their nationality, name, and family relations, as recognised by law, without unlawful interference. Suppose a child is illegally deprived of any element of their identity. In that case, the state parties are required to provide appropriate assistance and protection to re-establish the child's identity.

Fourth, Article 23 of the convention also pays special attention to a specific category of children: children with disabilities. It emphasises that a mentally or physically disabled child has the right to enjoy a whole and decent life in conditions that ensure dignity, promote self-reliance, and facilitate the child's active participation in the community.

The convention guarantees that children with disabilities and their caregivers receive appropriate financial assistance suited to the child's condition and the circumstances of the parents or guardians. It also ensures access to education, training, healthcare services, rehabilitation, preparation for

employment, recreational opportunities, and support, enabling the child's social integration and personal development.

Fifth, the Convention on the Rights of the Child—Article 38(1)—emphasises the necessity of respecting the rules of international humanitarian law in armed conflicts as they relate to children. Paragraph 2 of the same article obligates state parties to take all feasible measures to ensure that children under 15 do not directly participate in hostilities.

Paragraph 3 prohibits recruiting children under 15 years of age into the armed forces. In cases where children between 15 and 18 are recruited, the state parties must prioritise the oldest individuals within that age range.

However, a significant criticism of this provision is the apparent contradiction between Articles 1 and 38. Article 38 allows state parties to recruit children between the ages of 15 and 18 into their armed forces, even though these individuals are considered children according to Article 1 of the convention. As such, some legal scholars argue for an absolute prohibition on the recruitment of children under the age of 18. The alarming statistics reinforce the concern that an estimated 300,000 children under the age of 18 are currently serving in armed forces in more than 30 countries around the world.

Sixth, Article 43 of the Convention on the Rights of the Child established the Committee on the Rights of the Child. This committee is responsible for monitoring the progress made by state parties in fulfilling the obligations outlined in the Convention on the Rights of the Child and its two Optional Protocols.

The committee consists of 10 experts with high moral standing and recognised competence in the field covered by the convention. Members are elected by state parties from among their nationals and serve in their capacity. Consideration is given to equitable geographical representation and the principal legal systems of the world.

Subsection Two: The Optional Protocols to the Convention on the Rights of the Child

It is widely acknowledged that children remain the most vulnerable group worldwide, particularly in the context of both international and noninternational armed conflicts. The alarming rise in the phenomena of child trafficking, exploitation in prostitution, and involvement in pornography has compelled the United Nations to assume its responsibility by providing legal protection for children. This led to the adoption of the Optional Protocol on the Involvement of Children in Armed Conflict (2002) (Branch One), as well as the Optional Protocol on the Sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography (2002) (Branch Two).

Branch One: The Optional Protocol on the Involvement of Children in Armed Conflict (2002)

The Optional Protocol on the Involvement of Children in Armed Conflict was adopted by the United Nations General Assembly Resolution 54/263, dated May 25, 2000, and entered into force on February 23, 2002.

The Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict (2002) addresses the situation of children who require special protection and highlights the need to continually improve their conditions without discrimination while ensuring their upbringing in an environment of peace and security.

The protocol explicitly condemns the targeting of children during armed conflicts and direct attacks on facilities protected under international law, including locations that typically host large numbers of children, such as schools and hospitals. It also denounces both the compulsory and voluntary recruitment, training, and use of children in hostilities by armed groups, whether within national borders or across them. The protocol reaffirms the obligation of all parties to an armed conflict to comply with the rules of international humanitarian law.

Furthermore, Article 3(1) of the protocol raises the minimum age for voluntary recruitment into national armed forces above the age set in Article 38(3) of the 1989 Convention on the Rights of the Child, which is fifteen full years. This rule does not apply to military academies. This provision acknowledges the right of individuals under eighteen years of age to special legal protection under the Convention (International Committee of the Red Cross (ICRC), n.d).

In this context, the protocol guarantees protection for children under eighteen years of age. It provides them with a set of safeguards outlined in Article 3(3) of the protocol, applicable when state parties allow individuals under eighteen years of age to enlist in their national armed forces voluntarily. These safeguards include the following:

1. The recruitment must be genuinely voluntary.
2. The voluntary enlistment must have the informed consent of the child's parents or legal guardians.
3. The children must be fully informed of the duties involved in military service.
4. The children must provide reliable proof of age prior to acceptance into national military service.

Article 6(1) requires state parties to take all necessary legal and administrative measures to ensure the effective implementation and enforcement of the protocol's provisions. Additionally, Article 6(2) obliges state parties to promote and widely disseminate the principles and provisions of the protocol through appropriate means among adults and children alike.

Moreover, under Article 6(3), states must take all feasible measures to ensure the demobilisation or release from service of children recruited or used in hostilities violating the protocol and, where necessary, provide appropriate assistance for their physical and psychological recovery and social reintegration.

Branch Two: The Optional Protocol on the Sale of Children, Child Prostitution, and Child Pornography

The United Nations has prioritised combatting the sale of children and their exploitation in prostitution and pornography by adopting the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Sale of Children, Child Prostitution, and Child Pornography. This protocol consists of a preamble and 17 articles and was adopted by the United Nations General Assembly Resolution 54/263, dated May 25, 2000, and entered into force on January 18, 2002 (United Nations, 2000).

The state parties to the protocol focused on the need to coordinate efforts to increase public awareness and reduce consumer demand for the sale and sexual exploitation of children. The protocol stresses the importance of eradicating this phenomenon by adopting a comprehensive approach that addresses contributing factors, including underdevelopment, poverty, income inequality, the weakening role of the family in education and moral guidance, rural-to-urban migration, armed conflicts, and child trafficking. This is to be achieved by strengthening global partnerships among all relevant stakeholders at both the national and international levels and by improving the enforcement of laws at the national level.

In line with the above, Article 1 of the protocol stipulates that state parties prohibit the sale of children, child prostitution, and child pornography. According to Article 2:

- **The sale of children** means any act or transaction whereby any person or group transfers a child to another child for remuneration or any other consideration.
- **Child prostitution** is defined as the use of a child in sexual activities in exchange for remuneration or any other form of consideration.
- **Child pornography** refers to any representation, by any means, of a child engaged in actual or simulated explicit sexual activities or any representation of the sexual organs of a child for primarily sexual purposes.

According to Article 3, each state party to the protocol must ensure that, at a minimum, the following acts and activities are fully covered under its criminal law, whether committed domestically or transnationally or carried out individually or in an organised manner:

1. The offering, delivery, or acceptance of a child by any means for:
2. Sexual exploitation of the child.
3. Transfer of the child's organs for profit.
4. Forcing the child to perform labour.
5. Offering, obtaining, procuring, or providing a child for exploitation in prostitution.
6. The production, distribution, dissemination, importation, exportation, offering, sale, or possession of child pornography as defined in Article 2.

The obligations of state parties under the protocol also include suppressing these crimes. This encompasses extending jurisdiction beyond national territory, matters related to extradition, mutual legal assistance, and the seizure and confiscation of proceeds derived from such crimes, as established in Articles 4 to 7 (UNICEF, n.d.).

In this regard, Article 10 of the protocol emphasises that state parties must take appropriate measures to strengthen international cooperation through bilateral or multilateral arrangements. This cooperation aims to prevent, detect, investigate, and prosecute offences related to the sale of children, child prostitution, child pornography, and sex tourism.

The article also encourages state parties to enhance international cooperation between their authorities and national and international nongovernmental organisations.

Conclusion

Through this study, we concluded that protecting children's rights in times of peace is currently among the highest priorities of the international community. Accordingly, the United Nations has issued several international agreements to safeguard children's rights. These include general conventions, which address human rights as a whole and encompass children's rights, the most notable being the 1924 Geneva Declaration of the Rights of the Child, the 1948 Universal Declaration of Human Rights, the 1959 Declaration of the Rights of the Child, and the two International Covenants on Civil and Political Rights and Economic, Social and Cultural Rights.

For the specific conventions, the United Nations has also adopted several treaties dedicated solely to protecting children and securing their rights, with a particular focus on this vulnerable group. The 1989 Convention on the Rights of the Child and its Optional Protocols are among the most important.

Despite the considerable attention given by the international community, the condition of childhood worldwide remains subject to marginalisation, exploitation, injustice, displacement, and even murder—especially in developing countries, where horrific practices such as child abduction, rape, and killing are on the rise. A review of international reports in this field reveals alarming statistics reflecting the scale of children's suffering and highlights the significant challenges that remain. The international community must address these issues with more practical and effective approaches.

In this context, the following recommendations may be proposed:

1. Punitive legislation aligns with the level of international agreements concluded in this field while activating the role of punishment and security agencies to combat crimes committed against children.
2. Strengthen assistance to ensure adequate care and protection for children everywhere, especially for children living in the world's poorest countries, such as those in Africa.
3. Targeted development policies that provide families with a decent standard of living and enable them to care for and protect their children to address poverty, hunger, and high unemployment rates should be adopted.
4. Develop purposeful educational curricula to confront social and cultural changes that may negatively impact children.
5. School dropout rates should be reduced, training centres for children who do not complete their studies should be established, and efforts to align educational programmes with international conventions' objectives and human values and principles should be intensified.
6. The blockade imposed on specific countries should be lifted, especially since the most affected groups are children and women.
7. Involve civil society and nongovernmental organisations in developing strategies and programmes to improve the condition of children worldwide.
8. Promote and institutionalise a high level of awareness among members of the international community regarding the importance of childhood, the need to protect and nurture it, and the need to educate citizens about the dimensions of the challenges that children face.

References

1. Al-Ahmad, W. H. A.-D. (2009). *The protection of children's rights in light of the provisions of Islamic Sharia and international conventions*. Beirut, Lebanon: Al-Halabi Legal Publications.
2. Benson, G. H., & Achanso, A. S. (n.d.-a). *The UN Convention on the Rights of the Child (1989) and child rights promotion in Ghana*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/358412194
3. Benson, G. H., & Achanso, A. S. (n.d.-b). *The UN Convention on the Rights of the Child (1989) and child rights promotion in Ghana*, 6. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/358412194
4. Buck, T. (2014). *International child law* (2nd ed.). Abingdon, UK: Routledge. https://www.routledge.com/International-Child-Law/Buck/p/book/9781859419489
5. Geneva Centre for Security Sector Governance (DCAF). (n.d.). *Latest laws. Libyan Security Legislation*. Retrieved from https://security-legislation.ly/ar/latest-laws
6. Hannum, H. (1998). The UDHR in national and international law. *Health and Human Rights*, 3(2), 144–158. https://www.jstor.org/stable/4065305
7. Humanium. (n.d.). *The Geneva Declaration of the Rights of the Child (1924)*. Retrieved from https://www.humanium.org/en/geneva-declaration/
8. International Committee of the Red Cross (ICRC). (n.d.). *Legal protection of children in armed conflict* [Fact sheet]. Retrieved from https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/children-legal-protection-factsheet.pdf
9. Ministère des Solidarités et de la Santé. (n.d.). *Déclaration des droits de l'enfant*, 20. Retrieved from https://sante.gouv.fr/IMG/pdf/droits_enfants_declaration.pdf
10. UNICEF. (n.d.). *Handbook on the Optional Protocol on the Sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography*, 9. Retrieved from https://www.unicef.org/media/66806/file/Handbook-Optional-Protocol.pdf
11. United Nations General Assembly. (1966). *International Covenant on Civil and Political Rights* (Resolution 2200 [XXI]). Retrieved from https://docs.un.org/en/A/RES/2200(XXI)
12. United Nations. (1990). *Convention on the Rights of the Child*. Retrieved from https://downloads.unicef.org.uk/wp-content/uploads/2010/05/UNCRC_united_nations_convention_on_the_rights_of_the_child.pdf
13. United Nations. (2000). *Optional protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography*. Retrieved from https://treaties.un.org/doc/Treaties/2000/05/20000525%2003-16%20AM/Ch_IV_11_cp.pdf
14. Wikipedia contributors. (2025, February 14). *Declaration of the Rights of the Child*. In *Wikipedia*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Declaration_of_the_Rights_of_the_Child#cite_ref-1

Received: 12.01.2025
Accepted: 17.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/172-176

Gunel Valiyeva
National Aviation Academy
https://orcid.org/0009-0005-4109-2372
gvaliyeva@naa.edu.az

Old Germanic Languages

Abstract

This study offers a comprehensive overview of the early Germanic languages, focusing on their historical development, internal classification, and linguistic features. It examines key dialects such as Gothic, Old Norse, Old English, Old High German, and others within the broader framework of Proto-Germanic. The article discusses the challenges in reconstructing ancestral forms, dialectal groupings, and the influence of archaeological and linguistic evidence on Germanic classification. Special attention is given to phonological shifts such as Grimm's and Verner's Laws, vowel and consonant system developments, and morphological innovations like the weak verb preterite formation. Syntax and vocabulary are addressed through structural and semantic analyses, and the article also explores onomastics as a tool for tracing early phonological changes. Drawing on a wide range of scholarly sources, this study integrates traditional philology with modern linguistic approaches, making it a valuable resource for the historical study of Germanic languages.

Keywords: *Old Germanic Languages, Proto-Germanic, morphology, historical phonetics Syntax, Germanic dialects, Germanic lexicon, onomastics, language reconstruction, Indian-Europe, Germanic word order*

Günel Vəliyeva
Milli Aviasiya Akademiyası
https://orcid.org/0009-0005-4109-2372
gvaliyeva@naa.edu.az

Qədim german dilləri

Xülasə

Bu məqalədə qədim german dillərinin tarixi inkişafı, daxili təsnifatı və əsas dil xüsusiyyətləri geniş şəkildə araşdırılır. Qot dili, qədim şimal german dili (Old Norse), qədim ingilis dili, qədim yüksək alman dili və digər dialektlər Proto-German dili çərçivəsində tədqiq olunur. Rekonstruksiya olunmuş ilkin formaların və dialekt bölgülərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı çətinliklər, arxeoloji və dilçilik sübutlarının german dillərinin təsnifatına təsiri kontekstində təhlil edilir. Fonetika bölməsində Grimm və Verner qanunları kimi səs dəyişmələri, sait və samit sistemində baş vermiş dəyişikliklər, eləcə də zəif fellərin keçmiş zaman formasının (preterit) yaranması kimi morfoloji yeniliklərə xüsusi yer verilir. Sintaksis və lüğət məsələləri struktur və semantik aspektdən təhlil olunur. Eyni zamanda, antroponim və toponimlər vasitəsilə erkən fonoloji dəyişikliklərin izləri izlənilir. Məqalə klassik filoloji yanaşmaları müasir dilçilik metodları ilə birləşdirərək german dillərinin tarixi tədqiqi üçün dəyərli mənbə təqdim edir.

Açar sözlər: *qədim german dilləri, Proto-German dili, morfologiya, tarixi fonetika, sintaksis, German dialektləri, German leksikası, onomastika, dil rekonstruksiyası, Hind-Avropa; German söz düzümü*

Introduction

The category of Old Germanic languages includes Gothic, early North Germanic (known as Proto-Norse before it diverged into Old Norse dialects), and various West Germanic languages such

as Old English (OE), Old Frisian (OFris.), Old Saxon (OS), Old Low Franconian (OLF), and Old High German (OHG). Key linguistic investigations without strict regional or chronological boundaries were carried out by scholars like Carl Karstien ("Altgermanische Dialekte"), Victor Michels ("Deutsch"), and Wilhelm Horn ("Englische Sprachwissenschaft"), especially within foundational works such as *Stand und Aufgaben* (1924), *Götze et al.* (1934), and *Streitberg et al.* (1936).

Rather than focusing solely on individual attested languages, much of this scholarship deals with features that are common to multiple Germanic languages. Such shared traits are often attributed to an earlier, reconstructed linguistic phase. Early personal and place names, as well as some Runic inscriptions, often resist categorization into a single major dialect and instead point to a broader early Germanic stage. This section reviews works that include both direct attestations and reconstructions within the Germanic linguistic continuum.

Research

While the concept of reconstructed languages such as Proto-Germanic (also referred to as Primitive Germanic or Urgermanisch) and Common Germanic (Gemeingermanisch) was typically accepted, debates focused more on intermediate proto-languages and sub-groupings. Pisani (1955) and van Coetsem (1969), for example, refrained from using the term 'Proto-Germanic'. Sparnaay (1961) was critical of the idea that the proto-language lacked dialectal variation. Maurer (1943), emphasizing tribal and archaeological data, questioned the notion of West Germanic as a unified areal and ethnic entity; this view was supported by H. Arntz (Götze et al. 1934:41–4). Schwarz (1951), based on isogloss analysis, found merit in subdivisions such as Maurer's Elbgermanen, Nordseegermanen (which stem from Ingvaeonic), and Weser-Rhein-Germanen. His term Südgermanisch, initially used by Neckel (1927), simply replaced the traditional term Westgermanisch but without implying a uniform proto-language. Kuhn (1955), however, questioned Schwarz's Gotonordisch, calling it problematic. Rosel (1962), through meticulous study, rejected any genealogical (Stammbaum) model for Germanic and viewed West Germanic as a transitional realignment between North and South Germanic. Rosenfeld (1954) disputed the inclusion of 'North-Sea Germanic' within the North Germanic group (Carr, 1939).

This debate has helped refine the classification and positioning of languages like Old Saxon, Old Low Franconian, and Old Frisian, contributing to a more flexible understanding of West Germanic. While Wrede's (1924) earlier theory of an Ingvaeonic expansion into Upper Germany was eventually discredited, it generated productive discussion (Gutenbrunner, 1936).

Meillet (1937) highlighted how Germanic differs from other Indo-European languages, suggesting these differences emerged because non-IE speakers adopted Indo-European. Similar ideas have been applied in substratum theories of the Germanic consonant shift. Extensive comparative analyses of Germanic phonology and morphology can be found in Boer (1918), Hirt (1931–34), and Krahe (1967). Streitberg's 1896 Proto-Germanic grammar remains a key reference, reprinted without changes in 1963. Van Coetsem (1969) offers a modern perspective, particularly focusing on phonemic structures (Coetsem, van., 1964).

Phonology

German researchers reassessing how Germanic languages are related and grouped have shown that dialect geography remains highly influential in their findings. This is equally true for 20th-century investigations into the historical phonology of the Germanic language family (cf. Bretschneider, 1930). Eduard Sievers once proposed a system called *Schallanalyse* (sound analysis), suggesting it could unlock the acoustic elements preserved in ancient texts, as though frozen in time. However, when applied to Old English (OE), Old Saxon (OS), and Old High German (OHG), it became evident that Sievers' method relied more on interpretive intuition than on concrete data. His ideas about the connections between spoken and written language, and between pitch and phonetic change, were ultimately found to be flawed. Despite this, *Schallanalyse* had considerable influence in the 1920s (see Karg in *Streitberg-Festschrift*, *Stand und Aufgaben*, 1924:112–25).

Linguists soon began advocating a systemic view of vowel and consonant patterns, with sound changes examined within structural frameworks. Streitberg (Streitberg et al., 1936:291), for instance,

dismissed Max Müller's teleological notions about a natural human urge to distinguish sounds, calling such explanations obsolete. Jellinek later referenced Karl Luick's work to demonstrate changing scholarly views. Pfalz (1918) introduced the idea of *Reihenschritte*—parallel sequences of sound change—offering a helpful lens for both historical and prehistoric analysis. Martinet (1955) built upon this with the theory of chain reactions in phonemic transformation. J. Fourquet and van Coetsem (1964) also supported this structural understanding of phonological evolution, while Benediktsson (1967) analyzed the Proto-Germanic vowel system through Jakobson's theory of *distinctive features*. East German scholars like Motsch (1967) began applying American transformational grammar to historical material, such as in the case of verbal ablaut (Coetsem, van., 1956).

The famous Germanic consonant shift, known as *Grimm's Law*, was reconstructed as a shift from an Indo-European (IE) set of consonants to those of Proto-Germanic. Despite being just one phonemic development, it was often treated as if it held the key to all sound change theories. The explanation required assumptions about exact consonant values in both IE and Proto-Germanic, including how so-called *media aspirata* (aspirated voiced stops) and *tenues* (voiceless stops) were pronounced. Steinhauser (1930) and Kretschmer (1932), following Franck, posited voiced stops [b d g] in Proto-Germanic replacing the IE sounds *bh dh gh* in certain contexts. However, this was contested by Lessiak (1933) and others. Seebold (1967) analyzed how IE *gtih* was reflected in Germanic forms. A key point of debate was whether Proto-Germanic's voiceless stops were aspirated—a detail drawn into question by their Finnish renderings in borrowed words (Streitberg et al., 1936:279).

Verner's Law, which accounted for the split of non-initial spirants such as IE *t > Gothic fadar, bropar*, was generally accepted to occur after the earlier transformation of voiceless stops into spirants. Boer (1918:123) linked this to the IE pitch-accent system rather than stress. Multiple efforts were made to explain *Verner's Law* phonetically (cf. Russer, 1931:95–107). The resulting voiced spirants *[b d g]* (from *p t k*) merged with the outcomes of the voiced aspirated stops (*bh dh gh*). Additionally, *z* emerged as a phoneme distinct from *s*, as the Germanic accent shifted to the root syllable, eliminating the earlier influence of pitch on allophone formation: Proto-Germanic *-/s/, -/z/.

The chronology of these consonant shifts was analyzed early on, revealing a connection between the change in voiced and voiceless stops. Georg Curtius (1853) and Wilhelm Scherer (1870) noted this link (Streitberg et al., 1936:291). More recently, scholars like Pisani (1955), Kretschmer (1932), Fourquet (1948), and van Coetsem (1969:4.224) emphasized the systematic nature of these transformations, which preserved IE phonemic contrasts in Proto-Germanic. Some proposed a non-IE substratum to explain the shift, including Karsten (1928a:120ff.), Güntert (1927), Meillet (1937), Sparnaay (1961:22), and earlier, Sigmund Feist (see Streitberg et al., 1936:292–301). Russer (1931:204) explored physiological and articulatory mechanisms potentially driving Grimm's Law (Frings, 1966).

In the vowel system of Common Germanic, special focus was given to elements such as *e1* (from IE *e*; cf. Gothic *nemum*, OHG *nämum*; *gebum*, OHG *gäbum*) and *e2* (e.g., Gothic *her*, OHG *hier*). Hirt (1931) proposed deriving *e2* from IE *ei*. Van Coetsem (1956) argued that IE *ei* split into Germanic *z* and *e2*, depending on the following vowels (also van Coetsem, 1969:4.216). Lüdtke (1957) supported the view that *e2* originated through contraction of prefixal *e* and the vowel in reduplicating verbs—a position initially put forth by Streitberg (Streitberg et al., 1936:367–9). In West and North Germanic, the merger of *e1* and *ä* (from nasalized long *a*) was also linked to the formation of *e2* (cf. Fourquet).

Morphology

The morphological features shared across Common Germanic have been analyzed in detail not only by Boer (1918), Streitberg (1963), and Krahe (1967), but also in comparative studies focusing on individual Germanic languages—especially Gothic. Rosel (1962) structured his classification of Germanic based on the analysis of morphological isoglosses found in extant material. Specific grammatical forms across the Germanic group have been examined from a comparative perspective. For example, Flasdieck analyzed feminine o-stem nouns (§5.7), Wissmann (1932) discussed o-verbs, and Flasdieck (1935) further explored e-verbs. Strong verb classes were studied in-depth by van Coetsem (1956) and Stutterheim (Stutterheim, 1960), while Karstien (1921) addressed reduplicating

verbs. The development and treatment of numerals were investigated by Rosenfeld (1956), and from a different angle, by Szemerenyi (1960).

One major morphological innovation in Germanic that has received considerable attention is the creation of the preterite tense in weak verbs, which typically features a dental suffix. Several scholars have proposed that this development arose from a periphrastic construction involving a compound of a deverbative noun and the Indo-European verb *dho-/*dhe*- 'to do'. Boer (1918:229), Sverdrup (1929), Hirt (1932:124), Krahe (1967:II.90), and Wisniewski (1963) supported this theory. Bech (1963) suggested the preterite endings may have resulted from the merger of endings from *dhe*- with a noun form that included a -*i*- suffix. Hammerich (1921) proposed an alternative: a compound consisting of a nominal stem and the auxiliary verb *es* 'to be', citing the presence of *i* in some preterite optative forms as evidence (Hammerich 1959). Others, however, argue for internal development within Indo-European, positing that the dental suffix may originate from isolated IE forms or morphemes already containing a dental element (Bech 1963:61). Hirt (1932) added that the verbal adjective with -*to* may have contributed to the formation of the first weak verb class.

Another point of interest concerns the second-person singular ending in the strong preterite, which varies across dialects—e.g., Gothic *namt*, Old Norse *namt*, Old High German *nami*. This has been widely studied, including by Schroder (1921). In West Germanic, this ending is believed to reflect the thematic aorist forms of Indo-European (Hirt 1932:122). Rosel (1962:39–44), however, rejected Schwarz's (1951:264f.) view that the survival of the perfect ending -*t* supports the theory of a unified Gotho-Nordic stage in early Germanic.

Syntax

In contrast to the early and thorough attention given to Germanic phonology and morphology, syntax remained relatively underexplored for a long time. As Helmut Arntz aptly noted (Götze et al., 1934: 60), it was treated as the "stepchild" (*Stiefkind*) of Germanic studies (*Stand und Aufgaben*, 1924: 419). The first truly comprehensive analysis of Germanic syntax came with Hirt's 1934 work. Even so, Behaghel's earlier monumental series *Deutsche Syntax* had already provided a wealth of comparative material on Germanic sentence structure.

Behaghel (1929) paid special attention to the position of the verb within Germanic sentence construction. The issue of word order was further examined in studies by Schneider (1938), Fourquet (1938), and Kuhn (1933), all of whom investigated the syntax of clause constituents and the behavior of finite verbs across early Germanic dialects (Szemerényi, 1960).

One particularly significant syntactic development was the emergence of periphrastic constructions made up of forms of the verb "to be" combined with a present participle. These phrases laid the foundation for what later became the progressive tense in English. Mosse (1938) provided a detailed account of this syntactic evolution.

Other areas of Germanic syntax were the subject of focused studies as well. Heinrichs (1954) examined the definite article, highlighting its unique development within Germanic languages. Schmidt (1962), in a dissertation from Berlin, analyzed adverbial usage. Rompelman (1953) addressed how the preterite tense was employed semantically. Mattsson (1934) studied the present subjunctive in conditional clauses, while Wagner (1956) focused on the dual number. Italy's Mittner (1939) contributed a semantic analysis of the Germanic passive construction, further broadening the scope of syntactic inquiry in the field.

Vocabulary

The only comprehensive and systematic collection of early Germanic vocabulary to date remains Hjalmar Falk and A. Torp's *Wortschatz der germanischen Spracheinheit* (1909). A concise but informative summary of Proto-Germanic lexicon was later provided by Stroh (see Maurer and Stroh, 1959:1–49). Several specialized lexical domains have also been addressed in individual studies. For instance, Wessen (1927) concentrated on Christian terminology as it entered Germanic, tracing how theological and ecclesiastical vocabulary developed.

Frings (1966) dedicated a monograph to examining the influx of Latin loanwords into early Germanic, particularly within the West Germanic branch. His work reveals how contact with Latin-

speaking Romans affected Germanic vocabulary at various stages, especially in religious, military, and administrative contexts.

Gamillscheg (1934) focused on Germanic elements that survived in Romance-speaking territories—either through proper names or loanwords—which provide critical evidence for early Germanic influence outside the Germanic sphere.

The transmission of Germanic words into Slavic languages was studied by Stender-Petersen (1927), while Finnish scholar Kiparsky (1934) contributed insights into the same topic. Additionally, the earliest Germanic borrowings into Finnish were explored by Wiklund (1918), Karsten (1928b), Collinder (1932), and Fromm (1958). These linguistic loans have also been used as indirect data sources for reconstructing early Germanic, although drawing phonological conclusions from them has often proved controversial and complex.

Conclusion

The study of Old Germanic languages offers significant insights into the historical development and internal classification of these languages, providing a rich understanding of their phonological, morphological, and syntactical evolution. By examining key dialects such as Gothic, Old Norse, Old English, and Old High German, this research sheds light on the intricate processes of language change and reconstruction. The contributions of earlier scholars, combined with modern approaches in historical linguistics, allow for a more nuanced understanding of the Germanic linguistic continuum. Key phenomena like Grimm's and Verner's Laws, the development of weak verb preterites, and the formation of periphrastic constructions illustrate the dynamic shifts that shaped these languages. The integration of archaeological evidence, Runic inscriptions, and onomastics provides additional layers of context, allowing for the reconstruction of phonological changes across time. By synthesizing traditional philology with contemporary linguistic theories, this study enriches our knowledge of the early Germanic languages, their development, and their influence on subsequent linguistic traditions.

References

1. Carr, C. T. (1939). *Nominal compounds in Germanic* (St. Andrews University Publications, 41). Oxford: Oxford University Press.
2. Coetsem, F. van. (1956). *Das System der starken Verben und die Periodisierung im älteren Germanischen*. *Mitteilungen der Königlichen Niederländischen Akademie der Wissenschaften (MKNA)*, 19(1). Amsterdam.
3. Coetsem, F. van. (1964). Structural linguistics and the study of Old Germanic: Some remarks and applications. *Lingua*, *13*, 30–48.
4. Frings, T. (1966). *Germania Romana* (Mitteldeutsche Studien, 19/1, 2nd ed., rev. by G. Müller). Halle (Saale): VEB Niemeyer.
5. Götze, A., Horn, W., & Maurer, F. (1934). *Germanische Philologie: Ergebnisse und Aufgaben. Festschrift für Otto Behaghel*. Heidelberg: Winter.
6. Gutenbrunner, S. (1936). *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften*. Halle (Saale): Niemeyer.
7. Meillet, A. (1937). *Caractères généraux des langues germaniques* (5th ed.). Paris: Hachette.
8. Stutterheim, C. F. P. (1960). Structuralism and reconstruction: Some notes on the verbal system of Primitive Germanic. *Lingua*, *9*, 237–257.
9. Szemerényi, O. (1960). *Studies in the Indo-European system of numerals*. Heidelberg: Winter.

Received: 15.01.2025
Accepted: 20.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/177-188

Karim Belkaci
University of Algiers3, Algeria
belkassikarim@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0008-5669-2014
Lamia Djoudi
University of Algiers3, Algeria
https://orcid.org/0009-0004-5202-2241
lamiadj2014@gmail.com
Djamila Ouchene
University of Bouira
https://orcid.org/0009-0000-6125-3026
dj.ouchene@unv-bouira.dz

How to Improve Company's Electronic Reputation Through the Social Community Manager: Analytical Study of the Bimo Facebook Page

Abstract

This study delves into the pivotal role of social community managers in bolstering the e-reputation of business entities, with a specific focus on Bimo's Company Facebook Fanpage. Employing a mixed-methods approach, the research utilizes content analysis to scrutinize the posts on Bimo's Facebook Fanpage over a three-month period, aiming to discern thematic patterns and underlying purposes. Subsequently, an online survey is conducted to gauge the attitudes of Bimo's Facebook Fanpage followers towards the brand and the products promoted through the platform. By synthesizing these methodologies, the study illuminates the strategic significance of social community managers in shaping brand perception and fostering consumer engagement in the digital landscape.

Keywords: *e-reputation, community manager, Facebook fanpage, perception, brand*

Kərim Belkacı
Əlcəzair Universiteti3, Əlcəzair
https://orcid.org/0009-0008-5669-2014
belkassikarim@yahoo.com
Lamia Djoudi
Əlcəzair Universiteti3, Əlcəzair
https://orcid.org/0009-0004-5202-2241
lamiadj2014@gmail.com
Djamila Ouchene
Bouira Universiteti
https://orcid.org/0009-0000-6125-3026
dj.ouchene@unv-bouira.dz

Sosial icma vasitəsilə şirkətin elektron reputasiyasını necə təkmilləşdirmək olar Menecer: Bimo Facebook səhifəsinin analitik araşdırması

Xülasə

Bu araşdırma Bimo şirkətinin Facebook Fanpage-ə xüsusi diqqət yetirməklə, biznes qurumlarının e-reputasiyasının gücləndirilməsində sosial icma menecerlərinin əsas rolunu araşdırır. Qarışıq metodlardan istifadə edərək, tədqiqat Bimo-nun Facebook Fanpage-də üç ay ərzində tematik nümunələri və əsas məqsədləri ayırd etmək məqsədi ilə yazıları yoxlamaq üçün məzmun təhlilindən istifadə edir. Daha sonra Bimo-nun Facebook Fanpage izləyicilərinin brendə və platforma vasitəsilə təbliğ olunan məhsullara münasibətini öyrənmək üçün onlayn sorğu keçirilir. Tədqiqat bu metodologiyaları sintez etməklə brend qavrayışının formalaşdırılmasında və rəqəmsal mənzərədə

istehlakçıların cəlb edilməsində sosial icma menecerlərinin strateji əhəmiyyətini işıqlandırır.

Açar sözlər: *e-reputasiya, icma meneceri, Facebook fanpage, qavrayış, brend*

Introduction

In a new environment of interactions in which business (companies/brands) and their audiences share space and conversations on an equal footing, a new professional profile emerged that of community managers as **actors who manage and develop these online relationships,** and the necessary players in digital communication on websites or social media.

Numerous corporations currently employ social media platforms, community management strategies, and the establishment of virtual communities for their operations. to improve the relationship, reputation, notoriety and engagement with their audience, their e-reputation and develop their sales on the web or respond to customer reviews.

The community manager is a new job that appeared in social media landscape, its skills are multiple and specific, which makes it one of the most popular jobs at the present time for maintaining an online presence and interacting with consumers. Our research problem tries to identify whether the Social Media community Manager of BIMO, that is an Algerian business company, requires the institutionalization of social media Since 2018, there has been a trend towards legitimizing certain roles within organizations, such as Chief Financial Officers (CFOs) and Chief Compliance Officers (CCOs), as professional functions, and on the other hand, how he manages BIMO’s e-reputation on Facebook page.

The Group BIMO as a business company is the first manufactory created in 1981 in the Baba-Ali industrial zone south of Algiers, it was named the New Modern Biscuit Factory (Bimo for abbreviation). The company experienced a rapid development of its productive activities. A chocolate and veggie-manufacturing unit was created in 1986, which subsequently became the national leader in these products. In 1997, the company inaugurated the first cocoa bean processing unit in Algeria, which would supply its own factories as well as national industrial companies. This company has six subsidiaries. - Biscuit making Modified The SARL Biscuiterie Modern 'BIMO' situated in Baba-Ali has been transformed into SARL Biscuiterie du Maghreb “BM” chocolate factory: a chocolate unit in Baba-Ali - Cocoa processing Modified to SARL CACAO Bimo: a cocoa bean processing unit in Baba-Ali - Wafer unit Modified to SARL Gaufretterie Bimo: a wafer unit in Baba-Ali Confectionery Modified to SARL Confectionery Bulle d'Or, while the group BIMO decides to enter the digital marketing field since 2018 regularly with Numidex digital agency (Sahli Benyoucef, 2022).

For the research aims, the insights provided contribute to the understanding of how business organisations and BIMO company in particular are adopting social media especially Facebook page with the aim of increasing the positive relationship with their communities (real/ potential customers), thus acquiring “social approval assets” such as notoriety, legitimacy and reputation.

Research

Moreover, the research significance of this paper is motivated by the recent significant developments of social media and their widespread adoption by different types of organisations. We are interested in the way social media such as Facebook are affecting organisational strategies and generating new organisational tactics to acquire the sustainability and continuity in the market by augmenting the electronic reputation among various stakeholder groups.

Regarding the study sample, data were collected from the corpus of posts on BIMO’s Facebook page **during the period between 1st March and 30th June 2022.** Indeed, because at that period, and because of the Corona virus, both of BIMO and other business sought rather to build links with their customers and to promote their products in order to solve their e-reputation and did their best to keep their customers by using social media platform to manage their customer relationship.

Concerning the Research methodology, we have to use online discourse analysis in the first stage according to Marie-Anne Paveau’s methodology and Netnographics technique and analyse 20 BIMO brand posts, on Facebook page of “Group BIMO Algeria”.

In the second stage we have to use an online survey with BIMO’s Facebook community managers, and our questions were formed by adaptation of the report of Carlos Castillo& Francesco Fabbri & Diego Saez-Trumper (Castillo, Fabbri, Saez-Trumper, 2017, p. 9). The survey conducted focused on several key areas related to community management on BIMO's Facebook page. These areas included

proactive community management strategies employed by community managers to foster community growth, as well as reactive community management techniques used to address and engage with the community. Additionally, the survey examined the various activities and tools utilized by community managers to achieve e-reputation goals, including specific software tools and practices implemented for this purpose.

The research employed a single-case design, utilizing qualitative interviews with the Facebook community manager of BIMO. Moreover, we used a quantitative survey with BIMO's community in Facebook page among 32 Facebook users by using self-selection sample to measure their trends and attitude towards BIMO's brand through Facebook page of BIMO. This fact is done in order to understand the e-reputation level of BIMO's among their followers and how the community manager affect trust of the followers in the BIMO's brand to the level where converted them to be faithfulness/ambassador customers. The case study selected for analysis is BIMO, a prominent and respected brand in Algeria and beyond. BIMO has been consistently integrating digital and social media marketing strategies into its viral campaigns since 2018. Furthermore, the survey questionnaire used Likert scale form 3 points (agree-neutral-disagree) with 4 constructs and 14 items as measure instrument.

1. Conceptual framework

In this segment, we provide concise definitions of the key terms pertinent to this paper, specifically: social corporate e-reputation and social community manager.

1.1 Social corporate e-reputation

Social media plays a pivotal role in how other people perceive your business, as one of the major purveyors of your online reputation. The concept of e-reputation is multifaceted. According to Chun (2005), there are three components that make up the e-reputation mix: the digital persona of the company.or institution; digital identity by website design and performance; and how user interacts with and experiences a product, brand and company. First, we conduct an analysis of audience perception towards brands and firms, specifically focusing on reputation and image, as offline mechanisms and factors have the potential to impact e-reputation. Second, social media platforms, serving as digital communication tools, also play a significant role in shaping e-reputation (Castellano & Khelladi, 2016, p. 46).

As a consequence of adopting social media, numerous authors and researchers concur that companies should prioritize trustworthy dialogues with stakeholders on social media to enhance customer awareness and perception (Grützmacher, 2022, p. 33).

The company business e-reputation in social media is like a relationship. The business company should be conscious of what people think of it, reflect on their feedback to improve herself, observe what the others are doing, and be honest and reliable (Amahjour & El Khalkhali, 2024).

Therefore, online reputation should be managed by using a good ORM strategy, The management of e-reputation in organizations is centered on identifying and addressing the key factors that influence online perception. As outlined by Lukáš Vartiak (Lukáš, 2015, p. 272), these fundamental factors include:

- It is important for an organization to establish and enhance its online presence, which includes maintaining updated contact information on its website and social media profiles.
- Digital feedback: The organization must identify platforms where it is being evaluated, monitor these assessments, and track emerging trends.
- When it comes to online reviews, organizations must identify where they are being reviewed, monitor the feedback, and track any emerging trends.
- Surveying: The organization needs to deploy digital survey kiosks to gather input from customers.
- Analysis: The organization needs to monitor fresh data and generate routine reports.
- Benchmarking & Scoring: The organization is required to quantitatively assess the efficacy of competitors' online reputation management strategies to derive insights for enhancing its own online reputation.
- Location alignment: The organization needs to synchronize activities across its business sites and centralize data collection.

Online reputation management is the process of monitoring, addressing, and mitigating negative or unfavorable mentions on the internet (Portmann et al, 2014). According to Hung et al (2012), online reputation management involves the systematic analysis and oversight of the reputations of individuals and organizations.as manifested through content across diverse online media platforms." (Christian Holve, 2014, p. 3)

So, the management of positive online reputation will led to gain new customers and reliance on a business entity.

1.2 Social Media Community Manager

The Social Media Community Manager is responsible for maintaining the brand's online presence across various social media platforms. Their duties encompass content creation, comment moderation, query resolution, and other tasks representative of the brand identity. Social media managers primarily engage with individuals familiar with or aware of the brand. Conversely, a community manager is tasked with promoting the brand across social networks. They cultivate a distinct online persona and actively engage within virtual communities to establish connections with prospective customers and promote brand advocacy. Community managers typically interact with audiences unfamiliar with the business they represent, thereby enhancing company visibility. (Jenna Jacobson, 2017, p. 16).

Currently, the primary responsibilities identified for the Social Media Manager (Moretti & Tuan, 2014) encompass:

- Social Scientist: Responsible for the continuous monitoring and analysis of the effectiveness of Social Media initiatives.
- Content Manager: Facilitates user engagement through consistently refreshing and dynamic content.
- Social Media Strategist: Develops universal frameworks adaptable to diverse social media platforms.
- Community Manager: Acts as the community's representative, fostering positive relationships between businesses and their communities.

According to AERCO, the profile of a community manager should encompass the following key attributes (Koldo Meso Ayerdi et al., 2014, p. 392):

- Marketing involves the process of identifying client interests and aligning them with the needs and strategies of the company.
- Communication Skills: Effectively transmitting messages in various directions.
- Innovation and Creativity: Developing novel applications to address emerging challenges.
- Team Management: Overseeing team operations that contribute to the community manager's responsibilities.
- Public Relations (Online and Offline): Establishing and maintaining necessary relationships for effective utilization.

2. Results

2.1 Types of Content in Posts

Table 2. Overview of the various types of content found in posts from 1st Mar to 30th Jun 2022.

Content types of posts	Frequency	Percentage
Informational post	**20**	**27.02**
Entertainment post	**26**	**35.13**
Remunerational post	**08**	**10.81**
social posts	**20**	**27.02**
Total	**74**	**100**

The analysis of content posts on the brand's Facebook fanpage revealed four distinct categories. The majority of posts, accounting for 35.13%, fell under the entertainment category,aimed at enhancing brand awareness and providing entertainment value to the audience. Following closely behind were posts that combined informational and social elements, making up 27.02% of the total content. The least common type of content posts were remuneration posts, comprising only 10.81% of the overall content.

Therefore, the BIMO's brand post in Facebook fan page Utilized entertainment-based posts to enhance brand recognition by increasing customer/follower engagement. Raney (2003) found that a greater degree of entertaining content correlates with a higher likelihood of users revisiting a brand page, as opposed to posts lacking entertainment elements. Then, BIMO used informational and social posts in the second level In order to encourage user engagement and increase the likelihood of subsequent purchases, Seoudi (2019) emphasizes the importance of fostering interaction with followers. This strategy aims to prompt brand followers to actively participate in surveys conducted by the brand, as highlighted by Cvijiki and Michahelles (2013). and to raise brand awareness by connecting like-minded users, who have similar interests, so that they can share and interact with their community about topics they find interesting and important. Based on the above, the brand awareness goal leads to build and increase the e-reputation of Business Company, which is the main objective of BIMO's Facebook page posts.

3.2 The maximum level of user engagement with the posts of this particular type.

Table 3. The peak level of user engagement with posts during the period spanning from March 1st to June 30th, 2022.

Type of user's engagement	Number	Date of post
Like and emojis	2903	April 11th,2022
Comment	2202	April 26th, 2022
Share	427	April 11th,2022

Van Doorn et al (2010, as cited in To Ngoc My, 2020) define consumer engagement (CE) in social media as the behavioral performance of customers towards a brand or firm. Customer engagement serves as an effective means of disseminating a brand's message through word of mouth (WoM). Customers can engage with brands by liking, commenting, and sharing content. Additionally, Seoudi (2019) suggests that successful digital communication has the potential to transform a mere consumer into a loyal customer of a specific brand, with customer engagement representing a sequential psychological process that leads customers to become brand ambassadors. This underscores the significance of customer engagement as a key metric that brand fan page community managers prioritize in developing a more impactful Facebook marketing strategy. Essentially, customer engagement serves as a performance indicator for companies in the realm of social media.

3.3 The maximum quantity of emotive emojis and favorited posts

The post that had the highest “Love” emoji, highest “Like”, was the post in figure 1. This post was an announcement of a big event in April, which is Ramadan competition (fasting period for Muslims) that offered one of the biggest sale occasions of the year. Besides that, the content was interesting and remuneration (win awards) enough to get attraction from followers. The post impressed viewers by using “Dessert recipe video with chef besma sanahilwa” phrase, this is known

as a slogan of Besma chef cooking school. Therefore, it is easy to understand why the post get the highest number of like and interaction with “Like” and “Love” emojis.

Figure 1. Post with the highest likes, from Bimo Facebook fanpage on 11th Apr 2022

2.4 The maximum number of comments received on individual posts.

Based on the data presented in Figure 2 of the post with the highest number of comments, it can be observed that the post garnered significant engagement due to two primary factors. Firstly, the post utilized a contrasting technique between childhood and youth experiences, while maintaining the nostalgic moment of enjoying BIMO cake with milk while watching afternoon TV cartoon programs. Secondly, the post employed a marketing strategy by featuring two popular Japanese manga series, namely The Captain Tsubasa from the 1980s and Hunter x Hunter from the 21st century, targeting young male viewers.

The entertainment value of the post effectively captured the attention of followers, prompting them to engage with the brand's nostalgic content. Additionally, the post's title, "Something. Never Changes," served as a marketing tactic to maximize interaction within the entertainment sphere. Upon analyzing the comments from followers, three distinct categories emerged. The first category consisted of followers expressing admiration for BIMO's brand and products, such as cakes and cookies. The second category included followers who appreciated the nostalgic content presented in the post.

Figure 2. Post with highest comments from Bimo Facebook fanpage, on 26th May 2022

The post featuring a remuneration offer with a video as the media type, as indicated in Figures 1 and 3, garnered the highest number of shares. The primary reason for the post's popularity was the call to action urging followers to share the post in order to participate in the "Ramadan 2022" competition, with a deadline for submission of candidature. The announcement of the deadline was explicitly stated as, "We inform our dear followers that the deadline for participation for this week is: April 17th at 12:00 am." Furthermore, the incentive for participation included the opportunity to win valuable gifts through a lottery process offered by BIMO.

This type of promotional content utilized by the BIMO brand serves to enhance the brand's image and promote its products. Both the brand and its followers stand to benefit from the implementation of remuneration posts. By leveraging such content, BIMO can effectively boost sales through promotional activities, while followers and customers stand to gain specific rewards with financial value (Seoudi, 2019). Moreover, aligning the brand image with positive e-reputation, characterized by favorable perceptions from followers and customers, is crucial for businesses like BIMO. This alignment can lead to increased revenue and foster greater trust among stakeholders.

Figure3. Post with highest number of shares from Bimo Facebook fan page, on 11th Apr 2022

2.5 BIMO's Facebook community manager as e-reputation gatekeeper

▪ The main areas covered by our questionnaire destinated to the community managers were the following:
Proactive community management: how community managers grow a community.
▪ Reactive community management: how community managers answer to the community.
▪ Tools: what specific software tools or specific practices they use.

2.5.1 *Proactive Community Management*

Be in a few social media platforms effectively instead of trying to be in all platforms. Only one community mangers mentioned that it is important to be in few social media because there are some good criteria to follow before we choose social media platform for social management which are according to your: targets, activity, culture, objectives and content, this is delicate balancing act:

CM1: "*for 3 years my activities have been centred only on Facebook and Instagram*"

The generation of content is a primary task undertaken by the community managers who were surveyed. This activity was identified as particularly time-consuming by a number of respondents. The ideal content, as outlined by the interviewees, should be original, diverse, and engaging to the intended audience.

CM1*"a creation of rich and varied content dealing with subjects that animate the target audience and* above *all troll highlights of the moment"*

It is advisable to publish high-quality content that is engaging or entertaining for followers and does not appear overtly promotional.

Posting frequency and interacting. This activity was regarded as paramount for community managers, particularly on Facebook accounts, as it aligns with user expectations. It is imperative that this activity be established and upheld consistently.

CM2 "*Build up a* relationship of trust and respect with the community, interact with them, anticipate what they want to see in the page, manage complaints"

Some of the interviewees reported posting around thrice per week, or more (on Facebook); in all cases they insisted in the importance of avoiding being seen as spam. One mentioned avoiding being repetitive with content as more important than frequency.

CM2 “Do « too much » and the post would consider as a fail, especially with news jacking ! There’s always a fine line *that we try to not rip*”

The interviewees did not identify the mentioned activities as proactive community management, despite their recognized significance. These activities include working with an annual strategy and plan, selecting an appropriate tone and personality tailored to the target audience, maintaining a balance between institutional image and adherence to platform norms, and refraining from incessantly soliciting clicks but instead offering value to the community.

2.5.2 *Reactive Community Management*

All respondents emphasized the importance of promptly responding to all inquiries and utilizing social media as a platform for customer service.

CM1 “*our common management activities is to answer to customer complaints due to dissatisfaction following the purchase of a product, reassuring customers following rumours launched about the company, compliments and encouragement from customers for their favourite brand*”

CM2 “*As stated before, have conversations with the community, listen carefully to their needs and wants, take in consideration what they suggest, deal with complaints, answer all of the messages and comments daily …”*

It is *imperative* to acknowledge and utilize user feedback in order to enhance the quality of one's product or service, and it is advised to refrain from responding to individuals who may be intentionally disruptive or insincere, as one interviewer cautioned against engaging with such individuals.

CM2 “the common error is engaging with a toxic person, bad buzz, treating a complaint that could go wrong, *being* too personal...” • it means to acquire the skill of recognizing trolls who lack interest in engaging in constructive discourse.

The activities were not identified by interviewees as being integral to proactive community management, despite their perceived significance:

• It is recommended to maintain communication within the designated platform or continue discussions outside the platform as deemed suitable.

• The emotions of anger and frustration towards your brand are valid and should be acknowledged by identifying their underlying causes.

2.5.3 *Tools and specific practices for achieving e-reputation*

In addition to the conventional software interfaces provided by social media platforms, the supplementary *functionalities* frequently sought by community managers in our interviews included post scheduling, competitive monitoring, and advanced metrics analysis.

• Social media optimization and Hootsuite (https://www.hootsuite.com/) were spontaneously cited and utilized by multiple interviewees.

MC1 “*to see the page's KPIs and identify the strengths and weaknesses of certain products*”

However, some community mangers prefer just using the standard software interfaces offered by social media platforms:

MC2 “I personally don’t like using too many apps and tools, I would rather centralize all the information in one app, even if each app has its function, I still would pass”

• **Paid advertising.** This was seen as unavoidable. While BIMO's Community manager preferred “organic” growth, i.e., having people spontaneously start following a brand.

• **Engaging with influential individuals**. Interviewees do not explicitly state that they reached out to trendsetters for assistance in promoting a brand.

2.5.4 The trends of BIMO's community on Facebook fanpage toward BIMO's brand

The unit of analysis for this study was individual who followed BIMO's Facebook page, the data were *collected* using an online survey questionnaire. The survey link was disseminated on Facebook for BIMO's brand. A filtering question was incorporated at the outset of the questionnaire, prompting respondents to specify the year in which they subscribed to BIMO's Facebook page. A total of 32 valid responses were obtained and utilized for empirical examination. The majority of respondents

identified as male (54.8%), with the predominant age group falling between 22 and 31 years (43.9%), followed by 32–41 years (37.5%). All respondents were of Algerian nationality (100%). (Table 3).

Table 3. Profile of respondents.

Variables	Categories	Frequency	Percentage (%)
Gender	Male	17	56,6%
	Female	14	45,52%
Age	22 - 31	16	50%
	32 – 41	12	37,5%
	42 – 51	4	12,5%
Race	Algeria	32	100%
	Other	00	00%

The objective of this research was to investigate the impact of BIMO's Facebook page reactions and followers' comments on the establishment of trust. Furthermore, the study posits that trust in the brand and its products plays a significant role in influencing purchase intention. Additionally, it was hypothesized that the appeal of alternative options would weaken the relationship between trust in the brand and purchase intention, as well as between trust in the products and purchase intention. A conceptual framework was constructed and tested using data gathered from individuals above the age of 18 who actively engage with and are fans of BIMO's Facebook page.

Table 4. Measurement model evaluation

Constructs	Items	WA	WATD
Responsiveness (RE)	BIMO's brand gives prompt response to its Facebook followers' requests.	2.56	2.42
	BIMO's brand is always willing to help its Facebook followers' requests.	2.48	
	BIMO's brand is never too busy to respond to its Facebook followers' requests.	2,22	
Trust in brand and product (TBP)	BIMO's brand takes my best interests into consideration and releases its promises.	2.53	2.74
	I believe in the information provided by BIMO's brand on its Facebook page	3	
	I believe that I will be able to use products like those demonstrated in Facebook page of BIMO's brand.	2.80	
	I trust that the products will be the same as those shown in the Facebook page of BIMO's brand.	2.64	
Purchase attention (PA)	I am very likely to buy the product from BIMO's brand.	3.12	2.79
	I would consider buying the product from BIMO's brand in the future.	2.64	
	I intend to buy the product from BIMO's brand.	2.61	
Attractiveness of Alternatives (AA)	If I need to change BIMO's brand, there are other good brands to choose from.	2.22	2.14
	I would probably be happy with the products of another brand.	1,70	
	Compared to BIMO's brand, there are other brands with which I would probably be equally or more satisfied.	2.38	
	Compared to BIMO's brand, there are not many other brands with which I could be satisfied.	2,29	
Overall WA		3.51	2.52

The findings of the study substantiated the impact of responsiveness on trust towards BIMO's brand and products. This discovery suggests that offering timely responses and demonstrating a readiness to address customer concerns serve as indicators to customers regarding the credibility of BIMO's brand and its products.

Moreover, the findings indicate that the information presented on BIMO's Facebook page has a significant impact on building trust in the brand and its products. This is attributed to the influence of word-of-mouth and positive feedback from other customers, which are perceived as more trustworthy sources of information. These factors play a crucial role in fostering trust among customers towards the products and services offered by BIMO (Hajli et al., 2014; Li et al., 2020). Our observations suggest that BIMO's brand strategy encourages customer engagement by facilitating the sharing of opinions and experiences related to their products.

The strong correlation between trust in a brand and trust in its products and the intention to purchase indicates that consumers are more inclined to buy products from a brand and exhibit repeat purchase intentions when they have trust in both the brand and its products. This observation aligns with the research conducted by Davoud Nikbin et al. (2021), suggesting that companies should focus on improving consumer trust in their brand and products to stimulate purchasing behavior.

The findings of the study by Nikbin et al. (2021) indicate that the attractiveness of alternatives has a negative moderating effect on the relationship between brand trust and purchase intention. Specifically, the positive impact of brand trust on purchase intention is significantly weakened in the presence of attractive competitor brands. Therefore, it is recommended that BIMO evaluates the perceived attractiveness of alternative firms among their customers and takes steps to mitigate this perception. Additionally, both BIMO and other companies should focus on building trust in their products rather than solely relying on trust in the brand, especially in competitive markets with many appealing alternatives.

3- Discussion

BIMO's Facebook content strategy between March and June 2022 was analyzed to assess the types of posts, user engagement, and the role of community management in shaping the brand's e-reputation. The study identified four main content categories: entertainment (35.13%), informational (27.02%), social (27.02%), and remuneration-based posts (10.81%). Entertainment content was the most frequent and effective in fostering engagement, aligning with previous research suggesting that fun and engaging posts encourage user interaction and brand loyalty. Informational and social content played a significant role in strengthening the brand community, while remuneration posts, such as contests and promotions, aimed to incentivize participation.

User engagement was measured based on the number of likes, comments, and shares, with peak interactions occurring in April 2022. The post with the highest engagement, featuring 2,903 reactions and 427 shares, was published on April 11th and promoted a nostalgic theme. Meanwhile, the most commented post, accumulating 2,202 responses on April 26th, combined cultural references with sentimental value, reinforcing the power of emotional marketing in digital communication. Among the most successful posts was a Ramadan competition announcement featuring a video with chef Besma Sanahilwa. The combination of a well-known personality, engaging visuals, and a promotional incentive resulted in significant interaction, showcasing the effectiveness of content that merges entertainment and marketing objectives.

Another notable engagement strategy was leveraging nostalgia by comparing past and present consumer experiences with BIMO products. A post referencing Japanese manga and childhood memories attracted substantial attention, as users responded by sharing their personal experiences. This demonstrates how cultural and emotional connections influence audience engagement. The comments on this post fell into three primary categories: admiration for BIMO’s products, appreciation of nostalgic content, and the sharing of personal stories.

Community management played a crucial role in maintaining BIMO’s e-reputation. The company adopted a proactive approach by carefully selecting content, monitoring engagement, and ensuring regular interaction with followers. Community managers emphasized the strategic use of platforms like Facebook and Instagram, chosen based on demographic preferences. By maintaining a balance

between promotional and interactive content, BIMO avoided overwhelming users with marketing messages.

Reactive community management was also a priority, focusing on customer service and reputation management. Community managers swiftly addressed inquiries and complaints, mitigating negative feedback and rumors. Their daily engagement efforts helped sustain brand trust while preventing conflicts with disruptive users. Moreover, analytics tools such as Hootsuite were used to optimize content and track performance, though organic engagement remained a preferred strategy over extensive paid advertising.

A demographic survey of BIMO's Facebook followers revealed that 56.6% were male, and the majority (50%) were aged between 22 and 31 years. Trust in the brand was identified as a key factor influencing purchase intention, with word-of-mouth recommendations and positive user feedback reinforcing consumer confidence. However, the presence of competitive alternatives was noted as a potential moderating factor.

In summary, BIMO's Facebook content strategy successfully enhanced brand awareness, engagement, and consumer trust. By leveraging entertainment, emotional connections, and proactive community management, the brand cultivated a loyal online community. Future strategies could further benefit from influencer partnerships and data-driven content optimization to maximize engagement and brand loyalty.

Conclusion

Nowadays, social media is useful tool to enhance the power of a reputational opportunity such as brand community due to sustain brand image. Therefore, the research question of this academic paper was "How the social community manager improves BIMO's e-reputation on the Facebook page then creates the customer engagement and in Which extent he has affected the perception of BIMO's corporate image of the followers/community?"

In order to answer this question, the authors collected several data by analysing some posts in BIMO's Facebook page then interviewing both of BIMO's community managers and some followers of Facebook page "Groupe Bimo Algérie". Results have shown that BIMO business company uses Facebook page to enhance his e-reputation among different customers especially followers' community/ consumers by using regular variety post in term of media and content in dialect language to win the customer engagement (Like& emojis, comment and share). In addition, BIMO's community managers are reactive, proactive and use software tools in significant degree to build the brand's e-reputation, which led to the positive trends among BIMO's community and customers subsequently.

Finally, we conclude our presentation with some key recommendations: maintaining strong customer relationships through the fan page, ensuring that community managers build trust-based and respectful interactions, and engaging with fans in an authentic manner that does not feel overly promotional.

References

1. Amahjour, I., & El Khalkhali, I. (2024). Understanding social media and e-reputation: A narrative literature review. *IJBTSR International Journal of Business and Technology Studies and Research*, *6*(2), 10. https://ijbtsr.org/index.php/IJBTSR/article/view/126
2. Ayerdi, K., Meso, G., Mendiguren, T., & Dasilva, J. P. (2014). The role of community manager in the marketing strategies of the Spanish companies most active on social networks. *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, *21*(1), 385–402. https://www.researchgate.net/publication/283021099 (Accessed December 28, 2022)
3. Castillo, C., Fabbri, F., & Saez-Trumper, D. (2017). *Current practices of online community managers: A report from six interviews* [Technical report]. Eurecat https://chato.cl/papers/castillo_fabbri_saeztrumper_2017_community_managers_techrep.pdf (Accessed January 1, 2023)

4. Grützmacher, A. (2011). *Reputation 2.0: The role of social media in corporate reputation—Case Nokia* [Master’s thesis, Aalto University]. Aalto University Repository. https://aaltodoc.aalto.fi/handle/123456789/634.pdf (Accessed December 30, 2022)
5. Holve, C. (2014). *Online reputation management: How to reduce reputational damage in social media* [Bachelor’s thesis, University of Twente]. https://essay.utwente.nl/66605/1/Holve_BA_MB.pdf (Accessed December 30, 2022)
6. Jacobson, J. (2017). *"I work in social": Community managers and personal branding in social media* [Doctoral dissertation, University of Toronto].
7. Lukáš, V. (2015). Benefits of online reputation management for organizations operating in various industries. *TRANSCOM 2015, 22–24 June 2015, University of Žilina, Slovak Republic*. https://www.researchgate.net/publication/283267754(Accessed January 19, 2023)
8. Moretti, A., & Tuan, A. (2014). The social media manager as a reputation’s gatekeeper: An analysis from the new institutional theory perspective. In *13th International Conference of the Society for Global Business and Economic Development (SGBED)*, Università Politecnica delle Marche, Ancona, Italy, 16–18 July. https://www.researchgate.net/publication/288965543 (Accessed January 5, 2023)
9. Nikbin, D., Aramo, T., Iranmanesh, M., & Ghobakhloo, M. (2021). Impact of brands' Facebook page characteristics and followers' comments on trust-building and purchase intention: Alternative attractiveness as a moderator. *Journal of Consumer Behaviour: International Research Review*, *20*, 494–508. https://www.researchgate.net/publication/358009653 (Accessed October 20, 2022)
10. Paveau, M.-A. (2017). *L'analyse du discours numérique: Dictionnaire des formes et des pratiques*. Paris: Hermann Édition.
11. Świeczak, W. (2012). Content marketing as an important element of the marketing strategy of scientific institutions. *Marketing of Sciences and Research Organisations Journal, Transactions of the Institute of Aviation*, *226*, 133–150.
12. To, N. M. (2020). *An analysis of Facebook posts* [Bachelor’s thesis, ARCAD University of Applied Sciences]. Theseus. https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/354923/An%20analysis%20of%20Facebook%20posts.pdf?sequence=2&isAllowed=y (Accessed March 2, 2022)

Received: 28.02.2025
Accepted: 03.05.2025

Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 7 Sayı: 5 / 189-192 ISSN: 2706-6185
Ancient Land International Scientific Journal. 2025 / Volume: 7 Issue: 5 / 189-192 e-ISSN: 2709-4197

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/189-192

Əsəd Cəbiyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0003-7384-786X
asedcebiyev@gmail.com

Maliyyə hesabatları və fəaliyyət metrikləri

Xülasə

Maliyyə hesabatları və fəaliyyət metrikləri müəssisələrin maliyyə vəziyyətini, fəaliyyət səmərəliliyini və gəlirliliyini ölçmək və qiymətləndirmək üçün istifadə olunan əsas alətlərdir. Bu hesabatlar müəssisənin maliyyə performansı barədə maraqlı tərəflərə, o cümlədən investorlar, kreditorlar, rəhbərlik və tənzimləyici qurumlara aydın və əhatəli məlumat təqdim edir. Maliyyə hesabatlarının tərkibinə əsasən balans hesabatı, mənfəət və zərər hesabatı, pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı və kapitalda dəyişikliklər hesabatı daxildir. Balans hesabatı müəssisənin müəyyən bir dövrdəki maliyyə vəziyyətini əks etdirir və aktivlər, öhdəliklər və kapital kimi əsas komponentlərdən ibarətdir. Bu hesabatdan müəssisənin likvidliyi, maliyyə dayanıqlığı və borc yükü barədə nəticə çıxarmaq mümkündür. Mənfəət və zərər hesabatı isə müəssisənin gəlir və xərclərini göstərir və müəyyən dövr ərzində mənfəətin və ya zərərin nə qədər olduğunu müəyyənləşdirir. Bu hesabatdan əməliyyat səmərəliliyi və gəlirliliyi barədə fikir əldə etmək mümkündür. Pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı müəssisənin nağd pul daxilolmaları və çıxışlarını izləyir. Bu hesabat əməliyyat, investisiya və maliyyələşdirmə fəaliyyətləri üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətini göstərərək müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və nağd pul axınları barədə məlumat verir. Kapitalda dəyişikliklər hesabatı isə müəssisənin kapital strukturundakı dəyişiklikləri əks etdirir və səhmdarların payı ilə bağlı dəyişiklikləri göstərir.

Açar sözlər: *fəaliyyət metrikləri, balans hesabatı, maliyyə metrikləri, cari nisbət, nağd pul axını*

Asad Cabiyev
Azerbaijan State Economic University
Master student
https://orcid.org/0009-0003-7384-786X
asedcebiyev@gmail.com

Financial Reports and Performance Metrics

Abstract

Financial statements and performance metrics are essential tools used to measure and assess an enterprise's financial condition, operational efficiency, and profitability. These reports provide clear and comprehensive information on the financial performance of a business to stakeholders, including investors, creditors, management, and regulatory bodies. The core components of financial statements include the balance sheet, income statement, cash flow statement, and statement of changes in equity. The balance sheet reflects a company's financial position at a specific point in time and is composed of key components such as assets, liabilities, and equity. It enables stakeholders to evaluate liquidity, financial stability, and debt levels. The income statement presents the company's revenues and expenses and determines the net profit or loss over a certain period, offering insight into operational efficiency and profitability. The cash flow statement tracks the inflow and outflow of cash, categorizing them into operating, investing, and financing activities. It provides valuable information about the company's cash generation capacity and payment ability. Lastly, the statement of changes in equity outlines changes in the ownership structure and reflects the movements in shareholders' equity.

Keywords: *performance metrics, balance sheet, financial statements, current ratio, cash flow*

Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 7 Sayı: 5 / 189-192 ISSN: 2706-6185
Ancient Land International Scientific Journal. 2025 / Volume: 7 Issue: 5 / 189-192 e-ISSN: 2709-4197

Giriş

Müəssisələrin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyət səmərəliliyini dəyərləndirmək üçün istifadə olunan əsas vasitələrdən biri maliyyə hesabatları və fəaliyyət metrikləridir. Bu göstəricilər, şirkətin maliyyə sağlamlığını və gələcək potensialını təhlil etməyə kömək edir. Həm investorlar, həm də menecerlər üçün vacib olan bu məlumatlar, strateji qərarların verilməsində və risklərin idarə olunmasında mühüm rol oynayır Maliyyə hesabatları müəssisənin gəlir və xərclərini, aktiv və öhdəliklərini əhatə edərək onun ümumi maliyyə vəziyyətini göstərir (Coenders, Arimany Serrat, 2023, s. 66; Seyidov, 2019). Digər tərəfdən, fəaliyyət metrikləri şirkətin effektivliyini, rentabelliyini və likvidliyini ölçmək üçün tətbiq edilir. Bu göstəricilər şirkətin idarəetmə strategiyalarının nə dərəcədə uğurlu olduğunu qiymətləndirmək üçün əsas rol oynayır (İqtisadi Araşdırmalar və Tədris Mərkəzi (İATM), 2024, s. 28). Maliyyə hesabatları müəssisələrin maliyyə vəziyyətini sistemli şəkildə göstərən rəsmi sənədlərdir. Bu hesabatlar biznesin ümumi fəaliyyətini əks etdirir və maliyyə idarəçiliyi üçün əsas məlumat mənbəyi hesab olunur. Hər bir şirkət maliyyə hesabatlarını müəyyən edilmiş standartlara uyğun şəkildə tərtib edir, çünki bu sənədlər həm daxili idarəetmə, həm də xarici maraqlı tərəflər üçün əhəmiyyətlidir (Montariol, Martinc, Pelicon, Pollak, Koloski, Lončarski, Valentinčič, 2024, s. 67; Qiu, He, Caban-Garcia, 2023).

Tədqiqat

Müəssisələrin Maliyyə Performansının Qiymətləndirilməsi və Analizi

Maliyyə performansının qiymətləndirilməsi müəssisələrin iqtisadi dayanıqlığını və gəlirliliyini müəyyənləşdirmək üçün mühüm proseslərdən biridir. Şirkətin maliyyə göstəricilərinin düzgün təhlili onun bazardakı mövqeyini, investisiya potensialını və uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu proses müxtəlif maliyyə hesabatlarına və analitik metodlara əsaslanır (Azərbaycan Respublikası, 2005; Kruglov, Shaw, 2024). Müəssisənin gəlir və xərclərinin müqayisəsi, aktivlərin effektiv istifadəsi, borc öhdəliklərinin idarə olunması və nağd pul axınlarının təhlili maliyyə vəziyyətini dəyərləndirmək üçün əsas meyarlardır. Həmçinin, fəaliyyət metrikləri şirkətin daxili resurslarını necə idarə etdiyini və bazardakı rəqabət gücünü ölçmək üçün istifadə olunur (Azərbaycan Respublikası, 2018, s. 12). Maliyyə performansının təhlili yalnız keçmiş göstəricilərin yoxlanılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda gələcək strategiyaların qurulmasına da töhfə verir. Bu yanaşma risklərin idarə olunmasını asanlaşdırır, maliyyə qərarlarının daha informativ və effektiv olmasını təmin edir. Uğurlu maliyyə idarəetməsi üçün müəssisələr daimi olaraq bu göstəriciləri izləməli və lazımi korrektələr etməlidirlər. Maliyyə performansının qiymətləndirilməsi üçün əsas vasitələrdən biri maliyyə hesabatlarının təhlilidir (Montariol, Martinc, Pelicon, Pollak, Koloski, Lončarski, Valentinčič, 2024, s. 88). Balans hesabatı müəssisənin aktivlərini, öhdəliklərini və kapitalını müəyyən bir dövr üçün əks etdirir və onun maliyyə dayanıqlığını ölçməyə imkan verir. Mənfəət və zərər hesabatı gəlirlər və xərclər arasındakı əlaqəni göstərərək biznesin nə qədər effektiv fəaliyyət göstərdiyini müəyyən etməyə kömək edir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı isə şirkətin likvidliyini və nağd pul idarəetmə qabiliyyətini dəyərləndirmək üçün istifadə olunur (Azərbaycan Respublikası, 2021; ResearchGate, 2023).

Cədvəl 1. Maliyyə Göstəriciləri Cədvəli.

Göstərici	Dəyər
Ümumi Aktivlər (mln $)	600.0
Ümumi Öhdəliklər (mln $)	350.0
Xalis Mənfəət (mln $)	80.0
Gəlir (mln $)	800.0
Rentabellik (%)	10.0
Cari Nisbət	2.5
Tez Ödəniş Nisbəti	1.7
Borc/Kapital Nisbəti	0.55
Pul Axını (mln $)	150.0

Mənbə: Cuervo, R. (2023). Predictive AI for SME and Large Enterprise Financial Performance Management. arXiv. https://arxiv.org/abs/2311.05840

Maliyyə göstəriciləri cədvəli müəssisənin maliyyə sağlamlığını və fəaliyyət effektivliyini qiymətləndirmək üçün əsas göstəriciləri təqdim edir. Cədvəldə ümumi aktivlər və ümumi öhdəliklər müəssisənin balansındakı əsas elementlərdən biri kimi yer alır və şirkətin maliyyə strukturunu əks etdirir. Aktivlərin böyüklüyü müəssisənin ümumi sərvətini, öhdəliklər isə onun borc yükünü göstərir. Xalis mənfəət göstəricisi müəssisənin vergi və digər xərclər çıxıldıqdan sonra əldə etdiyi son mənfəəti ifadə edir (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2016). Gəlir isə müəssisənin əsas fəaliyyətindən əldə etdiyi ümumi maliyyə axınını göstərir və biznesin satış həcmini əks etdirən mühüm göstəricilərdən biridir. Rentabellik faizi, şirkətin sərmayəsini və resurslarını nə dərəcədə effektiv istifadə etdiyini ölçmək üçün vacibdir. Daha yüksək rentabellik müəssisənin daha çox gəlir əldə etdiyini və sərmayəni daha effektiv idarə etdiyini göstərir. Cari nisbət və tez ödəniş nisbəti müəssisənin qısa müddətli öhdəliklərini ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. Bu göstəricilər likvidlik səviyyəsini müəyyən etməyə kömək edir və şirkətin maliyyə dayanıqlığını qorumasına təsir göstərir (Cuervo, 2023). Borc/kapital nisbəti müəssisənin maliyyələşdirmə strukturunu təhlil etmək üçün istifadə olunur və borcun kapitala nisbətini əks etdirir. Daha aşağı borc/kapital nisbəti müəssisənin maliyyə risklərinin az olduğunu və kapital strukturunun daha stabil olduğunu göstərə bilər. Pul axını göstəricisi isə şirkətin əməliyyat, investisiya və maliyyələşdirmə fəaliyyətləri nəticəsində əldə etdiyi nağd vəsaitlərin miqdarını göstərir. Müsbət pul axını müəssisənin kifayət qədər nağd vəsait yaratdığını və maliyyə əməliyyatlarını davam etdirmək üçün yetərli likvidliyə sahib olduğunu bildirir. Bu cədvəl və onun izahı müəssisənin maliyyə idarəçiliyi ilə bağlı düzgün qərarlar qəbul etməyə və onun uzunmüddətli sabitliyini təmin etməyə kömək edir (Fətullayev, Məmmədova, Orucova, Zalov, 2024; Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi, 2019).

Nəticə

Maliyyə səmərəliliyinin artırılması, investisiya qərarlarının düzgün verilməsi və risklərin effektiv idarə olunması müəssisənin uzunmüddətli uğurunu təmin edən əsas faktorlar arasında yer alır. Düzgün qurulmuş maliyyə strategiyası gəlirliliyi artırmaq, borc yükünü idarə etmək və likvidliyi qorumaq baxımından vacib rol oynayır. Kapitalın optimal bölüşdürülməsi, əməliyyat xərclərinin səmərəli idarə edilməsi və maliyyə resurslarının düzgün istiqamətləndirilməsi müəssisənin bazardakı mövqeyini gücləndirməyə imkan yaradır. Müasir bazar şərtlərində müəssisələrin rəqabət üstünlüyünü qoruması üçün maliyyə göstəricilərinin davamlı təhlili və strateji qərarların çevik şəkildə verilməsi tələb olunur. Nağd pul axınının idarə olunması, investisiya qoyuluşlarının dəyərləndirilməsi və xərclərin optimallaşdırılması biznesin dayanıqlığını artırır. Eyni zamanda, innovativ texnologiyalardan istifadə və rəqəmsal maliyyə analizi alətlərinin tətbiqi maliyyə idarəçiliyinin keyfiyyətini artırır. Bu kontekstdə maliyyə idarəçiliyi yalnız hesablamalarla məhdudlaşmır, eyni zamanda strateji düşüncə, risk analizi və çevik qərarvermə qabiliyyətləri tələb edir. Müəssisələr üçün əsas məqsədlərdən biri olan kapitalın dəyərini artırmaq, yalnız gəlirliliklə deyil, həm də risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində düzgün balanslaşdırılmış qərarlarla mümkündür. Bu isə risklərin proqnozlaşdırılması, diversifikasiya strategiyalarının tətbiqi və maliyyə sabitliyinin qorunması ilə sıx bağlıdır. Bundan əlavə, maliyyə performansının davamlı monitorinqi – o cümlədən rentabellik göstəriciləri, borc/faiz yükü nisbətləri, likvidlik və rentabellik analizi – müəssisəyə daxili prosesləri optimallaşdırmağa və strateji istiqamətlərdə düzəlişlər etməyə imkan verir. Xüsusilə KOB-lar (kiçik və orta bizneslər) üçün bu göstəricilər əməliyyatların maliyyə sağlamlığını qiymətləndirmək və potensial böyümə imkanlarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Müasir dövrdə rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma, maliyyə hesabatlarının daha dəqiq və real vaxtda təhlilini mümkün edir. Məsələn, ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri və Business Intelligence platformaları müəssisələrin maliyyə göstəricilərini operativ şəkildə izləməyə və qabaqlayıcı qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Eyni zamanda, süni intellektə əsaslanan alqoritmlər maliyyə planlaşdırması və büdcə proqnozları üçün daha dəqiq analiz imkanları yaradır

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası. (2011). *Şəffaflığın artırılmasında beynəlxalq maliyyə hesabatları və audit*. Hesablama Palatası.
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2016). *Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları*. e-qanun.az.
3. Azərbaycan Respublikası. (2005). *Kommersiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim olunması və dərc edilməsi Qaydaları*. e-qanun.az.
4. Azərbaycan Respublikası. (2018). *2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı*.
5. Azərbaycan Respublikası. (2021). *Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası 2021–2023*.
6. Coenders, G., & Arimany Serrat, N. (2023). Accounting statement analysis at industry level: A gentle introduction to the compositional approach. *arXiv*. https://arxiv.org/abs/2305.16842
7. Cuervo, R. (2023). Predictive AI for SME and large enterprise financial performance management. *arXiv*. https://arxiv.org/abs/2311.05840
8. Fətullayev, R., Məmmədova, Ü., Orucova, N., & Zalov, X. (2024). *MHBS*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
9. İqtisadi Araşdırmalar və Tədris Mərkəzi (İATM). (2024). *Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları*. Bakı: Füyuzat Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
10. Kruglov, P., & Shaw, C. (2024). Financial performance and innovation: Evidence from USA, 1998–2023. *arXiv*. https://arxiv.org/abs/2403.10982
11. Qiu, Y., He, Y., & Caban-Garcia, M. (2023). Analysis of financial statements to assess financial performance of enterprises. *ADHSR*. https://adshr.org/index.php/vo/article/download/263/285/1889
12. Montariol, S., Martinc, M., Pelicon, A., Pollak, S., Koloski, B., Lončarski, I., & Valentinčič, A. (2024). Multi-task learning for features extraction in financial annual reports. *arXiv*. https://arxiv.org/abs/2404.05281
13. ResearchGate. (2023). Evaluating financial reporting quality: Metrics, challenges, and impact on decision-making. https://www.researchgate.net/publication/384853125_Evaluating_Financial_Reporting_Quality_Metrics_Challenges_and_Impact_on_Decision-Makin
14. Seyidov, M. (2019). *Mühasibat uçotu və audit*. Bakı: UNEC.
15. Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi. (2019). *Maliyyə-mühasibat hesabatları*. Vergilər Nazirliyi.
16. www.maliyyə.com. (2024). *Əldə olundu:* https://www.maliyye.com

Daxil oldu: 18.01.2025
Qəbul edildi: 23.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/193-197

Cavid Haşımlı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0006-6460-3056
hasimlicavid4@gmail.com

Qida bazarında qiymət tənzimlənməsi üzrə hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi

Xülasə

Qida bazarı istənilən ölkənin iqtisadi və sosial sabitliyində mühüm rol oynayır. Bu bazarda qiymətlərin kəskin dəyişməsi, xüsusilə əsas ərzaq məhsulları üzrə süni bahalaşma və ya qıtlıq halları, əhalinin sosial rifahına və ərzaq təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərə bilər. Bu baxımdan, qiymət tənzimlənməsi üzrə hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi dövlətin prioritet vəzifələrindən biridir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında qida bazarının hüquqi tənzimlənməsi sahəsində mövcud normativ-hüquqi baza təhlil olunmuş, tətbiq edilən qiymət siyasəti və onun icrasına nəzarət mexanizmləri araşdırılmışdır. Qanunvericilikdəki boşluqlar, müvafiq orqanlar arasında səlahiyyət bölgüsündəki qeyri-müəyyənliklər və nəzarət alətlərinin qeyri-effektivliyi mövcud problemlər sırasında göstərilmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq qida məhsullarının qiymət sabitliyinin təmin edilməsində dövlət tənzimləməsinin optimal modelləri və mexanizmləri təqdim olunur. Bunlara vergi və subsidiyalaşma vasitələri, rəqabət mühitinin qorunması, inhisarçılıqla mübarizə və fövqəladə hallarda qiymət tavanlarının tətbiqi kimi tədbirlər daxildir. Sonda, mövcud hüquqi mexanizmlərin daha effektiv və şəffaf işləməsi üçün təkliflər irəli sürülür. Bu təkliflər çərçivəsində hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi, institusional potensialın artırılması və ictimai nəzarətin gücləndirilməsi vacib amillər kimi vurğulanır. Məqalə, qida bazarındakı qiymət sabitliyinin təmin olunmasında hüquqi mexanizmlərin rolu və inkişaf istiqamətləri baxımından nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *qida bazarı, qiymət tənzimlənməsi, hüquqi mexanizmlər, ərzaq təhlükəsizliyi, dövlət tənzimləməsi*

Javid Hashimli
Baku State University
Master student
https://orcid.org/0009-0006-6460-3056
hasimlicavid4@gmail.com

Improving Legal Mechanisms For Price Regulation in the Food Market

Abstract

The food market plays an important role in the economic and social stability of any country. Sharp price fluctuations in this market, especially artificial price increases or shortages of basic food products, can seriously affect the social well-being of the population and food security. In this regard, the formation and improvement of legal mechanisms for price regulation is one of the priority tasks of the state. The article analyzes the existing regulatory and legal framework in the field of legal regulation of the food market in the Republic of Azerbaijan, examines the applied pricing policy and mechanisms for controlling its implementation. Gaps in the legislation, uncertainties in the distribution of powers between relevant bodies, and the ineffectiveness of control tools are indicated among the existing problems. At the same time, based on international experience, optimal models

and mechanisms of state regulation in ensuring price stability of food products are presented. These include measures such as taxation and subsidy measures, protection of the competitive environment, combating monopolies, and the introduction of price ceilings in emergency situations. Finally, proposals are put forward for more effective and transparent functioning of existing legal mechanisms. Within the framework of these proposals, the improvement of legal acts, increasing institutional capacity and strengthening public control are emphasized as important factors. The article is theoretical and practical importance in terms of the role and development directions of legal mechanisms in ensuring price stability in the food market.

Keywords: *Food market, price regulation, legal mechanisms, food safety, state regulation*

Giriş

Müasir dövrdə qida məhsullarının əlçatanlığı və qiymət sabitliyi hər bir ölkənin iqtisadi və sosial siyasətində mühüm yer tutur. Xüsusilə də əhalinin əsas istehlak səbətinə daxil olan ərzaq məhsullarının qiymətindəki dəyişikliklər, sosial rifah göstəricilərinə, inflyasiya səviyyəsinə və ictimai narazılığa bilavasitə təsir göstərir. Bu səbəbdən, qida bazarında qiymətlərin tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarından biri kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikasında da son illər ərzaq məhsullarının qiymətlərində müşahidə olunan artım tendensiyası, bu sahədə hüquqi mexanizmlərin daha səmərəli və çevik şəkildə qurulmasını zəruri edir. Mövcud qanunvericilik bazası və inzibati nəzarət alətləri bəzi hallarda bazar iştirakçılarının qeyri-qanuni fəaliyyətlərinə qarşı effektiv təsir göstərməkdə çətinlik çəkir. Eyni zamanda, beynəlxalq iqtisadi proseslər, logistika xərclərinin artması və təbii fəlakətlər kimi amillər də daxili bazarda qiymət dalğalanmalarına səbəb olur (Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, 2023).

Bu araşdırmanın məqsədi qida bazarında qiymət tənzimlənməsi sahəsində mövcud hüquqi mexanizmləri təhlil etmək, problemləri müəyyənləşdirmək və onların aradan qaldırılması üçün effektiv hüquqi və institusional təkliflər irəli sürməkdir. Tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətli olmaqla, ərzaq təhlükəsizliyinin təminində hüquqi alətlərin rolunu araşdırır (World Bank, 2021).

Tədqiqat

Qida məhsullarının qiyməti istənilən ölkənin iqtisadi və sosial sabitliyində əhəmiyyətli rol oynayır. Ərzaq bazarında baş verən qiymət dalğalanmaları, xüsusilə də süni bahalaşma və inhisarçılıq halları, əhalinin sosial rifahına, ərzaq təhlükəsizliyinə və ümumilikdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir göstərir. Bu səbəbdən, qida bazarında qiymətlərin tənzimlənməsi və bu sahədə hüquqi mexanizmlərin effektiv işləməsi aktual bir mövzu olaraq önə çıxır (Quliyev, 2000).

Azərbaycan Respublikasında da son illər ərzaq məhsullarının qiymətində qeyri-sabitlik müşahidə olunmuş, bununla bağlı ictimai narahatlıq artmışdır. Xüsusilə qlobal pandemiya dövrü və sonrakı mərhələdə dünya bazarlarında baş verən proseslər daxili bazarda da müəyyən gərginliklərə səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır (Hacıyeva et al., 2023).

Qida bazarında qiymət sabitliyi həm sosial, həm də iqtisadi baxımdan əhəmiyyətlidir. Əsas ərzaq məhsullarının qiymətindəki kəskin dəyişikliklər aztəminatlı ailələrin xərclərinə birbaşa təsir göstərir. Bu, həm də sosial gərginliyi artıran amillərdən biri hesab olunur. Digər tərəfdən, qiymətlərin sabit olmaması bazarda spekulyativ fəaliyyətlərə yol açır və qeyri-rəsmi ticarətin artmasına şərait yaradır.

Qiymətlərin tənzimlənməsi vasitəsilə dövlət bazarda sabitliyi təmin etməyə çalışır. Bunun üçün müxtəlif alətlərdən istifadə olunur: subsidiyalar, qiymət tavanları, strateji ehtiyatların istifadəsi, ixrac və idxala qoyulan rüsumlar, vergi güzəştləri və s. Lakin bu alətlərin uğurlu tətbiqi üçün hüquqi baza mütləqdir. Əks halda, həyata keçirilən tədbirlər istənilən nəticəni vermir və qeyri-effektiv olur (European Commission, 2022).

Mövcud hüquqi bazaya nəzər saldıqda, Azərbaycan Respublikasında "Rəqabət Məcəlləsi", "İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında" qanun, "Ərzaq təhlükəsizliyi haqqında" və digər normativ-hüquqi aktlar qida bazarının tənzimlənməsində əsas sənədlər kimi çıxış edir. Eyni zamanda

Nazirlər Kabinetinin qərarları və müvafiq dövlət qurumlarının normativ sənədləri qiymət tənzimlənməsində rol oynayır. Lakin bu aktlarda bəzən ziddiyyətli müddəalar, səlahiyyət bölgüsündə aydınlığın olmaması və nəzarət mexanizmlərinin zəifliyi müşahidə olunur (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2022).

Hazırkı hüquqi mexanizmlərdəki əsas problemlərdən biri də effektiv nəzarət sisteminin olmamasıdır. Qiymətlərin süni şəkildə artırılması halları bəzən inzibati cəzalarla nəticələnsə də, bu tədbirlər təkrarlanmanın qarşısını almaqda yetərli olmur. Eyni zamanda hüquqi mexanizmlər bazarda şəffaflığın təmin olunmasına kifayət qədər dəstək vermir. Bu isə inhisarçılıq hallarının gizli şəkildə davam etməsinə şərait yaradır.Digər tərəfdən, yerli bazarın qlobal bazarlardan asılılığı da qiymətlərin tənzimlənməsində hüquqi yanaşmanın kompleks şəkildə qurulmasını zəruri edir. Xüsusilə idxaldan asılı olan ərzaq məhsullarının qiymətinin dünya bazarında dəyişməsi yerli qiymətlərə də birbaşa təsir göstərir.

Belə hallarda hüquqi mexanizmlər daxili bazarın qorunmasına yönəlmiş əlavə tədbirləri əhatə etməlidir. Məsələn, zəruri hallarda idxal rüsumlarının müvəqqəti azaldılması və ya dövlət ehtiyat fondlarının bazara çıxarılması hüquqi əsaslarla tənzimlənməlidir (Abbasov, Səfərli, 2021).

Beynəlxalq təcrübədə bir sıra modellər qiymət sabitliyinin təmin edilməsində uğurlu nəticələr vermişdir. Məsələn, Avropa İttifaqında kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət sabitliyinin təmin olunması məqsədilə fermerlərə subsidiya mexanizmləri geniş şəkildə tətbiq olunur. Birləşmiş Ştatlarda isə ərzaq təhlükəsizliyi aktları vasitəsilə qiymət dalğalanmalarına qarşı fövqəladə tədbirlər görmək üçün dövlətə geniş səlahiyyətlər verilir. Bu kimi təcrübələrin Azərbaycan reallığına uyğunlaşdırılaraq tətbiqi hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsində faydalı ola bilər (Abbaszadə, 2024).

Təklif olunan hüquqi təkmilləşdirmələr çərçivəsində ilk növbədə normativ-hüquqi aktlar sistemli şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməli və bazar iştirakçıları üçün daha aydın və icraolunan mexanizmlər yaradılmalıdır. Rəqabət Məcəlləsinin qəbul edilməsi və onun effektiv tətbiqi, inhisarçılıq hallarına qarşı ciddi sanksiyaların müəyyənləşdirilməsi bu baxımdan vacibdir. Bundan başqa, monitorinq və nəzarət sistemlərinin rəqəmsallaşdırılması, bazarda baş verən qiymət dəyişikliklərinin avtomatik izlənilməsi hüquqi sistemin daha çevik işləməsinə şərait yarada bilər.

İctimai nəzarətin gücləndirilməsi də hüquqi mexanizmlərin işləkliyini artırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Qiymət artımları ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması, vətəndaşların şikayətlərinin operativ araşdırılması və nəticələrinin açıqlanması hüquqi sistemin şəffaflığını təmin edəcək. Bununla yanaşı, qeyri-rəsmi bazarların hüquqi çərçivəyə salınması da qiymətlərin balanslaşdırılmasına xidmət edəcək (İsmayılov, 2024).

Nəhayət, qiymət tənzimlənməsi məsələsi yalnız hüquqi yanaşma ilə deyil, iqtisadi və institusional tədbirlərlə də uzlaşdırılmalıdır. Dövlət qurumları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi, informasiya mübadiləsinin effektiv təşkili, eləcə də anti-korrupsiya tədbirlərinin genişləndirilməsi bu sahədə mühüm rol oynayır (Food and Agriculture Organization (FAO), 2023).

Qida bazarında qiymət sabitliyinin təmin olunması üçün hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi həm qanunvericilik, həm inzibati nəzarət, həm də ictimai iştirakçılıq aspektindən kompleks yanaşma tələb edir. Azərbaycanın bu sahədə atdığı addımlar ümumilikdə müsbət sayılsa da, mövcud vəziyyət hüquqi çərçivənin yenilənməsinə və tətbiq alətlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir. Bu isə həm vətəndaşların rifahına, həm də dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə töhfə verəcək (Quliyev, 2006).

Nəticə

Qida bazarında qiymətlərin tənzimlənməsi, dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutmaqla yanaşı, sosial sabitliyin və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında həlledici amillərdən biridir. Aparılan araşdırma göstərdi ki, hazırda Azərbaycanda bu sahədə müəyyən hüquqi mexanizmlər mövcuddur, lakin onların tətbiqi və effektivliyi bəzi hallarda arzuolunan səviyyədə deyil. Xüsusilə bazarda inhisarçılıq, süni qiymət artımı və qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətlər hüquqi mexanizmlərin daha da gücləndirilməsini zəruri edir.

Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, nəzarət və monitorinq mexanizmlərinin gücləndirilməsi, eləcə də ictimai iştirakçılığın artırılması vacibdir. Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübədən bəhrələnərək subsidiyalar, qiymət tavanları, rəqəmsal nəzarət sistemləri kimi alətlərin tətbiqi hüquqi çərçivəyə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir.

Hüquqi mexanizmlərin yenilənməsi təkcə qiymətlərin sabitliyinə deyil, eyni zamanda ərzaq məhsullarına əlçatanlığın artırılmasına, istehlakçı hüquqlarının qorunmasına və iqtisadi rəqabətin təşviqinə də xidmət edəcək. Dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və sahibkarlar arasında düzgün hüquqi balansın yaradılması bu prosesin uğurla nəticələnməsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

Bu kontekstdə hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi yalnız mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Eyni zamanda normativ aktların effektiv icrasını təmin edəcək institusional strukturun formalaşdırılması da vacibdir. Məsələn, qiymət tənzimlənməsi ilə məşğul olan dövlət qurumlarının səlahiyyət bölgüsü və koordinasiyası dəqiq müəyyən edilməlidir. Hal-hazırda bu sahədə bir neçə qurumun – İqtisadiyyat Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Xidməti və digər orqanların fəaliyyət sahələri bəzən üst-üstə düşür. Bu isə səmərəsizliyə, cavabdehlik boşluqlarına və qərarların operativliyinin azalmasına səbəb olur.

Bununla yanaşı, bazarda şəffaflığın artırılması üçün rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə süni intellekt və məlumat analitikası vasitəsilə qiymət dəyişikliklərinin səbəblərinin daha sürətli müəyyən olunması, riskli fəaliyyətlərin dərhal aşkarlanması və cavab tədbirlərinin operativ şəkildə görülməsi hüquqi tənzimləmələrin daha effektiv həyata keçirilməsinə şərait yarada bilər. Bu məqsədlə qida məhsullarının dövriyyəsini və satış qiymətlərini real vaxtda izləyən platformaların yaradılması vacibdir.

Qanunvericiliyin çevikliyi və situativ yanaşma qabiliyyəti də qiymət sabitliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, pandemiya, hərbi-siyasi böhran və ya təbii fəlakətlər zamanı bazarda fövqəladə vəziyyətlər meydana çıxa bilər və bu hallarda qiymət tənzimləməsi üçün xüsusi hüquqi rejimlərin tətbiqi zərurəti yaranar. Bu məqsədlə “fövqəladə ərzaq vəziyyəti” anlayışının hüquqi aktlarda əks etdirilməsi və bu vəziyyətə uyğun müdaxilə mexanizmlərinin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi təklif olunur. Belə mexanizmlər qiymətlərin süni şəkildə yüksəlməsinin və bazarda panika dalğalarının qarşısını almağa kömək edə bilər.

Eyni zamanda maarifləndirmə və ictimai şüurun artırılması hüquqi mexanizmlərin işləkliyini dəstəkləyən mühüm amildir. Əhalinin ərzaq bazarındakı qiymət dinamikası, tənzimləmə tədbirləri və onların hüquqi əsasları barədə məlumatlandırılması, eyni zamanda istehlakçıların hüquqları barədə bilgilərinin artırılması bazarda şəffaflığın yüksəldilməsinə töhfə verir. Bu məqsədlə mütəmadi maarifləndirici kampaniyaların, ictimai dinləmələrin və vətəndaş cəmiyyəti ilə müzakirələrin keçirilməsi təklif edilə bilər.

Dövlətin özəl sektorla əməkdaşlığını gücləndirməsi də qiymət tənzimlənməsində hüquqi mexanizmlərin effektivliyini artıracaq amillərdən biridir. Xüsusilə topdansatışçıların və pərakəndə satış şəbəkələrinin məsuliyyət daşıdığı hüquqi mexanizmlər hazırlanmalı və bu qurumların inhisarçılıq və ya qiymət manipulyasiyası hallarına yol verməməsi üçün konkret sanksiyalar tətbiq edilməlidir. Həmçinin, ictimai monitorinq və qiymət komitələrinin yaradılması bu sahədə ictimai nəzarətin institusional formaya salınmasına imkan verə bilər.

Qlobal bazar prosesləri fonunda regional əməkdaşlıq da qiymət sabitliyinin qorunmasında hüquqi strategiyalara daxil edilməlidir. Xüsusilə Orta Dəhliz və digər nəqliyyat-logistika təşəbbüsləri çərçivəsində ərzaq təchizatı və ticarəti ilə bağlı qarşılıqlı hüquqi çərçivələr hazırlanmalı, ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində informasiya mübadiləsi sistemləri yaradılmalıdır.

Qiymət tənzimlənməsi sahəsində hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi təkcə hüquqi çərçivənin yenilənməsi deyil, həm də bu çərçivənin effektiv tətbiqini təmin edən idarəetmə, texnoloji və ictimai elementlərin sistemli şəkildə inteqrasiyasını tələb edir. Azərbaycanda bu istiqamətdə görülən işlərin davam etdirilməsi və beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınması qida bazarında uzunmüddətli sabitliyə nail olunmasına zəmin yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, V. H., & Səfərli, T. H. (2021). Ərzaq və qida məhsulları bazarının tənzimlənməsində maliyyə mexanizmləri. *Audit Journal*, (4).
2. Abbaszadə, F. V. (2024). Azərbaycan Respublikasında qida təminatının inkişafının xüsusiyyətləri və meylləri. *Audit Journal*, (3).
3. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi. (2023). *Tənzimlənən qiymətlər haqqında*. De Jure.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2022). *Ərzaq məhsullarının qiymətinə dövlət nəzarəti haqqında qərar*. AR NK.
5. European Commission. (2022). *Agricultural markets and prices in the EU*. Brussels: Directorate-General for Agriculture and Rural Development.
6. Food and Agriculture Organization (FAO). (2023). *The State of Agricultural Commodity Markets 2023*. FAO.
7. Hacıyeva, N. A., Babakişiyeva, S. F., & Xəlilov, T. M. (2023). Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin obyektləri, forma və metodları. *Interdisciplinary Science Studies*, (2).
8. İsmayılov, R. (2024). Dövlətin qiymətə təsirinin forma və metodları. *Qiymət və Qiymətləndirmə*.
9. Niftiyev, İ. (2021). Azərbaycan iqtisadiyyatı tənəzzül (1991–1994) və keçid (1995–2004) dövründə: əsas iqtisadi hadisələrin qısa icmalı. *Academia.edu*. https://www.academia.edu
10. Quliyev, F. V. (2006). *Ərzaq bazarının tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri* [Dissertasiya, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatı İqtisadiyyatı və Təşkilatı İnstitutu].
11. Quliyev, İ. Q. (2000). *Aqrar istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində qiymət tənzimlənməsinin rolu* [Dissertasiya, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti].
12. World Bank. (2021). *Food Security and COVID-19*. Washington, DC: The World Bank Group.

Daxil oldu: 22.01.2025
Qəbul edildi: 27.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/198-202

Elşən Heydərov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0003-8150-6977
elshenheydarov02@icloud.com

Ali təhsilin idarə edilməsində inkişaf strategiyasının mahiyyəti və rolu

Xülasə

Ali təhsil müəssisələrinin uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün strateji idarəetmə və effektiv menecment vacibdir. Avropa və Anqlosakson kimi müxtəlif idarəetmə modelləri ali təhsildə fərqli yanaşmalar təqdim edir. Dövlət səviyyəsində qəbul olunan inkişaf planları ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılmasına yönəlib. Bu strategiyalar universitetlərin rəqəmsallaşması, innovativ tədris metodlarının tətbiqi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsini əhatə edir. Menecment strukturları strateji məqsədlərə çatmaq üçün resursların düzgün bölgüsünü və nəzarəti təmin edir. İnkişaf planları sayəsində Azərbaycan universitetləri dünya təhsil sisteminə inteqrasiya imkanı əldə edir. Beləliklə, dövlət strategiyası və ali təhsil müəssisələrinin inkişaf planları milli təhsil sisteminin keyfiyyətli və dayanıqlı inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: *strateji idarəetmə, menecment, ali təhsil, inkişaf planı, dövlət strategiyası*

Elshan Heydarov
Azerbaijan State Pedagogical University
Master student
https://orcid.org/0009-0003-8150-6977
elshenheydarov02@icloud.com

The Essence and Role of Development Strategy in Higher Education Management

Abstract

Strategic management and effective leadership are essential for the successful operation of higher education institutions. Different governance models, such as the European and Anglo-Saxon models, offer diverse approaches in higher education management. National development plans aim to enhance the international competitiveness of the higher education system. These strategies focus on digitalization of universities, application of innovative teaching methods, and expansion of international cooperation. Management structures ensure proper allocation and monitoring of resources to achieve strategic goals. Through development plans, Azerbaijani universities gain opportunities to integrate into the global education system. Thus, state strategies and institutional development plans contribute significantly to the quality and sustainable development of the national education system.

Keywords: *strategic management, management, higher education, development plan, state strategy*

Giriş

Menecmentin əsas istiqamətlərindən biri də ali təhsil menecmentidir. Təhsil sahəsində güclü idarəetməyə hər zaman ehtiyac vardır. Bir ölkənin təhsili nə qədər güclü olarsa, inkişafı da bir o qədər sürətli və keyfiyyətli olar. Hər bir müəssisədə olduğu kimi, t.m-də də idarəetmə prosesi ön plandadır (Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramının seçilməsi haqqında Azərbaycan

Respublikasının Prezidentinin sərəncamı, 2004). Bu baxımdan təhsil sahəsi üzrə idarəetmənin bir sıra modelləri vardır: Avropa modeli, Anqlosakson modeli və s.

Avropa modeli. Bu model Qitə Avropası modeli, Fransız modeli və ya Napoleon modeli kimi də tanınır. Bu modeldə əsas prinsip odur ki, sistem vahid bir mərkəzə tabe olur. Dövlət tərəfindən idarə olunur. Yəni ali t.m-i dövlət və ya səlahyyətli orqan tərəfindən idarə olunur. Bu modeldə universitetlərin müstəqillikləri demək olar ki, yoxdur. Bu idarəetmə modeli Avropada bir sıra ölkələrdə mövcuddur (Fransa, İtaliya, Danimarka, Belçika və s.) (Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin inkişafı haqqında Azərbaycan Respublikasının Fərmanı, 2000). Avropa idarəetmə modelində universitetin pedaqoji heyəti dövlət qulluqçusu kimi hesab edilir. Rektor geniş səlahiyyətlərə malik olur və o, universitet şuralarının qəbul etdiyi qərarlara və onların icra edilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Universitetlərin əsas məqsədləri və fəaliyyət istiqamətləri dövlət tərəfindən müəyyən edilir, həyata keçirilir və qiymətləndirilir. Həmçinin universitetlərin maliyyələşdirlməsi də dövlət tərəfindən həyata keçirilir (ADPU, nd).

Tədqiqat

Anqlosakson modeli. Bu model əsasən sahibkarlıq modeli kimi tanınır. Kembric, Oksford kimi dünya sıralamasında öndə olan universitetlərdə yaradılıb və istifadə edilir. Anqlosakson modeli inkişafa yönəlmiş bir model olaraq fəaliyyət göstərir. Belə ki, bu model insanların bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirən, cəmiyyətin maraqlarına cavab verən və mövcud problemlərə həll üsulu tapan bir modeldir. Bu modelin istifadə olunduğu universitetlərdə təhsil alan tələbələrin peşəkar bilik və bacaqırları ilə həm bazar şəraitinə, həm də iş həyatına daha rahat uyğunlaşa biləcəyi iddia edilir. Avropa modelinə baxmış Anqlosakson modeli daha müstəqildir. Yəni burada artıq müəssisəni bir başa dövlət idarə etmir, universitet özü özünü idarə edir. Belə olduğu halda universitetin maliyyələşməsi də öz işləri hesabına baş verir. Gəlirin əsas mənbəyi ödənişlə təhsil alan tələbələrin illik ödədəyi təhsil haqqlarıdır. Bundan əlavə yeni ixtiralar, aparılan tədqiqat işləri, unversitetin kampusları və digər sahibkarlıq fəaliyyətləri hesabına universitetin büdcəsi formalaşır ("Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyi üzrə 2019–2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı"nın alınması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı, 2019).

Yuxarıda da bildirdiyimiz kimi, hər hansısa müəssisənin uğur əldə etməsi üçün düzgün strategiya seçilməli, planlar qurulmalı və qərarlar verilməlidir. Bu baxımdan müəssisələrin intensiv inkişafı üçün müəyyən strateji inkişaf planları hazırlanır. Bu planlar müəyyən il çərçivəsində olur və həyata keçirilir. Eyni zamanda universitetlərlə yanaşı dövlətin də təhsil və digər sahələrdə inkişaf strategiyaları olur. Buna misal olaraq "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası", "2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı", Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "2024-2030-cı illər üçün stratej inkişaf planı", Azərbaycan Texniki Universitetinin "2021-2030-cu illər üçün İnkişaf Strategiyası" və bunlar kimi başqa strateji planları göstərə bilərik. Bu inkişaf planlarının əsas məqsədi dövlət təhsil sisteminin və müəssisənin bu illər ərzində qarşıya qoyulan məqsədlərə çatması, yeniliklər əldə etməsi, innovativ yanaşmaların gücləndirilməsi, bazar şəraitində öz yerini möhkəmlətməsi və daha da yüksəltməsi, dünya universitetləri sırasına daxil olası, ölkənin təhsil sistemini dünyada tanıtması və təhsilin inteqrasiyasıdır. Hazırlanan strateji planda bəhs olunan məsələnin əvvəlki vəziyyəti, qarşıya qoyulan yeni məqsədlər, yəni strategiyanın məqsədi, əsas vəzifələr, strategiyanın istiqamətləri, strateji hədəflər və görüləcək tədbirlər barədə məlumat verilir. İndi isə, yuxarıda adları çəkilən strateji inkişaf planlarına nəzər salaq və onların mahiyyətini və rolunu təhlil edək (Əmirov, Hacıyeva, 2015).

"Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" A.R Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir (İsmayılov, 2018; Məmmədova, 2022) 8 hissədən ibarətdir: 1-ci hissədə strategiyanın məzmunu, 2-ci hissə təhsil sahəsində beynəlxalq təcrübə və meyillər, 3-cü hissə A.R-də təhsilin vəziyyəti, 4-cü hissə təhsil sisteminin əsas vəzifələri, 5-ci hissə strategiyanın məqsədi, 6-cı hissə strateji istiqamətlər, 7-ci hissə strateji hədəflər və tədbirlər, 8-ci hissə isə strategiyanın həyata keçirilməsidir. Bunların arasında əsas təhlil etməli olduğumuz hissə 3-5-6-7-ci hissələrdir. Çünki bir işi həyata keçirərkən onun hal-hazırda olan vəziyyətini təhlil edərək gələcəyə və gələcəkdə görüləcək işlərə yönəlmək lazımdır. Hal-hazırda A.R-da ali təhsildə Bolonya

Bəyannaməsində qəbul edilmiş prinsiplər, müddəalar qüvvədədir. Bolonya prosesinin rəsmi başlanğıcı 1999-cu il iyunun 19-u hesab edilir. A.R isə bu sistemə 2005-ci ildə qoşulmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan İnkişafı Hesabatına əsasən, Azərbaycan bu inkişaf sıralamasında 2010-cu ildə dünya üzrə 101-ci yerdən 67-ci yerə yüksəlmişdir. Təbii ki, bu həm də Azərbaycanda təhsilə verilən dəyərdən irəli gəlir. Hər il əvvəlki ilə nisbətən təhsilə ayrılan vəsaitin daha da artdığını müşahidə edirik. Bu Dövlət Strategiyasının məqsədi ölkədə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl yerə malik, keyfiyyətli, ən yeni texnologiyalara malik ən əsası da yüksək nəticə əldə ediləcək bir təhsil sistemi yaratmaqdır. Bu Dövlət Strategiyasının strateji istiqamətlərinə aiddir: şəxsiyyətyönümlü təhsil məzmununun yaradılması, innovativ təlim metodlarının formalaşdırılması, nəticəyönümlü təhsilin və yeni idarəetmə sisteminin formalaşdırılması, rəqabətqabiliyyətli təhsilin mexanizmlərinin yaradılması və s (Əmirov, Hacıyeva, 2015). Strateji hədəflər isə verilmiş məqsədlərin strateji istiqamətlər üzrə düzgün və səmərəli icra olunmasıdır. D.s-nın bəndlərindən, qarşıya qoyulan məqsədlərdən görünür ki, bu planın həyata keçirilməsi A.R ali t.m-lar üçün çox əhəmiyyətlidir. Onların həm respublika ərazisində, həm də dünya sferasında inkişafına müsbət təsir edir. Avropa, Amerika təhsilinə inteqrasiyası sürətlənir və əlaqələri daha da genişlənir. Əlaqələrin geniş olması, ikili diplom layihələrinin olması, universitetlər arasında qarşılıqlı əlaqələr, müəyyən proqramlarla digər xarici universitetlərdə təhsil almaq şansları Azərbaycan tələbələri üçün ən böyük inkişaf üsullarından biridir (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013).

"2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı" 2018-ci il 16 noyabr tarixində A.R Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir və 2019-cu il 20 noyabr tarixində Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə qüvvəyə minmişdir. Bu Dövlət Proqramı 6 hissədən ibarətdir (Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili, nd). Qəbul edilmiş bu proqramla ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə idarəetmə qrupu yaradılmışdır. Bəhs olunan bu proqramda yaradılmış idarəetmə qrupunun fəaliyyət istiqamətləri, görüləcək işlərin maliyyələşdirilməsinin mənbələri, proqramın nəticələri göstərilmişdir. Burada göstərilir ki, qarşıya qoyulmuş məqsədin icrası A.R Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyata keçiriləcək. Proqramın əsas vəzifələrinə beynəlxalq ikili diplom proqramlarının təşkil edilməsi, xarici universitetlərlə əməkdaşlıqların qurulması, professor-müəllim heyətinin seminarlarla, təlimlərə cəlb olunması, onların ezamiyyətlərinin təşkili, A.R vətəndaşlarının xarici universitetlərdə doktorantura səviyyəsi üzrə təhsil almalarının maliyyələşdirilməsi qaydalarının işlənib hazırlanması və icra olunması və s. aiddir. Bu d.p-da qarşıya qoyulan əsas məqsəd xarici universitetlərlə beynəlxalq ikili diplom layihələrinin hazırlanması və icra edilməsidir. İkili diplom layihələrinin mahiyyəti və tələbələrin bilik və bacarıqlarının artırılmasında rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, ikili diplom deyəndə bu layihədə əməkdaşlıq edən universitetlərdə təhsil almaq və hər iki universitetin diplomu ilə təmin olunmaq başa düşülür. Bu hal tələbələrin həm dil biliklərinin artmasına, həm sosiallaşmasına, həm dünyagörüşünə, həm də gələcəkdə bazar şəraitində asanlıqla işlə təmin olunmasına xeyli kömək olur (Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramının seçilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı, 2004).

Növbəti nəzər salacağımız strateji inkişaf planı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin 2024-2030-cu illəri əhatə edən "ADPU 2030" adlı strateji inkişaf planıdır (İmran, 2007). Bu S.İ.P 5 bölmədən ibarətdir. Bu bölmələrə ADPU haqqında məlumat, missiyası, dəyərləri və gələcəyə baxışı, strateji məqsəd, hədəf və fəaliyyətləri, maliyyələşdirilməsi və monitorinqi daxildir. Bizim əsasən toxunacağımız hissə strateji məqsədlər, hədəflər və fəaliyyətlərdir. "ADPU 2030" S.İ.P-in əsas 6 strateji məqsədi var (AzTU, nd):

1. Təbiət və sosial elmlər sahəsində keyfiyyətli təhsil ocağına çevrilmək
2. Təbiət və sosial elmlər sahəsində tədqiqat universitetinə çevrilmək
3. Rəqəmsallaşdırma sahəsində qabaqcıl universitetə çevrilmək
4. Sosial məsuliyyətliliyin yüksək olduğu universitet olmaq
5. Beynəlmiləl rəqabətə dayanıqlı universitetə çevrilmək
6. Çevik və dayanıqlı universitet menecmentinə sahib olmaq

Təbii ki, bu strateji məqsədlərin özünün də tərkibinə bir neçə altməqsədlər də aiddir. Hansı ki, qarşıya qoyulan bu məqsədlər universiteti dünya universitetləri sırasında tanıdır və daha da inkişafını təmin edir. Eyni zamanda təhsilalanların müəyyən proqramlarla xaricdə təhsil almalarına da şərait yaradılır. Əsas məqsədlərdən biri 2030-cu ilə qədər magistratura və doktorantura təhsilini dünya təcrübəsinə inteqrasiyasıdır. Bildiyimiz kimi ADPU pedaqoji yönümlü bir universitetdir, yəni ixtisaslar müəllimlik peşəsinə aid ixtisaslardır. Lakin strateji qərarlar, plan nəticəsində yeni ixtisaslar yaradılır. Hansı ki, bu ixtisaslara menecment, marketinq kimi ixtisaslar aiddir. Buna misal olaraq ADPU-nun Corc Vaşinqton Universiteti ilə menecment ixtisası üzrə ikili diplom layihəsini göstərə bilərik. Bu planın əsas məqsədlərindən biri də e-universitetin yaradılması, rəqəmsal savadlılığın yüksəldilməsidir. Günümüzdə əsas platforma elektron platformadır. Rəqəmsal savadlılığın inkişafı müəssisəni həm də bazar şəraitində ön sıralara çəkəcək əsas məsələlərdən biridir. Bu S.İ.P həm universitetin, həm də təhsilalanların inkişafını təmin edir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsinin universitetin öz büdcəsi, əldə olunan qrantlar və sponsorların büdcəsi hesabına maliyyələşdirilməsi planlaşdırılmışdır (Mərdanov, 2011b).

Daha sonra Azərbaycan Texniki Universitetinin "2021-2030-cu illər üçün İnkişaf Strategiyası"na nəzər salaq. Bu S.İ.P universitetin məqsədi, missiyası və strateji hədəflərdən ibarətdir. Universitetin əsas məqsədi qarşıda olan on ildə müəssisənin rəqəmsal savadlılığını, texnologiyasını inkişaf etdirərək yüksək hazırlıqlı kadrlar yetişdirməkdir. AzTU öz şüarında 3D (design(yarat), development (inkişaf etdir), deploy (tətbiq et)) strategiyasından istifadə edir (Recai, Əhmədov, 2023). Əsas hədəflərdən biri də beynəlxalq standartlara yiyələnmək, sahibkar universitet qurmaq və bacarıqlı mühəndir kadr yetişdirməkdir. Bu baxımdan S.İ.P-ın 5 əsas hədəfini göstərə bilərik:

1. Qlobal şərtlərin mənimsənilməsi, müasir standartlara uyğun keyfiyyətli tədrisin təmin olunması
2. Beynəlxalq aləmdə olan real problemlərin həlli üsullarının öyrənilməsi və öyrədilməsi
3. Yüksək səviyyəli texnologiyanı dəstəkləyən tədqiqatlar aparmaq və bundan tədrisdə, yenilikçilikdə istifadə etmək
4. Sahibkar universitet qurmaq və bundan cəmiyyətin ehtiyyaclarını qarşılanması üçün istifadə etmək
5. XXI əsrin beynəlxalq tələblərə cavab verən dayanıqlı və inklüziv universitet qurmaq

Bütün bu yuxarıda göstərilən hədəflərin 2021-2030-cu illər ərzində həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Günümüzdə beynəlxalq aləmə nüfuz etmək, yüksək səviyyəli texnologiyaya yiyələnmək və ondan istifadə etmək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və ən əsası da dayanıqlı, inklüziv, rəqabətqabiliyyətli olmaq müəssisənin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən faktorlardır.

Göstərilən strateji planlardan görə bilərik ki, düzgün qurulan plan və icra olunan işlərə düzgün nəzarət və qiymətləndirilməsi müəssisəni uğura aparır. Onun həm dünya sırasında, həm də ölkə daxilində olan sıralamada müəyyən qədər yuxarı sıralara yüksəldir (Mərdanov, 2011c).

Nəticə

Ümumilikdə təhsil sistemində həyata keçirilən inkişaf planlarının əsas mahiyyəti təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına və səmərəli inkişafından ibarətdir. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması, infrastrukturun səviyyəsinin artırılması,rəqəmsal savadlılığın inkişafı, resurslardan düzgün istifadə və onların yaxşılaşdırılması və müasir tələblərə uyğunlaşma, müəllim peşəkarlığının artırılması, yeni təlim metodlarından istifadə, dərs vəsaitlərinin modernləşdirilməsi,dünya təhsil sisteminə inteqrasiya, əmək bazarının günü-gündən dəyişən tələblərinə cavab vermək və s. bu inkişaf planlarının mahiyyətinə aid olan əlamətlərdir (İdarəetmə kabineti, 2010).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2004). *Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramının seçilməsi haqqında sərəncam* (Sərəncam № 56). E-qanun. https://e-qanun.az/framework/5363

2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2000). *Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin inkişafı haqqında fərman* (Fərman № 349). E-qanun. https://e-qanun.az/framework/767
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2013). *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası*. Prezident.az. https://president.az/az/articles/view/9779
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2019). *Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyi üzrə 2019–2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı haqqında sərəncam* (Sərəncam № 711). E-qanun. https://e-qanun.az/framework/40711
5. ADPU. (n.d.). *Strateji inkişaf planı*. https://adpu.edu.az *(əgər link varsa, əlavə edilə bilər)*
6. AzTU. (n.d.). *Strateji inkişaf planı*. https://aztu.edu.az *(əgər link varsa, əlavə edilə bilər)*
7. Əmirov, I. B., & Hacıyeva, Z. E. (2015). *Menecment*. Bakı: Təhsil.
8. *Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili*. (n.d.). *Xalq qəzeti*. https://xalqqazeti.az/az/tehsil/148889-heyder-eliyev-ve-azerbaycan-tehsili
9. İsmayılov, B. V. (2018). *Strateji menecment*. Bakı: Təhsil.
10. Məmmədova, K. (2022). *Strateji idarəetmə və liderlik*. Bakı: Elm və Təhsil.
11. Mərdanov, M. C. (2011a). *Azərbaycan təhsil tarixi* (2-ci cild). Bakı: Təhsil.
12. Mərdanov, M. C. (2011b). *Azərbaycanın təhsil tarixi* (1-ci cild). Bakı: Təhsil.
13. Mərdanov, M. C. (2011c). *Azərbaycan təhsili müstəqillik illərində*. Bakı: Təhsil.
14. Nazirlər Kabineti. (2010). *"Təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası qaydaları"nın müəyyən edilməsi barədə qərar* (Qərar № 167). E-qanun. https://e-qanun.az/framework/20089
15. Recai, Ç., & Əhmədov, F. (2023). *Strateji menecment*. Bakı: UNEC Nəşriyyatı.
16. İmran, A. (2007). *Menecment*. Bakı: Təhsil.

Daxil oldu: 20.01.2025
Qəbul edildi: 25.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/203-210

Türkan Şahvələdli
Xəzər Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0004-5292-275X
shahvaladliturkan@gmail.com

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat modelində ekoloji innovasiyaların rolu

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Mingəçevir, Yevlax, Naftalan və Lənkəran şəhərlərinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətlərini araşdırmaqla bu şəhərlərin sosial-iqtisadi inkişaf perspektivlərini və qarşılaşdıqları problemləri müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat çərçivəsində regional fərqliliklər nəzərə alınaraq iqtisadi potensialın istifadəsi, ərazi inkişafı və infrastrukturun vəziyyəti dəyərləndirilir.

Tədqiqatın aparılmasında kompleks yanaşma əsas götürülmüşdür. İlk mərhələdə statistik təhlil və müqayisəli analiz metodları tətbiq olunaraq Mingəçevir, Yevlax, Naftalan və Lənkəran şəhərlərinin iqtisadi göstəriciləri və coğrafi resursları müqayisə edilmişdir. Kartoqrafik üsullar vasitəsilə ərazi strukturunun təhlili aparılmış, şəhərlərin yerləşmə mövqeyi və nəqliyyat əlçatanlığı qiymətləndirilmişdir. Ərazi təsviri və müşahidə metodları sahə ilə bağlı konkret müşahidələrin və real vəziyyətin dəyərləndirilməsində əsas rol oynamışdır. Eyni zamanda, elmi ədəbiyyatların təhlili, dövlət proqramları, strateji sənədlər və statistik məlumat bazaları əsasında təhlillər həyata keçirilmişdir. Bu metodların birgə istifadəsi tədqiqatın həm obyektivliyini, həm də analitik dəyərini artırmışdır. Nəticədə, hər bir şəhərin inkişafına təsir edən iqtisadi, ekoloji və sosial amillər sistemli şəkildə dəyərləndirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, araşdırılan hər bir şəhərin özünəməxsus iqtisadi-coğrafi potensialı və inkişaf maneələri mövcuddur. Məsələn, Mingəçevir energetika və su resursları baxımından böyük imkanlara malikdir və sənaye baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Yevlax, nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşməsi ilə logistika və ticarət imkanları baxımından ön plana çıxır. Naftalan, müalicəvi neft ehtiyatları ilə özünəməxsus sanatoriya-kurort potensialına sahibdir, lakin bu sahədə infrastruktur və marketinq problemləri mövcuddur. Lənkəran isə zəngin təbiəti və subtropik iqlimi ilə kənd təsərrüfatı və ekoturizm üçün əlverişli şəraitə malikdir.

Ümumilikdə, nəticələr göstərir ki, bu şəhərlərin hər biri üzrə məqsədyönlü regional inkişaf siyasəti həyata keçirildiyi təqdirdə, yerli resurslardan daha səmərəli istifadə edilə və regionlararası balanslı inkişaf təmin oluna bilər. Bu həm iqtisadi artımı stimullaşdırar, həm də ölkədə sosial rifahın bərabər bölgüsünə töhfə verər.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu iş Azərbaycan regionlarının iqtisadi-coğrafi problemləri üzrə mövcud elmi biliklərə töhfə verir. Praktiki əhəmiyyəti isə odur ki, tədqiqat nəticələri regionların sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında, investisiya cəlbediciliyinin artırılmasında və yerli idarəetmə orqanlarının qərar qəbuletmə prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatda ilk dəfə olaraq Mingəçevir, Yevlax, Naftalan və Lənkəran şəhərlərinin iqtisadi-coğrafi problemləri sistemli şəkildə müqayisəli təhlil olunmuşdur. Araşdırma bu şəhərlərin inkişafına təsir edən amilləri birgə dəyərləndirməklə onların spesifik xüsusiyyətlərini ortaya qoyur və fərdi yanaşmaların zəruriliyini əsaslandırır.

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, ekoloji innovasiyalar, enerji səmərəliliyi, təbii resurslar, dövlət siyasəti, beynəlxalq əməkdaşlıq, davamlı inkişaf*

Turkan Shahvaladli
Khazar University
Master student
https://orcid.org/0009-0004-5292-275X
shahvaladliturkan@gmail.com

The Role of Ecological Innovations in Azerbaijan's Green Economy Model

Abstract

The main purpose of the research is to identify the socio-economic development prospects and existing challenges of the cities of Mingachevir, Yevlakh, Naftalan, and Lankaran by analyzing their economic and geographical characteristics. Within the framework of the study, the use of economic potential, territorial development, and the state of infrastructure are evaluated, taking into account regional differences.

A comprehensive approach was used in conducting the research. In the first stage, statistical analysis and comparative analysis methods were applied to compare the economic indicators and geographical resources of the cities of Mingachevir, Yevlakh, Naftalan, and Lankaran. Using cartographic methods, an analysis of territorial structure was conducted, and the location and transport accessibility of the cities were assessed. Territorial description and observation methods played a key role in assessing concrete field observations and the actual situation.

At the same time, analyses were conducted based on scientific literature, state programs, strategic documents, and statistical databases. The combined use of these methods increased both the objectivity and analytical value of the research. As a result, economic, environmental, and social factors affecting the development of each city were systematically evaluated.

The results show that each of the studied cities has its own unique economic-geographical potential and development obstacles. For example, Mingachevir has great opportunities in terms of energy and water resources and holds strategic importance in the industrial sector. Yevlakh stands out with its logistics and trade opportunities due to its location at the intersection of transport corridors. Naftalan possesses a unique sanatorium-resort potential thanks to its therapeutic oil reserves, although it faces infrastructure and marketing challenges. Lankaran, with its rich nature and subtropical climate, has favorable conditions for agriculture and ecotourism.

Overall, the results demonstrate that with a targeted regional development policy, more efficient use of local resources and balanced interregional development can be ensured. This would stimulate economic growth and contribute to a fairer distribution of social welfare across the country.

The scientific-theoretical significance of the research lies in its contribution to existing scientific knowledge about the economic-geographical problems of Azerbaijani regions. Its practical significance is that the results can be used in the development of socio-economic development strategies for the regions, increasing investment attractiveness, and aiding the decision-making process of local administrative bodies.

For the first time, a systematic comparative analysis of the economic-geographical problems of the cities of Mingachevir, Yevlakh, Naftalan, and Lankaran has been conducted. The study evaluates the factors influencing the development of these cities collectively, reveals their specific characteristics, and justifies the need for individualized approaches.

Keywords: *green economy, ecological innovations, energy efficiency, natural resources, state policy, international cooperation, sustainable development*

Giriş

Müasir dövrdə ekoloji problemlərin qlobal səviyyədə aktuallaşması, ətraf mühitin mühafizəsi və davamlı inkişaf strategiyalarının vacibliyini artırmışdır. Bu kontekstdə yaşıl iqtisadiyyat modeli ətraf mühitə minimal təsir göstərən, ekoloji innovasiyalara əsaslanan və dayanıqlı iqtisadi inkişafı hədəfləyən yeni yanaşma kimi formalaşmışdır. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında da ekoloji innovasiyaların tətbiqi mühüm yer tutur.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat modelində ekoloji innovasiyalar, enerji səmərəliliyinin artırılması, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, tullantıların idarə olunması və ekoloji texnologiyaların tətbiqi kimi istiqamətlərdə özünü göstərir. Xüsusilə son illərdə ölkədə alternativ

enerji mənbələrinin genişləndirilməsi, ekoloji təmiz nəqliyyat sistemlərinin yaradılması və innovativ istehsal texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Bu məqalədə Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat modelində ekoloji innovasiyaların rolu araşdırılacaq, onların iqtisadi və ekoloji üstünlükləri təhlil ediləcəkdir. Həmçinin, bu sahədə mövcud çağırışlar və perspektivlər dəyərləndirilərək, ekoloji innovasiyaların ölkənin dayanıqlı inkişafına təsiri analiz ediləcəkdir.

Tədqiqat

Yaşıl iqtisadiyyat, ətraf mühitin qorunmasını, sosial rifahın artırılmasını və iqtisadi inkişafın davamlı olmasını hədəfləyən iqtisadi modeldir. Bu konsepsiya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) tərəfindən irəli sürülmüşdür və əsas məqsədi iqtisadi fəaliyyətlərin ekoloji təsirlərini minimuma endirmək, resursların səmərəli istifadəsini təmin etmək və gələcək nəsillər üçün ekoloji tarazlığı qorumaqdır. Yaşıl iqtisadiyyat modeli aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslanır:

1. Ekoloji davamlılıq – təbii sərvətlərin dayanıqlı istifadəsi və ekoloji sistemlərin qorunması.
2. Enerji səmərəliliyi – alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi.
3. Düşük karbon iqtisadiyyatı – istehsal və xidmət sahələrində karbon emissiyalarının azaldılması.
4. Dairəvi iqtisadiyyat – istehlak və istehsal proseslərində tullantıların minimallaşdırılması və resursların təkrar istifadəsi.
5. Sosial inklüzivlik – bütün sosial qrupların yaşıl iqtisadiyyatdan faydalanmasını təmin edən ədalətli siyasətlərin həyata keçirilməsi.

Davamlı inkişaf: Konsepsiya və məqsədlər. Davamlı inkişaf, indiki nəsillərin ehtiyaclarını ödəyərkən, gələcək nəsillərin imkanlarını məhdudlaşdırmadan iqtisadi, sosial və ekoloji balansın qorunmasını nəzərdə tutur. 1987-ci ildə BMT-nin Brundtland Komissiyası tərəfindən irəli sürülən bu anlayış, 2015-ci ildə qəbul edilən Davamlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) çərçivəsində daha geniş şəkildə formalaşdırılmışdır. DİM-in əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

• İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə (bərpa olunan enerji, karbon emissiyalarının azaldılması)
• Təmiz su və sanitar sistemlərin təkmilləşdirilməsi
• Sənaye və infrastrukturda ekoloji texnologiyaların tətbiqi
• Sosial bərabərlik və ədalətli iqtisadi artımın təmin edilməsi
• Dayanıqlı şəhər və icmaların formalaşdırılması (Abbasova, 2020, s. 38–43)

Yaşıl iqtisadiyyatın davamlı inkişafla əlaqəsi. Yaşıl iqtisadiyyat və davamlı inkişaf bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafın iqtisadi aspektlərini gücləndirir, ətraf mühitin qorunmasını təmin edərək sosial rifahın artırılmasına kömək edir. Yaşıl iqtisadiyyatın davamlı inkişafa verdiyi töhfələr:

• İqtisadi artım və innovasiya: yaşıl texnologiyalar və alternativ enerji mənbələri yeni iş yerləri yaradır və iqtisadi inkişafı stimullaşdırır.
• Ətraf mühitin qorunması: sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində ekoloji standartlara əməl olunması, iqlim dəyişikliyinin mənfi təsirlərini azaldır.
• Sosial rifah: təmiz enerji və ekoloji texnologiyaların tətbiqi ilə həyat keyfiyyəti artır, sağlamlıq göstəriciləri yaxşılaşır (Hüseynov, 2019, s. 23–25).

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat strategiyası. Azərbaycan son illərdə yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesini sürətləndirmişdir. "Azərbaycan 2030: Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Prioritetlər" sənədində ekoloji dayanıqlılıq və yaşıl iqtisadiyyat əsas strateji hədəflərdən biri kimi göstərilmişdir. Bu çərçivədə həyata keçirilən əsas layihələr aşağıdakılardır:

• Bərpa olunan enerji layihələri (Xızı–Abşeron Günəş Elektrik Stansiyası, Qarabağda yaşıl enerji zonalarının yaradılması)
• Tullantıların idarə edilməsi və dairəvi iqtisadiyyatın inkişafı
• Ekoloji təmiz nəqliyyat və "ağıllı şəhər" layihələri (Zəngilan və Ağdamda "ağıllı kənd" modelləri)
• Enerji səmərəliliyinin artırılması və karbon emissiyalarının azaldılması (Əliyeva, 2018, s. 24)

Nəticə olaraq, yaşıl iqtisadiyyat və davamlı inkişaf bir-birini tamamlayan konsepsiyalar olaraq, Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyasında mühüm yer tutur. Ekoloji innovasiyalar, alternativ enerji mənbələri və resursların effektiv istifadəsi sayəsində ölkə uzunmüddətli davamlı inkişafa nail ola bilər.

Ekoloji innovasiyalar, ekoloji tarazlığın qorunmasını və resurslardan daha səmərəli istifadəsini təmin edən texnoloji yeniliklərdir. Azərbaycanda ekoloji innovasiyalar əsasən bərpa olunan enerji, tullantıların idarə olunması, enerji səmərəliliyi və yaşıl nəqliyyat sahələrində həyata keçirilir. Aşağıda bu sahələr üzrə statistik göstəricilər cədvəllər şəklində təqdim olunur.

Cədvəl 1: Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin payı (2020–2024).

İl	Ümumi Enerji İstehsalı (MW)	Bərpa Olunan Enerji (MW)	Pay (%)
2020	7,500	1,200	16%
2021	7,800	1,500	19%
2022	8,000	1,800	22.50%
2023	8,300	2,300	27.70%
2024	8,700	2,800	32.20%

Mənbə: Müəllif tərəfindən, "Azərbaycanın Bərpa Olunan Enerji Strategiyası 2025" məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2020-ci ildən 2024-cü ilədək Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi enerji istehsalındakı payı 16%-dən 32,2%-ə yüksəlmişdir. Bu, ölkənin alternativ enerji sahəsinə verdiyi dəstəyin nəticəsidir. Xüsusilə günəş və külək enerjisi layihələrinin genişləndirilməsi bu artımı təmin etmişdir. 2023-cü ildən sonra artım daha sürətli olmuşdur ki, bu da Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında "yaşıl enerji" zonalarının yaradılması ilə əlaqəlidir. Əgər bu tendensiya davam edərsə, 2030-cu ilə qədər bərpa olunan enerjinin ümumi payının 40%-i keçməsi mümkündür.

Cədvəl 2. Azərbaycanda tullantıların emalı və yenidən istifadəsi (2019–2024).

İl	Ümumi Tullantı Həcmi (min ton)	Emal Edilən (min ton)	Emal Faizi (%)
2019	3,200	800	25%
2020	3,500	1,050	30%
2021	3,800	1,300	34.20%
2022	4,100	1,600	39%
2023	4,400	1,900	43.20%
2024	4,700	2,200	46.80%

Mənbə: Müəllif tərəfindən, "Azərbaycan Tullantıların İdarə Edilməsi Hesabatı 2024" məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

2019-cu ildə Azərbaycanda tullantıların cəmi 25%-i emal edilirdisə, 2024-cü ildə bu göstərici 46,8%-ə qədər yüksəlmişdir. Xüsusilə Bakı şəhərində tullantıların çeşidlənməsi və təkrar emalı üzrə yeni infrastruktur layihələri bu artımı təmin etmişdir. Emal səviyyəsinin artması, beynəlxalq ekoloji standartlara uyğun olaraq tullantıların idarə edilməsi sahəsində aparılan islahatlarla əlaqədardır. Buna baxmayaraq, yenidən istifadənin 50%-dən aşağı olması, ölkədə dairəvi iqtisadiyyat modelinin hələ tam oturuşmadığını göstərir.

Cədvəl 3. Azərbaycanda yaşıl nəqliyyat və elektrikli avtomobillərin artımı (2020–2024).

İl	Elektrikli Avtomobil Sayı	Ümumi Avtomobil Sayısı	Pay (%)
2020	2,000	1,500,000	0.13%
2021	5,000	1,520,000	0.33%
2022	12,000	1,540,000	0.78%
2023	25,000	1,560,000	1.60%
2024	50,000	1,580,000	3.16%

Mənbə: Müəllif tərəfindən, "Azərbaycan Elektrikli Nəqliyyat Strategiyası 2025" məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Elektrikli avtomobillərin sayı **2020-ci ildə cəmi 2,000 olduğu halda, 2024-cü ildə 50,000-ə çatmışdır.** Bu, **5 il ərzində 25 dəfə artım deməkdir** və Azərbaycanda elektromobillərə marağın sürətlə artdığını göstərir. **Dövlət tərəfindən elektrikli nəqliyyatı stimullaşdıran vergi güzəştləri, həmçinin şarj stansiyalarının genişlənməsi bu artımı dəstəkləyən əsas faktorlardandır.** Bununla belə, 2024-cü ildə elektrikli avtomobillərin ümumi avtomobil parkındakı payı **cəmi 3.16%-dir** ki, bu da digər ölkələrlə müqayisədə hələ də aşağı göstəricidir.

Cədvəl 4. Azərbaycanda enerji səmərəliliyi proqramlarının təsiri (2020–2024).

İl	Enerji İstehlakı (GWh)	Azaldılan Enerji İsrafı (%)
2020	28,000	2.50%
2021	27,800	4.10%
2022	27,500	6.70%
2023	27,200	9.30%
2024	26,800	12%

Mənbə: Müəllif tərəfindən, "Azərbaycan Enerji Səmərəliliyi Hesabatı 2024" məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, son 5 il ərzində enerji israfının qarşısını almaq üçün həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində enerji istehlakının azaldılması 12%-ə çatmışdır. Bu, ölkədə enerji səmərəliliyinin artırılması üçün qəbul edilən dövlət proqramlarının və ağıllı texnologiyaların tətbiqinin effektivliyini göstərir. Xüsusilə binaların istilik izolyasiyası, sənaye müəssisələrində yeni texnologiyaların tətbiqi və ictimai binalarda LED işıqlandırmaya keçid bu göstəriciləri artırmışdır.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat modeli. Azərbaycan iqtisadi inkişafını davam etdirərkən, ekoloji davamlılıq və yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri getdikcə daha vacib mövzuya çevrilir. Yaşıl

iqtisadiyyat modeli, ölkənin təbii resurslarından səmərəli istifadə etməklə, ekoloji tarazlığı qoruyaraq və ətraf mühiti çirkləndirmədən iqtisadi artımı təmin etməyi hədəfləyir. Bu model, xüsusilə bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid, tullantıların idarə olunması, ekoloji innovasiyalar və ekoloji turizmin inkişafını əhatə edir.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyası. Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyası əsasən aşağıdakı sahələri əhatə edir:

1. **Bərpa olunan enerji mənbələri**
   - 2023-cü ildə qəbul edilən "Azərbaycan Respublikasının 2030-cu ilədək sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası" çərçivəsində ölkədə bərpa olunan enerjinin payının artırılması planlaşdırılır.
   - Günəş və külək enerjisi potensialı yüksək olan Qarabağ və Abşeron bölgələri prioritet ərazilər kimi seçilib.
   - Xarici investorlarla əməkdaşlıq çərçivəsində yeni bərpa olunan enerji layihələri həyata keçirilir.
2. **Ekoloji cəhətdən dayanıqlı kənd təsərrüfatı**
   - Aqroekoloji yanaşmaların tətbiqi, su ehtiyatlarından səmərəli istifadə, ekoloji təmiz gübrələr və pestisidlərdən istifadə strategiyası həyata keçirilir.
   - Smart kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi ilə məhsuldarlığın artırılması və torpaq eroziyasının azaldılması hədəflənir.
3. **Sənaye və şəhərsalma**
   - Sənaye obyektlərində yaşıl texnologiyaların tətbiqi və istehsal prosesində ekoloji standartların yüksəldilməsi planlaşdırılır.
   - "Ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyası çərçivəsində Bakı, Şuşa və digər şəhərlərdə enerji səmərəliliyi və ətraf mühitin qorunması üzrə tədbirlər görülür.
4. **Ekoloji turizm və yaşıl nəqliyyat**
   - Azərbaycanın turizm sektorunda ekoturizmin inkişafı üçün xüsusi layihələr həyata keçirilir.
   - Elektromobillərin və ictimai nəqliyyatda alternativ enerji mənbələrindən istifadə genişləndirilir.
5. **Tullantıların idarə edilməsi və dövri iqtisadiyyat**
   - "Təmiz Şəhər" ASC və digər ekoloji layihələr çərçivəsində tullantıların təkrar emalı və səmərəli istifadəsi təşviq edilir.
   - Plastik və digər zərərli tullantıların azaldılması üçün yeni qanunvericilik tədbirləri görülür (İsmayılov, A., 2019, s. 28–39).

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat modelinə keçidi, ölkənin uzunmüddətli ekoloji və iqtisadi dayanıqlığını təmin etmək üçün mühüm addımdır. Dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı, beynəlxalq təşkilatlarla birgə layihələrin icrası və əhalinin ekoloji şüurunun artırılması bu modelin uğurla həyata keçirilməsində əsas rol oynayır. Gələcəkdə yaşıl texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqi genişləndikcə, Azərbaycan regionda yaşıl iqtisadiyyat sahəsində nümunəvi ölkələrdən birinə çevrilə bilər.

Ekoloji innovasiyaların Azərbaycanda inkişaf perspektivləri. Son illərdə ekoloji innovasiyalar (yaşıl texnologiyalar) bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da əhəmiyyətli diqqət mərkəzindədir. Bu innovasiyalar ətraf mühitin qorunması, enerji səmərəliliyinin artırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi məqsədilə tətbiq edilir.

1. **Ekoloji innovasiyaların əhəmiyyəti.** Ekoloji innovasiyalar əsasən aşağıdakı sahələrdə əhəmiyyətli rol oynayır:
   - Bərpa olunan enerji mənbələri – Günəş, külək və hidroenerji potensialından səmərəli istifadə.
   - Atıqların idarə edilməsi – Təkrar emal və tullantıların düzgün utilizasiyası.
   - Su resurslarının qorunması – Su sızmalarının qarşısının alınması və təmizləyici texnologiyaların tətbiqi.
   - Yaşıl şəhərsalma və ekoloji nəqliyyat – Ağıllı şəhərlər, elektromobillər və ekoloji cəhətdən təmiz ictimai nəqliyyat sistemləri (Kərimov, S., 2021, s. 53).
2. **Azərbaycanda ekoloji innovasiyaların mövcud vəziyyəti.** Azərbaycanda ekoloji innovasiyaların inkişafı üçün bir sıra layihələr və strategiyalar həyata keçirilir:

- Bərpa olunan enerji strategiyası – 2030-cu ilə qədər ölkədə alternativ enerji mənbələrinin payının artırılması planlaşdırılır.
- Zəngilan və Ağdamda "Ağıllı kənd" və "Ağıllı şəhər" layihələri – Dayanıqlı enerji və ekoloji həllərin tətbiqi nəzərdə tutulur.
- Ekoloji problemlərin həlli ilə bağlı qanunvericilik – Dövlət proqramları çərçivəsində tullantıların azaldılması və ekoloji texnologiyaların təşviqi (Quliyev, A., 2022, s. 15–19).

3. **İnkişaf perspektivləri və çətinliklər.** Azərbaycanda ekoloji innovasiyaların inkişafı üçün bir sıra perspektivlər və çətinliklər mövcuddur:

Perspektivlər:

- Dövlətin ekoloji innovasiyalara maliyyə dəstəyi və subsidiya ayırması.
- Xarici investisiyaların və beynəlxalq əməkdaşlıqların genişləndirilməsi.
- Ağıllı texnologiyaların sənaye və kənd təsərrüfatına inteqrasiyası.

Çətinliklər:

- İnnovativ texnologiyaların tətbiqi üçün yüksək maliyyə tələb olunması.
- İctimaiyyətin ekoloji maarifləndirilməsinin yetərli səviyyədə olmaması.
- Ənənəvi enerji mənbələrindən asılılığın yüksək olması (Nuriyeva, B., 2020, s. 26–29).

Ekoloji innovasiyaların inkişafı Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın formalaşmasına, ətraf mühitin qorunmasına və enerji resurslarının səmərəli istifadəsinə kömək edə bilər. Bunun üçün dövlət, özəl sektor və ictimaiyyətin aktiv iştirakı və innovativ yanaşmaların tətbiqi vacibdir.

Bu istiqamətdə uğur qazanmaq üçün aşağıdakı addımlar tövsiyə edilir:

- Ekoloji startaplar və innovativ şirkətlər üçün güzəştlər və dəstək proqramları.
- Ekoloji maarifləndirmə və ekoturizmin təşviqi.
- Yaşıl enerji sektorunda çalışan mütəxəssislərin hazırlanması və kadr potensialının gücləndirilməsi.

Azərbaycanda ekoloji innovasiyaların inkişafı, ölkənin dayanıqlı inkişaf strategiyasının ayrılmaz hissəsidir və bu istiqamətdə atılan addımlar ölkənin ekoloji və iqtisadi gələcəyini müəyyən edəcək.

Nəticə

Bu araşdırma, Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat modelinin inkişafında ekoloji innovasiyaların vacib rolunu əhatə etmişdir. Ölkənin davamlı inkişaf hədəflərinə nail olması üçün ekoloji innovasiyaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu innovasiyalar təkcə ətraf mühitin qorunması ilə yanaşı, iqtisadiyyatın yeni sahələrinin inkişafını, enerji səmərəliliyinin artırılmasını və təbii resursların daha dayanıqlı istifadəsini təmin edir. Azərbaycanda ekoloji innovasiyaların təşviqi və bu sahədəki texnoloji inkişafların sürətləndirilməsi, yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsiplərini praktikada tətbiq etməyə imkan yaradır.

Araşdırmada həmçinin, dövlət siyasətinin və beynəlxalq əməkdaşlığın əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Azərbaycanın ekoloji innovasiyalara sərmayə qoyuluşunu artırması, təbii ehtiyatların istifadəsinin optimallaşdırılması və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların inkişafı ilə bağlı beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi ölkə iqtisadiyyatının və cəmiyyətinin yaşıl transformasiyasına böyük təsir göstərə bilər.

Nəticə olaraq, ekoloji innovasiyaların yaşıl iqtisadiyyatın əsas komponentlərindən biri kimi Azərbaycanın iqtisadi və ekoloji inkişafında mühüm rol oynayacağı proqnozlaşdırılır. Bu sahəyə sərmayələrin artırılması və mövcud iqtisadi və sosial strukturların yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğun yenidən formalaşdırılması, Azərbaycanın beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artıracaq və davamlı inkişaf üçün sağlam əsaslar yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, L. (2020). *Ekoloji texnologiya və onların iqtisadiyyata təsiri*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Əliyev, T. (2021). *Yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsipləri*. Bakı: Azərnəşr.
3. Əliyeva, Ş. (2018). *Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyatının modelinin formalaşması*. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı.

4. Hüseynov, M. (2019). *Yaşıl iqtisadiyyat və ekoloji siyasət*. Bakı: Dövlət Nəşriyyatı.
5. İsmayılov, A. (2019). *Yaşıl iqtisadiyyatın Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi məsələləri*. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
6. Kərimov, S. (2021). *Ekoloji innovasiyaların rolunun qiymətləndirilməsi*. Bakı: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Nəşriyyatı.
7. Məmmədov, R. (2020). *Ekoloji innovasiyaların inkişafı və tətbiqi*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
8. Mustafayev, F. (2021). *İnnovasiyaların təsiri ilə iqtisadiyyatın yaşıl transformasiyası*. Bakı: İqtisadiyyat və İdarəetmə Nəşriyyatı.
9. Nuriyeva, B. (2020). *Yaşıl texnologiyanın tətbiqi və ekoloji yeniliklər*. Bakı: İctimai Elm Nəşriyyatı.
10. Quliyev, A. (2022). *Ekoloji innovasiyalar və davamlı inkişaf*. Bakı: Ekoloji Araşdırmalar Mərkəzi.

Daxil oldu: 25.12.2024
Qəbul edildi: 29.03.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/211-215

Kənan Atakişizadə
Azərbaycan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0005-2305-5471
atakisizadk@gmail.com

Xüsusi təhsil müəssisələrində təhsil almış şəxslərin təhsilini davam etdirməsində qarşılaşdığı problemlər

Xülasə

Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsili son illərdə inkişaf etsə də, hələ də bir sıra ciddi problemlərlə üzləşirik. Məqalədə fiziki mühitin uyğunlaşdırılmaması, inklüziv təhsilin zəif tətbiqi, müəllim hazırlığının kifayət qədər olmaması, peşə və ali təhsilə çıxış imkanlarının məhdudluğu, sosial və psixoloji dəstək çatışmazlıqları təhlil olunur. Eyni zamanda qlobal təcrübələr nəzərə alınaraq, bu problemlərin aradan qaldırılması üçün tövsiyələr təqdim edilir.

Açar sözlər: *sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar, inklüziv təhsil, Azərbaycan, əlillik, ali təhsil, sosial dəstək*

Kanan Atakishizadeh
Azerbaijan University
Master student
https://orcid.org/0009-0005-2305-5471
atakisizadk@gmail.com

The Challenges Encountered by Individuals Educated in Special Education Institutions in Continuation Their Education

Abstract

Although the education of children with disabilities in Azerbaijan has improved in recent years, it still faces a number of serious challenges. This article analyzes key issues such as the lack of accessible physical environments, the limited implementation of inclusive education, insufficient teacher training, restricted access to vocational and higher education, and the shortage of social and psychological support services. Drawing on global best practices, the paper offers recommendations aimed at addressing these challenges and enhancing educational opportunities for children with disabilities.

Keywords: *children with disabilities, inclusive education, Azerbaijan, disability, higher education, social support*

Giriş

Son onilliklərdə inklüziv təhsil modeli beynəlxalq səviyyədə geniş yayılmış, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə tam inteqrasiyasını təmin etmək məqsədi daşıyan əsas yanaşmalardan birinə çevrilmişdir. Azərbaycanda da bu istiqamətdə qanunverici və institusional addımlar atılsa da, mövcud çətinliklər bu uşaqların təhsildə bərabər imkanlara çıxışını məhdudlaşdırır.

Tədqiqat

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilində mövcud olan problemləri araşdırmaq və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün təkliflər irəli sürməkdir. Təhsil sistemindəki bu qrup uşaqların qarşılaşdıqları çətinliklər onların sosial və akademik inkişaflarını əngəlləyir. Əgər bu məsələlər düzgün şəkildə həll edilərsə, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsildə bərabər imkanlar əldə etməsi mümkün olacaqdır.

Bu tədqiqat, inklüziv təhsilin inkişafına dair nəzəriyyə və praktika arasında körpü rolunu oynamağı hədəfləyir və bu sahədə əlavə araşdırmaların aparılmasına töhfə verəcəkdir.Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilini davam etdirməkdə qarşılaşdıqları problemlər bir neçə əsas sahədə özünü göstərir. Azərbaycanın təhsil sistemi son illərdə bu sahədə bəzi dəyişikliklərə məruz qalsa da, hələ də bu uşaqların təhsili ilə bağlı ciddi çətinliklər mövcuddur. Ənənəvi yanaşmalar, yəni sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların yalnız xüsusi internat məktəblərində və ya evdə təhsil alması, onların daha geniş təhsil imkanlarından kənarda qalmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə, bu uşaqların təhsilini növbəti pillələrdə, o cümlədən peşə təhsili və ali təhsil sahələrində davam etdirməsi çətinləşir (Mishna, Muskat, Cook, 2012).

- Fiziki mühitin uyğunlaşdırılmaması: Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil aldığı məktəblərin çoxu onların xüsusi ehtiyaclarına cavab vermir. Əlil arabası ilə hərəkət edən uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş girişlər, xüsusi dərs otaqları və digər fiziki infrastruktur məhdudiyyətləri, bu uşaqların məktəbə daxil olub dərsə qatılmalarını çətinləşdirir (AZƏRTAC, 2024).
- İnklüziv təhsil modelinin zəif tətbiqi: Bir çox sağlamlıq imkanları məhdud uşaq hələ də inklüziv təhsil sisteminə inteqrasiya olunmur. İnklüziv təhsil, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların adi məktəblərdə digər uşaqlarla birlikdə təhsil almalarını nəzərdə tutan yanaşmadır. Lakin bu yanaşmanın Azərbaycan məktəblərində tətbiqi hələ genişlənməyib.
- Müəllimlərin ixtisaslaşması və hazırlığı: Xüsusi ehtiyacları olan uşaqlarla işləmək üçün müəllimlərin xüsusi təhsil üzrə bilik və bacarıqlara ehtiyacı var. Lakin bu sahədə ixtisaslaşmış müəllimlərin sayı olduqca azdır və təhsil müəssisələrində bu tədris yanaşmalarını həyata keçirə biləcək peşəkar heyət çatışmazlığı var. Bu isə öz növbəsində uşaqların təhsil keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 2001).
- Peşə təhsili və ali təhsil imkanlarının məhdudluğu: Xüsusi təhsil müəssisələrini bitirən sağlamlıq imkanları məhdud gənclərin peşə və ali təhsil almaq imkanları çox zaman məhdudlaşır. Peşə təhsili müəssisələri və ali məktəblər bu uşaqların fiziki və tədris ehtiyaclarını nəzərə almır, nəticədə onlar bu təhsil pillələrinə daxil olmaqda çətinliklər yaşayır. Bəzi hallarda, onların təhsilini davam etdirmək üçün tədris proqramlarının dəyişdirilməsi və xüsusi metodikaların tətbiq edilməsi zərurəti yaranır.
- Sosial və psixoloji dəstəyin olmaması: Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilini davam etdirmək üçün yalnız akademik dəstək deyil, həm də psixoloji və sosial dəstək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu uşaqlar, həm özlərinə inamlarını artırmaq, həm də cəmiyyətə inteqrasiya olmaq üçün müvafiq dəstəyə ehtiyac duyurlar. Təəssüf ki, Azərbaycanda bu sahədəki dəstək sistemləri hələ də çox zəifdir və bu uşaqların həyat keyfiyyətinə ciddi təsir edir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün inklüziv təhsil yanaşmasının genişləndirilməsi vacibdir (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2020).

Məktəblərin fiziki şəraitinin yaxşılaşdırılması, müəllimlərin xüsusi təhsil üzrə bilik və bacarıqlarının artırılması, sosial və psixoloji dəstək xidmətlərinin gücləndirilməsi və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün uyğun tədris proqramlarının hazırlanması zəruridir. Bu yanaşmalar həm təhsil keyfiyyətini artıracaq, həm də sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə tam inteqrasiyasına imkan yaradacaqdır (BMT (UN DESA), 2011).

Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafı ilə bağlı son illərdə bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. 2001-ci ildə qəbul edilmiş "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında" Qanun, xüsusi təhsilin təşkili və bu sahədə dövlətin öhdəliklərini müəyyənləşdirərək, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsilini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş addımların atılmasına zəmin yaratmışdır. Bu qanun, həmçinin inklüziv təhsilin təmin olunmasında dövlətin fəal rolunu vurğulayır.Hazırda ölkədə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün ixtisaslaşmış 7 xüsusi məktəb fəaliyyət göstərir. Bu məktəblərdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan bir neçə min şagird təhsil alır. Lakin buna baxmayaraq, ölkədə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların yalnız təxminən 27%-i ümumi təhsil müəssisələrinə daxil ola bilib. Bu, o deməkdir ki, sağlamlıq problemləri olan uşaqların çoxu hələ də təhsil sisteminə tam şəkildə daxil ola bilməyib və onların təhsil hüquqları tam şəkildə təmin olunmayıb. Əslində, rəsmi təhsilə qoşulan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sayı təhsil

sistemində ciddi boşluqları və problemləri göstərir.Bu vəziyyət inklüziv təhsilin inkişafı sahəsində daha çox islahat və təkmilləşdirmə işlərinin həyata keçirilməsinin vacibliyini ortaya qoyur. Xüsusi təhsil müəssisələrinin sayının artırılması, həmçinin inklüziv təhsilə daha geniş yanaşmaların tətbiqi, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsil almasının genişləndirilməsinə kömək edə bilər. Bu, həm də sosial ədalət və bərabər imkanların təmin olunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (Cəfərov, 2020).

Azərbaycanda xüsusi təhsil müəssisələri, əsasən eşitmə, görmə, nitq qüsurları, intellektual və ya fiziki məhdudiyyətləri olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş məktəblərdir. Bu məktəblərdə şagirdlərə xüsusi tərtib edilmiş adaptiv proqramlarla təhsil verilir. Belə müəssisələrdə təhsil alan uşaqların ümumi təhsil proqramlarından kənar şəkildə tədris alması, onların müəyyən sahələrdə dərs materiallarını daha fərqli və xüsusi şəkildə öyrənmələrini tələb edir. Lakin bu xüsusi proqramlar, bəzən onları ali təhsil müəssisələrinə hazırlamaq üçün lazımi bilik və bacarıqların əldə edilməsinə kifayət etməyə bilər.Nəticə olaraq, bu məktəblərin məzunları, orta məktəbi bitirdikdən sonra ali təhsil müəssisələrində təhsil almaq üçün müəyyən çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Xüsusilə, onların aldığı təhsil proqramı, ali məktəblərə qəbul üçün tələb olunan dərslər və biliklərə tam uyğun gəlmir. Bu, öz növbəsində, xüsusi məktəbləri bitirən gənclərin qəbul imtahanlarına hazırlaşarkən əlavə resurslar və hazırlıq kurslarına ehtiyac duymalarına səbəb olur. Bu şagirdlər, tədris proqramlarının ali məktəb standartlarına uyğun olmaması səbəbindən, özlərini təhsil müəssisələrinə qəbul prosesində daha zəif hiss edə bilərlər. Bu çətinliklərə qarşı atıla biləcək bir neçə mühüm addım mövcuddur:

- Xüsusi təhsil proqramlarının yenidən qurulması və uyğunlaşdırılması: Xüsusi təhsil müəssisələrində tədris olunan proqramlar, ali təhsil müəssisələrinin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu, həmçinin şagirdlərin tədrisində istifadə edilən materialların müasir tələblərə cavab verməsi və onların gələcək akademik uğurları üçün daha sağlam bir təməl yaratmaq məqsədi daşımalıdır.
- İnklüziv təhsil yanaşmasının gücləndirilməsi: Ali təhsil müəssisələri xüsusi ehtiyacları olan şəxslərin qəbulunu daha əlverişli etməli və bu şagirdlərə fərdi yanaşmalar tətbiq etməlidir. Təhsil sistemində inklüzivlik prinsiplərinin gücləndirilməsi, bütün tələbələrin, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud olanların təhsil və akademik inkişafına kömək edə bilər (Əliyeva, 2022).
- Hazırlıq kurslarının və dəstək proqramlarının təşkil edilməsi: Bu uşaqlar üçün xüsusi hazırlıq kursları və akademik dəstək proqramları yaradılmalı, onların qəbul imtahanlarına daha hazırlıqlı olmalarına şərait yaradılmalıdır. Bu kurslar yalnız bilik səviyyəsini artırmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin özgüvənlərini yüksəltmək və onları psixoloji olaraq hazırlamaq məqsədini güdməlidir.
- Fərdi tədris yanaşmalarının tətbiqi: Xüsusi təhsil alan tələbələrə qəbul imtahanlarında uğur qazanmaq üçün xüsusi tədris yardımları və fərdi proqramlar təqdim olunmalıdır. Bu proqramlar onların zəif olduğu sahələri inkişaf etdirməyə və onlara uyğunlaşan dərs metodları ilə öyrənmələrini təmin etməlidir.Bu yanaşmaların tətbiqi, sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərin təhsil və gələcək peşə həyatı üçün daha geniş imkanlar yaradacaq, eyni zamanda onların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdıracaq. Gələcəkdə bu tip tədbirlərin artırılması, daha inklüziv və bərabər təhsil sisteminin qurulmasına töhfə verə bilər (Əliyeva, 2022).

Digər bir problem sosial və psixoloji maneələrlə bağlıdır. Xüsusi məktəb mühitində təhsil alan gənclər çox zaman əsas axından ayrı olduqları üçün cəmiyyətə inteqrasiya problemləri yaşayırlar. Onlar ali məktəbə qəbul olunduqda yaşıdları ilə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkə bilər, sosial adaptasiya problemləri ortaya çıxa bilərgörmə məhdudiyyətli bir gənc ümumi tələbə yataqxanasında qalmaq, sosial tədbirlərə qatılmaq imkanları tapmaqda çətinliklə üzləşir. Bəzi hallarda sağlam tələbələr arasında yanlış stereotiplər (məsələn, "əlil tələbə proqramı ləngidəcək" kimilərə qarşı ayrı-seçkilik mövcud ola bilər. Nəticədə, əlilliyi olan gənclər özlərini ali məktəb mühitində təcrid olunmuş hiss edir, motivasiyaları azalır (Məmmədov, 2021).

Maliyyə maneələri də nəzərə alınmalıdır. Əksər ölkələrdə əlilliyi olan tələbələr üçün təhsil xərclərinin azaldılması məqsədilə müxtəlif imtiyazlar mövcuddur. Məsələn, Türkiyədə dövlət universitetlərində əlilliyi olan tələbələr təhsil haqqından azaddırlar, Malayziyada əlillərə xüsusi təqaüdlər verilir, Avropa Birliyi proqramları çərçivəsində əlilliyi olan tələbələrə əlavə qrantlar ayrılır.

Bu maliyyə dəstəyi olmadan, xüsusilə aztəminatlı ailələrdən çıxan əlil gənclər ali təhsilə başlamaqdan imtina edə bilərlər (Nəzərova, 2022).

BMT-nin sosial inkişaf üzrə hesabatları göstərir ki, inkişafda olan ölkələrdə əlilliyi olan şəxslərin ali təhsilə gedə bilməməsinin əsas səbəblərindən biri maddi çətinlik və uyğunlaşma üçün əlavə xərclərin (məsələn, fərdi köməkçi tutmaq, xüsusi avadanlıq almaq) yüküdür. Bu səbəbdən, bir çox yerlərdə hökumətlər və ya QHT-lər təqaüd, qrant proqramları ilə bu yükü azaltmağa çalışır (Nəzərova, 2022).

Dünya üzrə trendlər göstərir ki, inklüzivlik artsa da, "təhsil boşluğu" hələ tam bağlanmayıb: sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil göstəriciləri hələ də digərləri ilə müqayisədə geri qalır. OECD-nin 2021-ci il təhlilinə əsasən, əlilliyi olan şəxslərin təhsil səviyyəsi son onillərdə yüksəlsə də, yenə də təxminən 15 il geri qalır; digər sözlə desək, əlilliyi olan əhali qrupunun indiki təhsil səviyyəsi, ümumi əhalinin 15 il əvvəlki təhsil göstəricilərinə bərabərdir. Bu, inklüziv təhsildə hələ görüləcək işlərin çox olduğunu ifadə edir (UNICEF Azərbaycan, 2019a).

Dövlət tərəfindən müəyyən dəstək tədbirləri tətbiq olunur. Prezidentin müvafiq sərəncamına əsasən, I və II dərəcə əlilliyi olan şəxslərin (orqanizmin funksiyalarının ≥61% pozulması halında) ali və orta ixtisas məktəblərində ödənişli əsaslarla oxuduqları zaman onların təhsil haqqı dövlət büdcəsindən ödənilir (OECD, 2022).

Yekun olaraq, Azərbaycanda xüsusi təhsil müəssisələrini bitirən gənclərin təhsillərini davam etdirməsi sahəsində əsas problemlər aşağıdakılardır:

- Adekvat akademik hazırlığın olmaması: Xüsusi proqramla oxuyan məzunlar ali məktəb imtahanlarına hazırlaşmaq üçün əlavə dəstək almadan rəqabətdə geri qalırlar.
- Əlçatan infrastruktur çatışmazlığı: Ali və peşə təhsili müəssisələrində fiziki mühit və tədris resursları əlilliyi olan tələbələrin ehtiyaclarına uyğun deyil.
- Sosial adaptasiya çətinlikləri: Xüsusi internat mühitindən çıxan gənclər açıq təhsil mühitinə inteqrasiya olmaqda psixoloji çətinlik çəkirlər.
- Məlumat və motivasiya əskikliyi: Valideynlərin və gənclərin məlumatlılığının az olması səbəbindən bəziləri ali təhsil perspektivini düşünmür, erkən yaşda təhsildən yayınma halları görülür.Bu problemlər bir-birilə əlaqəli olub, nəticədə əlilliyi olan şəxslərin bilik və bacarıqlarını artırmaq imkanlarını məhdudlaşdırır. Növbəti mərhələdə qlobal müstəvidə bu sahədəki vəziyyət və digər ölkələrin təcrübəsi nəzərdən keçiriləcəkdir.Qlobal miqyasda da əlilliyi olan şəxslərin təhsilə çıxışı və davamlı təhsil imkanları problemlidir, lakin bir çox ölkələrdə son onillikdə inklüziv təhsil modeli geniş yayılır. Bunun sayəsində, bu ölkələrdə əlilliyi olan gənclərin orta təhsili bitirmə və ali təhsilə keçmə göstəriciləri inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə daha yüksəkdir.

Nəticə

Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilini davam etdirməsi sahəsində ciddi struktural və sosial problemlər mövcuddur. Fiziki mühitin uyğunlaşdırılması, inklüziv təhsilin tətbiqi, müəllim hazırlığı, ali təhsilə keçid mexanizmlərinin yaradılması və sosial dəstək xidmətlərinin gücləndirilməsi bu problemlərin aradan qaldırılması üçün əsas istiqamətlərdir. Qlobal təcrübələr Azərbaycanda inklüziv təhsil islahatlarının dərinləşdirilməsinin zəruriliyini göstəri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. (2001). *Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. https://meclis.gov.az
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2020). *İnklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2020–2025)*.
3. AZƏRTAC. (2024). Ali məktəblərdə təhsil alan əlilliyi olan şəxslərin sayı açıqlanıb. https://azertag.az
4. BMT (UN DESA). (2011). *Fact sheet on persons with disabilities – Disability and employment*. New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs.

5. Cəfərov, T. (2020). Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişaf meyilləri. *Təhsil və Cəmiyyət, 18*(2), 45–52.
6. Əliyeva, S. (2022). Xüsusi təhsil müəllimlərinin hazırlıq səviyyəsi və çətinlikləri. *Elmi Axtarışlar Jurnalı, 9*(1), 88–94.
7. Məmmədov, A. (2021). Fiziki mühitin inklüziv təhsilə təsiri: Azərbaycan təcrübəsi. *Təhsil Strategiyaları, 4*(3), 30–36.
8. Mishna, F., Muskat, B., & Cook, C. (2012). Social work practice with children identified as having disabilities in an inclusive elementary school setting. *Children and Schools, 34*(3), 135–144.
9. Nəzərova, A. (2022). Xüsusi təhsildən inklüziv təhsilə keçid dövrlərində müxtəlif ölkələrin inkişaf modelləri. *Azərbaycan Məktəbi (elmi-pedaqoji jurnal), 2*(699), 29–37.
10. OECD. (2022). *Disability, work and inclusion: Mainstreaming in all policies and practices*. Paris: OECD Publishing.
11. UNICEF Azərbaycan. (2019a). 75% of children with disabilities in Eastern and Central Europe and Central Asia left out of inclusive, quality education [Press reliz].

Daxil oldu: 14.01.2025
Qəbul edildi: 19.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/216-219

Türkan Mərdanlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0002-4316-4526
merdanliturkan@gmail.com

Məktəb direktorlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan metodlar

Xülasə

Məktəb direktorlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi təhsil sistemində idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması, şəffaflığın təmin olunması və peşəkar inkişafın stimullaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məqalədə direktor fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində tətbiq olunan əsas metodlar sistemli şəkildə təhlil olunmuş, bununla yanaşı onların üstün və zəif cəhətləri, eləcə də praktik tətbiq imkanları araşdırılmışdır. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, ən geniş yayılmış yanaşmalar sırasına inzibati qiymətləndirmə, özünüqiymətləndirmə, 360 dərəcə qiymətləndirmə, performansa əsaslanan qiymətləndirmə və müşahidə-sənəd analizi daxildir. Bu metodların bəziləri obyektiv göstəricilərə, digərləri isə subyektiv rəy və müşahidələrə əsaslanır. Müasir qiymətləndirmə yanaşmaları direktorların fəaliyyətini sadəcə nəzarət predmetinə çevirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onların özünüinkişaf prosesinin bir hissəsinə çevrilməsini də təşviq edir. Məqalədə həm beynəlxalq təcrübələr, həm də yerli kontekst əsasında direktor fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan metodların tətbiq imkanları və əsas yanaşmalar araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *məktəb direktoru, qiymətləndirmə, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, məktəb idarəetməsi, metodologiya*

Turkan Mardanli
Azerbaijan State Pedagogical University
Master student
https://orcid.org/0009-0002-4316-4526
merdanliturkan@gmail.com

Methods Used in the Evaluation of School Principals' Performance

Abstract

The evaluation of school principals' performance holds significant importance in terms of increasing the efficiency of educational management, ensuring transparency, and promoting professional development. This article systematically analyzes the main methods used in the evaluation of principals' performance, while also examining their strengths, limitations, and practical applicability. Based on the findings, the most commonly used approaches include administrative evaluation, self-evaluation, 360-degree feedback, performance-based evaluation, and observation-document analysis. While some of these methods are based on objective indicators, others rely on subjective opinions and observations. Contemporary evaluation approaches aim not only to serve as a mechanism of control but also to become an integral part of principals' self-development processes. The article explores key approaches and implementation possibilities by drawing upon both international experiences and the local educational context.

Keywords: *school principal, evaluation, performance assessment, school management, methodology*

Giriş

Müasir təhsil sistemlərində məktəb direktorlarının rolu təkcə inzibati rəhbərliklə məhdudlaşmır, onlar həm də strateji lider, pedaqoji rəhbər, insan resursları meneceri və icma əlaqələndiricisi kimi

çoxsaylı funksiyaları yerinə yetirirlər (Pont, Nusche & Moorman, 2008). Məktəb direktorlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və hesabatlılığı təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Direktorların idarəetmə bacarıqları, pedaqoji liderliyi və məktəbin nəticələrinə təsiri onların müntəzəm qiymətləndirilməsi vasitəsilə müəyyən edilir.

Məktəb direktorlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində stifadə olunan metodlar arasında inzibati qiymətləndirmə, özünüqiymətləndirmə, 360 dərəcə qiymətləndirmə, performansa əsaslanan qiymətləndirmə və müşahidə-sənəd analizi kimi yanaşmalar geniş yayılmışdır (Bush & Glover, 2016). Müxtəlif ölkələr bu sahədə fərqli metodlardan istifadə edir və hər bir metodun məqsədi direktorların işini obyektiv dəyərləndirmək, zəif və güclü cəhətləri üzə çıxarmaq, peşəkar inkişaf üçün yol göstərməkdir. Məsələn, Finlandiyada direktorların fəaliyyəti əsasən özünüqiymətləndirmə və kollegial geribildirim yolu ilə dəyərləndirilir (Sahlberg, 2015). Böyük Britaniyada direktorlar idarə heyətləri tərəfindən illik məqsədlər əsasında qiymətləndirilir və nəticələrə əsaslanan bonus sistemləri tətbiq olunur (Earley & Bubb, 2013). Almaniya isə federal strukturuna uyğun olaraq direktorların fəaliyyətini həm inzibati attestasiyalar, həm də məktəbdaxili və xarici qiymətləndirmələrlə təhlil edir (UNESCO IIEP, 2024).

Tədqiqatlar göstərir ki, məktəb direktorlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi yalnız nəticələrə fokuslanmamalı, həm də prosesləri və rəhbərlik keyfiyyətlərini əhatə etməlidir (Leithwood, Harris & Hopkins, 2008). Bu baxımdan çoxölçülü və balanslaşdırılmış qiymətləndirmə sistemlərinin yaradılması vacib hesab olunur. Düzgün qurulmuş qiymətləndirmə mexanizmi direktorların motivasiyasını artırır, onların inkişaf ehtiyaclarını müəyyənləşdirir və nəticə etibarilə məktəbdə tədrisin keyfiyyətini yüksəldir.

Tədqiqat

Təhsil sahəsində keyfiyyətin təmin olunmasında fəaliyyətin qiymətləndirilməsi əsas vasitələrdən biridir. Direktorların idarəetmə, pedaqoji liderlik və strateji planlaşdırma bacarıqları məktəbin ümumi inkişafına birbaşa təsir göstərdiyindən, onların fəaliyyətinin çoxşaxəli və sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi zəruridir (Wallace Foundation, 2021). Müasir təhsil sistemlərində bu qiymətləndirmə fərqli yanaşmalarla həyata keçirilir və istifadə olunan metodlar ölkələrin idarəetmə strukturlarına, təhsil siyasətlərinə və sosial-mədəni xüsusiyyətlərinə görə dəyişə bilər (Nielsen & Lavigne, 2020).

İnzibati qiymətləndirmə məktəb direktorlarının fəaliyyətinin yuxarı təşkilati qurumlar tərəfindən rəsmi qaydada dəyərləndirilməsidir. Bu prosesin məqsədi direktorun fəaliyyətinin müəyyən tələblərə uyğunluğunu yoxlamaq, hesabatlılığı təmin etmək və zəruri hallarda kadr qərarları verməkdir (Pont, Nusche & Moorman, 2008). Dünyanın müxtəlif ölkələrində bu yanaşma fərqli formalarda həyata keçirilir. Böyük Britaniyada, xüsusilə İngiltərədə, direktorların fəaliyyəti 2000-ci ildən bəri məktəbin idarə heyəti tərəfindən illik əsasda qiymətləndirilir. Direktor üçün konkret performans hədəfləri müəyyən olunur və onların icra səviyyəsi təhlil edilir. Qiymətləndirmə bəzən müstəqil məsləhətçilərin iştirakı ilə aparılır və hesabatlılıqla yanaşı inkişafı da təşviq edir (Earley & Bubb, 2013).

Özünüqiymətləndirmə məktəb direktorunun və ya ümumən məktəb kollektivinin öz fəaliyyətinə dair daxili qiymətləndirmə aparması deməkdir. Bu üsul direktorun öz peşə fəaliyyətini, liderlik üslubunu, məktəbin inkişaf planının icrasını müntəzəm olaraq təhlil etməsini əhatə edir (White və b., 2002). Özünüqiymətləndirmə prosesində direktor öz güclü və zəif tərəflərini dəyərləndirir, məktəb daxilindəki məlumatları (məsələn, şagird nailiyyətləri statistikası, müəllimlərin rəyləri) analiz edir və növbəti dövr üçün hədəflər müəyyənləşdirir (Ontario Ministry of Education, 2010). Bir çox ölkələrdə özünüqiymətləndirmə, xarici qiymətləndirmənin əvəzedicisi olmasa da, onu tamamlayan vacib bir metod kimi qəbul edilir. Bu metod direktorun yalnız kənar nəzarətə güvənmədən, fərdi məsuliyyət hissi ilə məktəbin keyfiyyətini artırmaq üçün təşəbbüs göstərməsinə imkan verir (Pont, Nusche, & Moorman, 2008).

360 dərəcə qiymətləndirmə rəhbər kadrın fəaliyyətinə dair rəyin təkcə bir istiqamətdən deyil, müxtəlif istiqamətlərdən toplanması metodudur. Bu yanaşmada məktəb direktoru haqqında müəllimlər, müavinlər, rəhbərlik (məsələn, regional təhsil idarəsinin müdiri), həmçinin valideynlər və hətta şagirdlər belə, direktorun fəaliyyətinin müəyyən aspektləri barədə anonim şəkildə rəy bildirə bilərlər (Superintendent of Schools, n.d.). Bu metodun məqsədi daha obyektiv və hərtərəfli qiymətləndirmə aparmaqdır, çünki yalnız direktorun öz fikri ilə məhdudlaşmayıb, kollektivdən gələn

fikirləri də nəzərə alır. 360 dərəcə qiymətləndirmə nəticələri adətən direktorun şəxsi inkişafı üçün istifadə olunur, rəy verənlər anonim olduğu üçün burada cəza yox, daha çox dürüst geribildirim və inkişafyönümlü məsləhətlər ön plandadır. Müasir dövrdə 360 dərəcə qiymətləndirmə biznes sahəsində geniş tətbiq edilsə də, təhsil sektorunda da getdikcə məşhurlaşır. Böyük Britaniya məktəblərində bu metoddan istifadə edən nümunələr mövcuddur. Xüsusən, bəzi məktəb idarə heyətləri direktorun illik performans dəyərləndirməsinə 360 dərəcə rəy toplama prosesini daxil edirlər (NAESP, 2024).

Performansa əsaslanan qiymətləndirmə məktəb direktorunun fəaliyyətinin nəticələr əsasında dəyərləndirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu üsulda diqqət direktorun fəaliyyətinə yönəlib: şagirdlərin akademik nailiyyətləri (məsələn, imtahan balı, universitetə qəbul faizi), məktəbin inkişaf planında nəzərdə tutulan hədəflərə çatma dərəcəsi, müəllimlərin peşəkar inkişafı, məktəbdə nizam-intizam göstəriciləri və s. (Urban Institute, 2007). Performansa əsaslanan yanaşmada direktorun müvəffəqiyyəti məktəbin ümumi performansı ilə ölçülür. Belə qiymətləndirmə adətən ölçülə bilən meyarlara əsaslanır ki, subyektivlik minimuma ensin. Bu metod xüsusilə hesabatlılıq vurğusu yüksək olan təhsil sistemlərində məşhurdur, çünki bu yolla direktorların fəaliyyətini məktəbin strateji məqsədlərinə uyğun tutmaq və onları nəticələrə görə məsul tutmaq mümkün olur (RAND Corporation, 2012).

Müşahidə və sənəd analizi metodu məktəb direktorunun fəaliyyətinin birbaşa müşahidələr və mürəkkəb sənədlərin nəzərdən keçirilməsi yolu ilə qiymətləndirilməsidir. Bu üsul, əslində, məktəb inspeksiyası anlayışı ilə yaxından bağlıdır. Burada qiymətləndiricilər (məsələn, təhsil inspektorları, yoxlama qrupları və ya idarə heyətinin təyin etdiyi auditorlar) məktəbə yerində baxış keçirir, dərs prosesini, məktəbin idarə edilməsini müşahidə edirlər və eyni zamanda məktəbin fəaliyyəti ilə bağlı sənədləri (tədris planları, illik hesabatlar, müəllimlərin dərs jurnalları, daxili təlimat və qaydalar, qiymətləndirmə protokolları və s.) təhlil edirlər (Cardno, 2021). Məqsəd həm məktəbin gündəlik fəaliyyətini görmək, həm də rəsmi yazılı sənədlərdə direktorun idarəçilik keyfiyyətinin izlərini tapmaqdır. Müşahidə sayəsində direktorun liderliyi altında məktəbdə yaradılan mühit, dərslərin necə keçdiyi, nizam-intizamın vəziyyəti kimi məsələlərə birbaşa bələd olunur. Sənəd analizi isə direktorun planlama və hesabatlılıq bacarıqlarını üzə çıxarır – məsələn, yaxşı tərtib olunmuş məktəb inkişaf planı, dəqiq aparılan pedaqoji şura protokolları, müntəzəm müəllim qiymətləndirmə qeydləri güclü idarəçilikdən xəbər verir (Ofsted, 2024).

Nəticə

Yekun olaraq, məktəb direktorunun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan metodlar müxtəlif yanaşmalara əsaslanır: inzibati qiymətləndirmə rəhbərin rəsmi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən qiymətləndirilməsini, özünüqiymətləndirmə rəhbərin öz fəaliyyətinə dair təhlil və nəticə çıxarmasını, 360 dərəcə qiymətləndirmə isə müxtəlif maraqlı tərəflərin fikirlərinin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Performansa əsaslanan qiymətləndirmə konkret nəticələrə fokuslanaraq direktorun fəaliyyətini ölçülə bilən meyarlarla əlaqələndirir, müşahidə və sənəd analizi isə məktəbin gündəlik fəaliyyəti və idarəetmə sənədləri əsasında dəyərləndirmə aparmağa imkan yaradır.

Hər bir metodun üstünlükləri və məhdudiyyətləri mövcuddur. Məsələn, inzibati qiymətləndirmə strukturlaşdırılmış və hüquqi əsaslara söykənsə də, bəzən subyektivliyə səbəb ola bilər. Özünüqiymətləndirmə fərdi məsuliyyəti gücləndirsə də, obyektivlik zəifləyə bilər. 360 dərəcə qiymətləndirmə daha geniş baxış imkanı yaratsa da, təşkilati dəstək olmadan effektiv nəticə verməyə bilər. Performansa əsaslanan yanaşma konkret hədəfləri nəzərə alsa da, prosesləri və konteksti tam əhatə etməyə bilər. Müşahidə və sənəd analizi isə real təlim-idarəetmə prosesinin qiymətləndirilməsinə şərait yaratsa da, resurs və zaman baxımından intensiv metod sayılır.

Bu səbəbdən direktorların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sadəcə bir metodla deyil, müxtəlif yanaşmaların kombinasiyası qiymətləndirmənin daha obyektiv və səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yarada bilər. Bu kombinasiya obyektivlik, şəffaflıq və inkişaf yönümlülük prinsipini təmin etməlidir. Qiymətləndirmə sistemi yalnız nəticə yönümlü deyil, həm də proses və peşəkar inkişafın təşviqinə xidmət etməlidir. Beləliklə, direktorların qiymətləndirilməsi məktəbin ümumi idarəetmə keyfiyyətinin artırılması ilə yanaşı, təhsilin davamlı inkişafına da töhfə verə bilər.

Nəticə etibarilə, məktəb direktorlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi təhsil keyfiyyətinin davamlı yaxşılaşdırılması üçün strateji bir vasitədir. Doğru qurulmuş qiymətləndirmə sistemi

direktorları motivasiya edir, peşəkar inkişaflarını istiqamətləndirir və uğurlu məktəb liderliyinə təşviq edir.

Ədəbiyyat

1. Bush, T., & Glover, D. (2016). School leadership and management in England: The paradox of simultaneous centralisation and decentralisation. *Educational Management Administration & Leadership, 44*(5), 581–599. https://doi.org/10.1177/1741143214564776
2. Cardno, C. (2021). Policy document analysis: A practical educational leadership tool and a qualitative research method. *Educational Policy Analysis and Strategic Research, 16*(1), 637–648. https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1305631.pdf
3. Earley, P., & Bubb, S. (2013). *A practical guide to headteacher performance management*. Routledge.
4. Leithwood, K., Harris, A., & Hopkins, D. (2008). Seven strong claims about successful school leadership. *School Leadership and Management, 28*(1), 27–42. https://doi.org/10.1080/13632430701800060
5. National Association of Elementary School Principals (NAESP). (2024). Why school leaders should embrace 360-degree feedback—and how to do it. https://www.naesp.org/resource/why-school-leaders-should-embrace-360-degree-feedback-and-how-to-do-it/
6. Nielsen, S. R., & Lavigne, A. L. (2020). Principal evaluation in the United States: A national review of state statutes and regulations. *Education Policy Analysis Archives, 28*(143). https://doi.org/10.14507/epaa.28.5281
7. Ofsted. (2024). *School inspection handbook for September 2023*. https://www.gov.uk/government/publications/school-inspection-handbook-eif/school-inspection-handbook-for-september-2023
8. Ontario Ministry of Education. (2010). *Self-assessment tool for principals and vice-principals*. https://www.sgdsb.on.ca/upload/documents/blds--self-assessment-tool-for-_principa.pdf
9. Pont, B., Nusche, D., & Moorman, H. (2008). *Improving school leadership: Volume 1 – Policy and practice*. OECD Publishing. https://www.oecd.org/education/school/44374889.pdf
10. RAND Corporation. (2012). *School principals respond to performance-based evaluation system*. https://www.rand.org/pubs/commentary/2012/08/school-principals-respond-to-performance-based-evaluation.html
11. Sahlberg, P. (2015). *Finnish lessons 2.0: What can the world learn from educational change in Finland?* Teachers College Press.
12. Superintendent of Schools. (n.d.). *360-Degree feedback for educational leaders*. https://www.superintendentofschools.com/wp-content/uploads/2016/03/Admistrator_Evaluation_Document_1A_-_360_Degree_Feedback.pdf
13. UNESCO IIEP. (2024). Germany – School leadership. In *UNESCO Education Profiles*. https://education-profiles.org/europe-and-northern-america/germany/~school-leadership
14. Urban Institute. (2007). *Performance-based accountability policies: Implications for school and classroom practices*. https://www.urban.org/sites/default/files/publication/33161/411779-Accountability-Policies.PDF
15. Wallace Foundation. (2021). *Assessing the effectiveness of school leaders*. https://wallacefoundation.org/sites/default/files/2023-10/assessing-the-effectiveness-of-school-leaders.pdf
16. White, R., Smith, J., & Brown, L. (2002). The role of self-assessment in leadership development for educational administrators. *Journal of Educational Leadership, 59*(3), 45–52.

Daxil oldu: 26.12.2024
Qəbul edildi: 30.03.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/220-223

Tamara Qarayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0008-3405-6463
tamara.qaraeva@gmail.com

Xarici dillərin öyrənilməsində mobil tətbiqlərin rolu

Xülasə

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı dil öyrənmə prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Xüsusilə mobil tətbiqlər, xarici dil öyrənənlər üçün əlçatan, interaktiv və fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanları təqdim etməklə dil tədrisində yeni bir era başlatmışdır. Bu məqalə, xarici dillərin öyrənilməsində müxtəlif növ mobil tətbiqlərin rolunu elmi əsaslarla təhlil etməyi hədəfləyir. Məqalədə dil öyrənmə tətbiqlərinin təsnifatı aparılıb, onların müxtəlif yaş kateqoriyalarında istifadəsi və təqdim etdiyi faydalar ətraflı şəkildə araşdırılıb. Tədqiqat, lüğət öyrənmə, qrammatika təkmilləşdirmə, tələffüzün inkişafı, dinləmə və danışma bacarıqlarının formalaşdırılması kimi müxtəlif dil bacarıqlarına yönəlmiş tətbiqlərin pedaqoji potensialını qiymətləndirir.

Açar sözlər: *xarici dil öyrənməsi, dil tətbiqləri, Duolingo, Busuu, mobil təhsil*

Tamara Garayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
Master student
https://orcid.org/0009-0008-3405-6463
tamara.qaraeva@gmail.com

The Role of Mobile Applications in Learning Foreign Languages

Abstract

In the modern era, the rapid advancement of technology has had a significant impact on the language-learning process. In particular, mobile applications have ushered in a new era of language instruction by offering foreign language learners accessible, interactive, and personalized learning opportunities. This article aims to scientifically analyze the role of various types of mobile applications in foreign language acquisition. The paper classifies language-learning apps, examines their use across different age categories, and explores the benefits they offer in detail. The study evaluates the pedagogical potential of applications targeting various language skills—vocabulary acquisition, grammar improvement, pronunciation development, listening, and speaking.

Keywords: *foreign language learning, language applications, Duolingo, Busuu, mobile education*

Giriş

Xarici dil bilikləri əldə etmək, təkcə kommunikasiya üçün yeni qapılar açmaqla kifayətlənmir, həm də insanın düşüncə tərzini dərinləşdirir və beyindəki sinir hüceyrələri arasında yeni, mürəkkəb əlaqələrin yaranmasına səbəb olur (Cambridge University Press & Assessment, 2022). Aparılan müxtəlif elmi tədqiqatlar, çoxdilli şəxslərin diqqətini daha effektiv şəkildə cəmləşdirmək, yaddaş funksiyalarını gücləndirmək və mürəkkəb problemlərin həlli bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq kimi üstünlüklərə sahib olduğunu göstərmişdir (Dörnyei, 2005). *Bu, beynin idrak funksiyalarının inkişafı üçün əlavə bir stimul yaradır.* Uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə ikinci bir dilin mənimsənilməsi gələcəkdə yeni dilləri öyrənmə qabiliyyətini xeyli asanlaşdırır və dil bacarıqlarının uzunmüddətli və möhkəm şəkildə formalaşmasına mühüm töhfə verir (Doron, Dabbagh, 2017). Eyni zamanda, müasir qloballaşan dünyada xarici dil bilikləri, fərdlərə beynəlxalq əmək bazarında əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyü qazandırır. Beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və xarici ölkələrdə iş imkanlarının artması, çoxdilli şəxslər üçün daha geniş perspektivlər açır (Godwin-

Jones, 2017). Məsələn, mövcud mənbələr təsdiq edir ki, dünyanın bir çox aparıcı beynəlxalq şirkətləri, işə qəbul prosesində namizədlərdən ən azı bir xarici dili sərbəst şəkildə bilmələrini tələb edir. *Bu, xüsusilə beynəlxalq layihələrdə və komandalarda işləmək üçün vacib bir şərtə çevrilmişdir.* Bundan əlavə, xarici ölkələrə edilən səyahətlər zamanı yerli dili ilkin səviyyədə olsa belə başa düşmək, əcnəbilərə yerli əhali tərəfindən daha çox hörmət qazanmağa və ölkənin mədəniyyəti ilə daha dərin və səmimi şəkildə tanış olmağa şərait yaradır.

Tədqiqat

Dil öyrənmənin ənənəvi metodları uzun illər boyu əsasən ənənəvi sinif mühiti və çap olunmuş dərsliklər üzərində qurulmuşdur. Məsələn, bir çox təhsil müəssisəsində sinif daxilində müəllimin dominant rolu ilə qrammatika təliminə üstünlük verilir (Bachore, 2015). Qrammatika-tərcümə metodu, audio-linqvistik üsul və təlim-təcrübə üsulları kimi yanaşmalar, keçmişdə dil öyrənmə prosesini təşkil etmək üçün geniş istifadə edilmişdir. Bu metodlar şagirdləri müxtəlif vizual, audio və mətn əsaslı tapşırıqlarla məşğul etsə də, çox vaxt real ünsiyyət bacarıqlarını effektiv şəkildə inkişaf etdirməyə yetərli olmamışdır (Essafi, Belfakir, Moubtassime, 2024). *Bu metodlar, dilin kommunikativ funksiyasından daha çox, onun struktur və qaydalarına fokuslanmışdır.* Son onilliklərdə texnologiyanın sürətli inkişafı təhsil metodlarında da əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Onlayn təhsil resursları, virtual siniflər və interaktiv video dərsliklər dil öyrənmə prosesini daha dinamik və cəlbedici etmişdir (Stockwell, 2013). Xüsusilə MALL (Mobile-Assisted Language Learning) konsepsiyası, mobil qurğular (smartfonlar və planşetlər) vasitəsilə dil öyrənmənin yeni imkanlarını yaratmışdır. MALL tətbiqləri, tələbələrə istədikləri vaxtda və yerdə öyrənilən məzmuna fərdi şəkildə daxil olmaq imkanı təqdim edir (White, 2024). MALL-ın əsas üstünlükləri arasında tədris materiallarına dərhal çıxış imkanı, istənilən məkanda təcrübə aparmaq imkanı və fərdiləşdirilmiş öyrənmə planlarının yaradılması vardır (Mihaylova, Gorin, Reber, Rothen, 2022). Mobil tətbiqlər vasitəsilə dil öyrənmə, ənənəvi dərs saatlarından kənarda da davam edir və tələbələr kiçik həcmli tədris seqmentləri ("bite-size learning") ilə məşğul olmaqla yeni lüğət vahidlərini və qrammatik strukturları daha asan mənimsəyə bilirlər (Essafi, Belfakir, Moubtassime, 2024). Beləliklə, ənənəvi və müasir təlim metodlarının inteqrasiyası, dil təhsilini daha effektiv və şagirdlərin müxtəlif öyrənmə tərzlərinə uyğun hala gətirmək üçün mühüm bir tendensiyadır. *Bu inteqrasiya, dil öyrənmə prosesini daha zəngin və səmərəli edir.*

Xarici dil öyrənmə tətbiqlərinin müqayisəsi: üstünlük və məhdudiyyətlər: Müasir xarici dil öyrənmə ekosistemində mühüm yer tutan Duolingo, Busuu, Babbel və Memrise kimi tətbiqlər, istifadəçilərə unikal öyrənmə təcrübələri təqdim edir. Lakin hər bir platformanın özünəməxsus üstünlük və məhdudiyyətləri mövcuddur.

Duolingo: 2011-ci ildə təqdim edilmiş Duolingo, ödənişsiz mobil və veb platforma olaraq, istifadəçilərə 40-dan artıq dil üzrə təlim imkanı təqdim edir (Doron, Dabbagh, 2017). Onun ödənişsiz olması və geniş dil seçimi ilə əhəmiyyətli bir istifadəçi kütləsi toplamışdır. Tətbiqin oyunlaşdırılmış təlim metodu və müntəzəm lüğət təkrarları, başlanğıc səviyyədə leksika və qrammatikanın mənimsənilməsində effektivdir (Pennycook, 2024). Tətbiqin tətbiq etdiyi "gamifikasiya" mexanizmləri (gündəlik öyrənmə hədəfləri, xal sistemi, rəqabət elementləri) istifadəçilərin öyrənməyə olan daxili motivasiyasını artırmaqda mühüm rol oynayır (Alviana, Suwandi, Setyorini, 2024). Lakin, mürəkkəb qrammatik izahatların və dərin danışıq praktikasının məhdudluğu, eləcə də bəzi təlim modullarındakı qeyri-məntiqi cümlələr və danışıq tanıma alqoritmindəki potensial səhvlər onun əsas çatışmazlıqları kimi qeyd edilə bilər. Beləliklə, Duolingo əsasən ilkin səviyyə tələbələri üçün dəyərli bir resurs olsa da, orta və yüksək səviyyəli öyrənmə məqsədləri üçün kifayətli deyil (Doron, Dabbagh, 2017).

Busuu, fərdi tədris planları və cəmiyyət dəstəyi ilə fərqlənir. Hər bir dil bacarığı üzrə həftəlik tədris planı təqdim etməsi və istifadəçilərin yazılı məşqlərinin ana dili daşıyıcıları tərəfindən korreksiya edilməsi, xüsusilə yazı bacarıqlarının inkişafına töhfə verir. Bu model çərçivəsində dil öyrənənlər, həmin dillərin ana dili daşıyıcısı olan digər istifadəçilərlə "busuu-talk" adlı xüsusi çat funksiyası vasitəsilə birbaşa ünsiyyət qura bilər, həmçinin yazılı və səsli məşqlərini cəmiyyət üzvlərinə göndərərək onların düzgünlüyünü yoxlatdıra bilərlər (Vesselinov, Grego, 2016). Bununla belə, tam ödənişsiz versiyada məzmunun məhdudluğu və bəzi istifadəçilərin çoxsaylı yazılı məşqləri danışıq təcrübəsinin azlığı kimi qəbul etməsi onun mənfi cəhətidir. Busuu əsasən başlanğıc-orta səviyyələrə fokuslanır (Kazu, Kuvvetli, 2024).

Babbel, pullu bir platforma olaraq, peşəkar müəlliflər tərəfindən hazırlanmış strukturlaşdırılmış dərsləri və əhatəli danışıq praktikasını ön plana çıxarır. Tədqiqatlar, Babbel-in qrammatika, leksika və danışıq bacarıqlarının inkişafında əhəmiyyətli təsirə malik olduğunu sübut edir (Thornton, Houser, 2005). Lakin, yalnız ödənişli üzvlükdə əlçatan olması, digər dillərə nisbətən daha az dəstək təklif etməsi və istifadəçilərdən daha çox müstəqillik tələb etməsi onun dezavantajlarıdır. Babbel daha çox akademik yönümlü, strukturlaşdırılmış dil öyrənmə yanaşması təqdim edir (Essafi, Belfakir, Moubtassime, 2024).

Memrise, əsas diqqəti lüğətin yadda saxlanmasına yönəltmişdir. Flashcard və "mem" texnologiyalarından istifadə edərək sözləri vizual və assosiativ bağlarla yadda saxlamağa kömək edir. Geniş dil və mövzu seçimi, həm ödənişli, həm də ödənişsiz kurslar təklif etməsi və oflayn rejimdə işləyə bilməsi onun üstünlükləridir. Bununla belə, əsasən leksikaya fokuslanması və qrammatika izahatlarının azlığı onun çatışmazlıqlarıdır. Yeni başlayanlar üçün səviyyə təyin etmə imtahanının olmaması da bəzi istifadəçilər üçün çətinlik yarada bilər (Kukulska-Hulme, 2009).

Beləliklə, hər bir tətbiq dil öyrənmənin müxtəlif aspektlərinə və istifadəçilərin fərqli ehtiyaclarına cavab verir. İdeal yanaşma, fərdi öyrənmə məqsədlərinə və tərzinə uyğun olaraq bu tətbiqlərin kombinasiyasından istifadə etmək ola bilər.

Müxtəlif yaş qrupları üçün xarici dil öyrənmə tətbiqlərinin uyğunluğu: Xarici dil öyrənmə tətbiqlərinin müxtəlif yaş qrupları üçün effektivliyi və uyğunluğu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş tətbiqlərdə, öyrənmə prosesini cəlbedici edən zəngin oyun elementləri və rəngarəng interfeyslər önəmlidir. Məsələn, 2-8 yaş aralığındakı uşaqlar üçün hazırlanmış "Gus on the Go" seriyası, sadə oyunlar və hekayələr vasitəsilə təxminən 30 dil üzrə təlim təqdim edir (Kukulska-Hulme, 2009). PBS Kids və BBC Bitesize kimi ödənişsiz resurslar da erkən yaşda dil təhsilini dəstəkləyən oyunlar təqdim edir. Duolingo-nun xüsusi uşaq versiyası olmasa da, onun açıq dərs ssenariləri və sadələşdirilmiş təlim modulları 10 yaşdan yuxarı məktəb şagirdləri üçün uyğun ola bilər, çünki bu dərslər gündəlik istifadə olunan praktik söz və ifadələrin mənimsənilməsinə fokuslanır (Doron, Dabbagh, 2017).

Yeniyetmələr üçün Duolingo, Memrise və Babbel kimi tətbiqlər daha çox maraq doğura bilər. Bu platformalar, interaktiv testlər və lüğət oyunları vasitəsilə oxu və dinləmə bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyir. Duolingo və Busuu kimi tətbiqlərin istifadəçi dostu interfeysi və oyunlaşdırma elementləri, smartfonlardan aktiv şəkildə istifadə edən bu yaş qrupunun motivasiyasını yüksək səviyyədə saxlamağa kömək edir. Böyüklər isə dil öyrənmədə daha strukturlaşdırılmış yanaşma və dərin izahatlar gözləyə bilərlər. Babbel və Rosetta Stone kimi tətbiqlər, qrammatikanın ətraflı tədrisi və strukturlaşdırılmış kursları ilə böyüklər üçün daha uyğun seçim ola bilər. Əlavə olaraq, İtalki kimi müxtəlif dillərdə danışıq dərsləri təklif edən platformalar da yetkin öyrənənlər üçün dəyərli resurslardır (Thornton, 2017).

Beləliklə, uşaqlar üçün daha çox oyun və animasiya elementləri olan tətbiqlər ("Gus on the Go", MindSnacks), yeniyetmələr üçün interaktiv və vizual cəhətdən cəlbedici platformalar (Duolingo, Memrise), böyüklər üçün isə kompleks kurslar və müəllim dəstəyi təklif edən tətbiqlər (Busuu, Babbel, Rosetta Stone) tövsiyə olunur. Bütün yaş qrupları üçün ortaq tələb, tətbiqin istifadəçinin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırıla bilməsidir: uşaqlar üçün sadə təlimatlar və rəqəmsallaşdırılmış oyunlar, böyüklər üçün isə daha konkret qrammatik izahatlar.

Nəticə

Ümumilikdə, xarici dil öyrənməyə həsr olunmuş mobil tətbiqlər müasir dil təhsilinin əhəmiyyətli bir tərkib hissəsi hesab edilə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, bu tətbiqlərin ənənəvi tədris metodları ilə birlikdə istifadəsi, dil biliklərinin inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir. Tətbiqlərin cəlbedici oyun mexanizmləri, istənilən yerdə öyrənmə imkanı və fərdi öyrənmə sürətinə uyğunlaşma potensialı, öyrənənlərin motivasiyasını artırmaqda mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, tətbiqlər lüğət ehtiyatının artırılması və qrammatik biliklərin möhkəmləndirilməsində effektivdir və tələbələri müstəqil təkrar etməyə təşviq edir. Məsələn, Busuu-nun tədqiqat iştirakçıları qısa müddət ərzində öz danışıq bacarıqlarında nəzərəçarpacaq irəliləyiş əldə etmişlər. Lakin, vurğulanmalıdır ki, mobil tətbiqlər dərsliklərin və müəllimlərin tam əvəzləyicisi deyil, onların dəyərli bir tamamlayıcısıdır. Bəzi tətbiqlərin əsasən söz və cümlə yadda saxlamaya fokuslanması, dilin dərin qrammatikası və mədəni kontekstini tam əhatə etməməsi onların əsas zəif cəhətlərindəndir. Bu səbəbdən, tətbiqlərdən istifadə

edərkən kontekstual öyrənmə (müəllimlə interaksiya, müxtəlif media resurslarından istifadə) məhdudlaşa bilər. Bundan əlavə, bəzi tətbiqlərin müəlliflərinin pedaqoji təcrübəyə malik olmaması, onların təlim dizaynının məqsədyönlülüyü və effektivliyi ilə bağlı müəyyən şübhələr yarada bilər. Nəticə etibarilə, Duolingo, Busuu və digər xarici dil öyrənmə tətbiqləri müasir dil təhsilinin ayrılmaz bir hissəsidir. Bu platformalar vasitəsilə tələbələr əlavə lüğət mənimsəyir, qrammatika bacarıqlarını gücləndirir və öz öyrənmə sürətlərinə uyğun təkrar məşqləri həyata keçirirlər. Müxtəlif tətbiqlərin təklif etdiyi unikal üstünlüklərdən istifadə edərək, dil öyrənənlər öz zəif tərəflərini kompensasiya edə və sınaq-səhv metodu ilə öyrənmə prosesini optimallaşdıra bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Alviana, R., Suwandi, & Setyorini, A. (2024). The effectiveness of Duolingo and Busuu apps to improve English vocabulary mastery: The case of second grade students of MA Yarobi Grobogan. *Journal Unknown*, 3.
2. Bachore, M. M. (2015). Language learning through mobile technologies: An opportunity for language learners and teachers. *Journal Unknown*, 31, 50–53.
3. Cambridge University Press & Assessment. (2022, April 29). How learning a new language changes your brain [Blog post]. *Cambridge English*. https://www.cambridgeenglish.org/blog/how-learning-a-new-language-changes-your-brain/
4. Dörnyei, Z. (2005). *The psychology of the language learner: Individual differences in second language acquisition*. Routledge.
5. Doron, E., & Dabbagh, N. (2017). Gamification in language learning apps. *International Journal of Game Based Learning*, 7(4), 50–65. https://doi.org/10.4018/IJGBL.2017100104
6. Essafi, M., Belfakir, L., & Moubtassime, M. (2024). Investigating mobile assisted language learning apps: Babbel, Memrise, and Duolingo as a case study. *Journal of Curriculum and Teaching*, 13(2), 200–208.
7. Godwin-Jones, R. (2017). Smartphones and language learning. *Language Learning & Technology*, 21(4), 3–17.
8. Kazu, I. Y., & Kuvvetli, M. (2024). Improve speaking skills with Duolingo's mobile game-based language learning. *Asian Journal of Education and Training*, 10(1), 62–75.
9. Kukulska-Hulme, A. (2009). Will mobile learning change language learning? *ReCALL*, 21(2), 157–165. https://doi.org/10.1017/S0958344009000202
10. Mihaylova, M., Gorin, S., Reber, T. P., & Rothen, N. (2022). A meta-analysis on mobile assisted language learning applications: Benefits and risks. *Psychologica Belgica*, 62(1), 252–271. https://doi.org/10.5334/pb.1128
11. Pennycook, A. (2024). The importance of learning foreign languages in a globalized world. *Journal of Foreign Language Education and Technology*, 9(2), 35–42.
12. Stockwell, G. (2013). A review of technology choice for teaching language skills and areas in the CALL literature. *ReCALL*, 25(3), 293–311.
13. Thornton, P. (2017). iTalki: Community powered language learning. *ELT Journal*, 71(3), 337–345. https://doi.org/10.1093/elt/ccx011
14. Thornton, P., & Houser, C. (2005). Using mobile phones in English education in Japan. *Journal of Computer Assisted Learning*, 21(3), 217–228.
15. Vesselinov, R., & Grego, J. (2016). *The Busuu efficacy study*. City University of New York. https://www.busuu.com/en/research
16. White, H. (2024, July 22). 10 apps and websites to help kids learn a second language. *American Montessori Society*. https://amshq.org/Blogs/2024/July/10-Apps-and-Websites-to-Help-Kids-Learn-a-Second-Language

Daxil oldu: 27.12.2024
Qəbul edildi: 01.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/224-229

Aytac İbrahimli
Xəzər Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0003-2842-0496
aytacibraahimli@gmail.com

Azərbaycanda əmək bazarının gender təhlili

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda əmək bazarının gender aspektləri təhlil edilir və qadın və kişilərin əmək bazarına çıxışı, məşğulluq səviyyələri, əmək haqqı fərqləri və peşə seçimində gender bərabərsizliyi məsələləri araşdırılır. Tədqiqat rəsmi statistika, beynəlxalq hesabatlar və akademik mənbələr əsasında gender boşluqlarının səbəblərini və onların sosial-iqtisadi nəticələrini qiymətləndirir. Nəticələr göstərir ki, qadınların əmək bazarında iştirakı kişilərə nisbətən aşağıdır və onlar əsasən sosial xidmətlər, təhsil və səhiyyə sektorlarında cəmləşiblər. Əmək haqqı fərqləri gender bərabərsizliyinin davam etdiyini göstərir. Məqalədə gender bərabərliyini təmin etmək üçün həyata keçirilə biləcək siyasət və islahatlar da təklif edilir.

Açar sözlər: *əmək bazarı, gender bərabərsizliyi, məşğulluq, əməkhaqqı fərqləri, qadınların iqtisadi iştirakı*

Aytaj Ibrahimli
Khazar University
Master student
https://orcid.org/0009-0003-2842-0496
aytacibraahimli@gmail.com

Gender Analysis of the Labor Market in Azerbaijan

Abstract

The article analyzes the gender aspects of the labor market in Azerbaijan and examines the issues of women's and men's access to the labor market, employment levels, wage differentials, and gender inequality in occupational choices. The study assesses the causes of gender gaps and their socio-economic consequences based on official statistics, international reports, and academic sources. The results show that women's labor market participation is lower than men's and they are mainly concentrated in the social services, education, and health sectors. Wage differentials indicate that gender inequality persists. The article also suggests policies and reforms that can be implemented to ensure gender equality.

Keywords: *labor market, gender inequality, employment, wage differentials, women's economic participation*

Giriş

Əmək bazarı gender fərqlərini aşkara çıxara bilməsi baxımından hər bir ölkədə aparıcı sektorlardandır. Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, beynəlxalq səviyyədə gender araşdırmalarına və təhlilinə həsr olunmuş əksər elmi araşdırmaların tədqiqat obyekti məhz əmək bazarlarıdır. Fərqli ölkələrdə mövcud olan əmək bazarlarında gender fərqləri özlərini tamamilə fərqli formalarda büruzə verir. Burada kişilər və qadınların ixtisas seçimindən tutmuş əmək bazarına daxil olmalarınadək keçən dövr, eləcə də bu bazara daxil olduqdan sonra bazarın rəqabətədavamlı əmək haqqlarının bölüşdürülməsində mövcud olan qeyri-adekvatlıq, habelə vəzifələrdə təmsil olunma və karyera inkişafı kimi nüanslar nəzərdə tutulur.

Burada xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) bəyan etdiyi Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri arasında beşinci məqsəd məhz "gender bərabərliyinə nail olmaq, bütün qız və qadınların hüquq və imkanlarını genişləndirmək" olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Sözügedən məqsədə nail olunması üçün qarşıya qoyulmuş hədəflər sırasında əmək bazarlarında gender bərabərsizliyinin ortadan qaldırılması və daha ədalətli bölgünün aparılması kimi məsələlər də əks olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası da öz növbəsində bu məqsədə nail olunması istiqamətində gördüyü işlər və apardığı siyasətlə bağlı BMT-yə davamlı olaraq hesabatlar verir.

Tədqiqat

Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatlarına əsasən, 2024-cü ildə Azərbaycan Respublikası əhalisinin 50,2 faizini qadınlar, 49,8 faizini isə kişilər təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək yerinə düşər ki, 2005-ci ildə bu nisbətlər, uyğun olaraq, 50,8% və 49,2% olmuşdur. Buna əsasən qeyd edə bilərik ki, son 20 illik dövr ərzində ölkənin ümumi əhali sayında qadınların xüsusi şəkisi 0,6 faiz azalmışdır. DSK-nın məlumatında həmçinin bildirilir ki, 2023-cü ildə ölkə üzrə bütün məşğul əhali kateqoriyasında qadınların xüsusi çəkisi 47,9 faiz təşkil etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatındakı məşğul qadınların toplam sayı 2010-cu ildə 2101,7 min nəfərdən ibarət olduğu halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 2375,6 min nəfərə yüksəlmişdir. Müşahidə olunan 13,0 faiz artım ölkənin əmək bazarında qadınların rolunun kifayət qədər yüksək olduğunu söyləməyə tutarlı əsas verir. Bütün bu faktlardan yola çıxaraq, bu məqalədə ölkənin əmək bazarında mövcud olan gender bərabərsizliyi hallarının aşkara çıxarılması və sözügedən halların aradan qaldırılması istiqamətində təklif etdiyimiz tövsiyələri işləməyə çalışacağıq (Bərdəli, 2023).

Məqalədə nəzərdən keçirilmiş məsələlər, tədqiqat zamanı istifadə olunmuş metodologiya və istinad edilmiş mənbələr öz əksini tapacaqdır.

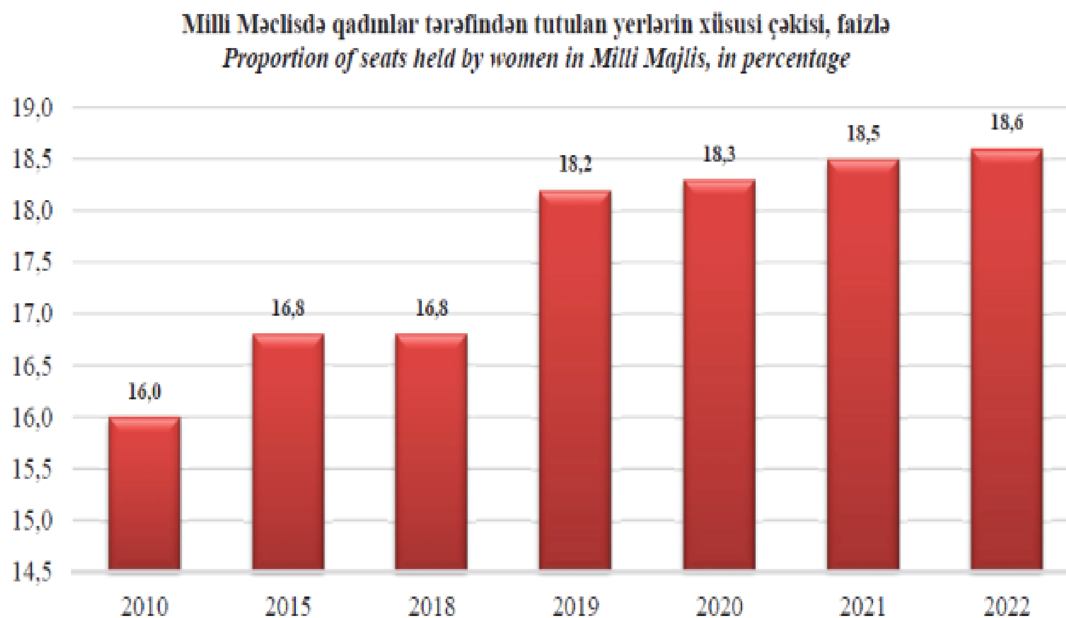
Azərbaycanda əmək bazarında gender təhlili, çoxsaylı sosial, iqtisadi və mədəni amilləri nəzərə alaraq tədqiq edilən mühüm bir sahədir. Hüseynova (2018) Azərbaycanda qadınların əmək bazarına daxil olma səviyyəsinin aşağı olduğunu və bunun əsas səbəblərinin yalnız iqtisadi amillərlə deyil, həm də sosial və mədəni faktorlarla əlaqəli olduğunu qeyd edir. Hüseynovanın fikrinə görə, qadınların ailə və uşaqlara qayğı göstərmək kimi əlavə məsuliyyətləri onların işçi qüvvəsi kimi formalaşmasını, habelə əmək bazarına daxil olmalarını məhdudlaşdıran əsas amillərdən biridir (Əliyeva, 2020).

Əliyeva (2020) Azərbaycanın əmək bazarındakı gender bərabərsizliklərinin iqtisadi və sosial aspektlərini tədqiq etmişdir. Onun tədqiqatında vurğulunan vacib cəhətlərdən biri kimi qadınların iş həyatında kişilərlə müqayisədə daha aşağı əmək haqqı aldıqları və həmçinin daha az karyera inkişafı əldə etmələri qeyd oluna bilər. Məmmədov (2017), sözügedən məslələri daha dərindən araşdırılmaqla, Azərbaycan əmək bazarının xüsusiyyətləri və gender əsasında meydana çıxan müxtəlif əngəlləri dərindən təhlil etmişdir (Əhmədova, 2022).

İsmayılova (2021) Azərbaycanda əmək haqqı fərqlərinin gender əsaslı olaraq hansı formada təzahür etdiyini araşdırmış, xüsusilə yüksək ixtisaslı sahələrdə qadınların daha aşağı əmək haqqı aldıqlarını xüsusilə vurğulamışdır. Quliyeva (2019) ölkədəki gender bərabərliyi və məşğulluq məsələlərini qiymətləndirərək, qadınların əmək bazarına daha aktiv daxil olmalarını təşviq edən siyasətlərin vacibliyini qeyd etmişdir (International Labour Organization (ILO), 2020, pp. 23-37).

Əhmədovanın (2022) təhlilləri göstərir ki, aparılan gender siyasətləri və onların təsirləri Azərbaycanda qadınların iş həyatına çox təsir göstərir. Onun araşdırmalarına əsasən, gender bərabərsizliyinin ortadan qaldırılması və sözügedən məsələ ilə bağlı ədalətli bölgünün təmin edilməsi həm sosial bərabərlik, həm də iqtisadi inkişaf baxımından olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bərdəli (2023) gender stereotiplərinin əmək bazarına təsiri ilə bağlı araşdırma aparmış və belə stereotiplərin qadınların yüksək ixtisaslı vəzifələrə yüksəlməsinə mane olduğunu qeyd etmişdir (İsmayılova, 2021, s. 71-850.

Burada BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən 5-ci məqsəd – "Gender bərabərliyinə nail olmaq, bütün qız və qadınların hüquq və imkanlarını genişləndirmək" üzrə DSK tərəfindən təqdim olunan "Milli Parlamentdə (Milli Məclis) qadınlar tərəfindən tutulan yerlərin xüsusi çəkisi" statistikasına nəzər salmaq yerinə düşərdi:

Bu statistikaya əsasən, 2010-cu illə müqayisədə 2022-ci ildə Milli Məclisdə qadınlar tərəfindən tutulan yerlərin xüsusi çəkisi 2,6 faiz bəndi artaraq 18,6 faizə çatmışdır. DSK həmçinin qeyd edir ki, hazırda bir palatadan ibarət olan parlament üzvlərinin 22 nəfəri qadınlardan ibarətdir.

Bütün bunlarla yanaşı, yuxarıda sadalanan tədqiqatlardan belə bir ümumi nəticəyə gələ bilərik ki, ölkənin əmək bazarında gender bərabərsizliyi halları mövcudluğunu saxlayır və özünü ən müxtəlif formalarda büruzə verir. Buradan da, belə bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş siyasi tədbirlərin genişləndirilməsinin vacibliyi ortaya çıxır (Hüseynova, 2018).

Bu tədqiqat Azərbaycanda əmək bazarının gender aspektlərinin təhlili üçün keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarını birləşdirən qarışıq metoddan istifadə edir. Əsas məlumat mənbələri kimi Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, beynəlxalq təşkilatların (BMT, Dünya Bankı, BƏT) hesabatları, eləcə də akademik araşdırmalar və elmi məqalələrdən istifadə olunmuşdur.

Kəmiyyət analizində gender üzrə məşğulluq səviyyələri, əməkhaqqı fərqləri və sektorial bölgü statistik üsullarla təhlil edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində deskriptiv statistika, korrelyasiya və reqressiya analizləri aparılaraq gender bərabərsizliyinin əsas göstəriciləri müəyyən edilmişdir.

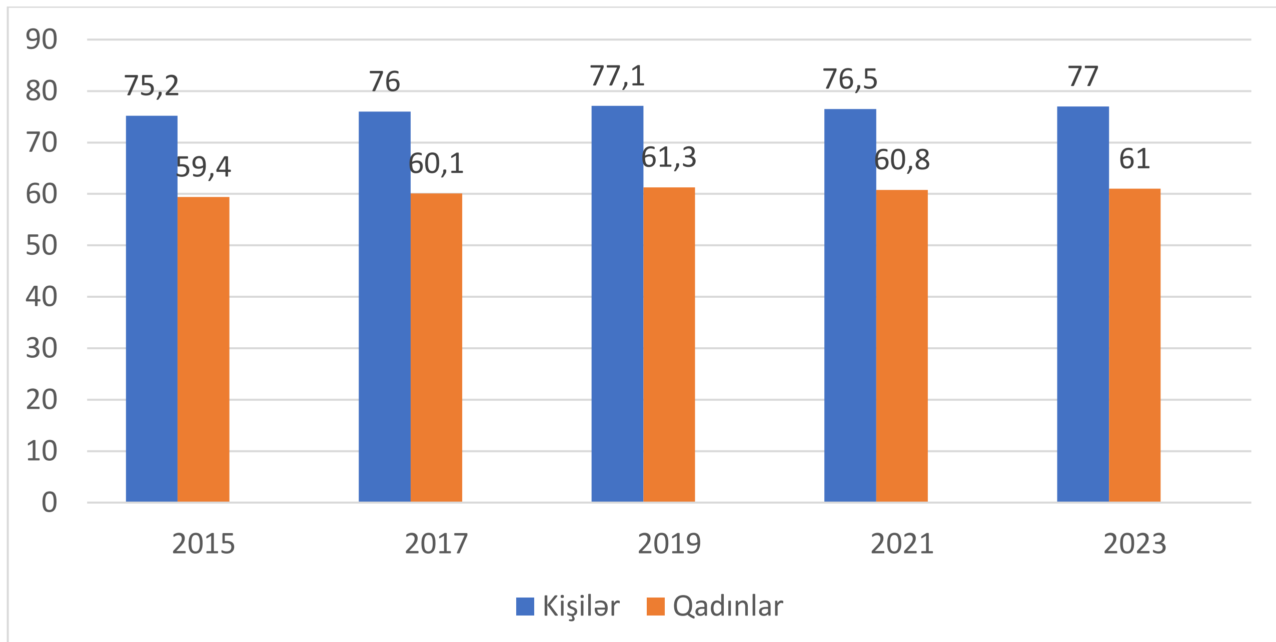
Keyfiyyət analizində isə gender bərabərsizliyinin sosial-iqtisadi səbəblərini araşdırmaq üçün mütəxəssislərlə müsahibələr və fokus qruplar təşkil olunmuşdur. Bu yanaşma əmək bazarında qadınların və kişilərin iştirakını məhdudlaşdıran amillərin daha dərindən dərk edilməsinə imkan vermişdir.

Metodologiya çərçivəsində müqayisəli təhlil aparılaraq Azərbaycan əmək bazarındakı gender tendensiyaları digər ölkələrlə müqayisə edilmiş və beynəlxalq təcrübənin tətbiq imkanları qiymətləndirilmişdir.

Bu yanaşmaların birləşdirilməsi nəticəsində əldə edilən məlumatlar gender bərabərsizliyinin mövcud vəziyyətini və onun aradan qaldırılması üçün potensial siyasət tövsiyələrini formalaşdırmağa imkan vermişdir.

Azərbaycanda əmək bazarına gender əsaslı ümumi nəzər yetirsək, açıq-aydın görərik ki, qadınların və kişilərin məşğulluq imkanları arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Qadınların əmək bazarına çıxışı kişilərlə müqayisədə daha məhduddur və onların əsasən sosial xidmətlər, təhsil və səhiyyə sahələrində cəmlənməsi müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbləri arasında gender stereotipləri, ailəvi öhdəliklər və işəgötürənlərin qadınlara münasibətdə tətbiq etdiyi məhdudiyyətlər dayanır. Burada ölkəmizdə cinsə görə işçi bölgüsünə nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Aşağıdakı qrafik 2015-ci ildən 2023-cü ilə qədər olan dövr üçün cinslərə görə işçi qüvvəsində iştirak nisbətini (İFPR) göstərir. Məlumatlarda əks olunduğu kimi, kişi və qadın iştirak nisbətləri arasında sosial-mədəni maneələri əks etdirən ardıcıl uçurum mövcuddur:

Diaqram 1: 2015-ci ildən 2023-cü ilə qədər olan dövr üçün cinslərə görə işçi qüvvəsində iştirak nisbəti (faizlə)

Həmçinin qeyd oluna bilər ki, ölkəmizdə qadınların aldığı əməkhaqqı kişilərə nisbətən daha aşağıdır və bu fərq müxtəlif sahələrdə özünü fərqli formalarda göstərir. 2023-cü il üçün seçilmiş sektorlar üzrə orta aylıq əmək haqqlarına cinsə görə nəzərə salsaq, bu əhəmiyyətli fərqi asanlıqla görə bilərik:

Cədvəl 1: 2023-cü il üçün seçilmiş sektorlar üzrə orta aylıq əmək haqqını cinsə görə təsviri.

Sektorlar	Kişilərə görə aylık məvacib (AZN)	Qadınlara görə aylık məvacib (AZN)	Əmək haqqı fərqi (%)
İnformasiya Texnologiyaları	1,200	950	20.8
Tikinti	950	650	31.6
Təhsil	720	680	5.6
Tibb	710	670	5.6
Kənd təsərrüfatı	550	500	9.1

Müzakirələrin digər vacib aspektlərindən biri də gender bərabərsizliyinin iqtisadi inkişafa təsiridir. Qadınların əmək bazarında iştirak səviyyəsinin artması ümumi iqtisadi artıma müsbət təsir göstərə bilər. Bəzi beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, gender bərabərliyini təmin edən ölkələrdə iqtisadi inkişaf daha sürətlidir. Bu baxımdan, Azərbaycanda qadınların iqtisadi fəallığının artırılması üçün müxtəlif siyasət və təşəbbüslərin yürüdülməsi vacibdir.

Dünya üzrə mövcud tendensiyalara nəzər yetirsək, görərik ki, inkişaf etmiş ölkələrdə gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün dövlət və özəl sektor tərəfindən müxtəlif təşviqlər həyata keçirilir. Azərbaycanda da gender bərabərsizliyinin azaldılması üçün dövlət siyasətində hüquqi və institusional islahatların genişləndirilməsi, qadınların sahibkarlıq fəaliyyətinə dəstəklənməsi və gender bərabərliyini təşviq edən proqramların gücləndirilməsi vacibdir.

Qadın işçi qüvvəsinin iştirak səviyyəsi onilliklər ərzində təvazökar qazanclar göstərsə də, kişilər ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olaraq qalmaqdadır. Bu da öz növbəsində sosial

gözləntilər, uşağa baxmaqla bağlı dəstəyin olmaması kimi məqamlarla əlaqələndirilə bilər (Məmmədov, 2017).

Tikinti və İnformasiya texnologiyaları kimi işçi qüvvəsinin əsas hissəsinin kişilərin icra etdiyi sahələrdə kişilər və qadınlar arasında maaş fərqi olduqca yüksəkdir və bu, qadınların karyera inkişafında üzləşdikləri qərəzli mövqeləri və maneələri göstərir. Qadınların çoxluq təşkil etdiyi təhsil və səhiyyə kimi sahələrdə maaş fərqi daha kiçik olsa da, hələ də mövcuddur.

Peşə seqreqasiyası əsas problem olaraq qalır. Aşağıdakı cədvələ baxaraq, biz kişi və qadınların müxtəlif əsas sənaye sahələri üzrə paylanmasını görə bilərik:

Cədvəl 2: Cinslər üzrə peşə seqreqasiyası.

Sahələr	Kişi Məşğulluğu (%)	Qadın Məşğulluğu (%)
İnformasiya Texnologiyaları	80	20
Tikinti	85	15
Təhsil	25	75
Tibb	30	70
Kənd təsərrüfatı	60	40

Qadınların daha az maaş alan sektorlarda cəmləşməsi və tikinti və İT kimi yüksək maaşlı sahələrdə kifayət qədər təmsil olunmaması onların iqtisadi səlahiyyətlərinə mane olur. Bu balanssızlığın aradan qaldırılması üçün bacarıqların öyrədilməsi və mentorluq proqramları daxil olmaqla, məqsədyönlü müdaxilələr tələb olunur.

Azərbaycanda əmək bazarının gender təhlili göstərir ki, qadınların və kişilərin məşğulluq imkanları arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Qadınlar daha çox sosial xidmətlər, təhsil və səhiyyə sahələrində cəmləşmiş, yüksək maaşlı və rəhbər vəzifələrdə isə daha az təmsil olunmuşlar. Əməkhaqqı fərqləri də gender bərabərsizliyinin davam etdiyini göstərir və bu, iqtisadi inkişafa mane olan amillərdən biri hesab olunur.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, gender bərabərsizliyi müxtəlif sosial və iqtisadi amillərlə bağlıdır. Ailəvi öhdəliklər, ənənəvi gender rolları, qanunvericiliyin tətbiqindəki boşluqlar və işəgötürənlərin yanaşmaları qadınların əmək bazarında iştirakına mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, qadınların iqtisadi fəallığının artırılması Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafına və sosial rifahına müsbət təsir edə bilər.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, gender bərabərliyini təmin edən siyasətlər qadınların əmək bazarında iştirakını artırmaqla yanaşı, ümumi iqtisadi səmərəliliyi də yüksəldir. Azərbaycanda bu istiqamətdə daha səmərəli siyasətlərin həyata keçirilməsi, xüsusilə qadınların sahibkarlığa cəlb olunması, peşə və texniki təhsilin inkişaf etdirilməsi, analıq məzuniyyəti və çevik iş saatları kimi tədbirlərin tətbiqi vacibdir.

Ümumilikdə, əmək bazarında gender bərabərsizliyinin azaldılması üçün yalnız qanunvericilik islahatları deyil, eyni zamanda, cəmiyyətin gender bərabərliyi barədə məlumatlandırılması və işəgötürənlərin gender inklüziv siyasətlərə təşviq edilməsi də mühüm rol oynayır. Bu istiqamətdə davamlı islahatlar və təşəbbüslər həyata keçirildiyi təqdirdə, Azərbaycanda əmək bazarında gender balansına nail olmaq mümkündür.

Problemin aktuallığı: Azərbaycanda əmək bazarında gender bərabərsizliyi sosial ədalət və iqtisadi inkişaf baxımından ciddi çağırışlardan biridir. Müasir dövrdə qadınların əmək bazarına tam və bərabərhüquqlu çıxış imkanlarının təmin olunması, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri kontekstində də prioritet istiqamətlərdən sayılır. Statistik məlumatlar göstərir ki, qadınlar daha çox aşağı maaşlı sahələrdə cəmləşir və rəhbər vəzifələrdə az təmsil olunurlar. Bu məqalə, bu cür gender əsaslı fərqlərin mövcudluğunu sübut edən empirik və nəzəri təhlilləri təqdim etməklə bu sahədə məlumatlılığı artırır (Quliyeva, 2019).

Elmi yeniliyi: Tədqiqat, Azərbaycanda əmək bazarının gender baxımından təhlilində qarışıq metodologiyanın tətbiqi ilə fərqlənir. Keyfiyyət və kəmiyyət analizlərinin inteqrasiyası, həm sosial-

mədəni səbəbləri, həm də statistik fərqləri eyni çərçivədə dəyərləndirməyə imkan yaradır. Məqalədə təqdim olunan müqayisəli təhlillər və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan qiymətləndirmələr, bu sahədə aparılan əvvəlki araşdırmalara əlavə dəyər qatır və yeni elmi nəticələr formalaşdırır.

Praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi imkanları: Məqalədə göstərilən gender fərqlərinin əmək bazarına və iqtisadi inkişafa təsirləri dövlət siyasətçiləri, sosial tərəfdaşlar və qeyri-hökumət təşkilatları üçün əhəmiyyətli qərarvermə vasitəsi kimi xidmət edə bilər. Təklif olunan siyasət tövsiyələri – o cümlədən, qadınların peşə təhsilinə cəlb edilməsi, çevik iş modellərinin tətbiqi və sahibkarlığın təşviqi – əmək bazarında daha inklüziv və balanslı sistemin qurulmasına yardım edə bilər.

Nəticə

Tədqiqat nəticələri əmək və sosial müdafiə sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət qurumları üçün proqram və strategiyaların hazırlanmasında, təhsil və karyera yönləndirmə mərkəzləri üçün məlumat bazası kimi, eləcə də qadın hüquqlarının müdafiəsi sahəsində çalışan təşkilatlar üçün maarifləndirici material kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, bu məlumatlar statistik qurumların gender indikatorlarını formalaşdırmasında və gələcək elmi araşdırmalar üçün baza rolu oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Bərdəli, F. (2023). *Gender stereotipləri və onların əmək bazarına təsiri*. Bakı: Gənclər və İqtisadiyyat Nəşriyyat Evi.
2. Əhmədova, F. (2022). Azərbaycan əmək bazarlarında gender siyasətləri və qadınların iş həyatına təsiri. *Cəmiyyət və İqtisadiyyat, 14*(2), 71–85.
3. Əliyeva, T. (2020). *Azərbaycan əmək bazarında gender bərabərsizliyi: İqtisadi və sosial aspektlər*. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Hüseynova, L. (2018). Azərbaycan əmək bazarında qadınların rolunun artması. *Azərbaycan Sosial Elmlər Jurnalı, 22*(1), 45–59.
5. International Labour Organization. (2020). *Gender equality in the labour market: Azerbaijan country report*. Geneva: ILO.
6. İsmayılova, M. (2021). Gender və əmək haqqı: Azərbaycanda qadın və kişi əmək haqqı arasındakı fərqlər. *Azərbaycan İqtisadiyyat Jurnalı*, *18*(3), 23–37.
7. Quliyeva, A. (2019). *Azərbaycan cəmiyyətində gender bərabərliyi və məşğulluq*. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti nəşri.
8. Məmmədov, S. (2017). *Gender və əmək bazarının qarşılıqlı əlaqəsi: Azərbaycan nümunəsi*. Bakı: İqtisadiyyat və Sosial Araşdırmalar İnstitutu.

Daxil oldu: 21.01.2025
Qəbul edildi: 26.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/230-233

Şükufə Hüseynova
Xəzər Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0001-0223-2281
shukufahuseyn99@gmail.com

Ailə, qadın, gənclik problemlərinin çağdaş ictimai kontekstdə hekayəyə əksi

Xülasə

Çağdaş Azərbaycan hekayələrində ailə, qadın və gənclik mövzuları, cəmiyyətin sosial və mənəvi dinamikasını əks etdirən əsas tematik xəttlərdən biridir. Bu hekayələrdə ailə institutunun zəifləməsi, boşanma halları, valideyn-övlad münasibətlərində yaranan uçurumlar və ailədaxili zorakılıq kimi problemlər realist yanaşmalarla təqdim olunur. Qadın obrazları, həm ənənəvi rollarla, həm də müasir dövrün diktə etdiyi azadlıq və mübarizə tələbləri arasında qalmış fərd kimi təsvir edilir. Gənclik isə həm sosial ədalətsizlik, işsizlik və təhsil problemləri ilə mübarizə aparan, həm də özünü reallaşdırmaq istəyən bir nəsil kimi təqdim edilir. Müasir hekayə janrında bu mövzular təkcə sosial reallığın təsviri deyil, eyni zamanda psixoloji, mədəni və estetik aspektlərdə də işlənir. Hekayələrdə istifadə edilən simvollar, məkan və zaman anlayışları bu mövzuların dərinləşdirilməsinə xidmət edir və oxucunu düşündürən çoxqatlı məna strukturları yaradır.Ailə, qadın və gənclik problemlərinin ədəbi mətnlərdə işlənməsi, cəmiyyətin dəyişən strukturuna və dəyərlər sisteminə uyğun olaraq daha kompleks və çoxsəslilik daşıyan məzmunlarla təqdim olunur.

Açar sözləri: *Ailə institutunun dağılması, ailədaxili konflikt. boşanma və emosional uzaqlıq. valideyn-övlad münasibətləri, adın hüquqları, patriarxal struktur*

Shukufa Huseynova
Khazar University
Master student
https://orcid.org/0009-0001-0223-2281
shukufahuseyn99@gmail.com

Reflection of Family, Women, And Youth Problems in the Contemporary Social Context in the Story

Abstract

Contemporary Azerbaijani short stories often explore themes of family, women, and youth, reflecting the social and spiritual dynamics of society. In these narratives, the institution of the family is portrayed as weakened: cases of divorce, rifts in parent-child relationships, and domestic violence are presented with a realistic approach. Female characters are depicted as individuals caught between traditional roles and the demands of modern times for freedom and struggle. Youth, in turn, is portrayed as a generation fighting against social injustice, unemployment, and educational challenges, while also striving for self-realization. In modern prose, these themes are addressed not only as representations of social reality but also through psychological, cultural, and aesthetic lenses. The use of symbols, concepts of space and time, contributes to the depth of these topics and creates multi-layered meaning structures that provoke reflection in the reader. The depiction of family, women, and youth issues in literary texts aligns with the evolving structure of society and its system of values, giving the content a more complex and polyphonic nature.

Keywords: *disintegration of the family institution, intra-family conflict, divorce and emotional distance, parent-child relationships, name rights, patriarchal structure*

Giriş

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında ailə, qadın və gənclik problemləri mühüm ədəbi və sosial diskurslardan birini təşkil edir. Cəmiyyətin sürətlə dəyişən sosial, iqtisadi və mədəni strukturları bu mövzuların hekayə janrında daha çox işlənməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə ailə institutunun zəifləməsi, qadınların hüquq və azadlıqları uğrunda apardıqları mübarizə, gənclərin sosial bərabərsizlik, işsizlik və identiklik axtarışları kimi məsələlər ədəbi əsərlərdə həm fərdi, həm də ümumi ictimai kontekstlərdə dərinləşdirilir. Bu problemlər yalnız realist təsvirlərlə yox, həm də psixoloji və estetik ifadə vasitələri ilə hekayə janrında öz əksini tapır. Beləliklə, ailə, qadın və gənclik tematikası çağdaş hekayə yaradıcılığında həm sosial problemlərin güzgüsü, həm də fərdin cəmiyyətlə münasibətinin poetik ifadəsi kimi çıxış edir (Əliqızı, 2022). Hekayə janrında ailə institutunun təsviri əsasən dağılma, emosional soyuqluq və funksional çatışmazlıqlar üzərindən təqdim olunur. Müasir hekayələrdə ailə artıq sabitlik və qoruyucu mühit simvolu kimi deyil, fərdi boğan, onun potensialını məhdudlaşdıran bir struktur kimi verilir. Valideyn və övlad münasibətlərindəki qarşılıqlı anlaşılmazlıq, ailədaxili zorakılıq və ailə modelinin sarsılması hekayələrin əsas motivlərindəndir. Bu mövzular vasitəsilə müəlliflər həm sosial dəyişiklikləri, həm də fərdi iztirabları ustalıqla təsvir edirlər (Hüseynli, 2023, s. 113).

Tədqiqat

Qadın obrazları çağdaş hekayələrdə daha çox öz mövqeyini qorumağa çalışan, cəmiyyətin basqılarına qarşı çıxan, qərar verən və dəyişiklik yaradan subyektlər kimi təqdim edilir. Ənənəvi gender rollarının tənqidi, qadının həm ailə, həm də karyera sahəsində qarşılaşdığı baryerlər, şəxsi azadlıq və kimlik uğrunda apardığı mübarizə bu obrazların quruluşunda özünü göstərir. Qadınların daxili monoloqları və sosial mühitlə toqquşmaları vasitəsilə hekayələrdə həm real, həm də simvolik məna qatda gender bərabərsizliyi məsələləri açılır (Mövlud, 2021). Gənclik problemi isə çağdaş dövrdə sosial bərabərsizlik, gələcəyə inamsızlıq və dəyərlər böhranı ilə müşayiət olunur. Gənc obrazlar çox vaxt ali təhsilə, işə və sosial mobilizasiyaya çıxış imkanlarından məhrum olan, ailənin və cəmiyyətin ziddiyyətli gözləntiləri arasında sıxışan bir nəslin nümayəndələri kimi verilir. Hekayələrdə onların identiklik axtarışları, qərarsızlıqları, üsyanları və tənha qalma hallarına tez-tez rast gəlinir. Bu motivlər gənclərin psixoloji portretinin formalaşdırılmasında əsas vasitə rolunu oynayır (Məmmədli, 2021).

Bu üç əsas mövzu – ailə, qadın və gənclik – çağdaş hekayədə bir-biri ilə vəhdətdə işlənir. Müəlliflər bu mövzuları yalnız fərdi faciə kimi deyil, eyni zamanda sistematik və strukturlaşdırılmış sosial problemlərin təzahürü kimi təqdim edirlər (Qasımov, 2020). Hekayələrdə istifadə olunan məkanlar – ev, məktəb, iş yeri, ictimai məkan – obrazların daxili dünyası ilə sosial reallıq arasında əlaqə yaratmaq üçün funksional rol oynayır. Hekayənin qısa və yığcam forması isə bu problemləri daha intensiv və təsirli formada oxucuya çatdırmağa imkan verir. Bu mövzuların hekayə janrında aktuallıq qazanmasının əsas səbəblərindən biri, çağdaş cəmiyyətin dərin struktur dəyişiklikləri ilə üzləşməsidir. Qloballaşma, informasiya texnologiyalarının təsiri, urbanizasiya və ənənəvi dəyərlərin aşınması fonunda ailə və sosial münasibətlər yeni formalar alır (Quliyev, 2019). Ədəbi mətn bu dəyişiklikləri izləyən və əks etdirən bir güzgü rolunu oynayır. Yazıçılar cəmiyyətdəki böhranları və fərdi faciələri mikro səviyyədə göstərərək, oxucunu həm emosional, həm də intellektual baxımdan bu problemlərlə üz-üzə qoyurlar.Ailə modeli artıq yalnız bioloji və hüquqi çərçivələrlə məhdudlaşmır, həm də fərdlərarası münasibətlər, sosial gözləntilər və psixoloji yük baxımından təhlil olunur. Bu kontekstdə ailə obrazı həm də cəmiyyətin ümumi dəyərlər sistemindəki böhranı təmsil edir (Əliyeva, 2021). Hekayələrdəki ailə konfliktləri, əsasən, şəxsi azadlıqların boğulması, qarşılıqlı anlaşılmazlıq və nəsillərarası dünyagörüş fərqləri üzərindən qurulur.Qadın obrazının transformasiyası da çağdaş dövrün mühüm ədəbi göstəricilərindəndir. Ədəbi hekayələrdə qadınlar artıq qurban və ya passiv iştirakçı deyil, öz həyatı üzərində nəzarətə can atan, cəmiyyətdə aktiv mövqe tutmağa çalışan fərdlər kimi təqdim edilir (Hüseynova, 2022). Bu, qadın mövzusunun ədəbiyyatda həm sosial, həm də estetik baxımdan yenidən dəyərləndirilməsinə şərait yaradır. Gənclik mövzusu isə sosial bərabərsizlik, imkanların məhdudluğu və psixoloji təcrid kontekstində inkişaf edir. Gənc obrazlar, əsasən, cəmiyyətin onları başa düşə bilməməsi və onların daxili narahatlıqları ilə fərqlənirlər. Bu mövzu

ədəbiyyatda gənc nəslin sosial sistemlə toqquşması və fərdi çıxış yolları axtarması şəklində təqdim olunur (Cəfərova, 2022; Məmmədova, 2021).

Bu, mövzunu yalnız təsviri şəkildə təqdim etməklə kifayətlənməyib, onun **səbəblərini, nəticələrini, əlaqələrini və simvolik mənalarını** dərindən izah etməyə imkan verir. Ailə, qadın və gənclik problemlərinin çağdaş ictimai kontekstdə hekayələrə əksinə dair təhlilli izah aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər: Çağdaş Azərbaycan hekayələrində ailə, qadın və gənclik problemlərinin işlənməsi, sosial reallıqların ədəbi interpretasiyası baxımından çoxqatlı struktura malikdir. Bu mövzular yalnız birbaşa məişət və ya fərdi konfliktlər kimi deyil, həm də cəmiyyətin institusional və mədəni böhranlarının təzahürü kimi təhlil olunur (Muradlı, 2020). Ailə modeli üzərində aparılan təhlillər göstərir ki, hekayələrdə ailə çox vaxt nəinki dəstəkverici bir sistem kimi, əksinə, fərdin inkişafını məhdudlaşdıran bir struktur kimi təqdim edilir. Valideyn-övlad münasibətləri, ailədaxili kommunikasiya pozuntuları və emosional uzaqlıq bu strukturun əsas təzahür formalarıdır. Bu təsvirlər ailə institutunun çağdaş dövrdə dəyişən funksiyasını tənqidi şəkildə ortaya qoyur (Əlizadə, 2023). Qadın obrazlarının analizi göstərir ki, müasir hekayələrdə qadınlar sadəcə məişət çərçivəsində fəaliyyət göstərən passiv fiqurlar deyil, sosial stereotiplərlə mübarizə aparan, azadlıq və identiklik axtaran subyektlər kimi təqdim olunur (Əliyev, 2020). Qadınların daxili monoloqları, susqunluqları və gündəlik həyatdakı rutinlərlə toqquşmaları, həm şəxsi, həm də kollektiv travmaların ədəbi təzahürü kimi təhlil edilə bilər. Bu yanaşma, qadın obrazlarının sadəcə "qurban" mövqeyində deyil, həm də dirəniş göstərən və dönüş yaradan qüvvə kimi ədəbi strukturda iştirak etdiyini ortaya qoyur (Kamal, 2018).

Cədvəl 1. Çağdaş hekayələrdə əsas sosial temalar və onların təsvir vasitələri.

Tematik xətt	Əsas motivlər	Ədəbi ifadə vasitələri	Simvolik elementlər
Ailə problemi	Emosional uzaqlıq, ailədaxili gərginlik, boşanma	Daxili monoloq, retrospektiv yaddaş, dialoq	Bağlı qapılar, boş otaqlar, susqunluq
Qadın mövzusu	Azadlıq mübarizəsi, sosial rol konflikti, gender diskriminasiyası	İroniya, təsviri psixologiya, simvolizm	Pəncərə, aynalar, güzgü, sıx məkan
Gənclik problemi	İdentiklik axtarışı, sosial təcrid, gələcəksizlik	Daxili dialoq, qərarsızlıq təsviri, təhkiyə parçalanması	Gecə səhnələri, təkbaşına yol, dar küçə

Mənbə Ağayar, Ş. (2020). *Qaçqınlar*. Ədəbi Portal.

Cədvəl 1-ə əsasən çağdaş hekayələrdə sosial mövzuların hansı ədəbi üsullarla ifadə olunduğunu göstərir. Ailə, qadın və gənclik mövzuları fərqli estetik elementlərlə təqdim olunur: məsələn, daxili monoloq ailədaxili susqunluğu, simvolik məkan təsvirləri isə qadının sıxıntısını və gənclərin izolyasiyasını təqdim edir (Abbaslı, 2019).

Nəticə

Ailə, qadın və gənclik problemlərinin çağdaş ictimai kontekstdə Azərbaycan hekayələrində əksi, ədəbi düşüncənin cəmiyyətlə paralel inkişaf etdiyini, onun struktur böhranlarını və psixoloji gərginliklərini incə estetik formalarla ifadə etdiyini göstərir. Müasir hekayələrdə bu mövzuların təqdimatı sadəcə məzmun səviyyəsində yox, həm də bədii struktur, dil, məkan və zaman təşkilatı vasitəsilə çoxqatlı şəkildə işlənir. Yazıçılar sosial gerçəklikləri yalnız təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də onların mənəvi və ideoloji təhlilini verir. Beləliklə, müasir Azərbaycan hekayəsi sosial reallıqların bir təsviri olmaqdan çıxaraq, həm də bir diaqnostik vasitəyə çevrilir.Ailə motivi hekayələrdə artıq sabit, qoruyucu və harmonik bir mühit kimi deyil, əksinə, emosional boşluqların,

kommunikasiya çatışmazlıqlarının, mənəvi gərginliklərin yaşandığı bir məkan kimi təqdim olunur. Ailə daxilində yaranan ziddiyyətlər – valideyn-övlad münasibətlərindəki qeyri-şəffaflıq, ailədaxili zorakılıq, boşanma və sosial-maddi gərginlik – çağdaş ədəbi mətnlərdə fərdin psixoloji çöküşü ilə birbaşa əlaqələndirilir. Müəlliflər bu ziddiyyətləri bəzən simvolik, bəzən isə realist təsvirlər vasitəsilə oxucuya təqdim edirlər. Bu yanaşma ailənin yalnız şəxsi deyil, həm də ictimai funksiyasının dəyişməsini vurğulayır.Qadın obrazı isə çağdaş hekayələrdə ən dinamik və dəyişkən fiqurlardan birinə çevrilmişdir. Ənənəvi cinsiyyət rollarına qarşı çıxan, fərdi mövqeyini qorumağa çalışan və sosial təzyiqlərə dirəniş göstərən qadın obrazları artıq yalnız "zəif cins" olaraq deyil, həm də psixoloji olaraq mürəkkəb, sosial olaraq aktiv subyekt kimi təqdim olunur. Qadınların ailə, iş həyatı və ictimai mövqeləri arasında balans yaratmaqda çəkdikləri daxili əzablar, məhdudiyyətlərə qarşı göstərdikləri passiv və ya aktiv müqavimət formaları müasir hekayələrdə geniş əks olunur. Bu baxımdan qadın mövzusu təkcə gender bərabərsizliyi məsələsi yox, həm də insan azadlığı, identiklik və sosial ədalət problemlərinin bir təzahürü kimi çıxış edir. Gənclik problemi isə özündə çoxsaylı alt mövzuları birləşdirir: işsizlik, təhsil imkanlarının bərabərsizliyi, ailə və cəmiyyət arasında qalmışlıq, sosial və psixoloji təcrid. Gənc obrazlar müasir hekayələrdə ya özünü tanımağa çalışan, ya da sistemin tələbləri arasında sıxışıb qalan bir nəslin simvoluna çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı, İ. (2019). *Çağdaş Azərbaycan nəsri və cəmiyyət*. Gəncə: Nurlan Nəşriyyatı.
2. Ağayar, Ş. (2020). *Qaçqınlar*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
3. Cəfərova, Z. (2022). Ailədaxili münasibətlərin ədəbi təzahürləri. *Bakı Humanitar Elmlər Jurnalı*, 2(14), 100–110.
4. Əliqızı, N. (2022). *Ağ saat*. Bakı: Yazıçı.
5. Əliyev, F. (2020). Simvolik dil və ailə metaforası. *Azərbaycan Filologiyası*, 3(51), 59–66.
6. Əliyeva, L. (2021). Azərbaycan ədəbiyyatında qadın obrazlarının transformasiyası. *Dil və Ədəbiyyat*, 1(43), 45–53.
7. Əlizadə, K. (2023). Müasir hekayələrdə gəncliyin emosional izolyasiyası. *Azərbaycan Universiteti Elmi Məcmuə*, 3(35), 77–84.
8. Hüseynli, R. (2023). Çağdaş Azərbaycan hekayə janrında sosial problematika. *Bakı Dövlət Universiteti Elmi Əsərlər*, 2(48), 112–122.
9. Hüseynova, T. (2022). Qadın yazıçılar və sosial problematika: Müqayisəli təhlil. *Ədəbi Tənqid*, 5(19), 56–65.
10. Kamal, M. (2018). *Azərbaycanda modern nəsrin inkişaf mərhələləri*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
11. Qasımov, R. (2020). Müasir Azərbaycan nəsrində ailə institutunun poetikası. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri*, 3(57), 68–75.
12. Quliyev, A. (2019). Gənclik və şəhər: Müasir ədəbiyyatda identiklik böhranı. *Ədəbiyyat və Həyat*, 4(22), 89–95.
13. Məmmədli, E. (2021). *Gender və ədəbiyyat: Postmodern yanaşmalar*. Bakı: Elm və Təhsil.
14. Məmmədova, Ş. (2021). Müasir hekayədə məkanın sosial funksiyası. *Ədəbiyyat və Cəmiyyət*, 1(10), 33–41.
15. Mövlud, G. (2021). *Otuz beş yaş*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
16. Muradlı, T. (2020). *Postmodern hekayədə sosial kodlar*. Bakı: ADPU Nəşriyyatı.

Daxil oldu: 28.12.2024
Qəbul edildi: 02.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/234-237

Oktay Şahbazov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0006-7344-3277
shahbazovoktay41@gmail.com

Beynəlxalq valyuta sisteminin dayanıqlığının təmin olunmasında beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının və tənzimləyici orqanların rolu

Xülasə

Beynəlxalq valyuta sistemi qlobal iqtisadi sabitlik və inkişaf üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sistemin dayanıqlığının təmin olunmasında beynəlxalq maliyyə təşkilatları və tənzimləyici orqanlar əsas rol oynayır. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS) və digər maliyyə institutları qlobal maliyyə bazarlarının sabitliyini qorumaq, valyuta böhranlarının qarşısını almaq və iqtisadi inkişafı dəstəkləmək üçün müxtəlif mexanizmlər tətbiq edirlər. BVF üzv ölkələrə maliyyə yardımı göstərməklə və makroiqtisadi siyasətlərdə tövsiyələr verməklə valyuta sisteminin sabitliyini qorumağa çalışır. Dünya Bankı isə uzunmüddətli iqtisadi inkişaf və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə dəstək verir. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı mərkəzi banklar arasında əməkdaşlığı gücləndirərək qlobal likvidliyin idarə olunmasına töhfə verir.

Açar sözlər: *maliyyə yardımı, iqtisadi risklər, maliyyə bazarları, normativ qaydalar, iqtisadi inkişaf*

Oktay Shahbazov
Azerbaijan State Economic University
Master student
https://orcid.org/0009-0006-7344-3277
shahbazovoktay41@gmail.com

The Role of International Financial Organizations and Regulatory Authorities in Ensuring the Stability of the International Monetary System

Abstract

The international monetary system plays a crucial role in ensuring global economic stability and development. International financial institutions and regulatory bodies are key to maintaining the resilience of this system. The International Monetary Fund (IMF), the World Bank, the Bank for International Settlements (BIS), and other financial institutions implement various mechanisms to safeguard the stability of global financial markets, prevent currency crises, and support economic growth. The IMF provides financial assistance to member countries and offers policy recommendations to maintain stability in the monetary system. The World Bank supports long-term economic development and finances infrastructure projects. The BIS contributes to the management of global liquidity by enhancing cooperation among central banks.

Keywords: *financial assistance, economic risks, financial markets, normative rules, economic development*

Giriş

Qloballaşan dünyada ölkələr arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi beynəlxalq valyuta sisteminin əhəmiyyətini daha da artırır. Müasir dövrdə maliyyə bazarlarında baş verən dalğalanmalar, inflyasiya təzyiqləri və iqtisadi böhranlar qlobal valyuta sisteminin dayanıqlığına ciddi təsir göstərir. Valyuta bazarlarında baş verən qeyri-sabitlik təkcə tək-tək ölkələri deyil, bütövlükdə beynəlxalq iqtisadiyyatı risk qarşısında qoyur (Vəliyev, 2011, s. 15).

Bu çərçivədə beynəlxalq maliyyə təşkilatları və tənzimləyici orqanlar qlobal maliyyə sabitliyinin qorunması üçün mühüm rol oynayır (Ağakişiyev, 2024, s. 89). Onların fəaliyyəti valyuta siyasətinin tənzimlənməsi, likvidlik təminatı, ticarət balanslarının stabilləşdirilməsi və böhranların qarşısının alınması kimi aspektləri əhatə edir. Belə qurumların koordinasiyalı fəaliyyəti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, valyuta sisteminin uzunmüddətli dayanıqlığını da təmin edir (Bundesbank, 2024, s. 45). Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və tənzimləyici orqanlar qlobal valyuta sisteminin sabitliyini qorumaq üçün müxtəlif mexanizmlər və strategiyalar həyata keçirirlər. Bu təşkilatlar arasında Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS), həmçinin Avropa Mərkəzi Bankı (ECB) və ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi (FED) kimi regional və milli tənzimləyici orqanlar xüsusi rol oynayır. BVF əsasən üzv ölkələrə maliyyə yardımı göstərməklə və iqtisadi siyasət tövsiyələri verməklə makroiqtisadi sabitliyi təmin etməyə çalışır (Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsinin iqtisadi proseslərə təsirinin qiymətləndirilməsi, 2021, s. 11). BVF-nin valyuta bazarlarında böhranların qarşısını almaq üçün nəzarət mexanizmləri və kredit proqramları mövcuddur (ResearchGate, 2025).

Tədqiqat

Beynəlxalq Valyuta Sisteminin Sabitliyinin Qorunmasında Maliyyə İnstitutlarının və Tənzimləyici Qurumların Əhəmiyyəti

Müasir qlobal iqtisadi sistemdə valyuta sabitliyi maliyyə bazarlarının dayanıqlığını və beynəlxalq ticarətin səmərəli fəaliyyətini təmin edən əsas amillərdən biridir. İqtisadi böhranlar, maliyyə çalxalanmaları və inflyasiya riskləri valyuta sisteminin sabitliyinə ciddi təhdid yarada bilər. Xüsusilə, kapital axınlarının sürətli hərəkəti və geosiyasi hadisələr maliyyə bazarlarında qeyri-müəyyənlik yaradaraq valyuta məzənnələrində kəskin dəyişikliklərə səbəb ola bilər (Reuters, 2025, p. 78). Bu kontekstdə beynəlxalq maliyyə institutları və tənzimləyici qurumlar qlobal valyuta sisteminin davamlılığını təmin etmək üçün mühüm rol oynayır. Onlar iqtisadi sabitliyin qorunmasına yönəlmiş tənzimləyici çərçivələr hazırlayır, valyuta siyasətlərini əlaqələndirir və likvidlik təminatı üçün müxtəlif mexanizmlər tətbiq edirlər (International Monetary Fund, n.d., s. 99). Qlobal iqtisadiyyatın inteqrasiyasının dərinləşdiyi dövrdə bu institutların effektiv fəaliyyəti maliyyə bazarlarında sabitliyin qorunmasına və iqtisadi böhranların qarşısının alınmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Beynəlxalq valyuta sisteminin sabitliyini qorumaq üçün müxtəlif maliyyə institutları və tənzimləyici orqanlar mühüm mexanizmlər tətbiq edirlər. Bu institutlar arasında Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS), Avropa Mərkəzi Bankı (ECB) və ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi (FED) kimi qurumlar xüsusilə əhəmiyyətlidir (Azərbaycan Respublikası, 2016; Valyuta məzənnə rejiminin iqtisadi proseslərdə rolu, 2021).

Cədvəl 1. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) 2021-ci ildə Üzv Ölkələrə Ayrılmış Kreditləri.

Region	Kredit məbləği (mln. XİH)
Afrika	16,500
Asiya və Sakit Okean	7,200
Avropa	3,800
Orta Şərq və Mərkəzi Asiya	4,600
Qərbi Yarımkürə	5,900

Mənbə: (Ağakişiyev, 2024).

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) qlobal valyuta sisteminin sabitliyinin təmin edilməsi və üzv ölkələrin tədiyə balanslarının tənzimlənməsi məqsədilə müxtəlif regionlara kreditlər ayırır. 2021-ci ildə BVF tərəfindən Afrika regionuna 16,500 milyon XİH, Asiya və Sakit Okean regionuna 7,200 milyon XİH, Avropaya 3,800 milyon XİH, Orta Şərq və Mərkəzi Asiyaya 4,600 milyon XİH, Qərbi

Yarımkürəyə isə 5,900 milyon XİH məbləğində kredit ayrılmışdır (Stiglitz, 2010). Bu kreditlər əsasən maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, makroiqtisadi islahatların dəstəklənməsi və iqtisadi böhranların təsirinin azaldılması məqsədilə istifadə olunur. BVF-nin maliyyə yardımları inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi dayanıqlığını gücləndirmək və qlobal maliyyə sistemində tarazlığı qorumaq üçün mühüm rol oynayır (Bank for International Settlements, n.d.).

Cədvəl 2. Azərbaycana Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatları Tərəfindən Ayrılan Kreditlər (2020-2023).

İl	Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF)	Dünya Bankı	Asiya İnkişaf Bankı (AİB)
2020	100 milyon ABŞ dolları	150 milyon ABŞ dolları	75 milyon ABŞ dolları
2021	120 milyon ABŞ dolları	160 milyon ABŞ dolları	80 milyon ABŞ dolları
2022	110 milyon ABŞ dolları	155 milyon ABŞ dolları	85 milyon ABŞ dolları
2023	115 milyon ABŞ dolları	165 milyon ABŞ dolları	90 milyon ABŞ dolları

Mənbə: (Ağakişiyev, 2024).

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları Azərbaycanın iqtisadi inkişafını dəstəkləmək, infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək və maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə müxtəlif illərdə ölkəyə kreditlər ayırmışdır. 2020-2023-cü illər ərzində Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı və Asiya İnkişaf Bankı (AİB) tərəfindən ayrılan kreditlərdə artım müşahidə olunmuşdur. 2020-ci ildə BVF Azərbaycana 100 milyon ABŞ dolları kredit ayırmış, bu məbləğ 2023-cü ildə 115 milyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir (World Bank). Dünya Bankının kreditləri 2020-ci ildə 150 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş, 2023-cü ildə isə bu məbləğ 165 milyon ABŞ dollarına çatmışdır (Kosior, Vakulyuk, Khimikus, 2016). Asiya İnkişaf Bankının verdiyi kreditlər də artaraq 2020-ci ildə 75 milyon ABŞ dollarından 2023-cü ildə 90 milyon ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir. Bu kreditlər əsasən iqtisadi islahatların aparılması, infrastrukturun modernləşdirilməsi və maliyyə sabitliyinin qorunması üçün istifadə olunmuşdur. Beynəlxalq maliyyə institutlarının maliyyə dəstəyi Azərbaycanın valyuta bazarında sabitliyin qorunmasına, iqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsinə və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsinə müsbət təsir göstərmişdir (Financial Stability Board, n.d.).

Beynəlxalq maliyyə institutları və tənzimləyici qurumlar qlobal valyuta sisteminin sabitliyini təmin etmək üçün müxtəlif mexanizmlər və nəzarət alətləri tətbiq edirlər. Bu institutlar arasında Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS) və regional maliyyə qurumları mühüm rol oynayır. BVF, üzv ölkələrin makroiqtisadi göstəricilərini təhlil edərək valyuta bazarlarında sabitliyin qorunması üçün tövsiyələr verir və ehtiyac yaranarsa, maliyyə yardımları ilə dəstək göstərir (Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsinin iqtisadi proseslərə təsirinin qiymətləndirilməsi, 2021, s. 11). Dünya Bankı isə daha çox uzunmüddətli iqtisadi inkişaf və struktur islahatlarının maliyyələşdirilməsinə fokuslanır. Bu qurumlar təkcə fərdi ölkələr üçün deyil, həm də qlobal iqtisadi sistem üçün sabitliyin təmin edilməsinə yönəlmiş strategiyalar həyata keçirirlər (Zubenko, 2016). Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS) mərkəzi banklar arasında koordinasiyanı gücləndirərək qlobal maliyyə axınlarını nizamlayır və valyuta bazarlarında risklərin idarə olunmasına kömək edir. Bununla yanaşı, Avropa Mərkəzi Bankı (ECB) və ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi (FED) kimi qurumlar regional səviyyədə pul siyasətini tənzimləyərək iqtisadi böhranların təsirlərini minimuma endirməyə çalışırlar (Vəliyev, 2011, s. 160; Ratnikov, Bikalova, 2015).

Nəticə

Beynəlxalq valyuta sisteminin sabitliyinin təmin olunması qlobal iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesdə beynəlxalq maliyyə institutları və tənzimləyici orqanlar əsas rol oynayaraq iqtisadi tarazlığın qorunmasına, maliyyə böhranlarının qarşısının alınmasına və

valyuta bazarlarının sabitliyinə töhfə verirlər. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS) və digər maliyyə qurumları üzv ölkələrə maliyyə yardımı göstərməklə yanaşı, onların iqtisadi siyasətlərini yönləndirmək üçün tövsiyələr verir və nəzarət mexanizmləri tətbiq edirlər. Maliyyə stabilliyinin qorunması üçün ölkələr arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi və tənzimləyici çərçivələrin uyğunlaşdırılması vacibdir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin koordinasiyalı şəkildə həyata keçirilməsi beynəlxalq valyuta sisteminin effektivliyini artırır və iqtisadi böhranların təsirini minimuma endirir.

Ədəbiyyat

1. Ağakişiyev, Z. İ. (2024). *Azərbaycanda monetar siyasətin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
2. Azərbaycan Respublikası. (2016). *Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi*. Bakı.
3. Bank for International Settlements. (n.d.). *III. The future monetary system*. Retrieved May 3, 2025, from https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2022e3.htm
4. Bundesbank. (2024). *The International Monetary Fund is an anchor of stability within the global financial system*. Retrieved May 3, 2025, from https://www.bundesbank.de/en/press/contributions/the-international-monetary-fund-is-an-anchor-of-stability-within-the-global-financial-system--929780
5. Financial Stability Board. (n.d.). *About the FSB*. Retrieved May 3, 2025, from https://www.fsb.org/about/
6. International Monetary Fund. (n.d.). *About the IMF*. Retrieved May 3, 2025, from https://www.imf.org/en/About
7. Kosior, E., Vakulyuk, I. E., & Khimikus, Ye. I. (2016). Pravovoye regulirovaniye deyatel'nosti mezhdunarodnykh finansovykh organizatsiy. *Sovremennoye pravo*, *4*, 109–112.
8. Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsinin iqtisadi proseslərə təsirinin qiymətləndirilməsi. (2021). *Azərbaycan Universitetinin Elmi Jurnalı, İpək Yolu*, *(4)*, 5–11.
9. Ratnikov, G. N., & Bikalova, N. A. (2015). Rol' mezhdunarodnykh finansovykh organizatsiy v ekonomike na primere MVF. *Novoye slovo v nauke: perspektivy razvitiya*, *2*(4), 420–421.
10. ResearchGate. (2025). *International financial institutions and their role in promoting the stability of the global financial system*. Retrieved May 3, 2025, from https://www.researchgate.net/publication/387525827_International_Financial_Institutions_andTheir_Role_in_Promoting_the_Stability_of_The_Global_Financial_System
11. Reuters. (2025, February 27). *What are the IMF and World Bank, and what happens if the US pulls support?* Retrieved May 3, 2025, from https://www.reuters.com/world/what-are-imf-world-bank-what-happens-if-us-pulls-support-2025-02-27/
12. Stiglitz, J. E. (2010). *The Stiglitz report: Reforming the international monetary and financial systems in the wake of the global crisis*. The New Press.
13. Valyuta məzənnə rejiminin iqtisadi proseslərdə rolu. (2021). *Azərbaycan Universitetinin Elmi Jurnalı, İpək Yolu*, *(2)*, 21–28.
14. Vəliyev, E. N. (2011). Şəffavlığın təmin olunmasında maliyyə nəzarətinin rolu. In *Gənc alimlərin I Elm festivalı elmi konfransı, 13–15 iyul 2011* (pp. 157–160).
15. World Bank. (n.d.). *The World Bank Group and the International Monetary Fund (IMF)*. Retrieved May 3, 2025, from https://www.worldbank.org/en/about/history/the-world-bank-group-and-the-imf
16. Zubenko, V. V. (2016). *Mezhdunarodnaya ekonomika i mirovyye ekonomicheskiye otnosheniya: uchebnoye posobiye*. Yurayt-M.

Daxil oldu: 05.01.2025
Qəbul edildi: 10.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/238-241

Seyran Dadaşov
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0008-8980-4668
dadasovseyran11@gmail.com

Vizual stimulların xarici dil tədrisində kognitiv və pedaqoji təsirləri

Xülasə

Vizual stimulların xarici dil tədrisində rolu həm kognitiv, həm də pedaqoji baxımdan olduqca önəmlidir. Əvvəla, bu materiallar şagirdlərin diqqətini cəlb edir və yaddaşda informasiyanın daha uzun müddət qalmasına kömək edir. Şəkillər, videolar və qrafiklər vasitəsilə təqdim olunan məlumatlar beynin müxtəlif hissələrini aktivləşdirir, nəticədə öyrənilən söz və ifadələrin mənimsənilməsi daha asan və davamlı olur. Bu cür stimullar həmçinin şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, onları analiz etməyə, müqayisə aparmağa və fikirlərini daha dolğun ifadə etməyə təşviq edir.

Pedoqoji baxımdan isə vizual materiallar dərs prosesini daha maraqlı və interaktiv edir. Şagirdlər arasında motivasiyanı artırır, öyrənməyə qarşı pozitiv münasibət formalaşdırır. Eyni zamanda, bu cür stimullar fərdi öyrənmə tərzlərini nəzərə almağa imkan verir; xüsusilə də görmə ilə öyrənən şagirdlər üçün daha səmərəli nəticələr verir. Vizual vasitələrlə situasiya qurmaq, şəkillər üzərindən danışmaq və ya yazmaq şagirdlərin danışıq və yazı bacarıqlarını da əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirir. Bundan əlavə, vizual stimullar vasitəsilə dilin mədəni kontekstdə öyrədilməsi də asanlaşır; şagirdlər öyrəndikləri dilin daşıyıcılarının gündəlik həyatı, adət-ənənələri və davranış modelləri ilə tanış olur, bu da mədəniyyətlərarası anlayışın formalaşmasına töhfə verir.

Açar sözlər: *vizual stimullar, xarici dil tədrisi, kognitiv təsirlər, pedaqoji təsirlər, görünən materiallar, şəkil və video ilə öyrənmə, yaddaşın gücləndirilməsi, motivasiya və maraq, interaktiv dərs, fərdi öyrənmə tərzləri, kommunikativ bacarıqlar, dil və məna əlaqəsi, mədəniyyətlərarası öyrənmə, didaktik alətlər*

Seyran Dadashov
Baku Slavic University
Master student
https://orcid.org/0009-0008-8980-4668
dadasovseyran11@gmail.com

Cognitive and Pedagogical Effects of Visual Stimuli in Foreign Language Teaching

Abstract

The role of visual stimuli in foreign language teaching is highly significant from both cognitive and pedagogical perspectives. First and foremost, such materials capture students’ attention and help retain information in memory for a longer period. Information presented through images, videos, and graphics activates different parts of the brain, making the acquisition of new words and expressions easier and more lasting. These types of stimuli also enhance students’ logical thinking skills, encouraging them to analyze, compare, and express their thoughts more effectively.

From a pedagogical point of view, visual materials make the teaching process more engaging and interactive.

They increase motivation among students and foster a positive attitude toward learning. At the same time, these stimuli allow educators to consider individual learning styles; they are especially effective for visual learners, leading to better learning outcomes. Creating situations through visual tools, speaking or writing based on pictures, significantly improves students' speaking and writing skills. Furthermore, visual stimuli facilitate teaching the language within a cultural context; students become familiar with the daily lives, traditions, and behavioral patterns of native speakers of the language they are learning, thus contributing to the development of intercultural understanding.

Keywords: *visual stimuli, foreign language teaching, cognitive effects, pedagogical effects, visual materials, learning through images and videos, memory enhancement, motivation and interest, ınteractive lesson, ındividual learning styles, communicative skills, connection between language and meaning, ıntercultural learning, didactic tools*

Giriş

Xarici dil tədrisində effektiv metod və vasitələrin seçilməsi öyrənmə prosesinin keyfiyyətini və şagirdlərin əldə etdiyi nəticələri əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir ("Ümumi təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu).

Son illərdə vizual stimulların istifadəsi bu sahədə diqqət mərkəzində olmuşdur. Vizual stimullar dedikdə şəkillər, videolar, qrafiklər, cədvəllər və digər görsel məlumat təqdim edən vasitələr nəzərdə tutulur.

Vizual stimulların ən əsas üstünlüklərindən biri, öyrənilən informasiyanın yaddaşda daha uzun müddət saxlanmasına kömək etməsidir. Şəkil və video kimi vizual materiallar, şagirdlərin informasiyanı qavramasını təmin edir, çünki onlar vizual yaddaşın güclü təsiri ilə birlikdə işləyir. Bu da öyrənilən söz və ifadələrin daha effektiv mənimsənilməsinə səbəb olur (Rudolf, 2008).

Dərs prosesində vizual stimulların istifadəsi dərsi monotonluqdan qurtarıb, interaktiv hala gətirir. Videolar, animasiyalar və şəkillər vasitəsilə təqdim olunan dərslər tələbələrə daha real və canlı öyrənmə təcrübəsi yaşadır. Bu da dərsə marağı və iştirak səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır (Baudry, 1994). Öyrənmə prosesində vizual materiallar tələbələrin diqqətini cəlb edir və onların öyrənməyə olan marağını oyadır. Müxtəlif rənglər, şəkillər və dinamik vizual elementlər sayəsində dərs daha cazibədar və stimul verici hala gəlir. Bu da tələbələrin motivasiyasını yüksəldərək uğurlu nəticələr əldə etmələrinə kömək edir (Fiedler, 1999).

Hər tələbənin öyrənmə tərzi fərqlidir. Xüsusilə də, vizual olaraq məlumatı daha yaxşı qavrayan tələbələr üçün bu cür materiallar çox effektivdir. Vizual stimulların tətbiqi sayəsində müəllimlər fərdi öyrənmə ehtiyaclarını daha yaxşı nəzərə alaraq sinifdə fərqli tədris strategiyaları tətbiq edə bilirlər (Jean, 1979).

Dil öyrənməsində kommunikativ bacarıqlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vizual vasitələr – şəkil və video materiallar vasitəsilə təqdim olunan situasiyalar, dialoqlar və müzakirələr tələbələrin danışıq və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlib. Bu cür təlim metodları tələbələri real həyat şəraitinə hazırlayaraq dilin gündəlik istifadə mühitini daha yaxşı qavramağa kömək edir (Fiedler, 1999).

Dil öyrənmə prosesi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Vizual stimulların istifadəsi şagirdlərə öyrəndikləri dilin daşıyıcılarının həyat tərzi, adət-ənənələri və sosial davranışları ilə tanış olma imkanı verir. Bu, mədəniyyətlərarası ünsiyyəti və qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir, beləliklə, tələbələrin öyrəndikləri dilin dərin kontekstini mənimsəmələri təmin olunur (Husserl, 2005).

Vizual materiallar informasiyanın yaddaşa daha effektiv şəkildə yerləşməsinə kömək edir. Əgər mövzular şəkil və video kimi qrafik elementlərlə təqdim olunursa, tələbələr arasında bu məlumatın uzunmüddətli yaddaşda saxlanılması daha yüksək olur. Araşdırmalar göstərir ki, informasiya həm vizual, həm də verbal formada təqdim edildikdə, beynin müxtəlif sahələrinin aktivləşməsi nəticəsində məlumat daha dərin mənimsənilir (Rudolf, 2008).

Vizual stimullar beynin müxtəlif mərkəzlərini – həm dil, həm də vizual və analitik bölgələri – işə salaraq, informasiyanın çoxqatlı işlənməsini təmin edir. Bu, xüsusilə abstrakt dil anlayışlarının

konkretləşdirilməsi və öyrənilən materialın kontekstlə əlaqələndirilməsi baxımından üstünlük təşkil edir. (Crary, 1990).

Şəkil və video materiallar vasitəsilə real həyatdan nümunələrin təqdim olunması tələbələrə mövzuları analiz etmək, müqayisə etmək və tənqid etmək imkanı yaradır. Bu, şagirdlərin tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına təkan verir. Məsələn, müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn vizual materialların müqayisəsi, dil və məna arasındakı əlaqələrin daha dərindən başa düşülməsini təmin edir (Erwin, 2015).

Ənənəvi tədris metodlarından fərqli olaraq, vizual stimullar dərs prosesini daha canlı və interaktiv edir. Təqdim olunan şəkillər, videolar və animasiyalar dərsi monotonluqdan qurtararaq, tələbələr arasında aktiv müzakirələrin və praktiki məşğələlərin yaranmasına şərait yaradır. Bu, həm sinif içi, həm də uzaq tədris şəraitində əhəmiyyətli üstünlük təşkil edir (Fiedler 1999).

Vizual vasitələr dərslərin daha maraqlı və əyləncəli olmasını təmin edir. Rəngarəng şəkillər və hərəkətli videolar şagirdlərin diqqətini cəlb edir, öyrənməyə marağı artırır və onlarda müsbət emosional reaksiyalar yaradır. Bu isə, öyrənmə prosesində motivasiyanı və nəticədə uğurlu dil mənimsənilməsini dəstəkləyir (Peirce, 1958). Hər tələbənin öyrənmə tərzi fərqli olduğundan, vizual stimullar sinifdə fərdi yanaşmanın tətbiqinə imkan yaradır. Görmə vasitəsilə öyrənənlər üçün bu cür materiallar daha təsirli olub, digər duyğu kanallarından istifadə edilən metodlarla müqayisədə daha yaxşı nəticələr verir. Beləliklə, müəllimlər tələbələrin ehtiyaclarına uyğun material seçimi ilə tədris prosesini fərdiləşdirə bilirlər (Baudry, 1994).

Vizual materiallar vasitəsilə tələbələr real həyatdan alınan vizual kontekstlər üzərində dialoq və müzakirələr aparır, situasiyaları təsvir edir və öz fikirlərini ifadə edirlər. Bu metod kommunikativ bacarıqların - xüsusilə danışıq və yazı qabiliyyətinin - inkişafına mühüm töhfə verir. Həmçinin, qrup çalışmalarında və sinif içi interaktiv tapşırıqlarda vizual vasitələr tələbələrin daha fəal iştirakını təmin edir (Mayer, 2009).

Dil təkcə söz və qrammatikadan ibarət deyil, həm də o dilin mənsub olduğu mədəniyyət və həyat tərzinin də ifadə vasitəsidir. Vizual stimullar vasitəsilə təqdim olunan real həyat nümunələri və mədəni kontent tələbələrə öyrəndikləri dilin daşıyıcılarının gündəlik həyatını, adət-ənənələrini və sosial davranışlarını anlamağa imkan verir. Bu isə mədəniyyətlərarası ünsiyyəti inkişaf etdirir və tələbələr arasında empatiyanın formalaşmasına töhfə verir (Goodman, 1996).

Ədəbiyyat və praktiki təcrübələr göstərir ki, vizual stimulların tətbiqi öyrənmə prosesində uğurlu nəticələr verir. Məsələn, sinif daxilində aparılan tədqiqatlarda vizual materiallardan istifadə edilən dərslərdə tələbələrin yaddaş performansının və analitik düşünmə qabiliyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığı müşahidə edilmişdir. Həmçinin, dil öyrənmə proqramlarında video tapşırıqlar və interaktiv şəkil təhlili metodları tələbələrin motivasiyasını və qatılımını artırmışdır (Goodman, 1996).

Nəticə

Vizual stimulların istifadəsi zamanı bəzi çətinliklər və məhdudiyyətlər də ola bilər. Texnoloji avadanlıqlara çıxışın məhdud olması, bəzi bölgələrdə rəqəmsal tədris materiallarının çatışmazlığı və ya dil və mədəniyyət fərqlilikləri ilə bağlı anlaşılmazlıqlar kimi problemlər bu metodun tətbiqində maneə yarada bilər. Bu səbəbdən, müəllimlər hər bir dərs üçün ən uyğun və effektli vizual materialları seçməkdə diqqətli olmalı, tələbələrin fərdi öyrənmə tərzlərini və texnoloji imkanlarını nəzərə almalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Visuelle Medien im DaF-Unterricht. (n.d.). *SciSpace*. https://scispace.com
2. UDL als Hilfsmittel zur Gestaltung diversitätssensiblen Fremdsprachenunterrichts. (n.d.). *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/
3. Förderung von Visual Literacy im DaF-Unterricht anhand von Werbeanzeigen. (n.d.). *De Gruyter*. https://www.degruyter.com/

4. Hüseynova, N. T., & Məlikov, M. Ş. (2018). *Xüsusi metodikanın müasir problemləri* (s. 113).
5. U.S. Department of Education. (1990). *The Individuals with Disabilities Education Act (IDEA)*. https://www.ed.gov/laws-and-policy/individuals-disabilities/idea
6. Strategien für das visuelle Lernen und Unterrichten. (n.d.). *Lucidspark*. https://lucidspark.com/
7. Arten von visuellen Hilfsmitteln zum Lernen. (n.d.). *Venngage*. https://de.venngage.com/
8. Digitales Lehren und Lernen im Fachunterricht. (n.d.). *peDOCS*. https://www.pedocs.de/
9. Azərbaycan Respublikası. (2019). *"Ümumi təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. https://edu.gov.az/az/de-institutlasma-ve-usaqlarin-mudafiesi_348/umumi-tehsil-haqqinda-azerbaycan-respublikasinin-qanunu_18396
10. Potenzial der Visualisierungen für mediengestütztes Grammatiklernen. (n.d.). *De Gruyter*. https://www.degruyter.com/
11. Pictures for language learning. (n.d.). *Cambridge University Press / peDOCS*. https://www.pedocs.de/
12. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia learning* (2nd ed.). Cambridge University Press. https://lucidspark.com/

Daxil oldu: 30.12.2024
Qəbul edildi: 04.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/242-246

Günel Qafarova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
https://orcid.org/0009-0000-5937-8540
gunelgaffarzadeh@gmail.com

Stiven Spilberqin kino dilində ev və məkan problemi

Xülasə

Stiven Spilberqin kinematoqrafiyası insana dair ən fundamental ehtiyaclardan biri olan "evdə olmaq", "evdə hiss etmək" istəyi üzərində qurulan estetik bir axtarışdır. Onun ekran qəhrəmanları tez-tez nə fiziki, nə də mənəvi baxımdan bir evə sahibdirlər. Bu qəhrəmanlar üçün "ev" bəzən itirilmiş bir yaddaşdır, bəzən var olmayan bir gələcəkdir. Bu məqalə rejissorun film irsində "ev" anlayışının necə şəsi travmalarla, kollektiv yaddaşla və sosial-mədəni kimliklə əlaqələndirildiyini araşdırır. Müxtəlif filmlərin analizi göstərir ki, Spilberqin vizual dili müasir insana xas olan "yer tapa bilməmək" hissini estetik forma ilə təqdim etməyə xidmət edir. Qəhrəmanlarının evsizlikləri, bəzən müharibənin, bəzən ailə dağılmasının, bəzən də texnoloji distopiyanın yaratdığı mənəvi və emosional disbalanslar kimi ekranlaşdırılır. Rejissorun şəxsi həyatında yaşadığı köçkünlük, valideynlərinin boşanması və yəhudi kimliyi ilə bağlı qarşılaşdığı çətinliklərin onun kino poetikasında evsizliyin metaforik və simvolik formalarını yaratmışdır. Spilberq üçün "ev" bir yerdən çox, "qəbul olunmaq", "anlaşılmaq", "mənsub olmaq" halıdır. Bu isə sadəcə fiziki bir strukturla deyil, duyğularla, münasibətlərlə və yaddaşla qurulan mənəvi bir sistemdir. Nəticə etibarilə, Stiven Spilberqin filmlərindəki məkan təsviri yalnız vizual təxəyyülün məhsulu yox, həm də onun mənsubiyyət, travma və sağalma ilə bağlı suallarına verdiyi bədii cavabdır. Bu məqalə Stiven Spilberqin kino poetikasında məkan anlayışının funksional və simvolik təhlilinə yönəlmişdir.

Açar sözlər: *Stiven Spilberq, məkan anlayışı, ev motivi, aidiyyət problemi, mənsubiyyət, yadlıq, evsizlik*

Gunel Gafarova
Azerbaijan State University of Culture and Arts
Master student
https://orcid.org/0009-0000-5937-8540
gunelgaffarzadeh@gmail.com

The Problem of Home and Space in Steven Spielberg's Cinematic Language

Abstract

Steven Spielberg's cinematography represents an aesthetic pursuit rooted in one of the most fundamental human needs: the longing "to be at home" or to "feel at home." His on-screen protagonists frequently lack a home—both physically and emotionally. For these characters, "home" may appear as a distant memory or an imagined, unreachable future. This article examines the ways in which the notion of "home" within the director's body of work connects with personal trauma, collective memory, and socio-cultural identity. Through an analysis of selected films, the study reveals that Spielberg's visual language offers an aesthetic articulation of the modern individual's struggle to situate themselves within a stable sense of place. His characters' states of homelessness emerge through experiences shaped by war, broken families, or technological dystopias, all of which generate psychological and emotional turmoil. Spielberg's personal history—marked by displacement, the divorce of his parents, and the challenges associated with his Jewish identity—has

deeply influenced the symbolic and metaphorical expressions of rootlessness in his cinematic vision. For Spielberg, “home” is not merely a physical setting, but rather a condition of being recognized, understood, and belonging. It is a spiritual construct built through affective ties, relationships, and memory. Ultimately, spatial representation in Spielberg’s films reflects more than artistic imagination; it serves as a poetic response to the existential questions of identity, trauma, and emotional restoration. This article offers a functional and symbolic exploration of space within the framework of Spielberg’s cinematic poetics.

Keywords: *Steven Spielberg, spatial concept, home motif, belonging crisis, identity, alienation, homelessness,*

Giriş

Stiven Spilberq müasir Amerikan kinematoqrafiyasının ən mühüm rejissorlarından biri olmaqla yanaşı, həm də insan təcrübəsinin ən incə və dərin qatlarını vizual poetikaya çevirə bilən nadir sənətkarlardan biridir. Onun filmləri bəzən kosmik uzaqlıqlara, bəzən də tarixi fəlakətlərin qaranlıq səhnələrinə boylansa da, əslində, daimi “evə qayıdış”, “itirilmiş sığınacaq”, “mənsubiyyət hissi” kimi dərin psixoloji və mənəvi təbəqələrin üzərində qurulub. Rejissorun bədii dünyası həqiqətdə “hardayam?” və “haraya aidəm?” sualları ətrafında formalaşan ontoloji bir narahatlığın vizual təzahürüdür. Spilberqin filmlərində “ev” motivi təkcə çatmaq istənilən bir yer olmaqla bərabər, bəzən itirilmiş təhlükəsizlik, bəzən qorunmağa çalışılan bir xatirə, bəzənsə artıq qayıdılması mümkün olmayan bir illüziyadır (MacCabe, 2003).

Tədqiqat

Rejissorun uşaqlıq təcrübələri, əsasən, ailədaxili münasibətlərdə yaşadığı travmalar onun bu mövzuya xüsusi həssaslıqla yanaşmasına zəmin yaratmışdır. O, atasının işi ilə əlaqədar Amerika Birləşmiş Ştatlarının müxtəlif ştatlarna mütəmadi olaraq köç etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu köçkünlük rejissoru daimi bir məkan və sosial münasibətlər qurmaq imkanından məhrum etmişdir. Nəticədə isə “ev” anlayışı onun üçün heç vaxt tam sabit bir məna daşımamışdır. Bundan əlavə, gən yaşlarında antisemit münasibətlərlə qarşılaşması, onun sosial mühitdən təcrid olunmasına və “yad” kimi hiss etməsinə səbəb olmuşdur. Valideynlərinin boşanmasından sonra yaşadığı aidiyyətsizlik və emosional çətinliklər, sonradan Spilberqin filmlərində əsas tematik qayğıya çevriləcəkdir *(McBride, 2011, p. 18).*

Stiven Spilberqin yaradıcılığında bu problematik yanaşmas xüsusi yer tutur. Onun filmlərində məkan problemi sadəcə süjetin baş verdiyi səhnə kimi deyil, həm də qəhrəmanların daxili dünyasını əks etdirən simvolik strukturlar vasitəsilə işlənir. Onun kinematoqrafiyasında “ev” anlayışı vahid və dəyişməz bir məna daşımır. Spilberqin obrazları tez-tez ya doğma yerlərindən fiziki olaraq uzaqlaşdırılmış, ya da yaşadıqları məkanda mənəvi təcrid olunmuş fərdlər kimi təqdim olunur. Bu qəhrəmanlar üçün məkan bir tərəfdən yadlıq hissini dərinləşdirən bir ünsür, digər tərəfdən isə itirilmiş və ya əldə olunmağa çalışılan bir sığınacaqdır. Spilberqin kino dilində məkanın bu cür çoxqatlı işlənməsi, onu yalnız vizual və dekorativ olmaqdan çıxararaq, həm də məna baxımından emosional daşıyıcıya çevirir (Buckland, 2006).

Kinoda məkan mövzusuna teorik yanaşma

Spilberqin filmlərindəki personajlar çox zaman sabit məkana malik olmadan, dayanıqsız və keçici yaşam formaları ilə xarakterizə olunurlar; onlar sanki öz talelərindən və həyat hekayələrindən qoparılmış varlıqlardır *(Alba, 2017, p. 22)*

Rejissorun uşaq qəhrəmanın gözü ilə təqdim etdiyi *“Yadplanetli” (E.T. the Extra-Terrestrial, 1982)* filmi ev anlayışını iki fərqli, lakin bir-birini tamamlayan prizmadan təqdim edir: yadplanetli E.T.-nin öz planetinə qayıtmaq arzusu və baş qəhrəman Elliotun öz evində olmasına baxmayaraq, orada mənəvi mənsubiyyət hiss edə bilməməsi.

“Oz ölkəsinin cadugəri” (The Wizard of Oz, 1939) filmindəki Doroti Qeyl obrazından bəri bütün uşaqlar kimi E.T. də evə getmək istəyir. *Kowalski, 2008, s. 45)* Digər tərəfdən Elliotun hekayəsi məkanın daxili boşluqla necə bağlı olduğunu göstərir. O, ilk baxışdan ana, bacı, qardaşı əhatə edən tipik bir ailədə yaşayır, lakin bu mühit onun üçün mənəvi baxımdan boşdur. Atasının ailəsini tərk

etməsi evdə daimi bir çatışmazlq hissi yaradır. Elliot ailə üzvləri ilə emosional bağ qura bilmir, evdə özünü "anlaşılmayan" fərd kimi hiss edir. Beləcə, özü kimi "fərqli" gördüyü yadplanetliyə bağlanır. Bu bağ iki evsiz varlığın bir-birində "ev" hissini tapması kimi başa düşülə bilər. Bu film Spilberqin kino dilində ev anlayışını uşaq psixologiyası, yadlıq və mənəvi aidiyyətlik prizmasından izah etdiyi əsərdir. Burada "evə qayıdış" fiziki lokasiyadan çox emosional bütövləşmə və qəbul olunma ehtiyacı kimi qurulub (Kowalski, 2008).

"Günəş imperiyası" (Empire of the Sun, 1987) filmində isə "evdən uzaq düşmək" motivi fərdi yox, artıq tarixi və kollektiv travma kontekstində işlənilir. Şanxayda böyüyüən ingilis oğlan Cim İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Yaponiyanın şəhəri işğal etməsi nəticəsində valideynlərindən ayrı düşür. O, həyatının üç ilini Yapon ordusunun əsir düşərgəsində keçirməli olur. Bu filmdə Spilberq ev anlayışını bu dəfə mülkiyyət, sosial status və uşağın müdafiəsizliyi ilə əlaqələndirərək təqdim edir. Cim Şanxaydakı lüks Britaniya məhəlləsindəki evindən qoparılması ilə bərabər "ev" artıq təhlükəsiz, dabitlik və aid olunan bir məkan olmaqdan çıxır. Düşərgədə Cimin yaşadıqları həm fiziki yoxsulluq, həm də mənəvi sarsılma ilə müşayiət olunur. Lakin maraqlıdır ki, Cim bu qeyri-məkanda özünün yeni bir həyat ritmini formalaşdırmağa çalışır, mühitə adaptasiya olur, sistemin içində öz rolunu tapır, hətta bir növ ev hissi yaratmağa cəhd edir. Bu film həmçinin, itkinin geri dönməzliyi haqqında poetik və vizual bir düşüncədir (Stubbs, 2013).

Rejissorun *"Şindlerin siyahısı" (Schindler's list, 1993)* ekran əsəri isə yəhudi icmasının fiziki məkanla, yəni ev, küçə, getto və digər yaşayış sahələri ilə bağlarının sistemli qoparılmasını vizual və simvolik olaraq əks etdirir. Məkanın zorla əllərindən alınması fərdlərin eyni zamanda, ontoloji səviyyədə yerdəyişməsinə və mənəvi kimlik travmasına səbəb olmuşdur.

Filmdə məkan yalnız arxa fon funksiyası daşımır, əksinə, dramatik və ideoloji bir göstərici kimi çıxış edir. Krakov gettosunun yaradılması nəticəsində yəhudilərin şəxsi və kollektiv məkanıarə zorla ləğv edilir. Yəhudilərin qatarlarla deportasiyası sadəcə məkan dəyişimi aktı deyil, məkanla olan hüququn və əlaqənin tamamilə qoparılmasıdır. Onlar artıq "öz yerlərində deyillər", amma yeni məkan da onlara aid deyil. Filmin vizual quruluşu da bu məzmunu dəstəkləyir: ağ-qara palitra esteti məkanın insani keyfiyyətlərdən uzaqlaşmasını, istiliyin və həyatiliyin silinməsini simvolizə edir. Filmdə siyahı da metaforik bir dəyər daşıyır. İtzak Stern obrazının dediyi "siyahı həyatdır" ifadəsi bu sənədi mənəvi sığınacaq və xilas məkanı kimi yozmağa imkan verir. Siyahı real fiziki məhrum edilmiş və yurdlarından zorla qovulmuş yəhudilər üçün alternativ ev funksiyası yerinə yetirir (Minuz, 2014).

Filmin əvvəlində nasistlər üçün siyahı sadəcə idarəetmə vasitəsilə ikən, filmin sonunda o, Şindlerin şəxsi və mənəvi məsuliyyətini daşıyan müqəddəs bir kitab funksiyası qazanır. Siyahı artıq ölümə aparan sənəd deyil, həyat üçün açılan yeganə qapıdır. *(Kowalski, 2008, s. 174)* Başqa bir nümunəyə nəzər yetirsək, rejissorun "Sıravi Ryanı xilas etmək" *(Saving Private Ryan, 1998)* filmindəki "ev" anlayışı konkret fiziki bir struktur kimi vizual olaraq ön planda yer tutmasa da, bütün hekayə boyu personajların daxili psixoloji motivasiyası "evə qayıdış" ideyası ətrafında formalaşır. Filmdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının hərbi komandanlığının Ryanı geri göndərmək qərarı müharibə kontekstində nadir rast gəlinən humanist intervensiya nümunəsi kimi interpretasiya edilə bilər. Bu qərar dövlətin və kollektivin bir fərdin ailə ilə olan bağınıı qorumaq və mənəvi "ev" ideyasını yaşatmaq üçün göstərdiyi şüurlu səyin təzahürüdür. Filmdə qəhrəmanların evsizliyi konkret məkan kontekstində, yəni dağılmış şəhərlər, boşaldılmış kəndlər, məhv olmuş strukturlar ilə xarakterizə olunur (Morris, 2007).

Stiven Spilberqin *"Süni intellekt" (A.I. Artificial İntelligence, 2001)* filminə eyni kontekstdən nəzər yetirdikdə, süni intellekt əsaslı humanodi robot uşaq Devidin evlə bağlı təcrübəsi ardıcıl travmalarla yüklənmişdir. O, əvvəlcə yerləşdirildiyi ailədən qovulur, daha sonra onu qəbul edə biləcək heç bir sosial struktur və məkan tapa bilmir.

Stiven Spilberqin *"Bacararsansa, tut məni" (Catch me if you can, 2002)* filminə nəzər saldıqda isə bu ilk baxışda hiyləgərliyi ön plana çıxaran bioqrafik triller kimi görünsə də, əslində, dağılmış ailə sistemi, sabit məkandan və şəxsiyyətdən məhrum olma kimi dərin psixoloji və sosial problemləri vizuallaşdırır. Filmin baş qəhrəmanı Frenkin davranışları və seçdiyi strategiyalar valideynlərinin boşanması ilə başlayan və həyatının bütün mərhələlərinə yayılan məkan hissinin itirilməsi və

mənsubiyyət böhranı ilə sıx bağlıdır. Frenkin heç yerə aid ola bilməməsi onu özünü tapmaq üçün başqa insanların şəxsiyyətinə sığınmağa vadar edir (Schober, Olson, 2016).

Rejissorun *"Azlıq hesabatı" (Minority Report, 2002)* filmi texnoloji distopiya çərçivəsində şəxsi məkanın, ailə formasının və mənəvi sabitliyin itirilməsi məsələsini ön plana çəkir. Filmin baş qəhrəmanı Con övlad itkisindən sonra yalnız hüquqi sistem daxilində deyil, həm də fərdi aidiyyət mənasında dərin bir boşluq yaşayır. Onun üçün "ev" anlayışı artıq real bir məkan yox, sadəcə keçmişlə bağlı virtual ailə görüntülərini yaşadan nostaljik bir məkandır. Film boyu evin özü də qaranlıq, cansız, artıq "yuva" funksiyasını itirmiş bir sahə kimi təqdim olunur. Conun keçirdiyi transformasiya eynilə, evindən qoparılmış qəhrəman arxetipinə uyğundur.

Rejissorun *"Terminal" (The Terminal, 2004)* filmində isə beynəlxaq hava limanı fiziki sərhədlərin simvolik və hüquqi mənalarının kəsişdiyi liminal məkan olaraq sosial və psixoloji yurdsuzluğun metaforası kimi təqdim edilir. Filmin baş qəhrəmanı Viktor Navorski Şərqi Avropada yerləşən xəyali Krakoziya Respublikasınan Amerikaya gələrkən ölkəsində baş verən dövlət çevrilişi nəticəsində hüquqi statusunu itirir. Pasportunun etibarsız elan olunması ilə o, nə Amerikaya tam daxil ola, nə də öz ölkəsinə geri qayıda bilir. Beləliklə, beynəlxaq terminal zonasıda bir növ həbs olur. Bu vəziyyət onu nə tam mənada əcnəbi, hə də vətəndaş kimi müəyyənləşdirir. Viktor artıq "hüquqi evindən" məhrumdur (Minuz, 2014).

Hava limanı həm fiziki, həm də sosial baxımdan Viktorun həyatındakı boşluğu təmsil edir. İnsanlar gəlir və gedir, o isə qalır, lakin olduğu yerdə mənəvi olaraq yoxdur. Məhz bu cür keçici sahələr haqqında fransız antropoloq Mark Oje "non-place" (tər. qeyri-məkan, yersiz, yeri olmayan) anlayışını irəli sürüb. Bu termin keçici, funksional, ancaq şəxsi və mənəvi bağ hissi doğurmayan məkanları ifadə edir. Oje belə məkanları hava limanları, otellər, ticarət mərkəzləri, stansiyalar, magistrallar və s. kimi təsnif edib. Spilberqin "Terminal" filmi non-place anlayışını vizual və fəlsəfi səviyyədə təcəssüm etdirən ən yaxşı nümunələrdəndir. Filmdki JFK hava limanı tipik non-place kimi təqdim olunur, qəhrəman Viktor isə bu məkanda sıxışıb qalan obrazdır. Lakin Viktorun limanda keçirdiyi aylar ərzində bu non-place anlayışı tədricən öz mənasını dəyişir. Çünki o, artıq burada dostlar qazanır, gündəlik rituallarını formalaşdırır, hətta mini cəmiyyət qurur. Bu tranformasiya prosesi Spilberqin vizual dili ilə də vurğulanır (Kalinak, 2010).

Stiven Spilberqin məkanla şəxsiyyət arasındakı əlaqəni siyasi və etik konteksdə araşdıran güclü kino nümunələrindən biri *"Münhen" (Munich, 2005)* filmidir. 1972-ci il Münhen Olimpiadasında baş verən terror hadisəsinə cavab olaraq Mossad agentlərinin həyata keçirdikləri gizli əməliyyatlar film boyu müxtəlif ölkələrdə baş verir. Lakin bu coğrafi çoxluq qəhrəman üçün mənəvi bir parçalanmaya çevrilir. Baş qəhrəman Anver üçün ev həm siyasi, həm də şəxsi mənalar daşıyır. Amma bu iki məkan arasında daimi bir konflikt var. O, fiziki olaraq, mütəmadi hərəkətdədir, daimi bir evi yoxdur. Parisdəki mənzil, mehmanxana otaqları, gizli sığınacaqlar, bunların heç biri emosional olaraq ev funksiyasını yerinə yetirmir. Anver yəhudi kimliyini qorumaq üçün ev funksiyasını yerinə yetirmir. Avner yəhudi kimliyini qorumaq üçün bu yola çıxsa da, yolun sonunda öz ölkəsinə aid olub-olmadığını belə sorğulamağa başlayır. Filmin sonunda Avner İsrailə geri qayıdır, lakin artıq o, mənəvi və siyasi olaraq, heç bir yerə aid deyil. Evinə, həyat yoldaşına, uşağına qovuşması belə onu sülhə aparmır. Əksinə, o, indi vəzifəsi bitmiş bir agent, sistemin içində özünə yer tapa bilməyən bir insandır.

Avnerin missiyası bir nəticə yaratmır, əksinə, onun mənsubiyyət hissini sarsıdır. Evə qayıdış təhlükəsizlik deyil, yoxluqla qarşılaşmaqdır *(Friedman, 2006, s. 186).*

Coi adlı atın l Dünya Müharibəsi fonunda başına gələn hadisələri izləyən *"Müharibə atı" (War Horse, 2011)* filmi mənəvi evin itirilməsinin daha bir nümunəsidir. Coi Albi adlı gənc oğlana məxsusdur. Lakin müharibə başlayanda Coi orduya satılır və fiziki olaraq evdən, mənəvi olaraq isə mənsub olduğu ailəsindən qoparılır. Beləcə, həm Coi, həm də Albi üçün ev artıq itirilmiş bir arzuya, uzaq və qeyri-müəyyən bir hədəfə çevrilir. Müharibə dövründə at fərqli insanların, ingilis əsgərlərinin, alman zabitlərinin və s. əllərinə keçir. Ancaq bu insanların heç biri üçün o, mənəvi dəyər daşımır, ya yük, ya texniki vasitə, ya da müharibənin simvoludur. Bu mənada at özü də yeri olmayan bir varlıq halına gəlir. Filmin son səhnəsində Albi ilə Coi yenidən qovuşurlar. Bu isə evə qayıdış aktı kimi qurulur. Lakin onların hər ikisi müharibənin travmasını öz içlərində daşıyırlar. Evə qayıdırlar, lakin o ev artıq eyni ev deyil (Wasser, 2010).

Nəticə

Stiven Spilberqin kino poetikasında "ev" anlayışı məkan olmaqla yanaşı, həm də dərin simvolik və psixoloji qatlara malik kompleks bir metafora kimi çıxış edir. Rejissorun fərdi təcrübələrindən, uşaqlıq travmalarından, ata ilə münasibətlərindən, kimlik axtarışlarından və yəhudi mənsubiyyətindən qidalanan bu estetik istiqamət onun filmlərindəki məkan təqdimatlarını həm fərdi, həm kollektiv səviyyədə oxumağa imkan verir. Spilberqin obrazları üçün "ev" bəzən itirilmiş bir keçmiş, bəzən arzulanan bir gələcək, çox zaman isə real olmayan, ideallaşdırılmış bir sığınacaqdır. Stiven Spilberqin rejissorluğunun özünəməxsusluğu onun şəxsi təcrübələrindən qaynaqlanan emosional və psixoloji təbəqələri universal kinematoqrafik dillə ifadə edə bilməsində təzahür edir. Bu baxımdan, Spilberqin filmləri müasir insanın yersizliyi, sosial parçalanması və mənəvi təcridinə dair ekran ifadəsinin refleksiyaya çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Alba, F. (2017). *El cine fantástico de Spielberg*. Ediciones Encuentro.
2. Buckland, W. (2006). *Directed by Steven Spielberg: Poetics of the contemporary Hollywood blockbuster*. Continuum.
3. Friedman, L. D. (2006). *Citizen Spielberg*. University of Illinois Press.
4. MacCabe, C. (2003). *Steven Spielberg*. British Film Institute.
5. Morris, N. (2007). *The cinema of Steven Spielberg: Empire of the light*. Wallflower Press.
6. McBride, J. (2011). *Steven Spielberg: A biography* (2nd ed.). University Press of Mississippi.
7. Minuz, A. (2014). *Steven Spielberg*. Il Castoro.
8. Stubbs, J. (2013). *Historical film: A critical introduction*. Bloomsbury Academic.
9. Schober, A., & Olson, D. (Eds.). (2016). *Children in the films of Steven Spielberg*. Lexington Books.
10. Kalinak, K. (2010). *Film music: A very short introduction*. Oxford University Press.
11. Kowalski, D. A. (Ed.). (2008). *Steven Spielberg and philosophy: We're gonna need a bigger book*. The University Press of Kentucky.
12. Wasser, F. (2010). *Steven Spielberg's America*. Polity Press.

Daxil oldu: 16.01.2025
Qəbul edildi: 21.04.2025

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/247-250

Səbuhi İsazadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0003-4821-4120
sabuhisazada2002@gmail.com

Maliyyə innovasiyalarının təşviqində regional siyasətlərin rolu

Xülasə

Maliyyə innovasiyaları iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və dayanıqlı maliyyə sisteminin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesdə regional siyasətlər əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir və müxtəlif bölgələrin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını artırmaqla iqtisadi tarazlığı təmin edir. Regional siyasətlər, maliyyə texnologiyalarının tətbiqini stimullaşdırmaq, kiçik və orta bizneslərin maliyyələşməsini asanlaşdırmaq və investisiya mühitini gücləndirmək üçün spesifik strategiyalar təqdim edir. Bundan əlavə, regional siyasətlər yerli maliyyə institutlarının inkişafını təşviq edərək, əhalinin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarını genişləndirir və maliyyə inklüzivliyini artırır. Bu çərçivədə, rəqəmsal ödəniş sistemləri, mikromaliyyə alətləri və alternativ investisiya platformaları kimi maliyyə innovasiyaları, regionlarda iqtisadi fəallığı gücləndirməyə kömək edir. Beləliklə, maliyyə innovasiyaları ilə regional siyasətlərin inteqrasiyası, həm iqtisadi inkişafın coğrafi baxımdan balanslaşdırılmasına, həm də uzunmüddətli dayanıqlı maliyyə infrastrukturunun formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu yanaşma, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə regional bərabərsizliyin azaldılmasında və makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında strateji əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *regional siyasətlər, investisiya təşviqi, rəqəmsal maliyyə, kredit, maliyyə*

Sabuhi Isazadeh
Azerbaijan State Economic University
Master student
https://orcid.org/0009-0003-4821-4120
sabuhisazada2002@gmail.com

The Role of Regional Policies in Promoting Financial Innovation

Abstract

Financial innovations are of vital importance in accelerating economic development and establishing a sustainable financial system. In this context, regional policies act as a key instrument by improving access to financial resources across different areas, thereby ensuring economic equilibrium. These policies offer targeted strategies to stimulate the use of financial technologies, facilitate the financing of small and medium-sized enterprises (SMEs), and enhance the investment environment. Furthermore, regional policies support the development of local financial institutions, expanding public access to financial services and promoting financial inclusion. Within this framework, financial innovations such as digital payment systems, microfinance instruments, and alternative investment platforms help boost economic activity in the regions. As a result, the integration of financial innovations with regional policies contributes both to geographically balanced economic development and the creation of a long-term, sustainable financial infrastructure. This approach is of strategic significance, particularly in developing countries, in reducing regional disparities and maintaining macroeconomic stability.

Keywords: *regional policies, investment promotion, digital finance, credit, finance*

Giriş

Maliyyə innovasiyaları müasir iqtisadi sistemlərin inkişafında mühüm rol oynayır və regionların maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarını genişləndirmək üçün effektiv vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və qlobal iqtisadi inteqrasiya fonunda maliyyə sahəsində yeniliklərin tətbiqi getdikcə daha vacib hala gəlir (Azərbaycan Respublikası, 2016, s. 157). Bu innovasiyalar regionların iqtisadi potensialını artırmaqla yanaşı, yerli sahibkarların maliyyələşmə imkanlarını genişləndirir və yeni investisiya mənbələri yaradır. Regional siyasətlər isə maliyyə innovasiyalarının tətbiqini təşviq edərək bölgələrin iqtisadi inkişafına təkan verir (OECD, 2011, s. 99). Dövlət tərəfindən aparılan strategiyalar, yerli maliyyə institutlarının gücləndirilməsi və rəqəmsal infrastrukturun inkişaf etdirilməsi bu prosesin əsasını təşkil edir. Regionlarda innovativ maliyyə həllərinin geniş tətbiqi kiçik və orta biznes subyektlərinin böyüməsini stimullaşdırır, bankçılıq xidmətlərinin əlçatanlığını artırır və iqtisadi fəaliyyətin diversifikasiyasına şərait yaradır (Rodríguez-Pose, 2013). Bu mövzuda regional siyasətlərin maliyyə innovasiyalarına təsirini və onların sosial-iqtisadi inkişafa gətirdiyi faydaları araşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, maliyyə texnologiyalarının bölgələrdə tətbiqi, tənzimləyici mexanizmlərin effektivliyi və rəqəmsal transformasiyanın regional iqtisadiyyata təsiri kimi məsələlər ön plana çıxır (The Global Economy, n.d., s. 55).

Tədqiqat

Regional İnkişafda Maliyyə İnnovasiyalarının Strateji Əhəmiyyəti

Müasir iqtisadiyyatın dinamik inkişafı fonunda maliyyə innovasiyalarının tətbiqi regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Yeni maliyyə texnologiyaları və rəqəmsal həllər vasitəsilə yerli sahibkarların kapitala çıxışı asanlaşır, investisiya mühiti yaxşılaşır və maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsü təmin edilir. Xüsusilə, rəqəmsal bankçılıq, blokçeyn əsaslı maliyyə sistemləri və alternativ maliyyələşdirmə metodları regionların iqtisadi dayanıqlılığını artırmağa imkan yaradır (Vəliyev, 2011; Pike, Rodríguez-Pose, Tomaney, 2006). Regional inkişaf strategiyalarında maliyyə innovasiyalarının nəzərə alınması iqtisadi tarazlığın təmin olunmasına və bölgələr arasında fərqlərin azaldılmasına kömək edir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətlər, yeni texnologiyaların tətbiqinə dəstək verilməsi və yerli biznes subyektləri üçün maliyyələşdirmə imkanlarının genişləndirilməsi regionların rəqabət qabiliyyətini artırır (Sadygov, 2003). Həmçinin, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq modeli formalaşdırılaraq maliyyə texnologiyalarının daha geniş miqyasda tətbiqinə şərait yaradılır. Rəqəmsal transformasiya və innovativ maliyyə həllərinin bölgələrdə yayılması üçün infrastrukturun inkişafı, maliyyə savadlılığının artırılması və texnoloji biliklərin təkmilləşdirilməsi əsas prioritetlərdən biridir (Uyarra, Flanagan, 2010, s. 61).

Cədvəl 1. Regional Maliyyə İnnovasiyalarının Təsiri Üzrə Statistik Göstəricilər.

Region	Rəqəmsal Bankçılıq İstifadə (%)	KOB-ların Rəqəmsal Maliyyələşməsi (%)	İnvestisiya Məbləği (mln AZN)	Maliyyə Savadlılığı İndeksi (0-100)
Bakı	85	75	500	80
Gəncə-Qazax	65	55	200	60
Şəki-Zaqatala	50	40	150	50
Lənkəran	55	45	170	55
Quba-Xaçmaz	45	35	120	45
Aran	60	50	180	58
Dağlıq Şirvan	40	30	90	40
Naxçıvan	70	65	220	65

Mənbə: Azərbaycan Respublikası (2016). Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı.

Cədvəldə müxtəlif regionlarda maliyyə innovasiyalarının tətbiq səviyyəsi və onların iqtisadi göstəricilərə təsiri əks olunub. Rəqəmsal bankçılıq istifadəsi Bakı şəhərində ən yüksək səviyyədədir, burada bu göstərici 85% təşkil edir. Digər regionlarda isə bu rəqəm 40%-70% arasında dəyişir ki, bu da rəqəmsal maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının bölgələrə görə fərqləndiyini göstərir (Selvam, Kalyanasundaram, 2020). Kiçik və orta bizneslərin rəqəmsal maliyyələşmə imkanlarına baxıldıqda, ən yüksək göstəricinin 75%-lə Bakı şəhərində olduğu görünür. Bu, regionda inkişaf etmiş maliyyə infrastrukturunun və innovativ maliyyələşdirmə mexanizmlərinin geniş yayılmasının nəticəsidir. Digər bölgələrdə bu göstərici nisbətən aşağıdır və 30%-65% arasında dəyişir ki, bu da regionlarda rəqəmsal maliyyə həllərinin daha da inkişaf etdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir (Boschma, 2005; McCann, Ortega-Argilés, 2015). İnvestisiya məbləği baxımından da ciddi fərqlər müşahidə olunur. Bakı ən yüksək investisiya həcminə malikdir (500 milyon AZN), bu isə digər bölgələrlə müqayisədə daha çox maliyyə axınının və biznes imkanlarının burada cəmləşdiyini göstərir. Digər regionlarda bu göstərici 90 milyon AZN-dən 220 milyon AZN-ə qədər dəyişir, bu isə yerli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinə uyğun dəyişiklikləri əks etdirir. Maliyyə savadlılığı indeksinə nəzər saldıqda, Bakı və Naxçıvan ən yüksək göstəriciyə malikdir (80 və 65 bal), digər regionlarda isə bu göstərici 40-60 arasında dəyişir. Bu, maliyyə biliklərinin və rəqəmsal xidmətlərdən istifadə bacarıqlarının regionlar üzrə qeyri-bərabər olduğunu göstərir (Asheim, Isaksen, 2002; Tödtling, Trippl, 2005). Ümumilikdə, cədvəldə əks olunan məlumatlar regionlarda maliyyə innovasiyalarının yayılması və istifadəsi sahəsində fərqli səviyyələrin mövcud olduğunu göstərir. Rəqəmsal bankçılığın və maliyyə texnologiyalarının daha geniş yayılması üçün bölgələrdə infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və maliyyə savadlılığının artırılması vacibdir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər, həmçinin kiçik və orta bizneslərin maliyyə resurslarına daha asan çıxışını təmin edərək regional iqtisadi inkişafı sürətləndirə bilər (Feldman, Kogler, 2010; Zhou, Li, 2025).

Nəticə

Maliyyə innovasiyalarının regionlarda geniş tətbiqi iqtisadi inkişafı sürətləndirmək, sahibkarlıq mühitini gücləndirmək və maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarını artırmaq üçün mühüm rol oynayır. Rəqəmsal texnologiyalar, fintech həlləri və alternativ maliyyə mexanizmləri regionların iqtisadi dayanıqlılığını və rəqabət qabiliyyətini artıraraq yeni imkanlar yaradır. Kiçik və orta sahibkarların maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırmaq, nağdsız ödəniş sistemlərini genişləndirmək və rəqəmsal bankçılıq xidmətlərini əlçatan etmək regionların iqtisadi dinamikliyini artırır. Dövlətin və özəl sektorun bu sahədə birgə fəaliyyəti innovasiyaların daha effektiv şəkildə tətbiqinə imkan yaradır. İnfrastrukturun inkişaf etdirilməsi, tənzimləyici çərçivələrin uyğunlaşdırılması və maliyyə savadlılığının artırılması regionlarda rəqəmsal transformasiyanın uğurla həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Asheim, B. T., & Isaksen, A. (2002). Regional innovation systems: The integration of local 'sticky' and global 'ubiquitous' knowledge. *The Journal of Technology Transfer, 27*(1), 77–86. https://doi.org/10.1023/A:1013100704794
2. Azərbaycan Respublikası. (2016). *Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi*. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikası. (2018). *2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı*. Bakı.
4. Boschma, R. (2005). Proximity and innovation: A critical assessment. *Regional Studies, 39*(1), 61–74. https://doi.org/10.1080/0034340052000320887
5. Cooke, P. (2001). Regional innovation systems, clusters, and the knowledge economy. *Industrial and Corporate Change, 10*(4), 945–974. https://doi.org/10.1093/icc/10.4.945
6. Feldman, M. P., & Kogler, D. F. (2010). Stylized facts in the geography of innovation. In B. H. Hall & N. Rosenberg (Eds.), *Handbook of the Economics of Innovation* (Vol. 1, 381–410). Elsevier. https://doi.org/10.1016/S0169-7218(10)01010-0

7. McCann, P., & Ortega-Argilés, R. (2015). Smart specialization, regional growth and applications to European Union cohesion policy. *Regional Studies, 49*(8), 1291–1302. https://doi.org/10.1080/00343404.2013.799769
8. OECD. (2011). *Regions and innovation policy*. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/regions-and-innovation-policy_9789264097803-en.html
9. Pike, A., Rodríguez-Pose, A., & Tomaney, J. (2006). *Local and regional development*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203478629
10. Rodríguez-Pose, A. (2013). Do institutions matter for regional development? *Regional Studies, 47*(7), 1034–1047. https://doi.org/10.1080/00343404.2012.748978
11. Sadygov, E. (2003). *Rynok tsennykh bumag v Azerbaydzhane i perespektivy yego razvitiya*. Sankt-Peterburq.
12. Selvam, M., & Kalyanasundaram, P. (2020). *IT enabled services and ICT industry: Growth & determinants*. Retrieved from https://www.globalbizresearch.org/Chennai_Symposium/conference/pdf/C549.pdf
13. The Global Economy. (n.d.). *Stock market capitalization rankings (2018)*. Retrieved from https://ru.theglobaleconomy.com/rankings/stock_market_capitalization/
14. Tödtling, F., & Trippl, M. (2005). One size fits all? Towards a differentiated regional innovation policy approach. *Research Policy, 34*(8), 1203–1219. https://doi.org/10.1016/j.respol.2005.01.018
15. Uyarra, E., & Flanagan, K. (2010). From regional systems of innovation to regions as innovation policy spaces. *Environment and Planning C: Government and Policy*, *28*(4), 681–695. https://doi.org/10.1068/c0961
16. Vəliyev, E. N. (2011, iyul 13–15). Şəffavlığın təmin olunmasında maliyyə nəzarətinin rolu. *Gənc alimlərin I Elm festivalı elmi konfransı*, 157–160. Bakı.
17. Zhou, Y., & Li, Y. (2025). Impact of regional finance reform and innovation policies on green innovation. *Economic Analysis and Policy, 78*, 123–135. https://doi.org/10.1016/j.eap.2025.01.007

Daxil oldu: 31.12.2024
Qəbul edildi: 05.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/251-255

Mələk Məmmədova
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası
magistrant
https://orcid.org/0009-0008-5046-0204
mmelek02@gmail.com

Heykəltəraş Görüş Babayevin yaratdığı "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin bədii-estetik xüsusiyyətləri

Xülasə

Azərbaycan heykəltəraşları içərisində Əməkdar rəssam Görüş Babayevin özünəməxsus yeri vardır. Heykəltəraş gənc yaşlarından mükəmməl ixtisas təhsili almış, əvvəlcə Ə.Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbini bitirmişdir. Sonra Sankt-Peterburqdakı Rəssamlıq Akademiyasında monumental heykəltəraşlıq üzrə təhsilini davam etdirmişdir. Vətənə döndükdən sonra isə akademik Ömər Eldarovun emalatxanasında biliklərini təkmilləşdirməklə məşğul olmuşdur. Onun yaratdığı əsərlər içərisində Mirzə Şəfi Vazeh, Nizami Gəncəvi, 20 Yanvar şəhidlərinə abidə və b. xüsusi olaraq fərqlənir. Sankt-Peterburqdakı Nizami Gəncəvi heykəlinin müəllifi də Görüş Babayevdir. Uzun müddət Türkiyədə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuş Görüş Babayevin əsərləri həmin ölkədə də ucaldılmışdır. Türkiyənin Ərzurum şəhərindəki "Arfa çalan qız" abidəsi, ümumilikdə Türkiyəyə həsr olunmuş "Türkiyə yuxuları" silsiləsi onun yaradıcılığının məhsuludur. Görüş Babayevin son illərdə yaratdığı abidələr içərisində "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin öz yeri vardır. 2013-cü ildə Bakının görkəmli yerlərindən birini tutan Dədə Qorqud parkında ucaldılan bu abidə indiyədək bu eposa – "Kitabi-Dədə Qorqud" eposuna həsr edilən heykəllərdən və digər sənət əsərlərindən fərqlənir. Azərbaycan incəsənətində Dədə Qorqud eposuna çoxlu əsərlər həsr edilmişdir. Hətta eposun 1300 illik yubileyi təmtəraqlı şəkildə keçirilən zaman müsabiqə də elan edilmişdir. Müsabiqə qalibsiz bitsə də, həmin dövrün qabaqcıl incəsənət xadimlərinin böyük əksəriyyəti öz əsərləri ilə müsabiqədə iştirak etmişlər. Görüş Babayevin yaratdığı abidə həmin müsabiqəyə təqdim olunan əsərlərdən onunla fərqlənir ki, bu abidəyə qədər rəssamlar və heykəltəraşlar əsasən Dədə Qorqud obrazının özünə diqqəti yönəldir, sadəcə bu obrazı yaratmaqla kifayətlənirdilər. Görüş Babayev isə öz əsərini bütövlükdə eposa həsr etməyi qərara alır və belə bir sənət əsəri yarada bilir. Heykəltəraş bu əsəri ilə eposun möhtəşəmliyini verməyi qarşısına məqsəd qoyur. Məqalədə bu abidənin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs açılır.

Açar sözlər: *Görüş Babayev, "Kitabi-Dədə Qorqud", abidə, dastan, heykəl, heykəltəraş*

Malak Mammadova
Azerbaijan State Academy of Fine Arts
Master student
https://orcid.org/0009-0008-5046-0204
mmelek02@gmail.com

Artistic-Aesthetic Features of the Monument "Kitabi Dada Gorgud" Created by Sculptor Gorush Babayev

Abstract

Among the Azerbaijani sculptors, the Honored Artist Gorush Babayev has a special place. The sculptor received an excellent specialized education from a young age, at first, he graduated from Azerbaijan State Art Fine School named after A.Azimzadeh. Then he continued his studies in monumental sculpture at the Academy of Fine Arts in St. Petersburg. After returning to his homeland, he was engaged in improving his knowledge in the workshop of academician Omar Eldarov. Among

the works created by him the different monuments to such as Mirza Shafi Vazeh, Nizami Ganjavi, to the martyrs January 20 and others differ specifically. The author of the Statue of Nizami Ganjavi in St. Petersburg also belongs to Gorush Babayev. The works by Gorush Babayev, who has been engaged in labor activity in Turkey for a long time, were also erected in that country. The monument "The Girl Playing The Harp" in Erzurum in the city of Erzurum in Turkey, the series "Dreams of Turkey", dedicated to Turkey in general, is a product of his work. Among the monuments created by Gorush Babayev in recent years, the monument "Kİtabi Dada Gorgud" has its place. Erected in 2013 in the park of Dede Gorgud, which occupies one of the prominent places in Baku, this monument differs from the sculptures and other works of art dedicated to this epic "Kitabi Dada Gorgud". Many works have been devoted to the epic Dede Gorgud in Azerbaijani art. A competition was even announced when the 1300th anniversary of the epic was held. Although the competition ended without a winner, the majority of the leading art figures of that time took part in the competition with their works. The monument created by Gorush Babayev differs from the works submitted to the competition in that before this monument, artists and sculptors mainly focus on the image of Dede Gorgud himself, but are content with creating this image, they are content with just creating this image. Gorush Babayev decided to devote his work to the epic as a whole and was able to create such a work of art. The sculptor aims to convey the grandeur of the epic with this work. In the article it is told about the features of the craft of this monument.

Keywords: *Gorush Babayev, "Kitabi Dada Gorgud", monument, epic, statue, sculptor*

Giriş

Görüş Babayev Azərbaycan heykəltəraşlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi dəyərli əsərləri ilə sənət aləmində tanınır. Onun yaradıcılığına nəzər saldıqda, sadə insanların obrazlarından başlayaraq, tarixi, ədəbi və siyasi xadimlərə həsr olunmuş portretlər, kompozisiyalar və monumental abidələrlə zəngin olduğunu görmək mümkündür. Onun yaratdığı əsərlər arasında xüsusilə seçilənlərdən biri "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsidir ki, öz orijinallığı ilə daim insanların diqqətini cəlb edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" ümumtürk ədəbiyyatının yeganə yazılı eposu olaraq bütün dövrlərdə aktuallığını qoruyub saxlamış, təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, ümumilikdə dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən biri hesab edilmişdir. Ümumiyyətlə, heykəltəraşlıqda eposa, mifə, nağıla, folklor qəhrəmanlarına müraciət çox geniş yayılmışdır və tarixi baxımdan da qədim dövrlərə gedib çıxır. "XVIII–XIX əsrlərin qovşağında klassisizm dövründə, antiklik rus mədəniyyətində mərkəzi yer tutan zaman bir çox yazıçılar, rəssamlar, heykəltəraşlar və digər incəsənət xadimləri məşhur qədim yunan süjetlərinə müraciət edirdilər" (Cəbrayıloğlu, 2011, s. 4).

Şifahi xalq ədəbiyyatına, eposa müraciət zamanı hər bir sənətkar, rəssam və heykəltəraş öz əsərinə ənənədən, eposdan gələn cəhətlərlə yanaşı, öz fərdi üslubunu da yansıdırdı. Bu rəssamlar erkən qədim yunan klassikasının ənənələrinə əsaslanaraq və eyni zamanda intuisiya ilə hərəkət edərək, heykəltəraşlıq kompozisiyalarına daha çox poeziyaya xas olan bir lirizm gətirirdilər (Bulycheva, 2022, s. 69).

Tədqiqat

Qeyd edilən əsər xalqımızın ən qədim yazılı abidələrindən biri olub, on iki boydan ibarətdir. Hər boy müstəqil süjet xəttinə malik olub, qədim Oğuz türklərinin həyat tərzini, adət-ənənələrini və döyüş ruhunu əks etdirir. Boyların müəllifliyi Dədə Qorquda aid edilir və o, Oğuz türklərinin yolgöstərən müdriki kimi tanınır. Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbər dövründə yaşadığı və onunla görüşdüyü qeyd edilir (Xəlilov, 2004, s. 12). Bəzi orta əsr mənbələrində isə türklər tərəfindən elçi kimi göndərildiyi barədə məlumatlara rast gəlinir.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, dastanın boyları ilk dəfə XI əsrdə "Kitabi-Dədəm Qorqud" adı ilə yazıya alınıb. Müasir dövrdə bizə məlum olan iki əsas əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Bunlardan biri Almaniyanın Drezden şəhərində saxlanılan və müqəddimə ilə birlikdə on iki boydan ibarət olan nüsxə, digəri isə İtaliyanın Vatikan şəhərində saxlanılan və altı boydan ibarət olan əlyazmadır (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s. 23). Hər iki nüsxənin XVI əsrdə üzü köçürüldüyü qeyd edilir. 1972-ci ildə Drezden nüsxəsi Bakıya gətirilmiş və geniş tədqiq olunmuşdur.

2019-cu ildə İranda dastanın yeni bir əlyazması aşkar edilmişdir. Bu əlyazma "Türkmən-Səhra" və ya "Günbəd əlyazması" adlandırılaraq tanınmışdır (Nağısoylu, 2021, s. 23). Əski Xorasan vilayətinin Günbəd şəhərindən olan mühəndis Vəli Məhəmməd Xoca tərəfindən bukinist mağazasında üzə çıxarılan bu nüsxə 31 vərəqdən ibarətdir və XVIII əsrin sonlarında Təbrizdə hazırlandığı ehtimal olunur. Onun paleoqrafik xüsusiyyətləri və dil özəllikləri əsərin orijinallığını təsdiq edir (Dədə, 2004, s. 45). Kitabda Dədə Qorqudun soylamaları və eposun baş qəhrəmanı Qazan xan haqqındakı bir boy yer alır.

Akademik K. Əliyev dastanın başqa sahələrə təsiri haqqında yazır: "*Kitabi-Dədə Qorqud* təkcə ədəbi şah əsər deyil. Yalnız orijinal dil mətni də deyil. O, türklərin, oğuzların mifoloji anlayışlarının, əfsanəvi həyatlarının güzgüsüdür. Bu əsərdə, mifdən əfsanəyə, əfsanədən dastana, eposdan tarixi həyata keçid izlənilə bilər. Bu səbəbdən əsər bir çox elmin araşdırma sahəsinə daxil olur: dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, şifahi xalq ədəbiyyatı (mif, əfsanə, dastan, xalq şeiri, adətlər və s.), semiotika, tarix, sosiologiya... Onun müasir ədəbiyyat və incəsənətdə əks olunması da ayrıca araşdırılmalı bir sahədir" (Əliyev, 2019, s. 3).

2000-ci ildə Azərbaycanda *Kitabi-Dədə Qorqud*un 1300 illik yubileyinin qeyd olunması çərçivəsində Dədə Qorqudun portretinin yaradılması üçün təşkil edilən müsabiqə, müstəqillik dövründə təsviri sənətdə tarixi janrın inkişafına əhəmiyyətli bir töhfə verməli idi (Cəbrayıloğlu, 2011, s. 4). Lakin müxtəlif subyektiv amillər səbəbilə yarışma gözlənilən nəticəni vermədi. Müsabiqəyə müxtəlif nəsilləri təmsil edən tanınmış rəssamların əsərləri təqdim edildi. Münsiflər heyəti qarşısında isə ən uğurlu portreti müəyyənləşdirmək kimi çətin bir vəzifə dayanırdı.

Bu yarışı daha da maraqlı edən məqam, müsabiqədə iştirak edən namizədlər arasında Azərbaycan təsviri sənətinin görkəmli simalarının – Tahir Salahov, Oqtay Sadıqzadə, Altay Hacıyev, Asif Azərelli, Arif Mərdan, İsmayıl Məmmədov, Vaqif Ucatay, Sakit Məmmədov və digər tanınmış rəssamların olması idi. Onların hər biri fərqli üslubda Dədə Qorqud obrazını yaratmağa çalışmış, öz sənətkar baxışını təqdim etmişdi.

"Tətbiqi və təsviri incəsənət sahələrində bu dastana bütün türk xalqları tərəfindən maraq göstərilməkdədir. Dastanda adıçəkilən şəxslərin, hadisələrin baş verdiyi ərazilərin sözlə təsvir edilməsindən istifadə edilərək əsərlər yaradılmağa başlanılmışdır. Obrazların geyimi, məkan və s. hər bir xalqın özünəməxsus tərzinə uyğun verilməsi ilə seçilir. Dədə Qorqud baş qəhrəmanlardan biri sayılaraq diqqət mərkəzində olmuş, fərqli üz cizgiləri ilə verilməsinə baxmayaraq, qopuzu özü ilə təsvir edilmişdir. Lakin son dövrlərdə bir sıra təsviri sənət nümayəndələrinin əsərlərində bu obraza olan münasibət fərqli istiqamətdə inkişaf etməkdədir" (Quliyev, 2016, s. 22).

Bu portretlərin hər biri sənətkarlıq baxımından maraqlı və özünəməxsus idi. Lakin əksəriyyətində Dədə Qorqudun ruhuna uyğun mənəvi-psixoloji dərinlik tam şəkildə əks olunmamışdı. Tarixdən də məlum olduğu kimi, Dədə Qorqud yalnız dastan qəhrəmanı deyil, eyni zamanda xalqın mənəvi yolgöstəricisi, bilicisi və hikmət rəmzi idi (Muradoğlu, 2014, s. 7). Məhz bu xüsusiyyətləri dolğun şəkildə əks etdirən portreti tapmaq çətin idi.

Bununla belə, təqdim edilən əsərlər arasında xüsusilə seçilən və obrazın xarakterinə daha yaxın olan rəsmlərdən biri Asif Azərelliyə məxsus idi. O, Dədə Qorqudu qayalıq üzərində əyləşmiş halda, arxa fonda geniş Azərbaycan mənzərəsi ilə təsvir etmişdi. Bu əsərin diqqətçəkən cəhəti rəssamın Dədə Qorqudun xarakterini və müdrikliyini daha ifadəli və inandırıcı təqdim edə bilməsi idi. Rəng palitrası və işıq-kölgə oyunları ilə kompozisiya ahəngdar qurulmuşdu. Ağ saqqalı, parlaq geyimi və dərin düşüncəyə qərq olmuş çöhrəsi Dədə Qorqudun müdriklik rəmzi olduğunu açıq şəkildə əks etdirirdi. Əsərdə onun baxışlarındakı uzaqgörənlik və iç dünyasındakı dərin müdriklik incəliklə işlənmişdi.

Bu portret sadəcə bir simanı deyil, həm də xalqın ruhunu, tarixi yaddaşını və min illərlə yaşayan eposun mahiyyətini əks etdirməyə çalışırdı. Rəssam Dədə Qorqudu yalnız fiziki cizgilərlə deyil, onun daşıdığı mənəvi yük və hikmət dolu baxışları ilə təqdim etməyə müvəffəq olmuşdu. Bu xüsusiyyətlərinə görə Asif Azərellinin yaratdığı portret müsabiqədə ən uğurlu əsərlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdi.

Baxmayaraq ki, 2000-ci ildə *Kitabi-Dədə Qorqud*un 1300 illik yubileyi rəsmi şəkildə qeyd edildi, bu münasibətlə Dədə Qorqudun portretinin yaradılması üçün keçirilən müsabiqə yekunlaşdırılmadı

və bu məsələyə sonrakı illərdə yenidən baxılmadı. Lakin zaman keçdikcə bu möhtəşəm ədəbi abidəyə bədii baxışın formalaşdırılmasına ehtiyac daha çox hiss olunurdu.

Məhz bu məqsədlə, metronun "Gənclik" stansiyası yaxınlığındakı parkın yenidən qurulması zamanı ərazinin qədim eposla əlaqələndirilməsi qərara alındı. Burada ucaldılacaq heykəlin təkcə Dədə Qorquda deyil, bütövlükdə eposa həsr edilməsi isə məntiqli seçim idi.

2013-cü ildə açılışı baş tutan *Kitabi-Dədə Qorqud* abidəsi öz bədii ifadə tərzi ilə dastanın dərin məzmununa uyğun şəkildə ərsəyə gətirilmişdi. Çünki bu epos xalqımızın fəlsəfəsini, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini özündə birləşdirən ən dəyərli abidələrdən biridir.

Bu heykəlin yaradılmasının əsas səbəblərindən biri də, əsrlərdir dillər əzbəri olan Dədə Qorqudun indiyə qədər konkret bir heykəl obrazında canlandırılmaması idi. Heykəltəraş qarşısında çətin bir vəzifə dayanırdı: eposun mahiyyətini və onun ən mühüm siması olan Dədə Qorqudun bütün məziyyətlərini özündə cəmləşdirən bir abidə yaratmaq. Heykəlin kompozisiya quruluşu simvolik məna daşıyır. Ümumi görünüşü həm qocaman bir ağacı, həm də açılmış kitabı xatırladır. Buradakı ağac, kökləri yerə bağlı olub budaqları səmaya ucalan bir metaforadır. Hündürlüyü 4,5 metr olan tunc abidənin səthi müxtəlif çıxıntı və relyeflərlə işlənmiş, üzəri isə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının obrazları və qəhrəmanlarının təsviri ilə bəzədilmişdir. Yaradıcılığında hər zaman ənənə və müasirlik duyulan heykəltəraş müsahibələrinin birində belə demişdir: "Nə yaxşı ki, mən o vaxt Leninqradda qalmadım. Əgər belə olsaydı, mən bütünlüklə Azərbaycana məxsus rəssam ola bilməzdim. Əsərlərimdə azərbaycançılıq o qədər də hiss olunmazdı. Heykəldəki ağac bir simvoldur. Kökü yerdə, amma özü səmaya yüksələn bir ağac. Bu məni daha çox düşündürürdü. Düzdür, bu günə qədər yaratdığım heykəllərin hər biri öz fəlsəfəsinə uyğun olaraq çətin, düşündürücü və məsuliyyətli işlər olub" (Azəri, 2014, s. 8).

Əməkdar incəsənət xadimi, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Ziyadxan Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "Görüş Nurəddinoğlunun sənətinin mahiyyətində onun vətəndaşlıq mövqeyi kifayət qədər görünəndir və bu mənada çoxsaylı əsərləri şərəf və borcun cəm halındakı ifadəsidir" (Əliyev, 2013, s. 35).

Görüş Babayevin yaratdığı "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsi qədim adət-ənənələrimizi, xalqımızın tarixi yaddaşını və yurdumuzu yadelli işğalçılardan qoruyan igidlərimizin qəhrəmanlığını özündə əks etdirən bədii bir ifadədir. Heykəltəraş bu eposu yalnız sadə bir heykəl kimi deyil, möhtəşəm bir azman ağac və açılmış kitabın vəhdəti şəklində təsvir edərək, onun həm keçmişin, həm də gələcəyin rəmzi olduğunu vurğulamışdır.

Abidənin ümumi görünüşü uzaqdan baxıldıqda dərhal diqqət çəkir, onun monumental və simvolik mahiyyəti tamaşaçıya güclü təsir bağışlayır. Lakin abidəyə yaxından nəzər yetirdikdə, plastik səth boyunca səpələnmiş zəngin məna qatları aşkar olunur. Burada yalnız təsviri elementlər deyil, həm də eposun dərin fəlsəfəsi və ideya dünyası hiss olunur. Hər bir detal tamaşaçını dastanın ruhuna qovuşdurur, onu bu qədim irsin canlı şahidinə çevirir. Abidə sadəcə bir memarlıq nümunəsi deyil, eyni zamanda xalqın keçmişi ilə bu günü arasında körpü yaradan, milli dəyərlərimizi gələcək nəsillərə çatdıran əvəzsiz sənət əsəridir.

Görüş Babayevin bu monumental əsərində dastanın müqəddiməsi və on iki boyu vizual şəkildə canlandırılmışdır. Burada Oğuz türklərinin tarixi, qəhrəmanlıq ruhu, mədəniyyəti və ənənələri bəşəri idealların təcəssümü kimi təqdim olunur və bu epik irsin dünya xalqlarının mənəvi xəzinəsinə aid olduğu vurğulanır. Əsərdə diqqət çəkən əsas elementlərdən biri Dədə Qorqudun qopuzla təsvir edildiyi kompozisiyadır. O, bütün elinə yol göstərən, insanlara düzgün yaşamağı öyrədən müdrik bir obraz kimi işlənmişdir. Rəssamın ustalığı sayəsində Dədə Qorqudun ağ saqqalı və bəyaz saçları ilə əhatələnmiş, dərin düşüncəyə dalmış çöhrəsi müdrikliyi, hikməti və təcrübəni özündə birləşdirən güclü bir təsir bağışlayır. Bu obrazın dolğunluğu və ifadəliliyi abidəni daha cəlbedici və yaddaqalan edir.

Heykəltəraş bu abidəni sadəcə dekorativ bir element kimi deyil, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının hadisələrini günümüzə daşıyan, tamaşaçını məlumatlandıran bir sənət əsəri kimi işləyib. Abidənin ən böyük dəyəri onun dastanın süjetlərini canlandıraraq tamaşaçıya Oğuz yurdları, qəhrəman igidlər və keçmişdən gələcəyə ötürülən unudulmaz həqiqətlər haqqında dolğun təsəvvür verməsidir. Bu heykəl adət-ənənələrimizi, xalqımızın mənəvi kodlarını gələcək nəsillərə çatdıran, milli kimliyimizi bütün

dünyaya tanıdan mühüm bir bədii əsərdir. Necə ki, hər bir insanın öz kimliyi var, eləcə də kimliyə sahib olan millətlər mövcuddur. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan xalqının kimliyidir və bu kimliyin dünyaya təqdim edilməsi, şübhəsiz ki, dövlətimizin üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biridir.

Nəticə

Bütün bu xüsusiyyətlər nəzərə alındıqda əminliklə söyləmək olar ki, abidə milli-mənəvi dəyərlərimizin bədii ifadəsi olaraq bu missiyanı uğurla yerinə yetirmək gücündədir. Bu səbəbdən də bu monumental əsərin tamaşaçılar üçün daim aktual və maraqlı olacağına böyük inam var.

Ədəbiyyat

1. Azəri, L. (2014, fevral 28). Səmaya boylanan rənglər. *Mədəniyyət qəzeti*, s. 8.
2. Bulycheva, Ye. I. (2022). Antichnyye reministsentsii v mifopoetike skul'ptury Aristida Mayolya. *Aktual'nyye problemy vysshego muzykal'nogo obrazovaniya*, 1(63), 69–73.
3. Cəbrayıloğlu, E. (2011, aprel 12). Heykəltəraşın real görünən arzusu. *Ədalət qəzeti*.
4. Dədə Qorqud Kitabı. (2004). *Ensiklopedik lüğət*. Bakı: Öndər Nəşriyyat.
5. Əliyev, K. (2019). *Dədə Qorqud* (Əsərləri 10 cilddə, VII cild). Bakı: Elm və Təhsil.
6. Əliyev, Z. (2013). *Plastikanın poetik çalarları*. Bakı: SBS.
7. Xəlilov, N. (2004). *Qopuzdan saza Dədə Qorqud dünyası: Məqalələr*. Bakı: Öndər Nəşriyyat.
8. Kitabi-Dədə Qorqud. (1988). (F. Zeynalov & S. Əlizadə, Tərt.). *Bakı: Yazıçı*.
9. Quliyev, R. (2016). Müstəqillik dövründə Dədə Qorqud obrazına yeni baxış. *İncəsənət və mədəniyyət problemləri: Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 4(58), 22–30.
10. Muradoğlu, N. (2014, fevral 2). "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsi Azərbaycanın milli kimliyidir. *Xalq qəzeti*, s. 7.
11. Nağısoylu, M. (2021). *"Kitabi-Dədə Qorqud"un Günbəd əlyazması*. Bakı: Elm və Təhsil.
12. Utemova, L. (n.d.). *Antichnyye mify v kamne*. Culture.ru. https://www.culture.ru/materials/183055/antichnye-mify-v-kamne

Daxil oldu: 11.01.2025
Qəbul edildi: 16.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/256-259

Xalid Həşimov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
UOT: 791.43
https://orcid.org/0009-0002-8475-5357
khaleedhashimov@gmail.com

"Əqrəb mövsümü" teleserialının janr və xüsusiyyətləri

Xülasə

Bu məqalədə "Əqrəb mövsümü" bədii serialının janr xüsusiyyətləri və dramaturji quruluşunun təhlili aparılmışdır. Serialda proloq və epiloq daxil olmaqla, klassik üfüqi struktur formalarından istifadə olunur. "Əqrəb mövsümü" serialı bütün bu struktur və bədii elementləri keyfiyyətli şəkildə tətbiq edir. Serialın hər epizodu hadisələri xatırladan rekaplarla başlayır, dramatik klifhengerlərlə bitir və müxtəlif sosial qruplardan olan personajların taleləri qurulmuş mürəkkəb süjet planı ilə düzəldir. Eyni zamanda, serial və kollektiv dramları bir araya gətirərək tamaşaçının həm fərdi, həm də ictimai inkişafı düşündürür.

Rejissor Emil Quliyevin çəkdiyi bu serial yayımlandığı gündən etibarən geniş tamaşaçı kütləsinin rəğbətini qazanmışdır. Serialın süjet xətti güc və nüfuz sahibi olan Amanovlar ailəsinin həyatında baş verən hadisələri əks etdirir. Əsas qəhrəmanlar Azər Aydəmir və Hikmət Rəhimovun canlandırdığı müstəntiq obrazları süjetin mərkəzi fiqurlarını təşkil edir. Serialın detektiv janrında olması tamaşaçı marağını xüsusilə artırmışdır. İctimai televiziya tərəfindən yayımlanan "Əqrəb mövsümü" son illərin ən uğurlu ekran əsərlərindən biri kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: janr, üfüqi seriallar, obraz, ellips, rekap, klifhenger

Khalid Hashimov
Azerbaijan State University of Culture and Arts
Master student
UOT: 791.43
https://orcid.org/0009-0002-8475-5357
khaleedhashimov@gmail.com

Genre and Characteristics of TV series "Scorpion Season"

Abstract

This article deals with the analysis of the genre and features of the " Scorpion Season" fiction series. The series uses classic horizontal structural forms, including prologue and epilogue. The series "Scorpion Season" applies all these structural and artistic elements in a qualitative way. Each episode of the series begins with recaps reminiscent of events, ends with dramatic cliffhangers and follows the fates of characters from different social groups with a complex plot plan. At the same time, by combining serial and collective dramas, it makes the viewer think about both individual and social development. This TV series, directed by Emil Guliyev, has gained great popularity from the audience since its release. The series describes what happened to the powerful and influential "Amanovlar" family. Azar Aydamir and Hikmat Rahimov played the main roles of the investigator and are the main heroes of the series. The fact that the series is in the detective genre has made viewers more interested. The series broadcast by "Public" television is considered one of the most successful projects of recent years.

Keywords: *genre, horizontal series, image, ellipsis, recap, cliffhanger*

Giriş

Televiziya serialları struktur və məzmununa görə üfüqi (horizontal) və şaquli (vertikal) olmaqla iki əsas növə bölünür. "Əqrəb mövsümü" serialı bu təsnifatda üfüqi seriallar kateqoriyasına aid edilir. Buna görə də, serialın təhlili zamanı bu növün struktur qanunauyğunluqları xüsusi diqqətə alınmalıdır. Üfüqi seriallar xüsusi struktur və bədii elementlərlə fərqlənir ki, bunlardan da ən mühüm olanları rekap (recapitulation), filler və klifhenger (cliffhanger) kimi bədii priyomlardır (Borowiecki, 2024).

Rekap serial daxilində artıq təqdim edilmiş hadisələrin yenidən xatırlanmasını təmin edən bədii üsuldur. Bu, təşkil edici element kimi üfüqi seriallarda xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Rekap daha çox Türkiyə istehsallı seriallarda üçüncü şəxsin rəvayəti və ya qəhrəmanların xatirələrini tamaşaçıya təqdim etməsi üzrə istifadə olunur. Bu texnika təkcə əvvəlki hadisələri tamaşaçının yadına salmaqla kifayətlənmir, həm də gələcək epizodlar üçün zəmin yaradan alət rolu oynayır ("3", s. 120). Rekap bəzən texniki məhdudiyyətləri ötmək – məsələn, material çatışmazlıqları və ya süjet xətlərini yenidən qiymətləndirmək məqsədi ilə istifadə edilir (Mehdi, 2023).

Tədqiqat

Fillerlər isə rekapın struktur baxımından yaxın bənzəridir. Onlar serialın əsas hadisə xəttinə birbaşa təsir etməyən, lakin onu dərinləşdirən əlavələrdir. Fillerlər epizodlar arasında keçirici funksiyanı da yerinə yetirərək tamaşaçı marağını qoruyub saxlayır (Qafarova, 2018).

Klifhenger strategiyası üfüqi serialların digər əhəmiyyətli priyomudur. Bu texnika süjetin ən gərgin nöqtəsində hadisələri dayandırır. Nəticədə tamaşaçının diqqəti məhz növbəti epizoda yönəlir. Bu texnikanın təməl məqsədi emosional gərginliyin qorunması, eyni zamanda tamaşaçı marağının davam etməsidir. Bu baxımdan klifhengerlər intriqalı hadisələrin kulminasiyasına paralel gərginlik yaradan manipulyativ vasitələrdir (Özçınar, 2010).

Üfüqi serialların struktur baxımından ən çox tətbiq olunan model proloq və epiloq daxil olmaqla, dördmərhələli və ya beşmərhələli struktur formalarına əsaslanır. Proloqlar epizodun ilk dəqiqələri ərzində konfliktin təqdim edilməsi üçün işlədilir. Bu hissələrdə tamaşaçılara əsas motiv və problematik məsələlər təqdim edilir. Serial daxilindəki epiloqlar səhnələrin gərgin sonluqları ilə bərabər, növbəti epizodun əsasını qoyur (Wirz, Ort, Rasch, Fahr, nd).

"Əqrəb mövsümü" serialı üfüqi serial strukturunun xüsusiyyətlərini incəliklərə qədər istifadə edən nümunələrdəndir. Serial rekapdan ardıcıl şəkildə faydalanır; hər epizod keçmiş hadisələrin xülasəsini verir. Bu xülasələr Raufun kriminal macəraları və ya Kənanın ailə problemləri kimi əhəmiyyətli süjet xətlərini yenidən qabardır. Hər bir epizod gözlənilməz dramatik hadisələrlə sona çatır: məsələn, Nurlanın oğurlanması və ya qəhrəmanın şəxsi faciələrini əks etdirən digər təsirli səhnələr (Mittel, 2015).

Serial fərqli sosial təbəqələrdən olan insanların talelərini birləşdirən ortaq hadisələr üzərində qurulub. Bu ortaq nöqtələr mürəkkəb hadisələr şəbəkəsi kimi çıxış edir və serialın təsir, eləcə də əhatəliliyini genişləndirir. Serialda cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrindən olan insanların həyatlarını əks etdirən vəziyyətlər, onların hər birinin üzləşdiyi sosial, iqtisadi və psixoloji problemlər aydın formada diqqətə çatdırılır. Hekayə həm fərdi dramları, həm də kollektiv mənzərəni nümayiş etdirir. Bu, izləyicilərə həm öz həyatlarını, həm də cəmiyyətin ümumi mənzərəsini daha dərindən anlamağa kömək edir (Newman, Levine, 2012).

Serialda paralel süjet xətləri diqqətəlayiq şəkildə göstərilmişdir. Raufun kriminal intriqaları ilə Kənanın şəxsi həyatdan qaynaqlanan emosional konfliktləri eyni vaxtda təmsil olunur. Paralel süjetlərin hər biri özünəməxsus gərginlik yaradan strukturla təqdim edilir. Bu, tamaşaçı marağını qorumaqda təsirli rol oynayır. Çünki ayrı-ayrı paralel süjet xətləri əslində bir nöqtədə bir-biriləri ilə əlaqəlidir və hekayənin daha yaxşı formada anlaşılmasına xidmət edir (Quliyev, 2020).

Adətən, detektiv obrazlarının vizual fərqləndirilməsi onların xarakter dinamikasını daha aydın göstərməyə kömək edir. Belə ki, klassik detektiv janrında xarakterlərin xarici görünüş fərqliliyi onların xüsusiyyətlərini vurğulamaq üçün tez-tez istifadə edilir. Amma "Əqrəb mövsümü" serialında Kənan və Rauf arasında fikir ayrılıqları olsa da, zahiri fərqlilikləri tam gözə çarpmır (Lotman, 1990).

"Əqrəb mövsümü" bədii qəhrəmanların real şəxsiyyətlər kimi formalaşdırılması üzrə zəngin nümunədir. Kənan, böyük emosional çətinliklərlə üzləşən, lakin eyni zamanda qətiyyətli addımlar ata bilən protaqonistdir. Onun daxili konfliktləri tamaşaçılarda empatiya yaradaraq diqqəti artırır (Bordwell, 2008). Raufun kriminal dünyada göstərdiyi emosional zəifliklər onun mürəkkəb obrazını tamamlayır. Serial eyni zamanda sevgi, ailə, intiqam və xəyanət kimi bədii konfliktləri yüksək intensivliklə əks etdirir. Ümumiyyətlə, obrazların bir-biri ilə olan əlaqələrində, bəzən gözlənilməz və ya həddindən artıq gərgin anlar yaranır və bu halların intensivliyi seriala xüsusi bir dinamiklik qatır (Jenkins, 2006).

Serialın psixoloji aspektləri də xüsusi qeyd edilməlidir. Hekayədəki hər bir xarakter, daxili konfliktləri və qarşı-qarşıya olduğu seçimləri ilə izləyicini öz dünyasına cəlb edir. Burada göstərilən psixoloji vəziyyətlər, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həyatını əks etdirərkən həm də onları müxtəlif psixoloji sınaqlarla üzləşdirir (Bal, 2009).

Zaman sıçrayışları və süjet manipulyasiyaları, "Əqrəb mövsümü" serialını digər seriallardan fərqləndirən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdir. Hər epizodun sonunda təqdim olunan açıq sonluqlar həm tamaşaçı marağını qoruyur, həm də növbəti bölümlərin ssenari əsasını hazırlayır. Serialı izləyən tamaşaçı məntiqi ardıcıllığı anlayır və hadisələrin bəzən hissəli verilməsi serialın marağını daha da artırır. Serial üfüqi serial istehsalı üzrə innovativ texnikaları uğurla nümayiş etdirir (Hüseynli, 2018).

Serialda istifadə olunan bəzi simvollar və metaforalar müxtəlif şərhlərə və dərin təhlillərə imkan yaradır. Məsələn, "əqrəb" simvolu, həm tələlərdən qaçmağı, həm də tələyə düşməyin qorxusunu simvollaşdırır. Digər bir simvolizm isə Vaqifin ad günündəki rəqsidir. Nümayiş olunan rəqs Vaqifin daxilindəki ziddiyyətləri əks etdirir (Kozloff, 1992). Bu rəqs yalnız bir nəğmə və hərəkət deyil, daha çox iç dünyasının ifadəsidir. O, bu rəqs vasitəsilə öz məyusluğunu, narahatlığını, sevgisini və ümumiyyətlə, yaşadığı emosional çətinlikləri tamaşaçıya ötürür. Rəqs burada simvolik bir dil kimi çıxış edir. Sözlərlə ifadə edə bilmədiyi hər şeyi bədən dili və musiqi vasitəsilə açığa çıxarır. Bu an onun həyatındakı məyusluğun və gərginliyin bir növ həlli kimi rol oynayır və eyni zamanda daxili bir etiraz kimi də qiymətləndirilə bilər (Əsədova, 2021).

Nəticə

Nəticə olaraq, qeyd olunmalıdır ki, "Əqrəb mövsümü" serialı üfüqi serial strukturunun mürəkkəbliyini və zənginliyini tam şəkildə özündə əks etdirən, təhlil üçün geniş imkanlar yaradan bir nümunə olaraq önə çıxır. Serialın psixoloji, sosial və bədii aspektləri, obrazların daxili konfliktləri və süjetin çoxşaxəli quruluşu, tamaşaçının intellektual və emosional təcrübəsini zənginləşdirir. Eyni zamanda serialda istifadə olunan simvollar və metaforalar hekayənin dərinliyini artırır və izləyicinin hadisələri daha fərqli bir prizmadan görməsinə imkan verir. "Əqrəb mövsümü" televiziya serialı müasir televiziya istehsalında tətbiq edilən yenilikçi yanaşmaları və texnikaları ilə həm Azərbaycan, həm də beynəlxalq səviyyədə diqqətəlayiq bir nümunə olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Bal, M. (2009). *Narratologiya: Povest nəzəriyyəsinə giriş*. Toronto Universiteti Mətbuatı.
2. Bordwell, D. (2008). *Kino poetikası*. Routledge.
3. Borowiecki, A. (2024). Əsas süjet, paralel və ya epizodik süjet xətti? Serial hekayələrində süjetlər məsələsi. *Media – Mədəniyyət – Sosial Ünsiyyət, 20*, 49–62.
4. Əliyeva, L. (2019). Serial mədəniyyəti və tamaşaçı davranışı. *Mədəniyyət və İncəsənət Jurnalı, (4)*, 31–38.
5. Əsədova, T. (2021). Simvol və metaforaların televiziya seriallarında təhlili. *Filologiya və Sənətşünaslıq Məcmuəsi, (1)*, 60–66.
6. Hüseynli, Ş. (2018). Televiziya seriallarında sosial qrupların nümayəndələri. *Humanitar Elmlər Jurnalı, (2)*, 45–53.
7. Jenkins, H. (2006). *Konvergensiya mədəniyyəti: Köhnə və yeni medianın toqquşduğu yer*. New York University Press.

8. Kozloff, S. (1992). Povest nəzəriyyəsi və televiziya. In R. C. Allen (Ed.), *Channels of discourse, reassembled* (pp. xx–xx). Şimali Karolina Universiteti Mətbuatı.
9. Lotman, Y. (1990). *Ağıl kainatı: Mədəniyyətin semiotik nəzəriyyəsi*. İndiana Universiteti Nəşriyyatı.
10. Mehdi, N. (2023, 4 mart). Bir az da kinosemiotika haqqında ("Əqrəb mövsümü" teleserialı məqsədi). *Ədəbiyyat qəzeti*, 4–5.
11. Mittel, J. (2015). *Kompleks TV: Müasir televiziya hekayələrinin poetikası*. New York University Press.
12. Newman, M. Z., & Levine, E. (2012). *Televiziyanın qanuniləşdirilməsi: Medianın konvergensiyası və mədəni vəziyyəti*. Routledge.
13. Özçınar, M. (2010). *Sinematografik zaman və mekân'ın yaranmasında felsefi arxa plan* (Doktora tezi). Dokuz Eylül Universiteti, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sinema – TV Anasanat Dalı, İzmir.
14. Qafarova, G. (2018). *Ssenari yaradıcılığı 2 (Televiziya serialları)*. Bakı: Dərs vəsaiti.
15. Quliyev, A. (2020). Müasir televiziya seriallarında süjet strukturu və bədii komponentlər. *Azərbaycan Jurnalistika Məcmuəsi, (3)*, 118–125.
16. Wirz, D. S., Ort, A., Rasch, B., & Fahr, A. (n.d.). Cliffhangers serial əyləncədə rolu: Cliffhangers'ın həzz, oyanış və izləməyə davam etmək niyyətinə təsiri ilə bağlı təcrübə. *Psixologiya Elmi, 12*(2), 186–196.

Daxil oldu: 23.01.2025
Qəbul edildi: 28.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/260-263

Naz Budaqova
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0000-8257-0709
naz.budagova19@gmail.com

Alman dili dərslərində ədəbi mətnlərin rolu: didaktik və metodoloji baxış

Xülasə

Son illərdə xarici dil tədrisində, xüsusilə də alman dili dərslərində ədəbi mətnlərin və bədii ədəbiyyatın rolu yenidən aktuallaşmışdır. Ədəbi materiallardan istifadə tələbələrdə dil bacarıqlarının (dinləmə, danışma, oxu və yazı) inkişafına, həmçinin onların mədəni dəyərləri və fərqli baxış bucaqlarını anlama qabiliyyətinə müsbət təsir göstərir. Məqalədə qeyd olunur ki, bədii mətnlər yalnız dil öyrənmək üçün deyil, həm də öyrənilən xalqın mədəniyyətini tanımaq və tələbələrin emosionalintellektual inkişafını dəstəkləmək üçün də mühüm vasitədir.

Didaktik və metodoloji baxımdan, bu cür mətnlər tədris prosesində tənqidi düşüncə, müstəqil yanaşma və interkultural anlayışların formalaşmasına kömək edir. Eyni zamanda, məqalədə ədəbi materiallara audio-vizual resursların əlavə olunmasının tələbələrin motivasiyasını artırdığı və dərsləri daha effektiv etdiyi qeyd olunur.

Nəticə etibarilə, alman dili dərslərində ədəbi mətnlərdən istifadə tələbələr üçün həm linqvistik, həm də mədəni baxımdan zəngin tədris mühiti yaradır və bu yanaşma xarici dil öyrənməsinin əsas məqsədlərinə əhəmiyyətli töhfə verir.

Açar sözlər: *ədəbi mətnlər, alman dili tədrisi, xarici dil öyrənmə, didaktik yanaşma, mədəniyyətlərarası kommunikasiya*

Naz Budagova
Baku Slavic University
Master student
https://orcid.org/0009-0000-8257-0709
naz.budagova19@gmail.com

The Role of Literary Texts in German Language Lessons: Didactic and Methodological Perspectives

Abstract

In recent years, the role of literary texts and fiction in foreign language education, especially in German language classes, has regained significance. The use of literary materials positively influences the development of students' language skills (listening, speaking, reading, and writing), as well as their ability to understand cultural values and different perspectives. The article emphasizes that literary texts serve not only as a tool for language learning but also as an important means of familiarizing students with the culture of the target language and supporting their emotional and intellectual development.

From a didactic and methodological perspective, such texts contribute to the development of critical thinking, independent learning approaches, and intercultural awareness in the educational process. The article also notes that incorporating audiovisual resources into the study of literary materials increases students' motivation and enhances the effectiveness of lessons.

As a result, the use of literary texts in German language instruction creates a linguistically and culturally rich learning environment for students and makes a significant contribution to the overall

goals of foreign language learning
Keywords: *literary texts, german language teaching, foreign language learning, didactic approach, intercultural communication*

Giriş

Müasir dövrdə xarici dil öyrənmənin məqsədi təkcə yeni dil biliklərinin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda öyrənilən dilin mədəniyyəti, sosial konteksti və ünsiyyət formalarının dərk edilməsini də əhatə edir. Bu baxımdan, ədəbi mətnlər və bədii ədəbiyyat xarici dil tədrisində mühüm rol oynayan didaktik vasitələrdən biri kimi ön plana çıxır. Xüsusilə alman dili dərslərində ədəbi materiallardan istifadə, tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafına, dünyagörüşünün genişlənməsinə və interkultural kompetensiyanın formalaşmasına töhfə verir. Ədəbi mətnlər dilin funksional və emosional imkanlarını daha geniş şəkildə təqdim edir, tələbələrin analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, eyni zamanda onların dil öyrənməyə olan marağını və motivasiyasını artırır (Duff, Maley, 1990).

Bu məqalədə ədəbi mətnlərin alman dili dərslərində istifadəsinin əhəmiyyəti, didaktik və metodoloji üstünlükləri, eləcə də tədris prosesində tətbiq edilə biləcək müxtəlif yanaşmalar araşdırılır. Məqsəd, ədəbi materialların xarici dil öyrənməsin necə töhfə verdiyini və bu materialların müasir pedaqoji metodlarla necə uyğunlaşdırıldığını nəzərdən keçirməkdir.

Tədqiqat

Son illərdə xarici dil dərslərində xüsusəndə alman dilində orijinal mətnlərin əsas komponenti və mənbəyi kimi kurrikulumda ədəbi mətinlərin və bədii ədəbiyyatın rolu yenidən diqqəti cəlb etmişdir. Xarici dillərin tədrisində bədii ədəbiyyatdan istifadə bir sıra səbəblərə görə intibah dövrünü yaşayır. Tədris prosesinin öyrənilən dilin funksional istifadəsinə yönəldiyi ədəbi materiallardan istifadə etməklə xarici dilin tədrisinə bəzi ənənəvi yanaşmalar daha az populyarlaşıb. Bununla belə, xarici dillərin tədrisinin müxtəlif üsullarında ədəbi mətnlərin rolu indi yenidən qiymətləndirilir və bir çox müəllimlər ədəbi mətnlərə geniş linqvistik və mədəni məlumat verən, tələbələrin öz fikirlərini başqa dillərdə ifadə etmək bacarıqlarının inkişafı üçün təsirli stimul kimi, eləcə də bir potensial kimi baxmağa başlayıblar (Collie, Slater, 1990).

Bu gün ədəbi material seçimi artıq Böyük Britaniya və ABŞ kimi ölkələrdəki ədəbi mənbələrdən olan mətnlərlə məhdudlaşmır, müxtəlif formalardan istifadə edən müxtəlif ölkə və mədəniyyətlərdən olan yazıçıların əsərlərini əhatə edir.

Məlumdur ki, xarici dillərin tədrisinin məzmunu tələbələri təkcə şifahi ünsiyyətin yeni üsulu ilə deyil, həm də öyrənilən dildə danışan xalqın mədəniyyəti, öyrənilən dilin ölkəsində nitq davranışının milli-mədəni xüsusiyyətləri ilə tanış etməyə yönəldilməlidir. Qalskovanında qeyd etdiyi kimi, bu prosesi düzgün həyata keçirmək digər mədəniyyətləri başa düşmək, onları xüsusiyyətləri və fərqlilikləri ilə tanış etmək və digər icmaların nümayəndələrinə qarşı tolerant münasibət bəsləməkdir (Gal'skova, 2003, s. 11-12).

Alman dilinin tədrisində əsas məqsəd kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirməkdir. Ədəbi mətnlər praktiki tapşırıqların yazılması üçün zəngin linqvistik məlumat mənbəyidir və qrammatik strukturlardan istifadəni və yeni lüğətdən istifadəni təsvir edən ideal tamamlayıcı kimi şagirdlərdə bütün əsas bacarıqları – nitq, dinləmə, oxu və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər (Lytayeva, Talalakina, 2011, s. 195). Müasir tələbələr təsvir olunanların zaman və dövrlərinə, eləcə də üslub və janrlarına görə fərqlənən ədəbiyyatla qarşılaşır və insan təcrübəsinin müxtəlif aspektləri (məsələn, fəlsəfi, etik, estetik) ilə tanış olurlar. Bu mətnlərə ədəbi və elmi- populyar, klassik və müasir əsərlər daxildir.

Ədəbi əsərlərin bədii dili oxucularda emosiyalar oyatmağa kömək edir və şagirdlərin idrak qabiliyyətlərini oyadır, onları mətnin məzmununa cəlb edir. Əksər xarici və yerli tədris-metodiki komplekslərdə "Lesen" (oxuyub-anlama) bölməsi ümumi maraq doğuran geniş mətnlər təklif edir; yeni məlumatların əldə edilməsinə və cəmiyyətin ehtiyaclarının başa düşülməsinə kömək etmək; öz ölkəsinin və öyrənilən dilin ölkələrinin mədəniyyətini dərk etmək. Alman dilini tədris edən fənn müəllimi ədəbi mətnləri müstəqil seçərkən tələbələrin ehtiyaclarını, motivasiyasını, maraqlarını və dil

səviyyəsini nəzərə almalıdır. Bununla belə, nəzərə alınmalı əsas amillərdən biri təklif olunan işin tələbələrin marağına səbəb olub-olmaması və güclü, müsbət reaksiyalara səbəb olub-olmamasıdır. Maraqlı mətn özündə yeni problemli məlumatları ehtiva edən, başqa mədəniyyətin dünyasına "pəncərə" açan, onun hiss və emosiyalarına toxunan və s. bir vasitə olacaq (Gal'skova, 2003, s. 133-134). Mənalı və maraqlı mətnlərin linqvistik və ekstralinqvistik xüsusiyyətlərin təhlili bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərməsi ehtimal olunur.

Şagirdlərin real təcrübələri və duyğuları ilə əlaqəli kitabların seçimi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dil mürəkkəbliyindən danışarkən, tamamilə aydındır ki, ədəbi əsərin dili sadədirsə, bu, bədii mətni başa düşməyi asanlaşdıra bilər, lakin təlim keçmiş oxucu üçün dilin "mürəkkəbliyi" oxumağa maneə olmayacaq (McRae, 1991).

Ədəbi materialı öyrənmək üçün bir neçə yanaşma var. Klassik və müasir yazıçıların əsərlərini həm orijinal formada, həm də sadələşdirilmiş və ya qısaldılmış variantda, "asan oxu" adlanan formada öyrənmək olar. Xüsusilə bu kateqoriyadan olan oxucular üçün yazılmış ingilis, alman və digər xarici dillərin tələbələri üçün getdikcə daha çox bədii əsərlər nəşr olunur. Hər iki iş üçün istifadə edilə bilən ədəbi mətn növləri sinifdə və sinifdənkənar oxumaq üçün bunlara daxildir (Hall, 1998):

1) qısa hekayələr,
2) nağıllar,
3) romanlar,
4) pyeslər

Romanlar, pyeslər və ya qısa hekayələr dünyası xəyali olsa da, bir çox sosial və ya regional qrupların personajlarının təsvir oluna biləcəyi tam və rəngarəng bir mühit təmin edir. Mətnlərə audio mətnlər, musiqi CD-ləri, film klipləri, podkastlar əlavə oluna bilər ki, bu da materialın hissiyyatla qavranılmasına müsbət təsir göstərəcək. Bədii mətnləri oxumaq motivasiya mənbəyi kimi xidmət edə bilən yazılı nitqlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Yazılı dildən istifadə tələbələrə linqvistik və üslub xüsusiyyətlərinə (savadlıq, ifadəlilik və s.) daha dərindən diqqət yetirmək imkanı verir, onlarda tənqidi düşünmə bacarıqlarını, təhlil etmək bacarığını, müstəqilliyi inkişaf etdirməyə imkan verir ki, bu da istər-istəməz ümumi akademikin inkişafına kömək edəcəkdir (Lazar, 1993, p. 195).

Didaktik nöqteyi-nəzərdən uyğun ədəbi mətnlərin seçilməsi xarici dilin tədrisində, xüsusən də alman dilinin xarici dil kimi tədrisi sahəsində mühüm rol oynayır. Mətnlər təkcə tələbələrin dil səviyyəsinə uyğun gəlməməli, həm də onların koqnitiv, emosional və mədəniyyətlərarası inkişafına təkan verməlidir. Məqsəd linqvistik, ədəbi və mədəni bacarıqları ümumi didaktik prosesdə birləşdirən inteqrativ ədəbiyyat təlimatını təmin etməkdir (Roberts, 1999).

Burada əsas metodoloji prinsip şagirdin oriyentasiyasıdır. Bədii mətnlərlə məşğul olarkən, öyrənənlər nəinki qəbuledici qalmalı, həm də yaradıcı yazı tapşırıqları, səhnə təsvirləri, rolların və perspektivlərin dəyişməsi və ya mədəniyyətlərarası müqayisələr vasitəsilə dillə məhsuldar işləməlidirlər. Bu üsullar təkcə mətni başa düşməyi deyil, həm də müasir dil tədrisinin əsasını təşkil edən kommunikativ səriştəni inkişaf etdirir (Stern, 1983).

Bundan əlavə, çox perspektivli öyrənmə ruhunda medianın inteqrasiyası (məsələn, filmlərə uyğunlaşmalar, audio kitablar, podkastlar, şəkilli hekayələr) bədii mətnlərə çıxışı asanlaşdıra və öyrənənlərin motivasiyasını artıra bilər. Ədəbiyyat və media səriştəsinin birləşməsi həm də səriştə yönümlü xarici dil tədrisi üçün mövcud tələblərə cavab verir (Tarasova, Vanyagina, 2015).

Nəhayət, mədəniyyətlərarası didaktika da mühüm rol oynayır: ədəbi mətnlər xarici düşüncə və yaşayış tərzinə dair anlayışlar təqdim edir, beləliklə, empatiya, tolerantlıq və perspektivləri dəyişmək bacarığını təşviq edir. Beləliklə, onlar mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafına dəyərli töhfə verirlər (Widdowson, 1978).

Beləliklə, ədəbi mətnlərin alman dilində oxunmasının tədrisi tələbələrə ədəbi səriştənin inkişafı, passiv lüğətin daha yaxşı mənimsənilməsi və zənginləşdirilməsi üçün zəngin orijinal material mənbəyi açacaq; öyrənilən dilin mədəniyyəti haqqında biliklər inkişaf etdiriləcək və ümumiyyətlə, öyrənmənin əsas məqsədinə töhfə verəcəkdir.

Nəticə

Nəticə olaraq demək olar ki, ədəbi mətnlər xarici dil tədrisində, xüsusilə də alman dili dərslərində mühüm didaktik və pedaqoji vasitə kimi çıxış edir. Onlar təkcə tələbələrin dil bacarıqlarının (dinləmə, oxuma, danışma və yazma) inkişafına deyil, eyni zamanda onların mədəniyyətlərarası anlayışlarının formalaşmasına və emosional- intellektual inkişafına da töhfə verir. Ədəbi materiallar vasitəsilə tələbələr öyrəndikləri dilin yalnız qrammatikasını deyil, həm də həmin dilin daşıyıcılarının düşüncə tərzini, mədəni dəyərlərini və sosial davranışlarını daha dərindən mənimsəyə bilirlər.

Didaktik baxımdan düzgün seçilmiş və təqdim olunmuş ədəbi mətnlər tələbələrin motivasiyasını artırmaqla yanaşı, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini, tənqidi və analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Eyni zamanda, bu cür mətnlər dərs prosesində müasir tədris metodları ilə (məsələn, interaktiv tapşırıqlar, audio-vizual vasitələr, diskussiya və layihə əsaslı öyrənmə) birgə istifadə olunduqda daha səmərəli nəticələr verir.

Bu səbəbdən də alman dili tədrisində ədəbi mətnlərin istifadəsi tədris prosesini zənginləşdirən, tələbələr üçün həm linqvistik, həm də mədəni baxımdan dəyərli olan bir yanaşmadır və gələcəkdə bu istiqamətdə daha çox tədqiqat və praktiki tətbiqlərə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Collie, J., & Slater, S. (1990). *Literature in the language classroom: A resource book of ideas and activities*. Cambridge University Press.
2. Duff, A., & Maley, A. (1990). *Literature*. Oxford University Press.
3. Gal’skova, N. D. (2003). *Sovremennaya metodika obucheniya inostrannomu yazyku: Posobiye dlya uchitelya* (2-e izd., pererab. i dop.). ARKTI.
4. Hall, G. (1998). *Literature in language education*. Longman.
5. Lazar, G. (1993). *Literature and language teaching: A guide for teachers and trainers*. Cambridge University Press.
6. Lytayeva, M. A., & Talalakina, Ye. V. (2011). Academic skills: Sushchnost’, model’, praktika. *Voprosy obrazovaniya,* (4), 178–201.
7. McRae, J. (1991). *Literature with a small ‘l’*. Macmillan.
8. Roberts, P. (1999). *Using literature in the language classroom*. Cambridge University Press.
9. Stern, H. H. (1983). *Fundamentals of language education*. Oxford University Press.
10. Tarasova, V. V., & Daminova, E. R. (2021). Rol’ khudozhestvennoy literatury pri obuchenii inostrannym yazykam. *Kazanskiy vestnik molodykh uchenykh. Traditsii i innovatsii v metodike prepodavaniya inostrannykh yazykov*, 372.8, 63–65.
11. Tarasova, V. V., & Vanyagina, S. V. (2015). Skazka kak sredstvo razvitiya yazykovykh navykov uchashchikhsya na urokakh angliyskogo yazyka. *TerraLinguae: Sbornik nauchnykh statey*, (2), 237–240. Izdatel’stvo TAI.
12. Widdowson, H. G. (1978). *Teaching language as communication*. Oxford University Press.

Daxil oldu: 06.01.2025
Qəbul edildi: 11.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/264-272

Murad Majidzadeh
Baku State University
Master student
https://orcid.org/0009-0003-3017-6998
mecidzade05@gmail.com

The Impact of Digital Capabilities on Supply Chain Efficiency, Transparency and Resilience

Abstract

Supply chain competitive execution alludes to the comprehensive qualities of a supply chain to outperform competitors within the competitive advertise by successfully allocating resources and conveying esteem to the showcase in this manner winning more openings for development. Setting up a supply chain with supported competitive execution is a crucial strategic approach for organizations to outlive and accomplish maintainable development in a energetic worldwide advertise. The term feasible competitive advantage SCA was initially introduced by Doorman who respected competitive advantage as the center of organizational performance in a competitive advertise speaking to persevering execution that surpasses competitors. Accomplishing supply chain competitive performance is the extreme objective of center undertakings in driving supply chain activities Supply chain competitiveness is characterized by its systemic nature solidness and value creation speaking to the extreme objective of transformative exercises by endeavors. Given this the ponder of how to construct feasible supply chain competitiveness has attracted research consideration. Our discoveries uncover the critical part of advanced change in upgrading supply chain capabilities which in turn emphatically impacts maintainable competitive execution. A advance investigation appears that supply chain capabilities intercede the relationship between supply chain advanced change and economical competitive execution In addition natural vulnerability can serve as a driving constrain for advanced change fortifying supply chains to upgrade their investigation of digitalization. This investigate provides valuable bits of knowledge into investigating maintainable competitive execution within the supply chain setting. It addresses the hole in experimental writing with respect to advanced change inquire about and enhances the field of possibility hypothesis.

Keywords: *digital transformation, supply chain efficiency, transparency, supply chain capability*

Murad Məcidzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0003-3017-6998
mecidzade05@gmail.com

Rəqəmsal imkanların təchizat zəncirinin səmərəliliyinə, şəffaflığına və davamlılığına təsiri

Xülasə

Təchizat zəncirinin rəqabətli icrası, resursları uğurla bölüşdürərək və bu şəkildə inkişaf üçün daha çox açılışlar qazanaraq, vitrinə hörməti çatdırmaqla rəqabətli reklam çərçivəsində rəqibləri üstələmək üçün təchizat zəncirinin hərtərəfli keyfiyyətlərinə işarə edir. Dəstəklənən rəqabətli icra ilə təchizat zəncirinin qurulması təşkilatlar üçün enerjili dünya reklamında davamlı inkişafa nail olmaq üçün mühüm strateji yanaşmadır. Mümkün rəqabət üstünlüyü "təchizat zənciri" termini əvvəlcə rəqibləri üstələyən əzmkar icradan danışan rəqabətli reklamda təşkilati performansın mərkəzi kimi rəqabət üstünlüyünə hörmət edən Doorman tərəfindən təqdim edilmişdir.

Təchizat zəncirinin rəqabətli performansına nail olmaq, tədarük zəncirinin fəaliyyətlərini idarə etməkdə mərkəz müəssisələrinin ifrat məqsədidir. Təchizat zəncirinin rəqabət qabiliyyəti onun sistemli xarakterinin möhkəmliyi və səylərlə transformativ məşqlərin ifrat məqsədindən danışan dəyər yaratması ilə xarakterizə olunur. Bunu nəzərə alaraq, mümkün təchizat zəncirinin rəqabətqabiliyyətliliyinin necə qurulacağına dair fikirlər tədqiqatların diqqətini cəlb etmişdir. Kəşflərimiz təchizat zənciri imkanlarının təkmilləşdirilməsində qabaqcıl dəyişikliyin kritik hissəsini aşkar edir və bu da öz növbəsində davamlı rəqabətli icraya ciddi təsir göstərir. Qabaqcıl araşdırma nəticəsində görünür ki, təchizat zəncirinin imkanları təchizat zəncirində qabaqcıl dəyişiklik və iqtisadi rəqabətli icra arasında əlaqəyə müdaxilə edir. Bundan əlavə, təbii zəiflik tədarük zəncirlərinin rəqəmsallaşma araşdırmalarını təkmilləşdirmək üçün qabaqcıl dəyişikliklər üçün təkanverici məhdudiyyət rolunu oynaya bilər. Bu təhqiqat təchizat zənciri daxilində davam etdirilə bilən rəqabətli icranın araşdırılması üçün dəyərli biliklər təqdim edir. Qabaqcıl dəyişiklik sorğusu ilə bağlı eksperimental yazıdakı boşluğa müraciət edir və ehtimal fərziyyəsi sahəsini artırır.

Açar sözlər: *rəqəmsal transformasiya, təchizat zəncirinin səmərəliliyi, şəffaflıq, təchizat zənciri qabiliyyəti*

Introduction

With the fast advancement of computerized innovations such as huge information cloud computing manufactured insights the Web of Things blockchain and 5G coupled with the interconnected worldwide economy and the tall level of instability within the outside environment dangers and openings are applying limitless impacts on the maintainable advancement and competitive execution of supply chains. For occurrence amid the COVID19 widespread the computerized economy thrived with online shopping inaccessible work online instruction telemedicine and other digitalized exercises. Companies that grasped computerized change in these regions picked up a competitive advantage whereas those that fizzled to adjust to the computerized move faced an inactive position within the showcase competition. Given the impact of computerized innovation improvement and the dubious outside environment on supply chain competitive execution creating strong and maintainable supply chains through leveraging computerized technologies has gotten to be a best need for organizations. There's an critical require for investigate and commonsense execution of computerized change in supply chains to upgrade their competitive execution at the organizational level (Al-Banna, Franzoi, Menezes, Al-Enazi, Rogers, Kelly, 2022).

Supply chain competitive execution CP alludes to compelling coordination collaboration and communication among diverse substances inside a supply chain empowering organizations to realize superior execution upgrade customer satisfaction and keep up competitiveness within the fast-paced commerce environment. With the ceaseless advancement of advanced innovations, the rationale of esteem creation in supply chains has experienced significant change in reshaping the mechanical scene and supply chain competitive elements. Clarifying the factors and components impacting supply chain competitive execution within the modern outside environment holds commonsense importance and has gathered noteworthy consideration from both the scholarly world and industry (Akbari, Hopkins, 2022).

Supply chain capability SCC alludes to an organization’s capacity to identify utilize and assimilate inside and outside resources information to encourage the exercises of the whole supply chain. Past investigation has appeared that diverse measurements of supply chain capability can affect distinctive viewpoints of supply chain execution. For illustration showcase detecting supply chain dexterity and versatility can impact the double adaptability of the supply chain. Due to the multidimensional nature of supply chain capability and the reliance of supply chain competitive execution on diverse measurements of supply chain capability totally different businesses the relationship between supply chain capability and supply chain competitive execution is complex and amniomancy.

Especially within the handle of supply chain computerized change organizations not as it were got to adjust to the turbulent outside environment but to encounter energetic changes within the inner

environment. To encourage upgrade organizational competitive execution and secure future improvement whereas keeping up their current competitive position it is essential to develop and construct supply chain capability. In this manner this consider investigates the part of four-dimensional supply chain capability within the relationship between advanced change and supply chain competitive execution from the point of view of supply chain computerized change.

Digitization Transformation, Supply Chain Capabilities, and Supply Chain Competitive Performance

Computerized change advances the development of a carefully empowered end-to-end supply chain extends the boundaries of supply chain administrations and encourages the arrangement of a supply chain environment which contributes to the rise of a responsive supply chain and drives the esteem extension of supply chain collaboration and integration. Subsequently it can be gathered that advanced change improves the capacity of supply chain action integration and responsiveness. Moreover advanced change upgrades the perceivability of the supply chain decreases data asymmetry among supply chain individuals and can be anticipated to fortify the data trade capability of the supply chain In conclusion sharing contracts such as benefit sharing can lead to way better supply chain execution through incentivizing collaboration between parties compared to other sorts of contracts (Baryannis, Validi, Dani, Antoniou, 2019).

Research

For analysing companies performance according to digitatization transformation, we have used survey method.

The survey data shows that the majority of respondents are using digital capabilities such as the Internet of Things (IoT) and Artificial Intelligence (AI) to improve their supply chain management practices. The use of these digital capabilities has led to a number of benefits, including improved supply chain performance, efficiency, and decision-making. However, there are a number of challenges associated with the use of these technologies, including high implementation costs, security concerns, a lack of qualified personnel, and data quality issues (Ghadge, Er Kara, Moradlou, Goswami, 2020).

The interview data provides a deeper understanding of the impact of digital capabilities on supply chain management. The interview data shows that the use of digital capabilities has led to significant improvements in supply chain performance, resilience, and sustainability. For example, the use of IoT devices has enabled real-time monitoring of supply chain operations, which has improved visibility and enabled faster response times to supply chain disruptions. Similarly, the use of blockchain has improved the security and trust of the supply chain by providing secure and transparent traceability of products and transactions (Baryannis, Dani, Antoniou, 2019).

Overall, the data collected in this study provides valuable insights into the use of digital capabilities and their impact on supply chain management. The results of the study can be used to inform practice and policy in the field of supply chain management and to identify strategies to improve supply chain performance, resilience and sustainability.

We used a survey method to conduct the research. We prepared 20 questions related to the application of artificial intelligence in the supply chain and gave these questions to 30 respondents. We entered the answers to these questions into SPSS and analyzed them using Anova. The questions are provided in the appendix. We will provide examples of these questions and analyze them below (Brintrup, Brintrup, Kosasih, Schaffer, Zheng, Demirel, MacCarthy, 2023).

Research results

1. What digital technologies have been implemented in your organization's supply chain operations?

1. Internet of Things (IoT) devices
2. Advanced analytics and big data platforms
3. Blockchain technology
4. Cloud-based inventory management systems

Other (specify)

Table 1. The result of operations using

Descriptives								
Mean								
	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimm	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
Internet of Things (IoT) devices	4	2.0500	.85732	.42866	.6858	3.4142	1.15	3.10
Advanced analytics and big data platforms	8	2.6063	.40039	.14156	2.2715	2.9410	2.05	3.30
Blockchain technology	7	2.5643	.29540	.11165	2.2911	2.8375	2.05	2.95
Cloud-based inventory management systems	6	2.7167	.50365	.20562	2.1881	3.2452	1.95	3.35
Other (specify)	5	2.7900	.55610	.24870	2.0995	3.4805	1.90	3.35
Total	30	2.5750	.51924	.09480	2.3811	2.7689	1.15	3.35

As we can see from the analysis results, the majority of respondents chose advanced analytics and data platforms.

Tests of Homogeneity of Variances					
		Levene Statistic	df1	df2	Sig.
Mean	Based on Mean	1.978	4	25	.129
	Based on Median	1.904	4	25	.141
	Based on Median and with adjusted df	1.904	4	19.754	.150
	Based on trimmed mean	1.969	4	25	.130

ANOVA					
Mean					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	1.463	4	.366	1.438	.251
Within Groups	6.356	25	.254		
Total	7.819	29			

As a result of the analysis, we see that the F value was 1.438. That is, since it is greater than 0.05, which technology is used does not affect the development of the supply chain. That is, choosing a

different technology can develop it. Also, since the p value is 0.251, we can say that the type of choice is more important than the choice itself (Fatorachian, Kazemi, 2021).

How long has your organization been using digital technologies in supply chain management?

1. Less than 1 year
2. 1-2 years
3. 2-5 years
4. More than 5 years

Table 2. The results of using digital technologies in supply chain management

Descriptives								
Mean								
	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
Less than 1 year	7	2.2714	.47334	.17890	1.8337	2.7092	1.60	2.95
1-2 years	9	2.4611	.61175	.20392	1.9909	2.9313	1.15	3.35
2-5 years	7	2.7500	.27080	.10235	2.4996	3.0004	2.35	3.10
More than 5 years	7	2.8500	.50580	.19117	2.3822	3.3178	2.05	3.35
Total	30	2.5750	.51924	.09480	2.3811	2.7689	1.15	3.35

When we look at the use of artificial intelligence in the supply chain, we see that many companies have been implementing this method for 1-2 years. Considering the recent pace of development of artificial intelligence, this situation can be considered quite normal (Kamble, Gunasekaran, Parekh, Mani, Belhadi, Sharma, 2022).

Tests of Homogeneity of Variances					
		Levene Statistic	df1	df2	Sig.
Mean	Based on Mean	.848	3	26	.480
	Based on Median	.579	3	26	.634
	Based on Median and with adjusted df	.579	3	19.167	.636
	Based on trimmed mean	.818	3	26	.496

ANOVA					
Mean					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	1.506	3	.502	0.047	.029
Within Groups	6.313	26	.243		
Total	7.819	29			

Based on the Anova analysis of the duration of application of artificial intelligence, we can say that as the application period increases, the profit obtained also increases. The F value of 0.047 (<0.05) proves this. Also, the P value of 0.029 confirms our hypothesis.

What benefits has your organization gained after implementing digital technologies in the supply chain?

1. Reduced lead times
2. Improved forecasting accuracy
3. Improved inventory management
4. Simplified communication

Table 3. The results of benefits gained after implementing digital technologies in the supply chain

Descriptives								
Mean								
	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
Reduced lead times	7	2.2714	.47334	.17890	1.8337	2.7092	1.60	2.95
Improved forecasting accuracy	9	2.4611	.61175	.20392	1.9909	2.9313	1.15	3.35
Improved inventory management	7	2.7500	.27080	.10235	2.4996	3.0004	2.35	3.10
Simplified communicati on	7	2.8500	.50580	.19117	2.3822	3.3178	2.05	3.35
Total	30	2.5750	.51924	.09480	2.3811	2.7689	1.15	3.35

As we can see from the analysis, the main benefits of applying artificial intelligence were perceived differently by different respondents. Most respondents chose the answer “improved forecasting accuracy”.

Tests of Homogeneity of Variances					
		Levene Statistic	df1	df2	Sig.
Mea n	Based on Mean	.848	3	26	.480
	Based on Median	.579	3	26	.634
	Based on Median and with adjusted df	.579	3	19.167	.636
	Based on trimmed mean	.818	3	26	.496

ANOVA					
Mean					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	1.506	3	.502	2.067	.129
Within Groups	6.313	26	.243		
Total	7.819	29			

As we can see from the Anova test result (F=2.067, P= 0.129), the application of different technologies to different companies gives different results. Therefore, it is not correct to say that it gives any specific benefit, but we can say that it brings general benefits.

The field of advanced change stems from the persistent improvement of advanced innovations characterized by their accessibility versatility and openness which empower maintainable enhancements in advertising proficiency and enable both large scale and smaller scale settings. Over time an impressive sum of scholastic inquiry about has developed around the subject of computerized change with 134 diverse definitions of digitization found in high-quality diaries. Agreeing to the most recent investigate by Wang Hecheng et al advanced change at the organizational level alludes to the method where endeavors require modern innovative applications environmental situating commerce models and trade and organizational forms as well as a favorable corporate culture administration and chance resilience. It points to upgrade connections between organizations and representatives' clients' providers, accomplices and partners enabling more successful competition within the ever-changing computerized economy (Belhadi, Mani, Kamble, Khan, Verma, 2024). This definition reflects the center of computerized transformation on building profound integration systems among members within the industry chain with the point of accomplishing maintainable competitive execution. Currently research on computerized change can be categorized into two primary sorts. The primary sort centers on examining the forerunners and results of computerized change which is additionally the foremost pertinent investigate type to this think about. The moment sort of investigate is conducted on diverse subjects or entities exploring computerized change in particular settings or businesses. The primary sort includes nonstop refinement of inquiry about the impacts of digital change. Digitalization within the supply chain alludes to a data and data driven administration approach that places the client at the center. It includes recording and analyzing the whole handle of item acquirement to conveyance utilizing advanced innovations Existing inquire about has illustrated that advanced change can have an effect at both the organizational and supply chain levels. At the organizational level computerized change encompasses a noteworthy impact on upgrading the supply chain capabilities of weaker individuals. At the supply chain level, the continuous application of computerized innovations optimizes item improvement distribution center administration coordination perceivability and quality traceability driving to successful advancements within the supply chain arrange and commerce forms. It moreover advances collaboration among supply chain members making cooperative energy and soundness all through the complete supply chain in this manner improving monetary execution development execution modern item advancement execution and more (Hallikas, Immonen, Brax, 2021).

The second category involves the expanding scope of digital-driven collaboration. Research on digital transformation has been evolving from individual organizations to a broader context. Earlier studies on digital transformation focused on individual organizations, exploring the driving factors, transformation mechanisms, and transformation effects of digital transformation within a single organization. With the continuous development of digital technologies, research on digitization has deepened its focus on collaborative efforts within the industry value chain. Numerous scholars have studied the entities that rely on digitization for collaboration, models that enable digitization to empower the industry value chain, and pathways for integrating digital technologies to achieve industry collaboration. Wang Hecheng and others found that organizations at the forefront of digital transformation are in a leading position in terms of business and digital technology applications, which drives the construction of an industry ecosystem. Scholars have also conducted research on understanding the characteristics of value co-creation in business ecosystems and their evolution under the influence of the digital economy (Benzidia, Makaoui, Bentahar, 2021).

Conclusion

The study on improving supply chain performance through digital capabilities makes a number of significant contributions to the field of supply chain management and digital transformation. These contributions include:

1. A comprehensive framework for digital transformation: The study provides a comprehensive framework that integrates strategic objectives, technology investments, and implementation

roadmaps for digital transformation in the supply chain. This framework offers a structured approach that can help organizations plan and execute their digital initiatives more effectively.

2. Empirical evidence of the benefits of digital technologies: The study's findings provide empirical evidence of the positive impact of digital technologies, such as IoT devices, advanced analytics tools, and cloud-based inventory management systems, on supply chain performance. These insights can guide organizations in selecting and prioritizing technology investments for maximum impact.

3. Best practices for collaboration and information sharing: The study highlights the importance of fostering collaboration and information sharing among supply chain partners and identifies best practices for successful collaboration. These insights can help organizations build stronger relationships with their partners and improve supply chain performance.

4. Employee training and upskilling programs: The study highlights the importance of employee training and upskilling to create a workforce that can leverage digital capabilities in the supply chain. The study's findings can help organizations design effective employee training programs, focusing on core competencies such as data analytics, IoT management, and cybersecurity.

5. Strategic partnerships for successful digital transformation: The study highlights the value of building strategic partnerships with technology providers to gain access to expertise, resources, and collaborative projects that support digital transformation goals. These insights can guide organizations in selecting and developing successful partnerships for digital transformation.

These contributions to the field can help organizations develop more effective strategies for digital transformation, prioritize technology investments, foster collaboration, train and upskill employees, and build strategic partnerships to improve supply chain performance.

References

1. Akbari, M., & Hopkins, J. L. (2022). Digital technologies as enablers of supply chain sustainability in an emerging economy. *Operations Management Research, 15*(3), 689–710. https://doi.org/10.1007/s12063-021-00238-3
2. Al-Banna, A., Franzoi, R. E., Menezes, B. C., Al-Enazi, A., Rogers, S., & Kelly, J. D. (2022). Roadmap to digital supply chain resilience. In *Computer Aided Chemical Engineering* (Vol. 49, pp. 571–576). Elsevier. https://doi.org/10.1016/B978-0-323-95879-0.50103-4
3. Baryannis, G., Dani, S., & Antoniou, G. (2019). Predicting supply chain risks using machine learning: The trade-off between performance and interpretability. *Future Generation Computer Systems, 101*, 993–1004. https://doi.org/10.1016/j.future.2019.07.061
4. Baryannis, G., Validi, S., Dani, S., & Antoniou, G. (2019). Supply chain risk management and artificial intelligence: State of the art and future research directions. *International Journal of Production Research, 57*(7), 2179–2202. https://doi.org/10.1080/00207543.2018.1530476
5. Belhadi, A., Mani, V., Kamble, S. S., Khan, S. A. R., & Verma, S. (2024). Artificial intelligence-driven innovation for enhancing supply chain resilience and performance under the effect of supply chain dynamism: An empirical investigation. *Annals of Operations Research, 333*(2), 627–652. https://doi.org/10.1007/s10479-021-04265-4
6. Benzidia, S., Makaoui, N., & Bentahar, O. (2021). The impact of big data analytics and artificial intelligence on green supply chain process integration and hospital environmental performance. *Technological Forecasting and Social Change, 165*, 120557. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120557
7. Brintrup, A., Brintrup, E., Kosasih, P., Schaffer, G., Zheng, G., Demirel, B. L., & MacCarthy, B. (2023). Digital supply chain surveillance using artificial intelligence: Definitions, opportunities and risks. *International Journal of Production Research, 62*(13), 4674–4695. https://doi.org/10.1080/00207543.2023.2211005
8. Calatayud, A., Mangan, J., & Christopher, M. (2019). The self-thinking supply chain. *Supply Chain Management: An International Journal, 24*(1), 22–38. https://doi.org/10.1108/SCM-03-2018-0136

9. Fatorachian, H., & Kazemi, H. (2021). Impact of Industry 4.0 on supply chain performance. *Production Planning & Control*, *32*(1), 63–81. https://doi.org/10.1080/09537287.2020.1712487
10. Ghadge, A., Er Kara, M., Moradlou, H., & Goswami, M. (2020). The impact of Industry 4.0 implementation on supply chains. *Journal of Manufacturing Technology Management*, *31*(4), 669–686. https://doi.org/10.1108/JMTM-09-2019-0329
11. Hallikas, J., Immonen, M., & Brax, S. (2021). Digitalizing procurement: The impact of data analytics on supply chain performance. *Supply Chain Management: An International Journal*, *26*(5), 629–646. https://doi.org/10.1108/SCM-06-2020-0228
12. Kamble, S. S., Gunasekaran, A., Parekh, H., Mani, V., Belhadi, A., & Sharma, R. (2022). Digital twin for sustainable manufacturing supply chains: Current trends, future perspectives, and an implementation framework. *Technological Forecasting and Social Change*, *176*, 121448. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121448

Received: 07.01.2025
Accepted: 12.04.2025

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/47/273-278

Seyyub Əsədov
Şirvan şəhər 11№-li tam orta məktəb
https://orcid.org/0009-0005-8010-1737
seyyub1967@gmail.com

Cuci ulusunun Hülakülər dövləti ilə apardığı müharibənin səbəbləri

Xülasə

Azərbaycan öz təbii sərvətləri, tranzit ticarət karvan yolları və hərbi strateji əhəmiyyətinə görə Cuci ulusunu həmişə özünə cəlb etmişdir. Qızıl Orda xanları daima Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə çalışmış və bu məqsədlərinə çatmaq üçün mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə etmişlər. Hülakü xandan başlayaraq bütün Elxani hökmdarları dövründə, müəyyən fasilələrlə qızılordalılarla elxanilər arasında müharibələr getmişdir. Hərbi əməliyyatlar əsasən Azərbaycan torpaqlarında getdiyi üçün ən çox zərər çəkəndə Azərbaycan xalqı olmuşdur.

Açar sözlər: *Monqol imperiyası, uluslar, Cuci dövləti, Elxanilər (Hülakülər) dövləti, qarşılıqlı münasibətlər, müharibələr, Yaxın Şərq, Cənubi Qafqaz*

Seyyub Asadov
Shirvan city secondary school No. 11
https://orcid.org/0009-0005-8010-1737
seyyub1967@gmail.com

Reasons of the War Between the Juji Nation and the Hulakis State

Abstract

Due to its natural resources, transit trade caravan routes, and military-strategic importance, Azerbaijan has always attracted the attention of the Juji Nation (Golden Horde). The khans of the Golden Horde constantly attempted to invade Azerbaijani lands and used all available means to achieve this goal. Starting from Hulaki Khan, during the reigns of all Elkhanid rulers, wars frequently broke out between the Elkhanids and the Golden Horde. Since the military operations mainly took place on Azerbaijani territory, it was the Azerbaijani people who suffered the most damage.

Keywords: *Mongol Empire, nations, Juji state, Elkhanis (Hulaguids) states, mutual relations wars, the Near East, South Caucasus*

Giriş

Məlum olduğu kimi, XIII əsrin 30-cu illərində İranın və Qafqazın böyük bir hissəsi monqollar tərəfindən fəth edildi. “Əlburs və Kuhistan dağlarındakı ismaili mülkləri ilə Bağdad xilafətinin Ərəb İraqı və Xuzistan mülkləri ələ keçirilməmiş qalmışdı” (Onullahi, 1982, s. 49). 1251-ci ildə Münkenin Böyük xaqan seçildiyi ümumi monqol qrultayında, Hülakü xanın komandanlığı altında bu fəthləri başa çatdırmaq üçün yeni bir hərbi kompaniyaya başlanılmasına qərar verildi. Ümumi monqol işi sayılan bu hərbi kompaniya üçün, hər on nəfərlik dəstədən iki əsgər ayrılmasına qərar verildi. Bu qərar o vaxt mövcud olan 4 (dörd) ulusun hamsına aid idi. Beləliklə, Hülakü xanın başçılığı ilə toplanmış ordu 1256-cı ildə İrana daxil oldu. 1256-cı ildə hərbi yürüş ismaililərin mərkəzi sayılan Ələmut qalasının ələ keçirilməsi ilə başladı. Sonra Hülakü xan xəlifə əl- Mötəsimin (1242-1258) hökmranlıq etdiyi Bağdad şəhərinə daxil oldu. “Strateji əhəmiyyətə görə Bağdadın ələ keçirilməsi ilə Hülakü xan, Aralıq dənizinə çıxaraq zəngin istehsal və gəlir gətirə bilən Fars körfəzindən Suriya limanlarınadək əhəmiyyətli ticarət yollarını ələ keçirmiş olurdu” (Onulllahi, 1982, s. 62). Bu baxımdan Bağdad şəhərinin işğalı böyük əhəmiyyət daşıyırdı. “Şəhər 5 fevral 1258-ci ildə ələ keçirildi və özünün dünya ticarət məkrəzi rolunu itirmiş oldu.

Xəlifənin bütün sərvəti monqolların əlinə keçdi və saxlanmaq üçün Azərbaycanın cənubundakı Urmiya gölü yaxınlığında yerləşən Şahi şəhərinin xəzinəsinə göndərildi. Xəlifənin özü isə edam edildi" (Əlizadə, 1956, s. 265). (P.S. Tarixi qaynaqalrda xəlifənin Fərat çayına atılaraq öldürülməsi haqqında məlumat vardır).

Tədqiqat

Hülükü xanın qərbə doğru irəliləməsinin qarşısını 1260-cı ildə məmlüklər aldılar. Monqolların 10 illər ərzində Suriyanı ələ keçirmək cəhdləri boşa çıxsa da, onlar Ön Asiyada möhkəmlənə bildilər. İşğal edilmiş torpaqlarda Hülükü xan yeni 5-ci monqol ulusunu yaratdı. Dövlətin paytaxtı ilk əvvəl Marağa şəhəri, sonra isə Təbriz oldu. "Əgər Azərbaycanın monqol qoşunları tərəfindən işğalı dövrünü nəzərə almasaq, Ugedey xaqanın dövründən Elxanilər dövlətinin yaranmasına qədər olan dövrü Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixinin 1-ci dövrü hesab etmək olar" (Əlizadə, 1956, s. 346). Dövlətin tərkibinə müasir Azərbaycan torpaqları, Gürcüstan, Ön Asiyanın böyük hissəsi, Mesopotamiya və digər ərazilər daxil oldu. 1261-ci ildə Xubilay xan bu torpaqların hakimi kimi Hülükü xanı tanıdı və ona "elxan"(elin xanı, hökmdarı) titulu verdi. "Məhz bu hadisədən sonra Cuci ulusu ilə Hülükü ulusu arasında düşmənçilik başlayır" (Rəşidəddin, 1957, s. 397). Çoxlu sayda (fars, ərəb, rus, çin, türk) mənbələrdən məlumdur ki, Hülükü xanın hərbi yürüşündə onun üçün ayrılan qoşunlar içərisində Qızıl Orda qoşunları da var idi. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Ə.Ə. Əlizadənin göstərdiyi kimi "...tarixi məlumatlardan məlum olur ki, Qızıl Orda xanı Bərəkə xanla Hülükü xan arasında münasibətlər pisləşdiyinə görə Bərəkə xanın göstərişi ilə Qızıl Orda əsgərləri geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldılar. Qızıl Orda əsgərlərinin bir hissəsi Elxani ərazisini tərk edərək Misir məklüklərinin ərazisinə getdilər. Digər hissəsi isə Dərbənd şəhərindən keçərək Qızıl Orda ərazisinə döndülər" (Əlizadə, 1956, s. 267). Beləliklə, Bərəkə xan əsgərlərinin təhlükəsizliyinə əmin olmadığı üçün onları tam olmasa da geri qaytarmış oldu. Ə. Ə. Əlizadə yazır: "Məlum olduğu kimi, Misir sultanı bura gələn qızılordalı əsgərləri həqiqətən olduqca təntənəli qarşıladı. Sultan öz canişinlərinə qızılordalı əsgərləri lazım olan bütün şeylərlə təmin etməyi və onları Qahirəyə yola salınmağını əmr verdi və hətta özü də ora gedərək onlarla görüşdü. Qızılordalı əsgərlər əl-Lukedə onlar üçün xüsusi hazırlanmış evlərdə məskunlaşdırıldılar. Onların şərəfinə böyük bir ziyafət təşkil edildi, sultan əsgərlərə şəxsən qiymətli paltarlar, at və pul hədiyyə etdi. Onların içərisindəki hərbi əyanları hərbi başçı, bəzilərini isə "bəhrilər" sırasına daxil etdi. Mənbələrdə qeyd olunur ki, Hülakü xanın yanından ilk qızılordalı hərbi dəstələr Misirə hicri 660-cı ildə (miladi 1261-1262) gəlmişlər. Qızılordalı hərbu dəstələr bundan sonra Misirdə qalmış və onlarla xoş rəftar olunmuşdur" (Əlizadə, 1956, s. 307). V.P. Yeqorov hesab edir ki, Qızıl Orda xanı Bərəkə xan Hülakü xana İran və Bağdadın tutulmasına kömək etdiyinə görə Azərbaycanı bir pay kimi almağa ümidli idi. "Azərbaycan zəngin təbii sərvətlərə malik ölkə olmuşdur. Burada ən yaxşı otlaqlar, zəngin sənətkarlıq sənayesi məhsulları, ipək toxuculuq xammal mənbəyi, var idi ki, bununla Azərbaycanın kənd və şəhərləri dünyada tanınırdı"(Yeqorov, 1985, s. 98).

Həm Cuci ulsusu, həm də Hülakülər dövləti ticarətdən gələn gəlirlərə, xüsusilə beynəlxalq ticarət yolalrına nəzarət və ondan gələn gəlirə önəm verirdilər. Bu barədə adları çəkilən tarixşünaslar deyil, həm də tarixi mənbə sahibləri də məlumat verir. "Cuci hökmdarları, eləcə də Cağatay hökmdarları Hülakü xanın yürüşünə əsgəri yardım etmişdilər" (Xafəvi, 1980, s. 201). Bununla da fəth edilmiş torpaqlarda möhkəmləndikdən sonra işğal edilmiş torpaqlardan öz paylarını almaq ümidində idilər. Məhz buna görə Qızıl Orda xanı Bərəkə xan Azərbaycan torpaqlarına, xüsusən Arrana diqqət verir və bu torpaqları istəyirdi. Bu onun həm də, iqtisadi və strateji maraqlarına uyğun idi. "Lakin bu torpaqlar Hülakü xanın hakimiyyəti altına keçmişdi və buna görə də Qızıl Orda xanı Hülükü xanla düşmənçilik aparırıdı" (Zakirov, 1966, s. 80).

Bütün hallarda Hülakü xanla Bərəkə xan arasında Azərbaycan barədə hər hansı razılaşma barədə heç bir sənəd yoxdur. Elxanilərlə Cuci ulusu arasındakı soyuq münasibətlər səbəbindən Qızıl Orda ilə Misir məmlük dövləti arasında daha sıx dostluq münasibətləri formalaşdı. Həm Cuci ulusu, həm də Qızıl Orda dövləti islamın müdafiəsi adı altında dostluq əlaqələrini möhkəmləndirir və daha çox biri-birilərinə nümayəndə göndərir, eləcə də iki dövlət müəyyən hədiyyələrlə dostluq əlaqələrini möhkəmlədirdilər. Bütün bunlar isə iki "dost" ölkənin bir-birilərini Hülakülər (Elxanilər) dövlətinə müharibəyə sövq etmək istəkləri ilə bağlı idi.

Məlum olduğu kimi Bərəkə xan Cuci ulusunda (Qızıl Orda dövlətində) islam dinini qəbul etmiş və öz torpaqlarında bu dinin qəbul edilməsinə çalışmışdır. İsalm dini bu dövrdə hakimiyyət ideologiyası olub, işğal edilmiş torpaqlarda müsəlman əhalisinin simpatiyasını qazanmaq üçün Bərəkə xan tərəfindən dəstəklənirdi. "Bu həm Hülakülərin işğalı altında olan müsəlman əhalini öz tərəfinə çəkmək, həm də müsəlman Misir məmlük əhalisini öz tərəfinə çəkmək üçün atılan addım idi" (Zakirov, 1966, s. 93). Bu yolla Bərəkə xan Hülakülərin həm daxili və həm də xarici düşmənlərini ələ almaq məqsədi güdürdü. O da məlumdur ki, ilk Elxani hökmdarları (3-cü Elxani hökmdarı Əhməd xan Təkudar (1282-1284)dan başqa) işğal altında yaşayan əhalidən fəqli olaraq islam dinini qəbul etməmişdi. "Fəzlullah Rəşidəddin yazır ki, Hülakü xan hakimiyyətinin ilk illərindən xristianlığa dəstək verirdi" (Rəşidəddin, 1957, s. 398). "Onun böyük arvadı (kereit tayfasından olan) xristian idi. Bütün Çingiz xan nəslindən olanlar ilk əvvəllər Göy Tanrıya sitayiş etsələr də müxtəlif dinlərin işinə mane olmurdular" (Əlizadə, 1956. S. 301). Lakin elə ki, Ali Monqol Xaqanlığı dağılmağa başlayır və Cuci ulusu ilə Elxanilər arasında XIII əsrin 60-80-ci illərində qanlı müharibələr getdiyi vaxta qədər bütün Elxanilər Göy Tanrıya sitayiş edir və ata-babalarının dininə hörmətlə yanaşırdılar. Bu barədə M. Polo yazılarında maraqlı məlumatlar vardır. Beləliklə, Cuci ulusu ilə Misir məmlük dövləti arasında vacib siyasi-iqtisadi əlqələrin olması uzun illər ərzində ayrı - ayrı mədəniyyətlərə malik olan bu iki ölkənin XIII əsrin sonları və XIV əsrin əvvələrinə qədər möhkəm olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cuci ulusi ilə diplomatik və səfirliklər vasitəsilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi ideyası məhz Misir məmlük dövlətinin maraqları daxilində idi. Ona görə ki, Misir məmlük dövləti qonşuluğunda qüdrətli Elxani dövlətinin güclənməsini istəmirdi və bu baxımdan Cuci ulusu ilə "dostluq" əlaqələrinin möhkəmlənməsinə maraqlı idi. Misir məmlük dövləti bu yolla, yəni Qızıl Orda dövləti ilə Hülakülər (Elxanilər) dövlətini biri-birinə düşmən etməklə son nəticədə hər iki dövlətin zəifləməsinə ümid edirdi və buna görə də daima hər iki dövlət arasında düşmənçilik toxumu səpməyə çalışırdı ki, Elxanilər tərəfindən Suriyanın işğalına imkan verməsin. Qızıl Orda dövləti isə öz tərəfindən Suriyanın Aralıq dənizi sahillərində yerləşən varlı liman şəhərlərinin Elxanilərin əlinə keçməsinə yol vermək istəmirdi. Əks təqdirdə Elxanilər beynəlxalq aləmdə ticarəti ələ keçirər və Avropa ölkələri ilə açıq ticarət apara bilərdilər. Ərəb mənbələrində Cuci hökmdarlarının Misir məmlük sultanı ilə məktublaşması barədə məlumatlar vardır. Beləki, Misir sultanı Malik əz-Zakir Rüknəddin I Bəybarsın katibi bin Əbd- əz Zakir Bərəkə xana sulatanın əmri ilə məktub yazaraq onu (Bərəkə xanı) Hülükü xana qarşı müqəddəs müharibəyə çağırır. Bu məktub bir daha sübut edir ki, Misir məmlük dövləti Qızıl Ordanı Hülükülərə qarşı müharibəyə sövq etməyə təhrik etmişlər. Ərəb tarixçisi ən-Hüveyri yazır: "...ramazan ayının adı çəkilən ilində (təqribən 9 iyul-7 avqust 1263-cü il) sultan əl-Malik əz-Zakir onun (Bərəkə xanın) elçilərini öz yanından buraxdı və onlara məktub verərək hökmdarlarına verməyi tapşırdı. Məktubda Bərəkə xanı Hülakü xanla müharibə etməyə təhrik edirdi" (Zakirov, 1966, s. 103).

V.P. Yeqorov haqlı olaraq qeyd edir ki, "məmlük sultanı Bəybarsın hesablamaları olduqca sadə idi. Hülakülər dövləti Misirin qonşusu idi və Suriyanın bir hissəsi onun nəzarətində idi. Misirlə Elxanilərin sərhədi Mesopotamiyada kəsişirdi. Qüdrətli Elxani dövləti Misir məmlükləri üçün təhlükəli idi. Bütün bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün isə Misir məmlük dövləti nəyin vasitəsi ilə olursa - olsun Cuci ulusu ilə Elxaniləri biri-birinə düşmən etməyə çalışırdı. Məhz bu səbəbdən Misir məmlük sultanı hər yolla iki dövləti vuruşdurmaq istəyirdi" (Yeqorov, 1985, s. 203).

XIII əsrin ilk 40-cı illərində Elxanilər tərəfindən islam dini qəbul edilmədiyi üçün məmlük sulatanlarının əlində əsas şüar "kafir"lərə qarşı mübarizə idi. Məsələn, ərəb tarixçisi əz- Zahebi məlumat verir ki, "Cuci hökmdarı Bərəkə xanla Hülakü xan arasında münasibətlərin pisləşmə səbəblərindən biri də Hülakü xan tərəfindən sonuncu Bağdad xəlifəsinin öldürülməsi olmuşdur" (Yeqorov, 1985, s. 206).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu belə deyildir. Bu və buna bənzər fikirləri digər ərəb tarixçiləri də göstərirlər. Lakin 3-cü Elxani hökmdarı Əhməd Təkyudar (1282-1284) ilk Elxani hökmdarı kimi islam dinini qəbul etmiş və ondan sonra 7-ci Elxani hökmdarı Mahmud Qazan xan (1295-1304) islam dinini Hülakülər dövlətində rəsmi dövlət dini elan etdikdən sonra da bu düşmənçilik münasibətləri kəsilməmişdir. Hətta daha da qızışmışdır. "Bütün bunlar onu göstərir ki, bu dövlətlər arasında düşmənçilk münasibətləri dini deyil, məhz siyasi məsələ daşımışdır" (Azərbaycan tarixi, 1961, s.

216). Qızıl Orda hökmdarları ilə Elxanilər arasında müharibə fasilələrlə təqribən 100 il ərzində (1262-1357) davam etmişdir. Bərəkə xan Cuci xanın oğlu kimi özünü nəsildə böyük hesab edirdi və buna görə də Hülakü xandan itaət tələb edirdi. Baxmayaraq ki, Batı xanın dövründə Hülükü xanla Qızıl Orda arasında dostluq əlaqələri mövcud olmuşdur. Burada xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Çingiz xanın nəvələri (Cuci və Tolunun oğulları) Mengu xaqanın 1251-ci ildə Ali Monqil Xaqanı taxtına çıxmasına yardım etmişdilər. Ancaq Bağdadın fəth edilməsi və Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin yaradılmasından sonra Ali Monqol Xaqanlığı ailəsi arasında çəkişmələr artdı. Hülakü xan yeni 5-ci ulus yartadıqdan sonra nəsillər arasında düşmənçilik başladı. Bütün bunlar ona görə baş verdi ki,"Hülakü tərəfindən işğal edilən torpaqlar Batı xanın mülkü hesab edilirdi" (İran tarixi, 1958, s. 401). Ərəb tarixçisi əl Öməri qeyd edir ki, "Batı xanın ölümü ilə Qızıl Orda dövləti Ön Asiya, Azərbaycan və İranda özünün siyasi mövqeyini itirdi və bu mövqe Bağdadın işğalından sonra tamamilə itirildi" (Zakirov, 1966, s. 410). Elə ki, Cuci ulusunda Bərəkə xan (1256-1265) hakimiyyətə gəldi Hülakü xan müstəqil fəaliyyətə başladı. Fəzlullah Rəşidəddin yazır ki, "Hülakü xan "Bərəkə xanın özbaşnalığından" çox narazı idi" (Rəşidəddin, 1957, s. 399). Digər tərəfdən isə Bərəkə xan da Hülükü xanın "Bağdad xəlifəsinin kimsə ilə məsləhətləşmədən edam edilməsindən" narazı idi və bu işdə onu (Hülakünü) təqsirli bilirdi. Sonra F.Rəşidəddin əlavə edir ki, "Bərəkə xan nəsildə ondan böyük (əkə) olduğu üçün Hülakü xan ona dözürdü". Eləcə də F. Rəşidəddin qeyd edir ki, "Hülakü xan deyir, baxmayaraq ki, o (Bərəkə) nəsildə məndən böyükdür, həqiqətləri bilmədən necə cəsarət edib mənimlə hədə-qorxu ilə danışır, mən artıq ona hörmətini saxlamaq və izzət göstərmək istəmirəm" (Əlizadə, 1956, s. 301). Çox güman ki, Bərəkə xan öz avtoriterindən istifadə etməklə Hülakü xanı özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq və Hülakü xanın yaratdığı Elxanilərin dövlətdən əldə etdiyi gəlirlərin bir hissəsini almaq istəyirdi.

K.E. Bosvortun göstərdiyi kimi; "Qızıl Orda və Elxanilər dövləti arasında müharibənin səbəblərindən danışanda Cuci ulusunun Azərbaycan və Arrana olan iddiaları məsələsini unutmamaq olmaz, eləcə də nəsildə Hülaküdən yaşca böyük olan Bərəkənin Hülakü xanla münasibətlərini də nəzərdə saxlamaq lazımdır, o cümlədən Cuci şahzadələrinin zəhərlənməsi faktı (Bərəkə xan onların bilərəkdən zəhərlənmələrinə inanırdı) da önəmlidir. Digər baxımdan da Bərəkə xanın islamı ilk qəbul etməsi və Hülakü xanın isə islamı qəbul etməməsi məsələsini də unutmaq olmaz" (Bosvort, 1971: 38). Salix Zakirov qeyd edir ki, bu müharibələrin əsas səbəblərini çox vaxt" müxtəlif səlnaməçi və tarixçilər öz düşüncə tərzlərindən çıxış edərək işıqlandırmışlar" (Zakirov, 1966, s. 101). "Tarixşünaslıqda Cuci ulusu ilə Hülakülər dövlətinin sərhədləri haqqında məlumatlar vardır" (Piriyev, 1983, s. 67). Bu sərhədlərə baxaraq qızılordalılarla elxanilər arasındakı müharibənin səbəbləri haqqında mülahizə yürütmək də olar.

XIII - XIV əsr tarixçisi Vəssaf özünün "Tarixi-Vəsaf" (Vəssafın tarixi) (P.S. Şərəfəddin Abdullah ibn İzziddin Fəzlillah bin Əbi Naim Yəzdi 1257-ci ildə Şirazda anadan olmuşdur. Elxani hökmdarı Olcaytu xan tərəfindən ona verilən "Vəssafül-həzrət" adının qısaldılmış formasında "Vəssaf" ləqəbiylə tanınır) əsərində Qızıl Orda ilə Elxanilər dövlətinin sərhədi barədə yazır: "Bakı Dərbəndinə qədər olan əraziləri o (Çingiz xan) böyük oğlu Cuciyə vermişdi. (P.S. mənbədə Cuci səhfən Tuşi kimi qeyd edilir). "Dəmir qapı" Dərbənd adlanan yerdən üzü aşağı (arxada qalan) monqol qoşunlarının qışlaq yeri və hərbi toplanış mərkəzi olmuşdur. Müəyyən vaxtlarda onlar (qızılordalılar) Arrana qədər hərbi yürüş etmişlər. Həmişə deyirlərmiş ki, Arran və Azərbaycan Cuci ulusuna məxsus torpaqlardır. ... Məhz buna görə Elxanilərlə qızılordalılar arasında həmişə fikir ayrılığı və müharibələr baş vermişdir" (1). Bu məlumatlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Qızıl Orda dövlətinin sərhədi ancaq Dərbənd şəhərinə qədər olan əraziləri və Dərbənddən şimala olan torpaqları əhatə etmişdir. "Bu torpaqlar isə Çingiz xanın sağlığında oğlu Cuciyə verilmiş torpaqlar olmuşdur. Hülakü xan isə sonradan fəth etdiyi torpaqlarda yeni 5-ci ulus yaartmışdır" (Vəlixanlı, 1993, s. 71). Ə.Ə.Əlizadə qeyd edir ki, "ola bilər ki, Dərbənd şəhəri ("Dəmir qapı" Dərbənd, "Bab-əl bab") Qızıl Orda ərazisinə daxil olmuş olsun. Amma bütün Şirvan, Arran və bütövlükdə Azərbaycan Elxanilərin işğal etdikləri torpaqlar olmuşdur. Bunları təsdiq edən faktlar isə odur ki, bu adları çəkilən ərazilərdən yığılan bütün vergilər Qızıl Ordanın deyil, Elxanilərin (Hülakülərin) dövlət xəzinəsinə toplanırdı. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Ali Monqol Xaqanlığının tərkibinə daxil olan hər iki dövlət üçün Təbriz mərkəz olmaqla yaradılmış Elxanilər dövləti özünü əlverişli təbii -coğrafi mövqeyi və Şərqdən Qərbə,

Qərbdən Şərqə gedən ticarət yolları üstündə yerləşən Azərbaycan torpaqları beynəlxalq ticarət üçün olduqca böyük önəm daşıyırdı" (Əlizadə, 1952: № 8, 59).

Bütün yazılanları təhlil etsək belə qənaətə gəlmək olar ki, Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin yaranmasından sonra Cuci hökmdarları ilə Elxanilər hökmdarları aarsında ticarət əlaqələri pozuldu. "Məhşur səyahətçi Marko Polonun Asiya ərazisinə səyahətində verdiyi məlumatlarda bu müharibələr və onun səbəbləri haqqında müəyyən bilgilər verilir" (Bartold, 1963, s. 58). M. Polonun fikrinə görə bu müharibə sərhəd məsələləri üstündə baş vermişdir. M. Polo yazır: "Bu hökmdarların hər biri (Qızıl Orda və Elxani) bu əraziləri (söhbət Azərbaycandan gedir) biri-birinə güzəştə getmək isəmirdi, onlar özlərini qüdrətli və güclü hesab edirdilər. Onlar deyirdilər; "Gəlib və o əraziləri tutacam, görüm bu əraziləri kim əlimdən ala bilər" (2). Marko Polonun fikirləri həqiqətə daha yaxındır. Bəzi tarixçilər isə yazırlar ki, "Xubilay xana qarşı Bərəkə xan Arıq - Buğanı dəstəkləyirdi və bundan narazı olan Hülakü xan Bərəkə xana qarşı çıxdı" (Fedorov-Davydov, 1973, s. 8). M. S. Safarqaliyevin "Qızıl Ordanın süqutu" adlı monoqrafiyasında XIV əsrin axırında Azərbaycan uğrunda gedən mübarizənin diplomatik və hərbi aspektlərinin qismən işıqlandırılması üçün edilmiş cəhdin şahidi oluruq (Safarqaliyev, 1960, s. 361).

Nəticə

"Geniş əraziyə, zəngin tarixə malik olan Azərbaycan orta əsrlərdə Şərq və Qərb ölkələrinin ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında, özünün coğrafi mövqeyi və ictimai-siyasi, strateji əhəmiyyətinə görə özünəməxsus yer tutmuşdur" (Əlizadə, 1952, s. 59). XIII yüzilliyin əvvəlində Mərkəzi Asiyada güclü hərbi qüdrətə malik olan monqol dövlətinin yarandığı dövrdə Azərbaycanda daxili və xarici vəziyyət mürəkkəb idi. Monqol qoşunları qısa müddət ərzində geniş işğalçılıq yürüşlərinə başlayaraq böyük ərazilər istila etdilər. Onlar 1239-cu ildə Azərbaycanı, bütövlükdə Cənubi Qafqazı işğal edirlər və 1239-1258-ci illərdə bu ərazilər Ali Monqol Xaqanlığının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunmuşdur. Ön Asiya, Qafqaz və Kiçik Asiyanı yenidən itaətə gətirməyə göndərilən Hülakü xan (1258-1265) işğal etdiyi ərazilərdə V monqol ulusu - Hülakülər (Elxanilər) dövlətini yaradır. Azərbaycan yaranmış Elxanilər dövlətinin siyasi-inzibati mərkəzinə çevrilir.

Hülakülər dövlətinin yarandığı ilk vaxtlardan başlayaraq, Azərbaycan uğrunda Hülakülərlə, Azərbaycandan şimalda yerləşən digər monqol dövləti Qızıl Orda arasında mübarizə getmişdir. Azərbaycan dəfələrlə Qızıl Orda xanlarının hücumuna məruz qalmışdır. Bu hücumlar Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatına və xalqın vəziyyətinə mənfi təsir göstərmiş, onun inkişafını ləngitmişdir.

Azərbaycan öz təbii sərvətləri, tranzit ticarət karvan yolları və hərbi strateji əhəmiyyətinə görə qızılordalıları özünə cəlb edirdi. Qızıl Orda xanları həmişə Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə çalışmışlar və bu məqsədlərinə çatmaq üçün mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə etmişlər. Hülakü xandan başlayaraq bütün Elxani hökmdarları dövründə, müəyyən fasilələrlə və sonrakı dövrlərdə, "Qızıl Orda xanı Bərəkə xandan (1256-1266) başlayaraq Toxtamış xana qədər (1395-ci ildə öldürülüb) Azərbaycan uğrunda bu iki dövlət arasında müharibələr getmişdir" (Qəzvini, 1986, s. 91). Bütün XIII və XIV əsrlər boyu Azərbaycan Qızıl Orda xanları ilə Hülakülər arasında hərbi əməliyyat meydanı olmuşdur.

Ümid edirəm ki, məqalə Azərbaycan tarixi ilə maraqlananlar, tarixçilər üçün maraq kəsb edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Alizade, A. (1952). *Mongolskie zavoevateli v Azerbajdzhane i sopredelnyh stranah v XIII–XIV vekah*. *Voprosy istorii*, (8).
2. Alizade, A. (1956). *Socialno-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Azerbajdzhana v XIII–XIV vekah*. Baku.
3. al-Xavafi, F. (1980). *Mudzhmal-i Fasihi*. Tashkent.
4. Azərbaycan tarixi. (1961). Bakı.
5. Bartold, V. V. (1963). *Sbornik sochinenij* (Tom II, ch. I). Moskva.
6. Bosvort, K. (1971). *Musulmanskie dinastii*. Moskva.

7. Egorov, V. (1985). *Istoricheskaya geografiya Zolotoj Ordy v XIII–XIV vekah*. Moskva.
8. Əsədov, S. (2016, June 23). Monqolların III yürüşündə yaranmış dövlət (Elxanilər–Hülakülər dövləti). *MultiUrok*. https://multiurok.ru/files/monqollarin-ucuncu-yurusund-yaranmis-dovl-t-elxanil-r-hulakul-r-dovl-ti.html
9. Əsədov, S. (2019, July 29). "Tarix-i Vəssaf" əsəri və onun müəllifi haqqında. *MultiUrok*. https://multiurok.ru/files/tarix-i-v-ssaf-s-ri-v-onun-mu-llifi-haqqinda.html
10. Fedorov-Davydov, G. A. (1973). *Socialnaya struktura Zolotoj Ordy*. Moskva.
11. *Istoriya Irana*. (1958). Leningrad.
12. Onullahi, S. (1982). *XIII–XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi*. Bakı.
13. Piriyev, V. (1983). Teymur və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri və işğalçılara qarşı mübarizə (1385–1401). *AZEA xəbərləri: Tarix, hüquq, fəlsəfə seriyası*, (2).
14. Qəzvini, H. (1986). *Zeyl-e Tarix-e Qozide*. Bakı.
15. Rashid-ad-din, F. (1957). *Dzhami at-Tavarih* (Tom III). Baku.
16. Safargaliev, M. G. (1960). *Raspad Zolotoj Ordy*. Saransk.
17. Vəlixanlı, N. (1993). *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*. Bakı.
18. Zakirov, S. (1966). *Diplomaticheskie otnosheniya Zolotoj Ordy s Egiptom*. Moskva.

Daxil oldu: 29.12.2024
Qəbul edildi: 03.04.2025

İÇİNDƏKİLƏR
CONTENTS

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.05.2025
Onlayn çap: 28.05.2025
Kağız çapı: 10.05.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 35 ç.v.
Sifariş: 50

“ZƏNGƏZURDA”
Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Signed: 24.05.2025
Online publication: 28.05.2025
Paper printing: 10.05.2025
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 35 p.s.
Order: 50

It has been published in the printing house
“ZANGAZURDA”
Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru